iyi ki **kitap**lar var...

TİMAŞ YAYINLARI

İstanbul 2017

timas.com.tr

KUŞÇUBAŞI EŞREF
Efsane Teşkilat-ı Mahsusa Subayının Hayatı
Benjamin C. Fortna

TİMAŞ YAYINLARI | 4337
Tarih İnceleme Araştırma | 91

EDİTÖR
Neval Akbıyık

KAPAK TASARIMI
Erdi Demir

KAPAK FOTOĞRAFI
Mehmet Ruyan Soydan Arşivi

İÇ TASARIM
Tamer Turp

1. BASKI
Aralık 2017, İstanbul

ISBN
ISBN: 978-605-08-2665-4
9 786050 826654

TİMAŞ YAYINLARI
Cağaloğlu, Alemdar Mahallesi,
Alayköşkü Caddesi, No: 5, Fatih/İstanbul
Telefon: (0212) 511 24 24
P.K. 50 Sirkeci / İstanbul

timas.com.tr
timas@timas.com.tr
timasyayingrubu

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 12364

BASKI VE CİLT
Sistem Matbaacılık
Yılanlı Ayazma Sok. No: 8
Davutpaşa–Topkapı/İstanbul
Telefon: (0212) 482 11 01
Matbaa Sertifika No: 16086

KUŞÇUBAŞI EŞREF

Efsane Teşkilat-ı Mahsusa Subayının Hayatı

Benjamin C. Fortna

Çeviri: Selçuk Uygur

BENJAMIN C. FORTNA

BENJAMIN C. FORTNA doktorasını Chicago Üniversitesi'nde yaptı. St Louis'deki Washington Üniversitesi'nde İslam tarihi dersleri verdi. Halen Arizona Üniversitesi Ortadoğu ve Kuzey Afrika Araştırmaları Merkezi'nde Direktör ve Profesör olarak görev yapıyor. Son dönem Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemlerindeki eğitim politikalarını konu alan iki çalışması "Mekteb-i Hümayun" ve "Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek" isimleriyle Türkçeye çevrildi.

Will, Nick ve Benjy için

İÇİNDEKİLER

TAKDİM

Kör ölünce badem gözlü olur, derler. Tersi de vâkidir, badem gözlünün ölünce kör olduğu. Hatta iki durum aynı kişinin başına da geliverebilir. Meşhur şahsiyetler öldükten sonra kimi için badem gözlü kimi için kör olur, bilhassa fikren kutuplaşmış ülkelerde. Onların hayatlarını yazanlar böyle kavgalara aldanmamaya özen göstermeli, mevtaya yakışan bir göz renginin peşinde, zıt imajları belgesel ve eleştirel bir değerlendirmeye tâbi tutmalı. Tatminkâr bir zevke dönüşebilen bu uğraş sırasında, kimselerin daha önce kullanmadığı mahrem ve metruk kaynakların keşfi ve sarfı her biyografa kısmet olmaz. Böyle bir leziz kaynağın başına oturmak, Osmanlı maarifinin kıdemli tarihçisi Benjamin Fortna hocamıza nasip olmuştur.

Önümüzdeki kitapta Kuşçubaşı Eşref Bey (ö.1964) ilk defa kendi sandığından çıkan belgeler kullanılarak anlatılıyor. Çalkantılı bir hayatın en maceralı kesiti ve bugün hâlâ kalem kavgalarını besleyen hassas olaylarla dolu bir devir (1908-1920), sürükleyici bir anlatıya büründürülmüş. İstanbul'dan Hicaz'a, Libya'dan Avrupa'ya, Trakya'dan Hayber'e, Süveyş'ten Yemen'e, Mısır'dan Malta'ya, Anadolu'dan Yunanistan'a uzanıp İzmir'de biten bir hayatın en heyecanlı sahneleri, Osmanlı İmparatorluğunun o son koygun deminin dekoruyla bütünleştirilmiş.

Sadakat, hıyanet, milliyet ve vatanperverlik gibi heybetli ve telaffuzu hoş kavramlar tekil insanların hayatlarına giydirilerek izah edilmeye çalışıldığında kağşarlar, keskinliklerini kaybederler.

Eşref Bey kolayca kullanılan soyut kavramları sigaya çekmemizi sağlayan somut bir hayat yaşamıştır. İlaveten, yaşadığı zamanın dünyasını dostlarla ve düşmanlarla paylaşmıştır. Her insan bir ilişkiler ağının parçası, o halde her biyografide yan rollerde başka ilginç karakterler de boy göstermelidir. Nitekim Kuşçubaşı Eşref Bey biyografisinde kendisinden başka Mustafa Kemal, Enver, Cemal ve Hurşid paşaların, Süleyman Askeri ve Yakup Cemil'in, Çerkes Edhem'in, Ahmed'in, Reşid'in, Selim Sami'nin hikayelerinin bazı cepheleri de saklıdır. Hele aile tarihinin, siyasal ve sosyal olaylarla kesiştirilerek, akan metne yedirilmesi kitabın önemli bir başarısıdır. Eşref Bey'in Çerkes kimliğinin o sıra devinen diğer eski ve yeni kimliklerle ilişkiselliği de güzel işlenmiştir. Çeşitli ilişkiler ve çelişkiler barındıran böylesine hareketli bir hayatın hikayesinde, sadece kişinin kendi evrak-ı metrukesine dayanmak yetmezdi. Nitekim yazar, Osmanlı ve Cumhuriyet arşivleri, ATASE, İstanbul Şehir Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan Taha Toros koleksiyonu ve İngiltere'deki arşivler dâhil olmak üzere birçok evrak hazinesinden faydalanmış, ilgili kitabiyatı da hakşinaslıkla kullanarak tahlilini zenginleştirmiştir.

Bugün Türkiye'de "hain", "kahraman", "yandaş" gibi sıfatlar bozuk para gibi tedavüldedir. Onulmaz politik dalaşların gölgesinden devşirilen ucuz yaftalar geçmiş şahsiyetler için de pervasızca kullanılıyor. Hükümler tereddütsüz, çünkü kesin inançlılar kendinden emin, sanal dünyalarında kahramanla hain, iyiyle kötü, muhalifle yandaş arasındaki çizgiyi kalınlaştırmayı severler. Halbuki gerçek hayatın er meydanında, kavganın ortasında bu sınır bir vardır bir yoktur, şartların dayattığı anlık kararlarla ve muhtelif hesaplarla çizilip silinir.

Biyografi alanı tıpkı tarihçiliğimiz gibi sınırları keskin bir milli kanonun esiri olarak, birtakım şahsiyetleri yazmaktan imtina etmiştir. Milli tarihin muzaffer anlatısına ve alternatif tarihlerin mücadele stratejilerine uymayan hayatlar ya ihmal edilmiş ya da kolay kelimelerle geçiştirilmiştir. Bu imtina ve

ihmal, müteverrihlerin ürettikleri efsanelerle beslenen bir tarih cehaletine zemin hazırlamıştır. Soğukkanlı bir âlimane üslupla kaleme alınan bu biyografi, tarihte iz bırakan şahsiyetlerin hayatlarından bağlamsız kesitlerin ideolojik cepheler tarafından cephane olarak kullanıldığı ülkemize iyi gelecektir. Son yüzyılın küstürdüğü nice fersude evrak hâlâ kendilerine hayat verecek bir nefha beklerken, bu güzide eserin ihtiyaç duyduğumuz yüzlerce başka yaşamöyküsünün yazılmasına şevk ve cesaret vermesi temenni edilir.

Abdulhamit Kırmızı

TEŞEKKÜRLER

Bu kitabın kaleme alınmasında pek çok kişinin katkısı oldu. Kendilerinin sürecin muhtelif aşamaları boyunca bana sundukları yardım ve nezaketi minnetle anıyorum. En başta Eşref Bey'in fevkalade ailesine, kızları Diktam ve müteveffa Cuyap Hanımlara, damadı Sedat Bey ve torunları Halil ile İrem'e en derin şükranlarımı sunuyorum. Beni cömertçe evlerine aldılar, anılarını paylaştılar, baba ve dedelerinin özel vesikalarına sınırsızca ulaşmamı sağladılar. Bilhassa İrem bu projeyi başlatmak için zahmete girdi. Bu çalışma, onun yetenekleri ve hevesi olmaksızın mümkün olmazdı. Eşref'in tarihsel mirasının tartışmalı tabiatı nedeniyle, pek tabii kitapta Eşref'in daha iyi yönlerinin sunulmasını tercih ederlerdi. Lakin tarihçinin eldeki bütün kanıtları kantara vurmak mecburiyetine anlayış gösterdiler. Umarım neticeden fazla hayal kırıklığına uğramamışlardır. Eşref'in sandığındaki belgeler üzerinde teferruatlı bir çalışma yaparken bana sağladıkları yardım ve destekten ötürü Subet ve Sunay Köseoğlu'na da ayrıca teşekkür ederim.

Eşref'in gezgin bir tabiatının olması, hayatına ilişkin belgelerin çoğu tarihsel kişiliğinkine nazaran daha dağınık ve takibinin zor olduğu anlamına gelmektedir. Mümkün olan her yerde kayıtlarının izini sürmeye çalıştım ve bu süreçte çok gerekli olan yardımlar aldım. 1960'ların başında doktora tezini yazarken Eşref'le röportaj yapan Dr. Philipp Stoddard'a teşekkür ederim. Dr. Stoddard, birkaç kez benimle görüşmeye cömertçe zaman ayırdı, Eşref'ten aldığı bazı belge ve fotoğrafları gönderdi ve hikâyeyi renklendiren anekdotlar anlattı. Daha geleneksel arşivler ise kaynaklarını açtı. Onca belge arasında yolumu bulmam

için bana yardımcı olan arşiv ve kütüphanecilere minnettarım. Ankara'da bulunan Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi'nden (ATASE) Mesut Güvenbaş'a hususi olarak teşekkür ederim; bu olağanüstü kaynakta yolumu bulmama yardımcı olarak çalışmaya ciddi katkı sağladı. Ayrıca kendisinin meslektaşlarından; Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivleri(TİTE) ve Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA) çalışanları, ayrıca ayırdıkları zaman ve cana yakınlıklarıyla bana son derece cömert davranan Orient Institut İstanbul'dan Dr. Richard Wittmann ve Dr. Aléxandre Toumarkine ve Türkiye'deki daha pek çok koleksiyon son derece yardımcı oldu. Ankara'dayken de Muhittin Ünal'ın, Ahmet Özcan'ın, eski öğrencim Nazan Çiçek'in, eski dost ve komşularım Martin Reiser ve Gertrud Müller ile beni her zamanki sıcaklık ve samimiyetleriyle ağırlayan ailelerinin yardımlarından istifade ettim.

İngiltere'de ise Ulusal Arşiv'in, Britanya Kütüphanesi'nin, Bodleian Kütüphanesi'nin, İmparatorluk Savaş Müzesi'nin, Avam Kamarası Parlamento Vesikalarının, St. Antony's College'deki Oxford Ortadoğu Merkezi Arşivi'nin ve SOAS Özel Koleksiyonları'nın personel ve koleksiyonlarından istifade ettim. Bu sırada, beni Taha Toros koleksiyonundan haberdar eden Talha Çiçek ve Cihangiroğlu mektuplarından haberdar eden İbrahim Şirin gibi meslektaşlarımın yardımını aldığımdan ötürü kendimi talihli sayıyorum.

Bu kaynakları anlamak adına içlerinde Şükrü Hanioğlu, Erik-Jan Zürcher, Rashid Khalidi, Nader Sohrabi, Fred Anscombe, Christine Philliou, Ryan Gingeras, Mesut Uyar, Polat Safi, David Roxburgh, Lucienne Thys-Şenocak, Fatmagül Demirel, Yiğit Akın, Dimitris Stamatapoulos, Vemund Aarbakke, İsmet Erarpat, Emre Erol, Ümit Eser ve Stefano Taglia'nın da olduğu birçok meslektaşımın yardımlarına itimat edebildiğim için şanslıydım. Eşref'in belgelerindeki önemli kısımları çözmeye yardım ettikleri için Nuray Özdemir ve İrem Gündüz özel birer

teşekkürü hak etmektedir. SOAS'teki son doktora öğrencileri grubumu oluşturan Caner Yelbaşı, Cihan Çelik, Erman Şahin ve Yusuf Osman'la yaptığım sohbetler bu kitapta ele alınan zorlu tarihsel dönemi etraflıca değerlendirmemde bana yardımcı oldu.

İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi ile Doğu ve Afrika Çalışmaları Okulu Tarih Bölümü'nün 2010-2011 akademik yılında araştırma izni vermek suretiyle sağladığı araştırma desteğine minnettarım. Bu kitap için araştırmaya başlamam bu sayede mümkün oldu. SOAS'te geçirdiğim on sekiz yıl boyunca yaptığı tüm yardımlar ve arkadaşlığı için Carol Miles'a özel olarak teşekkür ederim. Ayrıca Koç Üniversitesi Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezi'ne de 2014 baharında sağladığı konaklama bursu için teşekkür ederim. Bülent Coşkuner ve Özge Ertem'e İstanbul'daki cömert mesleki dayanışmaları için müteşekkirim.

Bu kitabı kaleme almaya başladığımda dostum ve SOAS tarih bölümünden meslektaşım olan John Parker yazdığım iki taslak bölümü okudu. Ben Eşref'in hikâyesine uyan bir anlatı biçimini el yordamıyla ararken, kendisinin son derece yardımı dokunan ferasetli düzeltilerine minnettarım. Hurst Yayıncılık'taki Michael Dwyer nazikçe bu projeyi üstlendi ve teşvik edici bir editör oldu; Jon de Peyer, Kathleen May, Daisy Leitch ve Brenda Stones da pek çok şekilde sabırla yardımcı oldu.

Son olarak aileme teşekkür etmek isterim. Biricik eşim Sarah, bu uzun araştırma ve yazım süreci boyunca daimi bir esin kaynağıydı. Harikulade çocuklarımız Will, Nick ve Benjy ise Eşref ve dünyasına ilişkin saplantımı hoş gördüler, şüphesiz yapacak daha iyi işleri varken görev duygusuyla taslak bölümleri okuyup yorumlarda bulundular. Bu kitabı sevgiyle onlara adıyorum.

Londra ve Tuscon
Mayıs 2016

1
GİRİŞ
SANDIKTAN ÖYKÜLER

Birkaç yıl önce, ümit verici özel bir belge koleksiyonunun izini sürerken kendimi Türkiye'nin batı kıyılarında buldum. Bu seyahat, Türkiye'den bir üniversite arkadaşımın bir aile ferdini kaybetmesinin de dâhil olduğu beklenmedik olaylarla başlamıştı ve bu durum, yine Türk olan ve 30 yıldır tanıdığım ortak bir arkadaşımızla yeniden iletişime geçmeme vesile oldu. Tüm bunlar geç dönem Osmanlı İmparatorluğu veya Türkiye Cumhuriyeti tarihi, hâlihazırda olduğu üzere, hayatımın bir parçası hâline gelmeden önceydi. O zamanlar henüz bilmesem de 1980'li yıllarda ABD'de tanıştığım bu ortak arkadaşımız, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarının, her ne kadar tartışmalı olsa da en enteresan tarihî karakterlerinden birinin soyundan gelmekteydi. Söz konusu bu ilginç kişinin hikâyesi bu kitabın da ana konusu olmuştur.

80'li yılların ortasında misafir edildiğim Ege'ye nazır o tepeye geri döndüğümde muhitin neredeyse bütünüyle tanınamaz hâle geldiğini gördüm. Tepenin aşağı kısmındaki yaşlı zeytinliklerden pek çoğunun yerini beton bloklardan oluşan apartmanlar almıştı. Seyahatimin hedefi, ciddi bir değişime uğramış olan bu manzaranın ötesinde yatıyordu: Orta Doğu'nun Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki, sonraki ve savaş esnasındaki çalkantılı dönemine; yani bir başka deyişle, Osmanlı İmparatorluğu'nun

sonuna ve Türkiye Cumhuriyeti'nin doğuşuna tanıklık eden döneme yeni bir ışık tutmayı vaat eden belgeleri içinde barındıran ve 1960'lardan beri hiç dokunulmadan günümüze ulaşmış bir sandık. Sandık Kuşçubaşızade Eşref, Kuşçubaşı Eşref, Eşref Kuşçubaşı, İzmirli Eşref, Çerkes Eşref ve Eşref Sencer şeklinde muhtelif isimlerle bilinen bir adama ait evrakları içeriyordu. Ve daha sonra sandıktan, bir başka isim, kendisinin Teşkilat-ı Mahsusa yüksek rütbeli subayı olduğu sırada kullandığı bir müstear isim (*nom de guerre*) de çıkacaktı.

Lafı uzatmamak adına ona burada hitap edeceğim şekliyle, Eşref'in adını duymuştum, zira ismi bu çalkantılı döneme ait hatıralarda zaman zaman görünüyordu. Söz konusu dönem, neredeyse 600 yıl süren Osmanlı yönetimine hiç de hoş olmayan bir son getiren, bölgenin haritasını önemli ölçüde değiştiren ve milyonlarca insanın hayatını ekseriyetle yıkıcı bir şekilde etkileyen aralıksız savaşların yaşandığı bir on yıldı. O zamanlar Eşref hakkında çok fazla şey biliyor olduğumu söyleyemem, fakat gerçekleştireceğim ziyarete hazırlanmak üzere hikâyesini araştırdıkça daha da meraklandım; meraklandım ve doğruyu söylemek gerekirse biraz da endişelendim. Merakım uyanmıştı, zira Eşref, Osmanlı İmparatorluğu'nun çalkantı içerisindeki son yıllarında vuku bulan kilit hadiselerin pek çoğuna müdahil olmuştu. Henüz yeni göçmüş bir muhacir ailesinin çocuğuydu, dolayısıyla imparatorluğun son dönemlerini şekillendiren birçok göçün izlerini kendi içinde taşıyordu.

Kuzey Kafkasya'nın yüz binlerce sakini gibi Eşref'in ailesi de Rusya'nın 19. yüzyılın ikinci yarısındaki güneye ilerleyişinin trajik bir neticesi olan büyük Çerkes Sürgünü dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmıştı. Eşref'in Osmanlı saray muhitindeki bir Çerkes ailesinde yetişmesi, hem süreklilik ve kırılmaya hem de 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında Osmanlı İmparatorluğu'nu şekillendiren geleneksel patrimonyal yönetim ve modernleşme temayüllerine dair bir karışımın izlerini

yansıtmaktadır.[1] Eşref'in hikâyesi; 20. yüzyılın ilk on yılında Sultan II. Abdülhamid'e yapılan muhalefet hareketini, 1908 senesindeki "Jön Türk" devrimiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidara gelişini, 1911-12 Trablusgarp Savaşı'nı, 1912-13 Balkan Savaşları'nı, Birinci Dünya Savaşı'nın çeşitli cephelerini ve Türkiye'de "Millî Mücadele" veya "Kurtuluş Savaşı" olarak bilinip Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla sonuçlanan mücadele de dâhil olmak üzere zamanının büyük hadiselerinden pek çoğunu içinde barındırmaktadır. Dışarıda fazla tanınmasa da Eşref, bugün Türkiye'de hâlâ iyi bilinen ve oldukça tartışmalı bir isimdir.

Eşref'in sandığını açmak ve böylesine aktif ve tartışmalı bir figürün henüz gün yüzüne çıkmamış belgelerini okumak cezbedici bir düşünceydi. Geçmişe bakışımızı değiştirme potansiyeli olan ve henüz bilinmeyen bir belge zulası keşfetmek belki de her tarihçinin hayalidir.[2] Ya da belki, sadece, bir meslektaşımın toplumsal ve kurumsal tarihin "kuru zevkleri" dediği şeyin peşinden giderek çok fazla zaman harcamıştım. Geç dönem Osmanlı İmparatorluğu ve erken dönem Türkiye Cumhuriyeti'nde eğitim ve okuma yazma tedrisatı tarihi üzerine kaleme aldığım bir önceki çalışmam entelektüel açıdan tatminkâr olmuştu, en azından benim için. Fakat en yakınlarımın ve en sevdiklerimin işaret ettikleri gibi, sürükleyicilikten veya basit bir anlatısal olay örgüsünden neredeyse tamamen yoksun olması, bu çalışmanın, az çok benim de aralarında olduğum eğitimli genel okuyucunun ilgisini çekmeyi başaramamasına neden olmuş olabilirdi. Dolayısıyla, Eşref'in hareketli hayatını araştırma fırsatı, sadece ailemdeki tenkitçileri yatıştırmak için bile olsa, hoş bir tempo değişikliği sunuyordu.

1 Bu döneme ilişkin en iyi genel değerlendirmeler için bakınız: Şükrü Hanioğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire* (Princeton: Princeton University Press, 2008); ve Erik Jan Zürcher, *Turkey: A Modern History*, üçüncü baskı (London: I. B. Tauris, 2004).

2 Tarihçi ve arşiv arasındaki ilişki için bakınız: Arlette Farge, *The Allure of the Archives* (New Haven: Yale University Press, 2013).

Kuşçubaşı Eşref'in sandığı (Yazarın bizzat çektiği fotoğraf)

Lakin sandığa yaklaştıkça endişelerim de artmıştı. Öncelikle, neredeyse hiçbirini okuyamadıkları, eski yazıyla yazılmış belgeleri incelemek için Eşref'in akrabalarından izin almalıydım. Türkiye Cumhuriyeti rejiminin, ilk yıllarında eski rejime karşı icra ettiği *Kulturkampf* [kültür savaşı] kapsamında 1920'li yılların sonunda gerçekleştirilen Türk "Harf Devrimi"yle Osmanlı alfabesi Latinleştirilmişti. Bu "reform" sonucunda bugün Türklerin birçoğu, atalarının yazdıklarını okuyamamakta. Eşref'in ailesi bu hususta bana tereddütsüz ve oldukça nazik bir şekilde izin verdi. Kendilerine cömertlikleri, bana itimat etmeleri ve iş birlikleri sebebiyle son derece minnettarım. Olayın hassasiyetine rağmen, araştırmam üzerinde hiçbir zaman editoryal kontrol yapma talebinde bulunmadılar.

Endişemin ikinci ve asıl nedeni, Eşref'in oldukça tartışmalı bir şöhrete sahip olmasıydı. Şüphesiz, Eşref'in tarihsel gerçeklik ile popüler muhayyilenin sınırları arasında flulaşan efsanevi bir figür hâline gelmiş olduğu söylenebilir. Bu durum, kısmen bu

efsaneden ve kısmen de Eşref'in "Türklerin Lawrence'ı" olarak adlandırılmasına sebep olan bir başka efsanevi figürle doğrudan çarpışmasından kaynaklanmaktadır. Bu, sorunlu bir etikettir –Eşref, Çerkes kökenli bir Osmanlıydı ve söz konusu koşullar altında bir nevi ironi teşkil edecek şekilde T. E. Lawrence'ı kendisinin tarihsel rolünü oldukça aşmış efsanevi bir figür olarak görüyordu– fakat bu yafta bir kez üstüne vurulmuştu. Eşref'in etrafında serpilen efsane kısmen, üretken bir gazeteci ve amatör bir tarihçi olan ve Eşref'i kahramanca bir çerçevede sunup konumunu abartarak ünlüleştirmek eğiliminde olan Cemal Kutay'ın yazılarından kaynaklanıyordu. Fakat bu, akabinde olumsuz bir karşı tepki doğurdu. Mitik Eşref'in maskesini düşürme çabaları efsaneye son vermek ve Türk tarihinin neredeyse kutsal olan Kemalist versiyonunu muhafaza etmek isteyen Kemalist tarihçiler tarafından yürütüldü. Bu çabalardan en çok öne çıkanı, bir ortaokul öğretmeni ve amatör tarihçi olan Ahmed Efe'nin[3] yazdığı kitap olmuştur. Kitabının "Efsaneden Gerçeğe" şeklindeki alt başlığı, romantize edilmiş Eşref'i gerçek boyutlarına indirmek amacını gütmektedir. Oldukça sorgulayıcı bir üslubu olan bu eser, tarihe çok yönlü ve eleştirel bir yaklaşım sergilemekten ziyade bir dizi düzeltmeye, yalanlamaya ve ithama dayanmaktadır. Türkiye'de efsanevi bir Eşref'e hasım olan ve hikâyesinin anlatılmasını istemeyenler hâlen daha mevcuttur.

Üçüncü endişem ise üstlenmekte olduğum projenin gerçek boyutlarını anlamaya başlamamla zuhur etti. Eşref'in gezgin hayatı öylesine hareket ve hadiselerle doluydu ki, bunun büyük bir bölümü, eşyanın tabiatı gereği tarihin spotlarının uzağında vuku bulduğundan, bırakalım bunları anlamlı bir yoruma tabi tutmayı, kendisinin nerelerde bulunduğuna ilişkin parçaları birleştirmek bile kısa zaman içerisinde ürkütücü bir hâl alacaktı. Ayrıca; yazmaya ve notlarını, belgelerini ve hatıralarını

3 Ahmet Efe, *Efsaneden Gerçeğe Kuşçubaşı Eşref* (İstanbul: Bengi Yayınları, 2007).

derlemeye adadığı seneler boyunca fevkalade büyüklükte bir arşiv oluşturmuştu. Sandıktan kayda değer ölçüde çeşitli ve büyük bir belge koleksiyonu çıktı. Bunlardan bazıları özlü ve isabetliyken, diğerleri ise bezdirici uzunlukta ve kimi zaman tutarsızdı. Her biri ardında neredeyse aşılmaz hadiseler, kişilikler, ilişkiler ve belki de kaçınılmaz olarak ihtilaflar barındıran bir başka perdeye temas ediyormuş gibi görünen belgelerin, ekseriyetle, sadece yüzeyine nüfuz edebiliyormuşum gibi hissetim. Eşref'in sandığı parça parça birçok ipucu sunuyordu, fakat bunları onun hayat hikâyesine dair tam ve çok yönlü bir resim oluşturacak şekilde bir araya getirmek gittikçe daha uzak görünüyordu.

Belgeleri üzerinden Eşref'in hayatını anlatma çabası kısa zaman içerisinde, nispeten olağan fakat daha az inatçı olmayan bir başka zorluk çıkardı. Hızla keşfettiğim üzere, Eşref'in hayatının en temel olgularını dahi saptamak imkânsız değilse de oldukça zor olacaktı. Örneğin, ileride göreceğimiz üzere, en yaygın şekilde atıfta bulunulan doğum tarihi bile muhtemelen hedefini bir on yıl kadar ıska geçmiştir. Yine, uzun yıllar boyunca hatalı bir şekilde Teşkilat-ı Mahsusa'nın başı olarak görülmüştür ve yeni çalışmalar bile onu bu şekilde tanımlamaktadır. Türk Millî İstihbarat Teşkilatı (MİT), söz konusu sayfayı internet sitesinden kaldırmadan önce yıllar boyunca web adresinde onu kurucularından biri olarak listelemişti. Günümüzde Twitter'da kime ait olduğu bilinmeyen fakat oldukça büyük bir takipçi kitlesi olan bir hesap, Eşref Kuşçubaşı ismini almıştır ve mezarın ötesinden Eşref'in sesini aktarır gibi paylaşımda bulunmaktadır. Ayrıca Eşref'in hikâyesini konu alan bir roman da mevcuttur.[4] Eşref hakkındaki en abartılı iddiaların ve karşı iddiaların internette tomurcuklanması, örneğin kendisinin hem bir hain olmakla

4 Hakan Kağan, *İmparatorluğun Son Akşamı* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2008).

itham edilmesi hem de “Dünyanın En Büyük Ajanı” olarak alkışlanması, tesadüf değildir.[5]

Bu tür mübalağalar temelde Eşref’in kariyerinin birbiriyle ilişkili iki yönüne dayanmaktadır. Bunlardan ilki, adanmış subaylardan müteşekkil gizli bir teşkilat olup, imparatorluğun son on yılının en önemli askerî figürü olan Enver Paşa’nın kendi *force spéciale*’i olarak kurduğu Teşkilat-ı Mahsusa’yla olan yakın ilişkisidir.[6] Teşkilat-ı Mahsusa istihbarat toplamaya, savaşa, propagandaya ve bugün adlandırdığımız şekliyle “özel operasyonlara” odaklı paramiliter bir güçtü. İttihat ve Terakki Cemiyeti için gerçekleştirdiği siyasi suikastlar, gizli faaliyetler ve en tartışmalısı, yerinde bir şekilde “utanç eylemi” olarak adlandırılan, Birinci Dünya Savaşı sırasında imparatorluktaki Ermeni nüfusun büyük bir kesiminin tasfiyesini içeren, fakat bununla sınırlı kalmayan, imparatorluktaki gayrimüslim grupların bastırılması gibi birtakım kirli işler icra etmekteki rolüyle ünlüydü.[7] Teşkilat, Osmanlı topraklarının dört bir yanından ve ötesinden gelen, ortak hedefleri, her ne pahasına olursa olsun imparatorluğu bir arada tutmak olan ve *fedaî zabitan* olarak anılan bir ajanlar grubunu bir araya getirmişti. Eşref’in bu teşkilatla olan yakın ilişkisi, kimilerinin onun bu teşkilatın birçok menfur faaliyetinden

5 Örneğin bakınız: www.gazetevatan.com/turk-istihbaratinin-kurucusubir-vatan-haini-miydi-152286-gundem ve www.yenidenergenekon.com/15-tarihin-en-buyuk-casusu-ve-gerillasi-esref-sencer-kuscubasi (7 Kasım 2014’te erişim sağlandı).

6 Bu teşkilat hakkında bakınız: Polat Safi, “History in the Trench: The Ottoman Special Organization—Teşkilat-ı Mahsusa Literature,” *Middle Eastern Studies* 48:1 (2012), 89–106; Ahmet Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-u Şarkiye Dairesi) Tarihi Cilt I: 1914–1916* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014); Philip Hendrick Stoddard, “The Ottoman Government and the Arabs, 1911 to 1918: A Preliminary Study of the Teşkilât-ı Mahsusa” (yayımlanmamış doktora tezi, Princeton University, 1963).

7 Taner Akçam, *Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility* (New York: Macmillan, 2006).

sorumlu olduğuna karar vermesi için yeterli olmuştur. Sandığını incelemeye gittiğim dönemden çok kısa bir zaman önce, alanın önde gelen dergilerinden birinin arka sayfalarındaki sert bir akademik tartışmanın ortasında Eşref'in adının zikredildiğini görmüştüm. Münakaşanın konusu, Eşref'in Malta'da geçirdiği günlerle ilgili söylediklerine ilişkin Cemal Kutay'ın yaptığı bir alıntının, Eşref'in Ermeni tehcirine iştiraki hususunda kanıt kabul edilip edilemeyeceğine dairdi.[8] Başka bir deyişle, Eşref üzerine çalışma yapmanın getirdiği riskler hayli büyüktü.

---

8 Söz konusu ihtilaf çok katmanlıdır. Vahakn Dadrian, Richard G. Hovannisian'ın, *The Armenian Genocide* isimli derlemesinde yer alan (s. 300-01) "Ottoman Archives and Denial of the Armenian Genocide" isimli makalesinde, tüm taraflar gibi hatalı bir şekilde Teşkilat-ı Mahsusa'nın Başkanı olarak bahsettiği Eşref'in, savaş sırasında Ermenilerin öldürülmesine karıştığını kabul etmiş olduğunu öne sürmüş, bunu da Cemal Kutay'ın *Birinci Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusa ve Hayber'de Türk Cengi* (İstanbul: Tarih Yayınları, 1962) isimli kitabında ona atfedilen kısımlara dayandırmıştır. Yazar Guenter Lewy sonrasında *Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide* (Salt Lake City: University of Utah Press, 2005) isimli bir kitap yayınlamış ve bu eserinde Dadrian'ın Eşref'in bazı açıklamaları hakkındaki yorumlamalarının, Eşref'in diline, hiçbir vakit telaffuz etmemiş olduğu cümleleri yerleştirmek suretiyle (kısmen köşeli ayraçlar arasına sözcükler katarak) açıklamalarını manipüle etmiş olduğuna işaret ettiğini düşündüğünü belirtmiştir. Lewy'nin kitabı *IJMES* 38'de (2006: 598–601) olumlu bir eleştiri alınca, eleştiri yazarının meslektaşları Keith Watenpaugh ve Joseph Kéchichian onun liyakatını tartıştıkları oldukça eleştirel yanıtlar verip kendisinin akademik sicilini sorgulamışlardır. Kéchichian Eşref'in beyanını "Ermenilerin toplu tasfiyesinde yer alışına ilişkin bir itiraf" olarak tanımlar (*IJMES* 39:3 (2007: 510). Orijinal metne bakılınca, tehcirde sahip olduğu iddia edilen role istinaden, daha sonra bir Ermeni ajan tarafından suikasta uğrayan savaş dönemindeki Sadrazam Sait Halim Paşa hakkında konuşurken Eşref'in söylediği sözlerin, sanki kendisi Ermenilere karşı işlenen suçlara karışmış gibi görülecek şekilde manipüle edildiği açıktır. Bu tartışmayı daha fazla deşmek istemeden, (Polat Safi'nin çalışmasının açıkça göstermiş olduğu gibi) Eşref'in Teşkilat-ı Mahsusa'nın Başkanı olmadığını belirtmek önemli görünmektedir. En azından Dadrian'ın oldukça yaratıcı bir şekilde icra ettiği yeniden inşa çalışmasında söylediği iddia edilen şeylere gelince,

Eşref'in olumsuz şöhretinde başkaca bir neden daha vardır ve bu, imparatorluğun son yıllarına dayanmaktadır. Eşref'in dediği şekliyle, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda "etraflarındaki dünya yerle bir olduğunda", fedaî zabitan buna çeşitli şekillerde tepki vermişti. Grubun üyelerinden birçoğu Cumhuriyet'in kurulmasıyla sonuçlanan mücadelede "milliyetçi" tarafı seçip Türkiye'nin önde gelen mevkilerinde kariyerlerine devam ettiler. Fakat önemli bir kısmı, milliyetçilerden koparak tasfiye edildi, öldürüldü ya da ülkeyi terk etmeye zorlandı. Eşref başta Kuva-yı Milliye ile birlikte savaştıysa da, sonrasında, istikbalde Atatürk olarak anılacak olan Mustafa Kemal'in etrafında birleşen lider kadroyla yollarını ayırarak bazı Çerkes asıllı Osmanlı subaylarıyla birlikte taraf değiştirdi. Anti-milliyetçiler veya saltanatçılar o noktadan itibaren işgalci Yunan ordusunun himayesi altında çarpışarak Türkiye Cumhuriyeti'ni kuranların şiddetli düşmanlığını kazandılar. Kemalistlerin temel Türk tarihinin yazımındaki hemen hemen tekelci kontrolü çerçevesinde, –her ne kadar bu kontrol son yıllarda gevşemeye başladıysa da– Eşref'ten sürekli "vatan haini" olarak bahsedilmektedir. Eşref'i, dışında bırakıldığı ve uzun süredir Kemalist yaklaşımın hâkimiyeti altında olan bir tarihe yeniden yazma çabaları, mevcut tarih versiyonu açısından tahkir edici addedilmiştir. Böylelikle Eşref'in tarihsel rolü çift taraflı olarak doldurulmuştur.

Bu cihetle, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla sonuçlanan Lozan'daki yorucu müzakerelerde ortaya çıkan dikkat çekici listede Eşref'in ismi görülmektedir. Bu listedeki kişilere "150'likler" denmiş, *personae non gratae* [istenmeyen kişi] ilan edilerek yeni Türk devletinin sınırlarına girmeleri yasaklanmıştı.

---

altıncı bölümde göreceğimiz üzere, bunlar Malta'ya gönderilmeden önce Mısır'daki İngiliz yetkililerle girdiği bir diyalog hakkında Eşref'in kendisinin yazmış olduklarıyla bir tezat teşkil etmektedir. Lakin Eşref'in beyanının Ermenilerin gördüğü muameleyi bir çeşit rasyonalize etme çabası olabileceği de ayrıca ihtimal dâhilindedir.

Bu listedeki kişiler Osmanlı saray memurlarından, savaşın akabindeki Müttefik işgali sırasında görev yapan kabine üyelerinden, imparatorluğun savaştan artakalan topraklarının parçalanmasını öngören Sevr Antlaşması'nı imzalayanlardan, çeşitli yetkili ve gazetecilerden ve bu kitapla alakalı olarak, Çerkes Ethem ve kardeşlerinin, Eşref'in ve küçük kardeşi Selim "Hacı" Sami'nin de dâhil olduğu iki büyük Çerkes kökenli Osmanlı grubundan birini de içeren, birbirine benzemeyen kişilerden oluşan bir topluluktu.[9] Eşref ve Selim Sami bu kötü şöhretli listenin 60 ve 61. sıralarını paylaşırlar. Sonuç itibarıyla, 1920 senesinin sonundaki ihtilafta Ankara'ya karşı saf tuttukları için Ethem ve Eşref'e vatan haini muamelesi yapılmıştır. İki adamın Yunan kontrolündeki bölgeye geçmeleri Türk millî tarihinde hainlikle itham edilmelerinin başlıca sebebidir.[10] Eşref'in kardeşleri Sami ve Ahmet'in 1927 senesinde Türkiye Cumhuriyeti'ne gizlice girmeye çalışırken öldürülmeleri de Kemalist tarih yazımının hükmünü yumuşatması adına hiçbir fayda sağlamamıştır.

Dolayısıyla, Eşref'in belgeleri potansiyel olarak heyecan verici olmakla birlikte, çeşitli güçlükler ve uyuşmazlık ihtimalleri de barındırıyordu. Böyle bir mevzuya ilgi duyduğum için deli olduğumu düşündüğüm zamanlar olduğunu itiraf etmeliyim. Fakat sandığa bakmaya başladığımda iki şey derhal aşikâr oldu: İlk olarak, içerisindeki materyal hem bol hem de büyüleciydi. Öte yandan, daha az ümit verici bir şekilde, malzemelerin gelişigüzel

---

9 Selim Sami muhtemelen abisinden daha da efsanevi bir karakter olarak görülmektedir. Ekrem Hayri Peker'in *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Kuşçubaşı Hacı Sami Bey* (İstanbul: Kastaş, 2012) romanının öznesi olmuştur ve ayrıca "kendi" twitter hesabı bulunmaktadır.

10 Bülent Bilmez, "A Nationalist Discourse of Heroism and Treason: The Construction of an 'Official' Image of Çerkes Ethem (1886–1948) in Turkish Historiography, and Recent Challenges," Amy Singer, Christoph K. Neumann ve Selçuk Akşin Somel, ed, *Untold Histories of the Middle East: Recovering Voices from the 19th and 20th Centuries* içinde(London: Routledge, 2011), 106.

düzenlenişi, Eşref'in kariyerinin gezginci ve birçok olaydan müteşekkil tabiatını isabetli bir şekilde yansıtıyordu. Bir başka deyişle, potansiyel olarak büyüleyici fakat uzun ve engebeli bir yolculuğun içerisindeydim.

Eşref'in belgelerle dolu sandığı Ann Stoler'ın "yüklü alan" dediği şeyin benzeri kabul edilebilir.[11] Mevcudiyeti ve çok uzun zamandır açılmamış olduğu gerçeği, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişteki sorunlu sürecin tabiatında mevcut olan bazı kırılma ve silintileri yansıtmaktadır. Böyle bir kaynak koleksiyonunu çevreleyen gerilimler göz önüne alındığında, bunları gün yüzüne çıkarmanın ardındaki niyetleri sorgulayanlar şüphesiz olacaktır. Benim yaklaşımımınsa mümkün olduğunca tarafsız bir tutum sergilemek, Eşref ile dönemi arasındaki ilişkiyi sürekli anlamaya çabalamak olduğu gayet açıktır. Bu dönemin tartışmalı tarih yazıcılığı ve bilhassa da Eşref göz önüne alındığında, söyleyeceklerimi ve hatta belki de bu konuda yazma kararımı eleştirecek kişiler olacağına şüphe yoktur. Bu kişilere, sadece, tarihçinin bütün kanıtları tarafsızca değerlendirmek ve en makul olanla öne çıkmayı denemek durumunda olduğunu söyleyeceğim. Dolayısıyla ben ne Eşref'i savunmaya ne de onu kovuşturmaya çalışıyorum; yegâne maksadım onun dünyasını anlamaya çalışmaktır.

Kayıp hatırat

Yıllarını adadığı hatıratının artık mevcut olmamasından ötürü, arz ettiği bütün sorunlara karşın Eşref'in belgeleri önemlidir. Eşref, Birinci Dünya Savaşı'nda savaş esiri olduğu dönemden beri devasa bir hatırat üzerinde çalışmaktaydı. Niyeti bu hatıratın on iki cilde kadar ulaşmasıydı. Günümüze ulaşan bazı notlar ve içindekiler kısmının bazı parçalarından, bu hatıratın sadece

11 Ann Laura Stoler, *Along the Archival Grain: Epistemic Anxieties and Colonial Commonsense* (Princeton: Princeton University Press, 2009), 47.

kendisinin müdahil olduğu birçok hadiseye ilişkin tanıklıklarını değil, aynı zamanda orijinal belgeleri ve birçoğu suluboyayla yapılmış resimlerini de içereceği açıktır. Adı "Tarihe Benden Haberler" olan bu büyük çalışma Cemal Kutay'ın Kadıköy'deki kütüphanesini kül eden 1987 tarihli yangında yok olmuş görünmektedir.[12] Eşref'in, eserini yayınlayacak kişi olarak Kutay'ı seçmesinin nedeni, herkesin kendisinden uzak durduğu vakitte Kutay'ın ona ilgi göstermesidir. Kutay sadece Eşref'in değil, ayrıca Eşref'in kardeşi Selim Sami'nin ve dönemin diğer isimlerinin hatıralarını da toplamıştı. Ancak, Kutay bu kaynakları kendi yayınladığı çok itinalı olmayan mufassal kitapları için kullandı. Fakat bilinmeyen sebeplerden ötürü, bu hatıratı Eşref'in arzu ettiği şekilde yayınlamadı. Şayet yangında yok olmaktan bir şekilde kurtulmamışlar ise, bu yazıların artık var olmadığını söyleyebiliriz. Lakin bir istisnayla: Eşref'in 1917 senesinde Yemen'de icra ettiği göreve değinen cilt tercüme edilmiş, düzenlenmiş ve hem İngilizce hem de Türkçe olarak yayınlanmıştır.[13] Günümüze ulaşan bu yegâne kitap, Eşref'in daha büyük çaptaki çalışmasının, eğer yayınlanmış olsaydı, sunacağı teferruat ve renkli anlatımın bir tezahürüdür.

Hatıratının kayıp olmasından ötürü Eşref'in sandıktaki belgeleri daha çok önem arz etmektedir. Bu belgeler, *Tarihe Benden Haberler*'den kısa bölümler ile yine o çalışmanın içindekiler bölümündeki bazı parçalardan telgraflara, muharebe meydanı notlarına, fotoğraflara, mektuplara, resmî belgelere, gazete kupürlerine, şahsî tanıklıklara kadar birçok materyal içermektedir. Sandıktaki en önemli şeylerden biri de Eşref'in ikinci eşi Pervin'in kaleme aldığı, tamamlanmamış fakat önem arz eden

12 Nicole ve Hugh Pope, *Turkey Unveiled: Atatürk and After* (London: John Murray, 1997), 53–4.

13 Eşref Kuşçubaşı, *The Turkish Battle at Khaybar*, eds. Philip Stoddard ve H. Basri Danışman (İstanbul: Arba, 1997); Eşref Kuşçubaşı, *Hayber'de Türk Cengi* (İstanbul: Arba, 1997).

hatıratıdır. İkilinin evlendiği 1914 senesinden, Eşref'in Mustafa Kemal'in liderlik ettiği Ankara hareketinden koptuğu 1920'ye kadar olan yılları kapsayan bu eser, savaş yıllarını anlatan muhteşem bir hatırattır. Pervin Eşref'in hayatına girdikten sonra hatırat, herhangi bir bireyin hayatını anlamada ailevî alanın önemini vurgularcasına, daha yuvarlak bir hâl almakta ve geç Osmanlı ve erken Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinin anahtar kişiliklerinin aile yaşantıları hakkında ne kadar az şey bildiğimizi bize anımsatmaktadır. Sandığın barındırdığı diğer ilginç belgeler, Eşref'in bizzat çizdiği savaş alanı krokileri, yoldaşı ve Teşkilat-ı Mahsusa'dan arkadaşı Süleyman Askerî'nin yeniden elde edilen hatıratı ve Eşref'in Birinci Dünya Savaşı'nın son yıllarındaki Malta tutsaklığından kalma bazı fotoğraflar ve resimlerdir. Bu evraklar ilgi çekici ve önemli olsalar da, Eşref'in kayıp hatıratının yerini tutamazlar. Materyal zaman zaman zengin olup bazı belirleyici karşılaşmalara dair vukufiyet sağlasa da, esasında dağınık ve parça parçadır. Daha önemli ve ekseriyetle zorlayıcı olan ise, hayatının en tartışmalı yönleriyle ilgili olarak Eşref'in genellikle sükût etmiş olmasıdır. Bu sessizlik kimi zaman sağır edici gözükebilir. Eşref'in sükût ettiği bu yönler, ekseriyetle ya Kemalist resmî tarihin öğretileriyle ya da söz konusu hadiselere ilişkin romantik yorumlarla doldurulmuştur. Asıl hatıratın mevcut olmamasından ötürü, Eşref'in hadiselerle dolu hayatındaki bazı suskunluklar ve boşluklarla alakalı bilgileri başka bazı kaynakları kullanarak bir araya getirmek icap etmiştir. Hem Türkiye hem de Britanya'daki bir dizi arşive dayanarak, bu kayıp parçaları yerine koyabilmek adına elimden gelenin en iyisini yapmaya çalıştım.

Yaklaşım ve düzenleme

Eşref'in yaşantısının böylesine geniş bir çerçevede cereyan etmesinden ve hadiselerle dolu olmasından ötürü bu kitabı, şahsımın da genellikle yaptığı gibi, akademik tarihçilerin çoğunun yazdığından daha erişilebilir bir tarzda yazmaya çalıştım.

Kurgusu gereği, kuramdan ziyade anlatı şeklinde ortaya çıkan neticenin bütün okuyucuları memnun etmeyeceğinden eminim; fakat bunun, bölgenin modern tarihini anlamak için elzem olan bir dönemi daha erişilebilir kılma çabası olarak karşılanacağını umarım.

Profesyonel tarihçiler, ilginç biçimde, biyografi yazımına nispeten az itibar gösterseler de biyografiler herhangi bir tarihî dönemi anlamak için temel araçlardır. Bu özellikle de devletin birey karşısında son derece imtiyazlı olduğu geç dönem Osmanlı ve Türk tarihi için geçerlidir. Christine Philliou'nun oldukça ustaca göstermiş olduğu gibi, çalışmayı bir bireye merkezlemek, devlet ve toplum arasındaki katı sınırları sorgulamaya ve bükmeye yardımcı olarak çok daha incelikli ve komplike bir tarihsel gerçeklik imkânına kapı aralar.[14] Atatürk hakkındaki çeşitli çalışmalar haricinde, bu döneme ilişkin İngilizce yazılmış ciddi biyografilerdeki dikkat çekici azlık, kişiyi bu eksiklik ile bu mühim döneme ilişkin sabit fikirlerin hâkimiyetlerini devam ettirmesi arasında nedensel bir ilişki kurmaya sevk etmektedir.[15]

Eylemleri, sık sık beklenilen davranış kalıplarının ötesine geçmiş Eşref gibi bir adama odaklanmak, araştırmacıyı geç dönem Osmanlı ve Türk tarihinin bazı ön kabullerini sorgulamaya çağırmaktadır. Eşref'in hayat hikâyesi devlet hizmeti, sadakat, etnisite ve milliyet gibi mühim meselelere ve bunun sonucunda bir bütün olarak birey-devlet-toplum arasındaki ilişkiye karşı algımızı muğlaklaştırır. Dahası, Pervin'in hatıraları vasıtasıyla Eşref'in ev hayatına atılan anlık bakışlar bize devlet hizmeti ile

---

14 Christine M. Philliou, *Biography of an Empire: Governing Ottomans in an Age of Revolution* (Berkeley: University of California Press, 2011).

15 Mustafa Kemal hakkında kaleme alınan birçok biyografiden sadece ikisinin adını vermek gerekirse: Andrew Mango, *Atatürk* (London: John Murray, 1999); M. Şükrü Hanioğlu, *Atatürk: An Intellectual Biography* (Princeton: Princeton University Press, 2011). Michael Reynolds'un hevesle beklenmekte olan Enver Paşa çalışmasının da şüphesiz alana büyük bir katkısı olacaktır.

özel hayat ve askerî dünya ile sivil cephe arasındaki o karmaşık ilişkiyi gözlemleme imkânı tanır. Bu, o sorunlu dönemde yaşanmış bir tecrübeyi yakalamak adına son derece mühimdir.

Ayrıca, Eşref'in hayat hikâyesi bize kendisinin müdahil olduğu çatışmalardaki çatlaklardan sızmaya devam eden mağduriyeti ve mağdur edilmeyle bağlantılı güçlü duygusal kopuşu da düşünme fırsatı sunar. Öte yandan, Teşkilat-ı Mahsusa'nın önde gelen bir üyesi olmasından ötürü, bu karma grup tarafından icra edilen eylemlerle kaçınılmaz olarak ilişkilendirilmiştir. Dolayısıyla, Eşref'i imparatorluğun son yıllarında, özellikle de gayrimüslim tebaaya zulmetmiş biri addeden pek çok kişi vardır. Eşref'in Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı arasındaki dönemde Batı Anadolu'daki Rum nüfusun bir kısmının etnik temizliğinden muhtemelen sorumlu olduğu netlik kazanacaktır. Lakin ben kendisinin imparatorluğun Ermeni sakinlerinin sürgün ve yıkımına müdahil olduğuna dair doğrudan bir kanıt bulamadım. Bununla beraber, Osmanlı topraklarında "tümörler"in varlığına ilişkin kayda geçen ifadesi ve Ermenileri sürgün etmekle talimatlandırılmış olsaydı ne yapmış olacağına ilişkin varsayımsal yorumları, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çekirdeğindeki diğer eylemciler gibi kendisinin de böyle yıkıcı tehcirlere müstakil olarak karşı olmadığını muhtemel kılmaktadır.

Öte yandan Eşref, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu sırasında sürgün edilmesinden dolayı kendisini adaletsizliğin kurbanı olarak da görmüştür. 1953 yılında, bağımsızlığını kazanmasına yardım ettiği, fakat Salihli'deki kıymetli mülküne el koyup onu kendi ülkesinde ailesiyle birlikte yaşama hakkından mahrum eden idareden gördüğü muameleyi kınayan bir ilan yayınlamıştır.[16] Pervin de hatıratında benzer acı duygular belirtmiş, Mustafa Kemal'in etrafındaki "dalkavuklar" ve "türediler"i vaktiyle dost ve

16 Eşref Kuşçubaşı, *Kanuna, aklıselime ve hukuk devleti devri iddialarına rağmen devam halindeki bir zulmün acı hikâyesi* (İstanbul: Tan, 1953).

yoldaş olan bu iki adam arasındaki ilişkiyi bozmakla suçlamıştır.[17] Bu tür mağduriyet iddiaları arasında denklik kurmak istemesek bile bu dönemin, özellikle de Birinci Dünya Savaşı döneminin, imparatorluğun bütün nüfusu arasında köklü ve uzun soluklu ıstırap ve matem duyguları ortaya çıkarmış olduğu gerçeği belki de faydalı bir anımsatıcıdır. Eşref'in hikâyesi, dahili ile hariciyi, fail ile mağduru ayıran kırılgan çizgiye ışık tutar.

Köklerini bu dönemde bulan şahsi iddialar ve yakınmalardan kendimizi bir adım geri çektiğimizde, Eşref'in hayatını masaya yatırmanın, bazı daha büyük mevzu ve akımları anlamamıza yardımcı olacağını gözlemleyebiliriz. Hareketlilik, etnisite ve sıkı sıkıya kenetlenmiş bir gruba ait olma hissi Eşref'in hikâyesindeki ortak paydalardır. Eşref'in hayatı, Çerkes kardeşlerinin Osmanlı topraklarındaki mültecilik tecrübesinden başlayarak, on dokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılın başına mahsus olan modernlik öncesi ile modernin bir sentezini yansıtır. Yer değiştirme ve göçün görünürde hiç değişmeyen yönlerinin, demiryolu, buharlı gemiler, telgraf ve hatta uçak gibi –kendisinin öyle ya da böyle hepsini kullanmış olduğu– yakın geçmişte yaygınlaşan mobilizasyon araçlarıyla yan yana gelmesi Eşref'in hayatında göze çarpan kontrpuanlar ortaya çıkarmıştır. Osmanlı Devleti, hem geleneksel saray müessesesinde hem de hızla modernize edilen orduda görüldüğü üzere, Çerkes mülteciler akınından istifade etmiştir.[18] Babasına sarayda bir makam verilmiş ve Eşref'e, hızla gelişmekte olan Osmanlı askeriyesinin en iyi okullarının kapıları açılmıştır. Eşref'in hareketli kariyeri, bir yandan fedaîlerin askere alımlarını da kapsayan ve akrabalık bağlarına, şahsi sadakate, ortak bir görev hissiyatına veya daha yüce bir çağrıya dayalı, nicedir devam eden kalıplara bağlıyken, öte yandan yeni savaş ve

---

17 Eşref Kuşçubaşı'nın şahsi belgeleri. Pervin Sencer'in hâl tercümesi. Zaman içerisinde bu hatıratı da yayınlamayı umuyorum.

18 Nadir Özbek, "Policing the Countryside: Gendarmes of the Late 19th-Century Ottoman Empire (1876–1908)," *IJMES* 40:1 (2008: 56).

muhabere teknolojilerini benimsemeye hevesli bu modernleşen askeriyenin farklı yönlerini bünyesinde birleştirecektir.

Çerkes bağlantısı

Eşref'in öyküsünün arka planı Kafkas dağlarında yatmaktadır. On dokuzuncu yüzyılda, İmparatorluk Rusyası'nın Kafkas hinterlandındaki dağlık bölgeyi boyunduruk altına alma ve nihayetinde kolonize etme dürtüsü, bu bölgedeki birçok halk, dil ve gelenek için bir felaketle sonuçlanmıştır. Sürgünleri, bölgedeki mülkiyet ve geçim kaynaklarının yok edilmesini, Slavların ve diğer Hristiyanların bölgeye iskânını içeren ve Batı'da ekseriyetle göz ardı edilmiş olan Rusların Kafkaslardaki zorunlu göç politikasının, öncelikle ve en başta bu zorunlu göçe tabi tutulan insanlar üzerinde, sonrasındaysa bundan sağ kurtulanların çoğunun sığındığı Osmanlı İmparatorluğu üzerinde büyük etkileri olmuştu. İstanbul ve Kafkaslar arasındaki bağlantı çoktandır devam ediyordu. İmparatorluk haremindeki köle kadınları veya imparatorluk ordusundaki erkekleriyle Çerkesler, yüzyıllardır Osmanlı'nın hizmetine girmiş ve birçokları ya valide sultan ya da üst düzey asker olarak kayda değer makamlara gelmiş bulunuyorlardı.[19] Rusya'nın güneye akını bu dinamikleri sert bir şekilde değiştirdi. Çerkeslerin topraklarını ısrarla müdafaa etmelerine sahne olan Rus-Çerkes savaşı 1830'larda başladı ve otuz yıldan fazla sürdü. Rusların acımasız askerî harekâtının nihayetinde Çerkesleri mağlup edeceği gittikçe açık bir hâl aldığında ise bu insanlar doğal olarak Müslüman Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmanın yollarını aradılar. Rusların Kuzey Kafkasları zaptı, 1864 yılına gelindiğinde tamamlanmıştı. Yüz binlerce Müslüman mülteci, anavatanlarından Osmanlı topraklarına nakledilecekleri Karadeniz limanlarına sürüldü. Korkunç Rus saldırılarından sağ

---

19 Zeynel Abidin Besleney, *The Circassian Diaspora in Turkey: A Political History* (London: Routledge, 2013), 53.

kurtulmayı başaranlar ise genellikle bulaşıcı hastalıklara yenik düşmüşlerdi. Çok sayıda insan yolculuğu sağ tamamlayamadı, zorunlu göçe tabi tutulan 1,2 milyon Kafkasyalıdan yaklaşık 800.000'i hayatta kalmayı başararak Osmanlı topraklarına yerleşebildi.[20]

Osmanlılar Kafkaslardan gelen bu talihsiz insanları birbirlerinden farksız görmüş ve dil, etnisite, soy ve özellikle de hür ya da köle olmalarına göre belirlenen toplumsal statü farklılıklarına rağmen onları, her ne kadar bu yanlış da olsa, kolektif olarak "Çerkesler" olarak adlandırmışlardı.[21] Bu mülteci akını, belki de imparatorluğun bunu en az taşıyabileceği zamanda gerçekleşmişti. Kırım Savaşı'ndan beri uluslararası sermaye piyasalarından borç almakta olan Osmanlı Devleti gittikçe artan bir borçlanma içerisindeydi. Sınırlarının gergin etnik gruplar ve Büyük Devletler lehine kademeli olarak daralmasına ve elde kalan topraklarının da iç ihtilaflar, etnik mücadele ve Balkanlar ile Kafkaslardan gelen yüz binlerce mülteci gibi sorunlarla giderek daha fazla sarılmasına tanıklık ediyordu.[22]

Dolayısıyla Osmanlı topraklarına ulaşan Çerkesler, bakımlarının üstlenilmesi ve gittikçe kaygılı hâle gelen bir nüfusun ortasına yerleştirilmeleri konusunda, her ne kadar iyi niyetli olsa da, yetersiz ve ekseriyetle beceriksiz bir çabayla karşılandılar. Osmanlı halkında mültecilerin sorunlarına karşı belli bir

---

20 Justin McCarthy, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821–1922* (Princeton: Darwin Press, 1995), 34–6. Demografik değişikliklere ilişkin alternatif hesaplamalar hakkındaki bir değerlendirme için bakınız: Besleney, 49.

21 Osmanlı İmparatorluğu'na gerçekleşen sürgün bağlamında "Çerkes" ifadesinin kullanılması meselesine ilişkin bakınız: Besleney, 54.

22 Osmanlı borçları ve Çerkes krizi arasındaki bağlantılara ilişkin bakınız: Nazan Çiçek, "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti": İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)," *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi* 64:1 (2009), 57–88.

duyarlılık vardıysa da göçlerin gerçekleştiği koşullar endişeye ve ciddi bir korkuya neden olmuştu.

Genel gidişatın tersine, Osmanlı topraklarında işleri rast giden bazı Çerkeslerden biri de Eşref'in babasıydı. Kendisinin Kafkaslardan göçü veya Osmanlı İmparatorluğu'na varışı hakkında çok az şey bilinse de Mustafa Nuri, Sultan Abdülaziz'in saltanatı sırasında doğancı koğuşunda yer almak suretiyle Osmanlı sarayının hizmetine girmiş ve zaman içerisinde Doğancıbaşı olmuştu. Mustafa Nuri'nin bu makamına istinaden Eşref ve kardeşlerine "Kuşçubaşızâde" veya Doğancıbaşıoğlu denmiştir. Lakin "zade" ifadesi çok sık tercih edilmemiş ve yerini daha yaygın bir şekilde kullanılmış olan Kuşçubaşı'na bırakmıştır. Fakat Mustafa Nuri'nin yaşadığı tecrübe istisnaiydi. Osmanlı topraklarındaki Çerkes mültecilerin kahir ekseriyeti ondan çok daha az talihliydi.

Çerkes mültecilerin birçoğu Rus işgali sırasında radikalleşmiş ve askerileşmişti. Dolayısıyla kendilerini müdafaa etmek için başkalarına güvenmek hususunda anlaşılır bir isteksizlik sergiliyorlardı. Ölümün yeni gelen mültecileri sinsice izlemesi işleri daha da kötü kılıyordu. Mustarip oldukları tifüs ve çiçek gibi hastalıklar, hızla imparatorluğun yerel nüfusuna bulaştı. Tabiatıyla Çerkeslerin en çok etkileşime geçtiği, imparatorluğun Müslüman tebası bu hastalıklardan daha çok etkilendi. Osmanlı Devleti'nin sınırlı bir ekonomik yardım sunarak yerel yöneticileri başlarının çaresine bakmaya bırakması işleri daha da kötüleştiriyordu. Yine de merkezden sağlanan kıt kaynaklar mültecilerin beslenmesi ve barındırılması için harcandı ve bu durum genellikle yerel nüfusta dargınlıklara neden oldu. Çerkeslerin birçoğu, ekseriyetle imparatorluğa duyulan sadakatin zayıf addedildiği bölgelere payanda vurmak suretiyle yerel demografik kalıpları değiştirmek maksadıyla, marjinal topraklara yerleştirildi. Bu politikanın, yerel halk nazarında Çerkeslere sempati sağlamak açısından pek az faydası olduğu gibi, kanunsuzluk ve

yağmacılıkla nam salan birçok Çerkes de bu şöhreti düzeltmek adına fazla katkıda bulunmadı. Kendilerine duyulan şüphe ve endişe, yerleştikleri yerlerdeki hayatlarına sık sık eşlik etti.

Paramiliter etken

Osmanlı bürokrasisinin bir kesimi yeni gelen mültecilere daha olumlu yaklaşıyordu. Genişlemekte olan ordu ve asayiş hizmetleri, Çerkesleri bir insan gücü kaynağı olarak gördü. Ruslarla mücadele ederken kazandıkları tecrübelerden dolayı birçok Çerkes Osmanlı topraklarına savaşta pişerek gelmişti. Şüphesiz, savaşçılıkta saldıkları nam korkutucuydu. İmparatorluğun çözülmekte olduğu dönemde ordunun, polisin ve jandarma kuvvetlerinin orantısız bir younlukla Çerkeslerden oluştuğu gözlemlenmektedir.[23] Bu kurumlarda temsil edilen tek grup onlar değildi. Arnavutlar da Araplar, Kürtler, Lazlar ve elbette Türklerin yanındaki yerlerini almışlardı. Fakat Çerkes varlığı özellikle öne çıkıyordu. Çerkes savaşçıların silah altına alınmasının nedeni, Kafkaslardan çıkarılma travmalarının ardından kısa bir süre önce Osmanlı topraklarına gelişigüzel yerleşmeleri, yani silah altına alınmaya müsait olmalarıydı. Çerkeslerden hizmet alma ihtiyacı, 1911 ve akabinde neredeyse aralıksız olarak savaşlarla geçen on yıllık sürede ortaya çıktı. İmparatorluk savaşta değilken bile, düşük düzeyli de olsa, özellikle Balkanlarda, ayrıca Yemen gibi imparatorluğun uzak bölgelerinde dahi gerçekleşen kontrgerilla harekâtlarıyla ciddi manada uğraşmak zorunda kalmıştı. Bu, devletin askerî kapasitesini sert bir şekilde zorluyordu.[24] Osmanlı

---

23 Muhittin Ünal, *Kurtuluş Savaşında Çerkeslerin Rolü* (Ankara: Kafkas Derneği Yayınları, 2000); Sefer E. Berzeg, *Çerkes—Vubıhlar: Soçi'nin İnsanları* (*Portreler*) (Ankara: Kuban Yayınları, 2013); Ryan Gingeras, *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire, 1912–1923* (New York: Oxford University Press, 2009).

24 Edward J. Erickson, *Ottomans and Armenians: A Study in Counterinsurgency* (New York: Palgrave Macmillan, 2013).

askeriyesinin muhtelif kollarında Çerkes subay ve erlere duyulan güçlü itimada katkı sağlayan bir başka faktör de askeriyenin fedaîlerle çalışma yönünde giderek artan iştahıydı. Osmanlı Harbiye Nezareti'nin karşı karşıya olduğu görevlerin içeriği farklı bir askerî yaklaşım lehine ağırlık kazanıyordu. Osmanlı askeriyesi, önde gelen bütün geç dönem subaylarının yetiştiği Balkanlarda görülen çete teşkilatlanmasını kopya etmeye başlamıştı. Gerilla tarzındaki bu yaklaşım, sadakatlerine güvenilebilir gönüllüler gerektiriyordu. Anayurtlarından kovulma tecrübesiyle birçok hususta radikalleşmiş olan Çerkes mülteciler bu iş için idealdi. Kümelenmiş yerleşim alanlarında kendi dilleri ve akrabalık yapılarıyla yaşayan Çerkesler, özellikle de yeni kurulmuş gizli ya da yarı gizli yapıdaki Osmanlı fedaî kuvvetleri için neredeyse biçilmiş kaftandı. Nihayetinde, kendisi bazı sıra dışı boyutları olan emsalsiz bir karakter olsa da Eşref'in hayat yörüngesi, imparatorluğun daha az bilinen pek çok Çerkes figürüyle birçok ortak payda taşımaktadır.

Hareketlilik (mobilite)

Bu esere hâkim olan son tema hareket ve hareketliliktir. Bu hususta Eşref'in hayat hikâyesi, biri uzun süredir devam eden ve öteki teknolojik değişimlerle henüz mümkün olmuş iki akımın fevkalade bir birleşimini sunar. Eşref'in kariyerinin aktif safhasındaki hareketlerin boyutu, kendinden bir önceki nesil için bile imkânsız idi. Demiryolları vasıtasıyla, önce henüz daha bir öğrenciyken iç sürgüne ve daha sonra da muharebeye gitmişti. Buharlı gemiler kendisini Basra Körfezi'ndeki görevlerine, daha sonra Malta'daki sürgüne ve ardından da İstanbul'a ve hürriyete taşımıştı. Bir başka yeni aracın, yani otomobilin, genellikle talihsiz yolculuklarla ilişkili de olsa bu anlatıda ayrıca bir rolü vardır. Hatta Eşref, Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda ilkel bir askerî uçağı test etmiş ve keşif pilotu olarak birkaç uçuş bile gerçekleştirmiştir. Makineli tüfekler, otomatik silahlar ve el

bombaları Eşref'in silah stokunun bir parçası hâline gelmişti. Fakat şüphesiz en değişmez yol arkadaşı hem meslekî ve hem de ailevî işleri için sık sık kullandığı bir iletişim aracı olan telgraftı. Çağdaşı Diaghilev'in telgrafın sunduğu hızlı iletişim imkânına olan düşkünlüğünü, neredeyse başka hiçbir hususta olmadığı kadar, Eşref de paylaşıyordu. Rus impresaryo, telgrafı dans prodüksiyonlarını Avrupa'nın dört bir yanında organize etmek için kullanırken, Eşref ise kariyeri boyunca üç kıtada icra ettiği operasyonlar için bu yeni teknolojiye itimat ediyordu.[25] Nihayetinde Salihli'deki çiftliğine bir telgraf makinesi kurdurdu. Fakat telgrafın emsalsiz değeri sahada, hatta Sina Çölü'nün ücra kesimlerinde ortaya çıkıyordu. Eşref telgrafı sadece emir göndermek ve almak için değil; muhatabını yola getirmek, tehdit etmek ve ondan talepte bulunmak için de kullanıyordu. Telgraftan hem askerî hem de ailevî amaçlarla faydalanmaktaydı. Hem silah arkadaşlarına hem de karısına ve ailesine –her ne kadar ailesine gönderdiği mesajlar genellikle gizli olan konumuyla ilgili sadece birkaç basit ipucu içerse de– telgraflar gönderiyordu.

Yani Eşref'in harita üzerindeki faaliyetleri dönemin en yeni teknolojik aletleriyle gerçekleşmiştir. Bununla birlikte kariyeri, eşzamanlı olarak, Osmanlı tarihindeki en eski ananelerden birini, yani etnik aidiyetin, kişisel ağların ve ailevî yapıların önemini de göstermektedir. Reşat Kasaba'nın son derece berrak bir şekilde göstermiş olduğu gibi, yüzyıllar süren Osmanlı hâkimiyetindeki değişmeyen kaidelerden biri, imparatorluğun hareketli, özellikle de aşiret yapılı insan kaynaklarına itimadıdır.[26] İmparatorluk modernleştikçe, hareketli insan gücüne olan ihtiyaç kaybolacağına, aksine, ironik biçimde artmıştı. Bu, özellikle de askerî alanda belirgindi. İmparatorluğun 1911 senesinden sonra girdiği,

---

25 Victoria & Albert Müzesi'ndeki "Diaghilev ve Rus Baletlerinin Altın Çağı, 1909–1929," isimli sergi, 25 Eylül 2010-9 Ocak 2011.

26 Reşat Kasaba, *A Moveable Empire: Ottoman Nomads, Migrants and Refugees* (Seattle: University of Washington Press, 2009).

birbirini takip eden savaşlar Osmanlı askerî kuvvetlerinin hazırlıksızlığını hızla ortaya çıkarmıştı. İhtiyaçtan dolayı eski çözüm benimsenmiş, gönüllüler hızla askere alınmıştı. Birçok örnekte bunların aşiret savaşçıları veya "haydutlar", yani modernleşen imparatorluğun toplumsal sınırlarında yaşayan, fakat şimdi sayıları artmakta olan gayri nizamî birimlere katılarak imparatorluğu kurtarmak üzere silah kuşanan kişiler olduğu görülmektedir. Lakin artık artan bir sadakat vurgusu söz konusuydu. Enver Paşa Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda güvenilemeyecek subayların ordudan atılmalarına nezaret etmiş ve bu şahısların yerine şahsen sadık olarak gördüğü kişileri getirmişti.[27] Eski moda hamilik ile modern askerî profesyonelliğin sentezlenmesi çıkış yolu olarak görülmüştü. Böyle bir sentez Eşref gibi adamlar için imkânların önünü açacaktı. Sonrasında netleşeceği üzere, Eşref, fedaî zabitan'ın en adanmışı olarak rolünü ve Enver'e olan sadakatini Türkiye Cumhuriyeti'ndeki istikbalini tehlikeye atacak raddede özümsemiş ve bundan gurur duymuştur.

Osmanlı Harbiye Nezareti, paramiliter taktikleri giderek artan bir biçimde benimsiyordu. Bu, kısmen muharebede karşı karşıya gelmeye alıştıkları rakipleri sebebiyle, kısmen de davalarının haklılığına ve doğuştan gelen liderlik kabiliyetlerine duydukları sarsılmaz inanç nedeniyleydi. "Çete" tarzında teşkilatlanan Makedonya'daki küçük savaşçı gruplarına karşı edinilen tecrübe belirleyici olmuştu. Bulgar, Yunan ve Sırp çetelerine karşı yapılan kontrgerilla savaşı Balkanlardaki tecrübeleri belirlemişti. Makedonya tecrübesi, bu subayların Sultan II. Abdülhamid'i devirmeye adanmış bir muhalif hareket olarak teşkilatlanmaları açısından da büyük öneme sahipti.[28] Eşref'in

27 Antonio Giustozzi, *The Art of Coercion: The Primitive Accumulation and Management of Coercive Power* (London: Hurst & Co., 2011), 51.

28 Erik Jan Zürcher, "Macedonians in Anatolia: The Importance of the Macedonian Roots of the Unionists for their Policies in Anatolia after 1914," *Middle Eastern Studies* 50:6 (2014), 964.

Enver, Niyazi, Süleyman Askerî ve Aziz Ali el-Mısrî gibi bazı yakın görev arkadaşları da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin o dönemdeki selefi olan yapılanmaya girmiş, Kur'an ve altıpatlar üzerine el basarak sadakat yemini etmişlerdi. Osmanlı kuvvetleri Balkanlardaki rakiplerinin saha teşkilatlanmasını kopya etmeye başlamışlardı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni iktidara getiren 1908 Devrimi'nin başkarakterleri olan Enver ve Niyazi Beyler, konvansiyonel taktikleri uygulamak üzere eğitim almış olsalar da gerilla savaşının avantajlarını hızla görmüşlerdi. Enver Bey bu türden 50 çatışmaya girmiş ve kontrgerilla taktikleri üzerinde uzmanlaşmıştı.[29] Sonuç odaklılık ve fedaîlerin silah altına alımı ile uyuşan hızlı hareket ve iletişim, "Jön Türk" döneminde ortaya çıkmakta olan askerî doktrine damga vurmuştu. Bu yöntemlerin Balkanlar dışındaki ilk sınavı günümüzdeki Libya topraklarında gerçekleşmişti. Neredeyse hepsi Makedonya'da çarpışmış Osmanlı subaylarından müteşekkil sınırlı bir grubu Libya'ya gönderen Enver Paşa komutasındaki Osmanlılar, daha iyi teçhizatlı fakat geleneksel eğitimli İtalyan ordusuyla mücadele etmek için Senusîlerin kabile savaşçılarını eğitti. Vur-kaç taktikleri uygulayıp büyük muharebelerden uzak duran Osmanlı-Senusî kuvvetleri etkileyici sonuçlar aldı.

Balkan Savaşları'nın yarattığı şok etkisi Osmanlı'nın yüksek rütbeli subaylarını Kuzey Afrika'daki harekâttan vakitsizce çekilmeye zorlamışsa da, yanlarında kararlı adamları olan bir avuç Osmanlı subayının etkileyici sonuçlara imza atacağına ilişkin bir inanç kalmıştı geride. Balkan Savaşları'nda daha geleneksel yöntemlerle çarpışıldı ve sonuç, imparatorluk için bir felaket oldu. Bu defterin kapanmasının ardından, Eşref bir başka gayri nizamî askerî harekâtta başrol oynadı. Yüksek hareket kabiliyetine sahip bir akıncı kuvvetine tayin edilen Eşref ve şürekâsı, Batı Trakya'nın gayri resmî olarak yeniden fethedilmesini sağladı. Söz konusu grup bir bölgesel hükûmet kurarak, yerel halkın

---

29 A.g.e.

arasından bir milis kuvvet meydana getirdi. Lakin uluslararası baskılar karşısında İstanbul'un desteğinin ortadan kalkmasıyla bu küçük devletin ömrü kısa oldu. Geleneksel zihniyetteki yüksek rütbeli subaylar, gayri nizamî gönüllü birliklerin kullanılmasına karşı itirazlarını belirttiler, fakat adanmışlar için Batı Trakya'daki tecrübe, paramiliter taktikler benimseyen "fedaî zabitan"ın başarılı bir formül üzerinde olduğu inancını daha da perçinledi.

Fakat Balkan Savaşları başka ve daha tehlikeli dersler de vermişti. Bu gittikçe şiddetlenen çatışmalar silsilesinin dehşeti, topyekûn savaşa çok yakın bir şeye dönüşmüştü. Demografik mühendislik, etnik temizlik, propaganda ve kamuoyu desteği için verilen mücadele neredeyse meydan muharebeleri kadar önemli bir hâle geliyordu. İttihatçıların merkezî yönetimi, Balkan Savaşları'nın etkisini neredeyse anında Anadolu'ya yönlendirmişti. İttihatçılar Birinci Dünya Savaşı henüz başlamadan önce bile stratejik olarak önemli kabul edilen bölgelerden Yunan (Rum) nüfusu uzaklaştırmak için kampanyalar düzenlediler. Boykotlarla başladılar, fakat bu faaliyetler kısa zaman sonra fiziksel tehdit ve tacizlere ve nihayetinde sınırdışı etmelere kadar gitti. Özellikle de imparatorluğun Doğu Anadolu'daki Ermeni nüfusu üzerinde daha garazkârane –ve daha feci etkilerle– icra edilecek bir model oluştu.

Osmanlılar; Kafkaslar, Irak ve Sina Çölü gibi öteki cephelere de adanmış subaylar tarafından komuta edilen hareketli gönüllü birlikler gönderdiler. Bu subayların da birçoğu Eşref gibi gayri nizamî harpte kabiliyetliydi. Bu hareketli birimler ekseriyetle Birinci Dünya Savaşı boyunca muharebelerin en şiddetli yerlerinde bulunan gönüllülerden oluşuyordu. Bu gelenek sonrasında da devam etti ve hatta Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki "Millî Mücadele" döneminde daha da pekişti. Bu birimler ve subayları genellikle normal komuta zincirinin dışındaydılar. Şahsi ilişkilerini öne çıkaran ve normal askerî hiyerarşinin etrafından dolanan bu adamlar için rütbe pek bir anlam ifade etmiyordu. Sonuç

olarak bu adamlara sıradan subaylar tarafından genellikle güvenilmiyor ve, ya marjinalize ediliyor ya da hadiselerin ardından yazılan resmî tarihlerin dışında bırakılıyorlardı. Eşref de dâhil olmak üzere bu adamların pek çoğunun "Millî Mücadele" ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında kızağa çekildiklerini düşünürsek, evvelce sundukları katkılar daha da önemsizleştirilmiştir.

Her ne kadar hak ettikleri bütünlüğe yakın bir yeniden inşa gerçekleştirmek zor olsa da, Eşref'i şürekâsı ve silah arkadaşlarıyla bağlayan kişisel ilişkileri, hikâyesinin hayati bir bileşenini oluşturur. Kişisel belgeleri, Eşref'in kendini, ortak bir davayı; Zürcher'in yerinde ifadesiyle, kutsal "Müslüman milliyetçiliği" vazifesini güden bir grup adamın bir parçası olarak gördüğünü fazlasıyla ortaya koymaktadır. Bunların hepsi 40 veya 50 kişilik, kendilerini *fedaî zabitan* olarak kabul eden bir grubun üyeleriydi.[30] Bu ifadenin açık dinî anlamları mevcuttur. Bütün bu adamlar dinlerini ve devletlerini, yani Osmanlı'nın ünlü iki sütunu olan *din ü devlet*'i müdafaa etme davasında hayatlarını vermeye hazır Müslüman subaylardı. Gruptaki birçok kişi gibi Eşref de subay arkadaşlarına bir bağlılık duyuyordu. Fakat bu bağlılık, onda, 1908 Devrimi'nin karizmatik lideri olan Enver'e karşı duyduğu kişisel sadakat vasıtasıyla daha da belirgin biçimde sergilenmiştir. Eşref ve birçok akranı, Enver'i imparatorluğu askerî bir bakış açısıyla yönetme vasfına sahip tek kişi olarak görüyorlardı. Enver'in yardımcıları arasında bir dereceye kadar bir rekabet söz konusuydu, fakat bu nadiren çatışmacı bir mahiyet almış görünmektedir. Bunun aksi yönündeki örnek ise Mustafa Kemal ile Enver Beyler arasındaki, Libya'da başlamış gibi görünen, fakat Balkan Savaşları sırasında bir çıkarma koordine edilmesine yönelik acemice teşebbüsün ardından daha ciddi bir hâl alan ve Birinci Dünya Savaşı boyunca devam eden, uzun soluklu

30 Erik Jan Zürcher, *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement* (Leiden: Brill, 1984), 50.

ihtilaftır. Zürcher, "ordu disiplinini aşan ve … siyasete bulaşan" bu tür ihtilafların başka bir orduda tolere edilemeyeceğinin altını çizmiştir.[31] Mustafa Kemal'in rütbesi Enver'den düşüktü ve her ne kadar Kemalist tarihçiler onun her zaman haklı olduğunda ısrar etseler de bu, askerî protokolün ciddi bir şekilde aşılması anlamına geliyordu. Bu kırılmanın, Eşref gibi, her iki adamla da yan yana çarpışmış olanlar için kalıcı etkileri olacaktı.

Eşref'in *fedaî zabitan*'a duyduğu aidiyet hissinden daha da çarpıcı olan ise kendisini bu adanmış adamlar arasındaki daha seçkin bir alt gruba yerleştirmesidir. Eşref'in belgeleri arasında, *fedaî zabitan* subayları içindeki en iyi on ismin bulunduğu sıra dışı bir liste vardır. Eşref bunlara *aşere-i mübeşşere* demiş, yani 624 yılındaki Bedir Muharebesi'nde bulunan ve cennetle müjdelenen on kişiyi simgelemek için erken dönem İslam tarihinde ortaya çıkan bir ifadeyi ödünç almıştır. Bedir, genç Müslüman topluluğunun ilk askerî sınavıydı ve Hazreti Muhammed bu belirleyici zaferde kendisinin yanında savaşmış olanları cennetle müjdelemişti. Eşref, on üç yüzyıldan daha uzun bir zaman sonra yaptığı listede kendi adını en üste koymuştu. İkinci sıra kardeşi Selim "Hacı" Sami'ye, üçüncü sıra ise Teşkilat-ı Mahsusa'nın gelecekteki başkanı Süleyman Askerî'ye aitti. Dördüncü sırada belki de içlerindeki en acımasız kişi olan Yakup Cemil vardı, vesaire. Listedekilerin yarısından fazlası Çerkesti. Hepsi yüksek motivasyonlu, hareketli ve doğrudan kontrgerilla operasyonu tecrübesine sahip kişilerdi. Hepsi Enver'e yakındı. İçlerinden birçoğuyla gelecek bölümlerde karşılaşacağız. Eşref'in daha sonra söylemiş olduğu gibi, "Kaybedecek hiçbir şeyimiz yoktu. Davamızın haklı olduğuna inanmıştık."[32]

---

31 Erik Jan Zürcher, *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey* (London: I. B. Tauris, 2010), 134.

32 Stoddard ve Danışman, *Turkish Battle at Khaybar*, 174.

Bölüm planı

Bölümlerden müteşekkil bir biyografi olarak düzenlenmiş olan bu kitap, Eşref'in hayatının ana dönemlerini, içinde yaşadığı zamanın büyük çatışmalarının arka planlarıyla karşılaştırarak takip etmeye girişir ve olayların gelişimini onun faaliyetlerinin objektifinden görmeye çalışır. Bir başka deyişle, bu eser Eşref'in hayat hikâyesini tam olarak sunmayı denemez; daha ziyade yaşantısının 1908 ile 1920 arasında vuku bulmuş, tarihsel olarak konuyla ilgili kısımlarına odaklanır. Kendisinin çocukluğu ve ilerleyen yaşları hakkında güvenilir belge daha azdır.

Bu giriş bölümünde Eşref'in hayatındaki ana hatların belirlenmesinin ardından, kitabın sonraki kısımlarında metnin başlıca bölümlerine girişilecektir. İkinci bölüm, Eşref'in Osmanlı sarayı muhitindeki askerî eğitimine, bir iç sürgünün ardından babası ve kardeşi Sami'yle gönderildiği Arabistan'daki daha uzun bir yabancılaşma dönemine kadar hayatının ilk senelerinin izini sürer. Firar edip bir kanun kaçağı hâline gelene kadar orada hapishaneden hapishaneye gönderilmiştir. Kendisi ve küçük bir gruptan oluşan yandaşlarını "Arap Devrimci Cemiyeti" olarak şekillendiren Eşref, Osman Medine garnizon komutanının oğlunu güpegündüz kaçırmak dâhil olmak üzere, Osmanlı idarecilerine kendisini kanun saflarına geri getirmenin akıllıca olacağını göstermeye yönelik faaliyetlerde bulunmuştur. Eşref'in bu amacı nihayetinde gerçekleşmiştir. Babası ve kardeşiyle birlikte Osmanlı ocağına dönmüş ve İzmir yakınlarındaki imparatorluk mülklerinden birine yerleştirilmiştir. 1908 Devrimi'nin ardından kendisine jandarma kuvvetlerinde makam verilen Eşref, İzmir bölgesinde İttihatçı bir aktivist rolünü oynamış gibi görünmektedir. Daha sonraki dönemde uzlaşı sağlanıp yeniden devlet hizmetine dönmeden evvel bir eşkıyalık dönemi daha olmuştur.

Üçüncü bölüm, 1911 senesindeki İtalyan işgaline karşı direniş örgütlemek için Libya'ya giden Eşref ve fedaî zabitan'ın izini sürer. Bu sırada Eşref, Osmanlı subayları ve Müslüman erkândan müteşekkil bir müfrezeyi İngiliz kontrolündeki Mısır'dan

Libya'ya geçirmekle görevlendirilmiştir. Medrese öğrencisi kılığına bürünen Eşref ve adamları Mısır sınırından, İtalyanlara karşı kayda değer başarılar kazanacak yerel bir Bedevi kuvvetini teşkilatlayacakları Libya çölüne geçerler. Fotoğraflar, Eşref'i ve geleceğin Harbiye Nazırı Enver Paşa ile geleceğin Atatürk'ü Mustafa Kemal'i Senusî savaşçıların uçuşan cübbelerinin yanında kalın yün üniformalarıyla göstermektedir.

Dördüncü bölümün konusu olan 1912 tarihli Balkan Savaşları'nın patlak vermesi, İstanbul için çok daha ciddi bir tehdit teşkil etmiştir. Önde gelen subaylar Libya'dan geri çağrılarak Makedonya'ya gönderilmiştir. Eşref, Birinci Balkan Savaşı'nın ilerleyen aşamalarında İstanbul'un müdafaasında yer almış ve kardeşleri Sami ile Ahmed'in yanı sıra kendisi de yaralanmıştır. İkinci Balkan Savaşı sırasında ise Edirne'nin yeniden ele geçirilmesinde görev almış ve Bulgaristan'a yapılacak taarruz için hazırlık mahiyetinde, düşman hatlarının arkasında gerilla operasyonları yürütmüştür. Eşref -bir nebze yanlış da olsa- "ilk Türk Cumhuriyeti" olarak adlandırılan, kendi bayrağı ve para birimine sahip kısa ömürlü Batı Trakya Bağımsız Hükûmeti'nin [Garbî Trakya Hükûmet-i Müstakilesi] tesis edilmesinde etkin bir rol oynamıştır. Bu teşekkül hızla çökmüş olsa da, bu küçük devlet, gayri nizamî kuvvetlerin İttihat ve Terakki liderliğince müdafaa edilen rövanşist ruh ve inancına vücut vermiştir.

Beşinci bölümde, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte Eşref'in maceralarının yoğunlaştığını göreceğiz. Askerî hizmetini yeniden gözden geçiren Eşref çiftliğine dönmüş ve kendisi de Çerkes kökenli olan Pervin isimli genç bir hanımla evlenmiştir. Fakat Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan gelen bir telgraf, Eşref'i bir başka görevler dizisine çağırarak yeni evlilerin balayını bölecektir. Eşref ilk önce İngilizlere karşı potansiyel müttefik olarak görülen Hint Devrimci Cemiyeti'nin temsilcileriyle bir araya gelmek için Avrupa'ya gider. Verdiği rapor, Enver Paşa'yı Rusların Orta Asya'daki ve İngilizlerin Hindistan'daki istikrarlarını bozacak

bir pan-İslamist direniş tasavvur etmek için yüreklendirir. Savaş ilan edildiği vakit, Eşref Bombay'a gitmekte olan bir gemidedir. Yolculuktan geri çağrılan Eşref önce Arap kabilelerinin İstanbul'a bağlılıklarını pekiştirmekle ve ardından da Osmanlı'nın Süveyş Kanalı'nı İngilizlerden alma teşebbüsünde gönüllülerden oluşan bir müfrezenin başını çekmekle görevlendirilir.

Akabinde, altıncı bölümde anlatıldığı üzere, Eşref kendisi için kaçınılmaz bir görevi kabul ederek "Arap İsyanı" nedeniyle irtibatın kesildiği Yemen'deki Osmanlı kuvvetlerine altın sevkiyatı yapmak üzere yola çıkar. Çölde pusuya düşürülür ve şiddetli bir çarpışmanın ardından Emir Faysal'a bağlı kuvvetler tarafından esir alınır. Kendisini esir edenler tarafından geçit yapmaya zorlanıp yaraları nedeniyle ölümün kıyısına gelen Eşref'e muhtemelen hayatını kurtaran bir tıbbi tedavi uygulanır. Ardından İngilizlere teslim edilip Kahire'ye nakledilir.

Yedinci bölüm Eşref'in İngilizlerin elindeki esaret yaşantısını anlatmaktadır. Kendisi Mısır'dan Malta'ya, oradaki Türk grubun başını çekeceği savaş esirleri kampına gönderilmiştir. Malta'daki normal günlük yaşam Eşref gibi yerinde duramayan bir karakter için sıkıcıdır. Zamanını Pervin'e mektuplar yazarak ve Alman, İtalyan, Yunan, Ermeni, Arap ve Türk mahkûmlardan müteşekkil renkli grubun arasındaki sorunları çözerek (ve en az bir kez bu sorunlara neden olarak), boks dersleri vererek ve resim yapmayı öğrenerek geçirir. İngilizlerin onu sehven serbest bırakması üzerine 1920 senesinin başlarında İstanbul'a döner.

Eşref'in sorunları bu noktada bitmekten ziyade yeni başlamaktadır. Sekizinci bölüm, mütarekeyle birlikte başlayan İtilaf Devletleri işgaline karşı yeni yeni gelişmekte olan direniş hareketine müdahil olmasını ele alır. Sonunda Mustafa Kemal tarafından birleştirilen bu grup farklı hedefleri olan çeşitli aktörleri bünyesinde toplamıştır. Eşref'in rolü başlangıçta umut vericidir. Hareketin bölge komutanı olarak atanmış, fakat kısa

zaman sonra kendisi gibi Çerkes olan ayaklanmacıların Adapazarı'ndaki isyanıyla karşı karşıya kalmıştır. Ankara ona gittikçe artan bir şüpheyle baksa da, Eşref kendisine verilen küçük rollere rağmen harekete dâhil olmaya devam eder. Sonunda, kendisinin bağımsız hareketlerinden ve muhtemelen, Enver'le olan kalıcı bağlarından usanan Ankara'daki liderlikle köprüleri atar. Çerkes Ethem gibi o da İstanbul hükûmetine/Yunan tarafına geçerek, Mustafa Kemal'in ayağını kaydırmak maksadını güden ve gittikçe artan bir şekilde gelişigüzel bir çehre alan çabalarda bir rol oynar.

Kitap, dokuzuncu bölümde, Eşref'in 1920 sonrasındaki hayatı hakkında kısa bir özet geçerek sona ermektedir. Eşref'in adı nihayetinde "150"likler denilen ve içinde bulunanların Türkiye Cumhuriyeti'ne girmelerinin yasaklandığı listede yer alır. Önce Yunanistan'da, ardından da Mısır'da yaşayan Eşref, itibarının iade edilmesi için uğraştıysa da bu hususta pek de başarı sağlayamamıştır. Kardeşleri Selim "Hacı" Sami ve Ahmed'in görünüşe göre Mustafa Kemal'e, yani istikbaldeki Atatürk'e suikast düzenlemeye çalışırken ölmeleri, kendisinin Türkiye Cumhuriyeti'yle olan münasebetini daha da sıkıntılı bir hâle sokmuştur. Bu sırada karısıyla görüşmek ve uyuyan çocuklarını bir an olsun görebilmek için geceleri sık sık gizli deniz yolculukları yapar. Sonunda artık yaşlı bir adam olduğunda Türkiye'ye dönmesine izin verilir. Eşref, Türkiye'de savaş döneminden kalma arkadaşlarıyla temasını sürdürdüyse de 1964 senesindeki ölümüne kadar siyasetten uzak kalmıştır. Kitap, Eşref'in geç dönem Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti tarihindeki yerinin tartışılmasıyla sona ermektedir.

2
SARAYDAN İSYANA VE TEKRAR GERİYE

İlk yıllar

Eşref'in ilk yılları, babasının saraydaki konumu, Çerkes kökenli olması ve Osmanlı İmparatorluğu'nun gittikçe çalkantılı hâle gelen ahvaliyle şekillenmiştir. Yeni yeni biçimlenmekte olan dikbaşlı kişiliğinin kendisini döneminin çalkantılı olaylarına bulaştırmakta pek de küçük bir rol oynamadığı aşikârdır. İlerleyen bölümlerde görüleceği üzere, Eşref'in hayat hikâyesini anlatmak, bir cemiyet üyesi ile bir kanun kaçağı arasındaki sınırın nereden geçtiğinin belirlenmesine bağlıdır. Nispî imtiyazlara sahip olduğu çocukluk, daha sonra yaşadığı sürgün, eşkıyalık ve tekrar güç merkezine dönüş dönemleri inişli çıkışlı, sıra dışı bir kariyer oluşturur. Eşref'in yaşantısının bu kabına sığmaz ve ara ara sınırları aşan boyutu, hem ona duyulan ilgiyi hem de hâlen süren tartışmaları açıklamaya yardımcı olmaktadır.

Kuşçubaşızâde Eşref'in öyküsü İstanbul'da başlar. Hayatının ilk yıllarının birçok veçhesi gölgede kalmaya devam etse de Boğaz'ın Avrupa yakasındaki Beşiktaş semtinde doğduğu ve büyüdüğü açıktır. Eşref'in ailesi ilk olarak Marmara Denizi'nin güney kıyılarındaki Manyas bölgesinde bulunan ve Çerkeslerin Ubıh kolundan büyük bir nüfusun toplandığı Hacıosman'a

yerleşmiştir.[1] Daha sonra, Osmanlı'nın uzak vilayetlerine dağılan Çerkes mültecilerin çoğunluğunun aksine, Eşref'in babasının Osmanlı sarayıyla irtibatı sayesinde aile İstanbul'a taşınır. Baba, bir saray görevlisiyle evli olan kız kardeşinin araya girmesiyle doğancı koğuşuna girer ve sonrasında koğuşun yöneticiliğine veya Türkçedeki adıyla Kuşçubaşılığa terfi eder.[2] Mustafa Nuri bu sıralarda Tevhide Hanım isimli bir kadınla evlenir ve çiftin birkaç çocuğu olur; en büyük erkek çocukları Eşref'tir. Makamı, Sultan II. Abdülhamid'e olan yakınlığı ve bir saray veya siyaset entrikası yüzünden 1900 yılında memleket içi sürgüne gönderilmesi dışında Mustafa Nuri hakkında pek az şey bilinmektedir.[3] Eşref ve kardeşi Sami'nin, Güney Marmara'daki Çerkes nüfusun arasında değil de İstanbul'da büyümüş ve eğitim görmüş olmaları, "Millî Mücadele" döneminde Eşref için sorunlar yaratmıştır.

---

1 Aléxandre Toumarkine, "Entre Empire Ottoman et État-Nation Turc: Les Immigrés Musulmans de Caucase et des Balkans du Milieu du XIXe Siècle à Nos Jours" (yayımlanmamış doktora tezi, University of Paris IV-Sorbonne, 2000), 519. Orient Institut İstanbul'da bulunan bu önemli çalışmaya erişmemi sağladığı ve değerli tavsiyelerini esirgemediği için Dr. Toumarkine'e teşekkür ederim. Bu belki de ailenin bölgede güçlü kökler oluşturmadığının göstergesidir, başka bir kaynak, aynı bölgedeki Kızıksa köyünü ilk yerleştikleri muhit olarak gösterir. Sefer E. Berzeg, *Çerkes— Vubıhlar: Soçi'in İnsanları* (Ankara: Kurban Yayıncılık, 2013), 298.

2 Philip Hendrick Stoddard, "The Ottoman Government and the Arabs, 1911 to 1918: A Preliminary Study of the Teşkilât-ı Mahsusa" (yayınlanmamış doktora tezi, Princeton University, 1963), 161.

3 Mustafa Nuri hakkındaki mevcut birkaç bilgi parçasından biri, makamının 22 Ocak 1894 itibariyle boşta olduğunu gösteren bir arşiv belgesidir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) İ.HUS 20/36. Kaynaklardaki yetersizlik Osmanlı arşivleriyle sınırlı değildir. Eşref, daha sonra, babasına ait elindeki tek fotoğrafın 1917 tarihinde İzmir Karşıyaka'daki evlerinde çıkan yangında yok olduğundan yakınmıştır. Şehir Üniversitesi Kütüphanesi Taha Toros Arşivi (TT) DSC00251, Eşref'ten Âsaf Bey'e, 17 Eylül 1962, 4.

Sultan II. Abdülhamid 1876'da, yani "üç sultan yılında" tahta çıkmıştı. O yıl, kendisinden önceki iki sultan da sıra dışı koşullar altında, biri darbeyle ve öteki de akıl hastalığı nedeniyle tahttan uzaklaştırılmıştı. Genç Abdülhamid bunun sonucunda aşırı ihtiyatlı bir politika izledi ve Yıldız Sarayı'nın gözlerden uzak arazisini ikametgâhı olarak belirledi. Birçok saray görevlisi gibi Mustafa Nuri de oturmak için uygun bir yer olan, saraya komşu konumdaki Beşiktaş bölgesini tercih etmişti. Evleri, günümüz Beşiktaş'ındaki Barbaros Bulvarı'ndan başlayan ve aynı adı taşıyan caddede yer alan, "Has Fırın'ın arkası" olarak bilinen mahalledeydi. Muhit 19. yüzyılın sonlarında günümüzdekine kıyasla çok daha seyrek bir nüfusa sahipti. Bölge, günümüzdeki kentsel yığılmada imkânsız addedilecek geniş bahçeli büyük evleriyle öne çıkıyordu. Kuşçubaşıların evi, sarayda çalışmaya elverişli olmasının yanı sıra, o vakit henüz tanımadıkları, fakat daha sonra evlilik vasıtasıyla akrabalık bağı kuracakları Osman Ferid Paşa'nın Serencebey Yokuşu'ndaki evine de yakındı.[4] Kendileri de Çerkes olan Osman Ferit ve kardeşleri, Rusların Kafkasları istilasına karşı verilen direnişin efsanevi lideri İmam Şamil'in soyundan gelmekteydiler. Mustafa Nuri gibi onlar da atalarından kalma yurtlarını terk ederek Osmanlı topraklarının güvenliğine sığınmak zorunda kalmışlardı. Kuzey Kafkasya bölgesindeki halkların 1860'lardaki büyük göçlerinden bu yana Osmanlı sultanları Çerkes mültecilere özel bir ilgi göstermiş, yetersiz kaynak ve alt yapıya rağmen onları imparatorluğa buyur etmişlerdi. Yurtlarının Ruslar tarafından istilası sırasında sergiledikleri direniş dolayısıyla, mültecilerin birçoğu, özellikle de sarayda ve askeriyede olmak üzere, Osmanlı Devleti'nin hevesli hizmetkârları hâline geldiler.

4 Bu Çerkes ailenin geçirdiği imtihan ve sıkıntılar için bakınız: Aydın Osman Erkan, *Turn My Head to the Caucasus: The Biography of Osman Ferid Pasha* (İstanbul: Çitlembik Yayınları, 2009).

Başta doğum tarihi olmak üzere, Eşref'in hayatının birçok noktasını kesin biçimde tespit etmek zordur. Kendisinin doğum tarihi birçok kaynakta 1873 olarak geçmektedir. Eşref hakkında yazılanların çoğu gibi, bu bilgiyi aktaranlar da Philip Stoddard'ın Teşkilat-ı Mahsusa'nın Arap topraklarındaki tarihini ele alan ve öncü niteliğindeki 1963 tarihli doktora tezini esas alırlar. Dr. Stoddard'ın çalışması Eşref Bey hakkındaki birkaç ciddi akademik çalışmadan biridir ve Stoddard 1960'ların başlarında Eşref'le birkaç görüşme yapmıştır.[5] Fakat Eşref'in ailesi (ve mezartaşı) daha güçlü bir ihtimal olarak 1883 tarihini vermektedir. Aslına bakılırsa nüfus kaydındaki tarih de budur.[6] Dahası, Eşref kendisini temize çıkarmak ve müsadere edilen mülkünün iadesini talep etmek için 1953 tarihinde yayınladığı kitapçıkta yaşının 70 olduğunu belirtmektedir ki bu da doğum tarihinin 1883 olduğunu teyit eder. Ailesine göre Eşref bu hususta daha basit ve Türkiye'de daha yaygın olan bir kıstas kullanmış; 1881'de doğan Mustafa Kemal'den biraz daha genç olduğunda hep ısrar etmiştir. Kronolojik sorunun bir kısmı, şüphesiz çocukların o dönemde evlerde doğmalarından ve ancak bir hayli zaman geçtikten sonra nüfusa kaydedilmelerinden kaynaklanmaktadır. Bir başka sorun ise o zaman kullanılmakta olan farklı takvimler dolayısıyladır. Böyle basit bilgilerin bile aslını öğrenmenin güç olması, çok da uzak olmayan bir geçmişin tarihî kayıtlarını istirdat etmenin ne kadar güç olabileceğine ilişkin bir uyarı niteliği taşır.

Eşref'in çok sayıda kız ve erkek kardeşi vardı ama bu kardeşlerin birçoğu o dönemde sıkça yaşanan çocuk ölümleri sonucu yetişkinliğe erişemedi. Bunun yanı sıra iki erkek kardeşi de 1927 senesinde Türkiye Cumhuriyeti'ne gizlice girmeye teşebbüs ederken öldürüldü. Eşref evraklarında, altı öz ve altı üvey kardeşten bahseder. Bunlardan birkaçı çocuklukları sırasında (kızıl hastalığı o dönemde ölümcüldü) ve en az biri de doğum esnasında hayatını

5 Stoddard, "The Ottoman Government and the Arabs."

6 T. C. Nüfus Kayıt Örneği. İrem Toner'in nazik yardımıyla.

kaybetmiştir.[7] Aliye isimli bir kız kardeşi, içinde olduğu yolcu gemisinin İzmir limanında batması sonucu boğulmuş, cesedi, ümitsiz bir şekilde çocuklarına sarılmış olarak bulunmuştur. Özellikle de müdahil olduğu silahlı mücadelelerin çokluğu göz önüne alındığında, Eşref'in ömrü kardeşleriyle kıyaslanınca şaşırtıcıdır. Yıllar sonra, damadına, tehlikeli işlerine rağmen bu kadar uzun yaşamasının nedeninin tedbirli davranması olduğunu söylemiştir. Kendisini saldırıya açık bir pozisyona sokmaktan mümkün olduğunca imtina etmiş, aksine taarruza geçen taraf hep o olmuştur. Bu strateji doğal olarak hayatı boyunca kendisine azımsanmayacak sayıda düşman kazandırmıştı. Genç Eşref çok geçmeden kişiliğinin hırçın ve atak taraflarını sergileyecekti.

Eşref'in geç dönem Osmanlı dünyasıyla ilk etkileşimleri İstanbul'da gerçekleşmiştir. Ege bölgesinde elde ettiği arazi ve nüfuz sayesinde daha sonra zaman zaman "İzmirli Eşref" olarak anılacaksa da kendini daha çok, doğduğu semtle özdeşleştirdiği açıktır. Kendisinden dört yaş küçük olan kardeşi Selim Sami hakkında yazarken onu, muhtemelen kendisini betimleyecek olsaydı da yapacağı gibi, "Selim Sami İstanbullu ve Beşiktaşlıydı," diye tanımlamıştır.[8]

İki kardeş benzer bir eğitim sürecinden geçmişlerdir. Bu yolculukları, mahalle *mektebi* veya Kur'an kursunda başlamış, fakat bir mahalle hocası tarafından verilen özel derslerle takviye edilmişti. İki kardeş, bu dinî eğitimin ardından, öncesinde sivil ve daha sonrasında da askerî okullar olmak üzere Osmanlı Devleti'nin eğitim kurumlarına dâhil olmuşlardır.[9] Hem ibtidaiyi

---

7 Kızıl hastalığı henüz 14 yaşındaki Ayşe'nin ölümüne neden olmuştu. Eşref'in kardeşi Yusuf bu hastalığı atlattıysa da sağır olmuş ve yıllar süren bir hastane ve özel bakım sürecine ihtiyaç duymuştur.

8 "Selim Sami İstanbullu ve Beşiktaşlıdır." EK, "Selim Sami hâl tercümesi," 4.

9 Bu dönemdeki eğitim yöntemlerine ilişkin bakınız: Benjamin C. Fortna, *Learning to Read in the Late Ottoman Empire and the Early Turkish Republic* (London: Palgrave Macmillan, 2010).

hem de rüşdiyeyi tahttaki sultanın adının verildiği Hamidiye isimli mahallî devlet okulunda tamamlamalarının ardından görkemli Kuleli Askerî İdadisi'ne girmişlerdir. Boğaz'ın Anadolu yakasında bulunan Kuleli prestijli bir kurumdu. Saray görevlisinin çocukları olarak ikisi de "özel" veya "memur çocukları" sınıfına alındılar. Kuleli'ye Eşref 1893'te,[10] Sami ise ondan dört yıl sonra girdi.[11] İkisi de daha sonra Mekteb-i Harbiye'ye kaydedileceklerdi. Eşref, babasıyla birlikte sürgüne gönderildiğinden mezun olamasa da, Sami daha sonra okulu bitirecekti.[12] Askerî okullar onlara hem elitist bir dayanışma zihniyeti ve hem de muhalif bir ruh aşılamakta belirgin bir rol oynamıştı ki bu özellikler, Eşref'in daha sonraki kariyerine damga vuracaktı.[13] Gingeras'ın yerinde bir şekilde belirttiği gibi, geç dönem Osmanlı gizli servisinin temelini oluşturan küçük fakat önemli bir grup adamı analiz ederken, bunların "güç için doğmuş ve hazırlanmış bireyler" olduğunu dikkate almak gerekir.[14]

Lakin Eşref için iktidara giden yol pürüzsüz değildi. Kuleli'deyken, sonradan "Büyük Kuleli Kavgası" olarak bilinecek, öğrenciler arasındaki büyük bir hadisenin merkezinde yer almıştı. Okuldaki farklı hiziplerin karşı karşıya geldiği bir çekişmeydi bu. Gruplar büyük ölçüde öğrencilerin etnik kimlikleri ve doğum yerlerine göre şekillenmişti. Fay hatları İstanbul ve Balkanlardan gelen öğrencilerle Arap vilayetlerinden olanlar arasından geçiyordu. Eşref'in grubunda Karadağ-Podgorica'dan Ömer

---

10 Taha Toros belgeleri (TT) DSC00244, Eşref Kuşçubaşı'ndan Âsaf Bey, 17 Haziran 1962.

11 "Selim Sami hâl tercümesi," 5.

12 Ryan Gingeras, *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire, 1912–1923* (New York: Oxford University Press, 2009), 60–63. Toumarkine Sultan Abdülhamid'e karşı olan siyasi muhalefetle bağlantıları nedeniyle son yılında Hicaz'a sürgün edilen Eşref'in Harbiye'den hiçbir zaman mezun olmadığını belirtir. Toumarkine, 519.

13 Gingeras, *Sorrowful Shores*, 14–15.

14 Gingeras, *Sorrowful Shores*, 63.

isimli bir talebe ile İstanbul'dan üç öğrenci vardı: Cumhuriyet'in ilk yıllarında bahriye vekilliği yapacak olan İhsan [Eryavuz], Beylerbeyi'nden Hasan Hoca isimli bir zat ve Eşref.[15] Sert bir karşılaşma olmuştu; Eşref yaralılar arasındaydı ama görünüşe bakılırsa en azından yediği kadar yumruk da vurmuştu. Yemen'den gelen öğrencilerin Eşref'in kendilerini dövmüş olduğu iddiaları çerçevesinde bir tahkikat başlatıldı ve kavganın elebaşları ülkenin farklı bölgelerindeki askerî hazırlık okullarına gönderildi; Eşref dışında. Eşref yatılı bir öğrenci olarak akıbetinin ne olacağı kararlaştırılana kadar altı aylık bir süre boyunca bir çeşit boşlukta bekledi. Diğer öğrencilerin, babasının nüfuzu sayesinde sürgünden kurtulduğunu konuştuklarını duymuştu. Aslına bakılırsa Mustafa Nuri Bey, oğlu için sultanla konuşmuş, fakat bu, dedikodularda söylenen şekilde olmamıştı. Mustafa Nuri Bey, oğlunun özel muameleye tabi tutuluyormuş gibi görünmesine itiraz etmişti. Sultan II. Abdülhamid, Başdoğancısına öğrenciler arasındaki hadisenin endişe edilmeye değmeyecek kadar küçük bir mevzu olduğunu belirttiyse de Mustafa Nuri, olayın kendisi üzerinde büyük bir yük oluşturduğunu ve uykularını kaçırdığını söyleyerek ısrarcı olmuş, Eşref'in kavgadaki rolünün irdelenmesi için bir irade-i seniyye arz etmiş, II. Abdülhamid ise Mustafa Nuri'ye bu talebini askerî okullar müdürüne iletmesini tavsiye etmişti.

Kısa bir süre sonra Kuleli'de, Harbiye Nezareti'nden gelen bir subay belirdi. Eşref'i aldı, Kuleli'yle olan ilişiğini kesti ve evine kadar ona eşlik etti. Subay Eşref'e hazırlanması için bir günlük mühlet verdi ve ertesi günün şafağında kendisini tren istasyonuna götürmek üzere tekrar geleceğini söyledi. Bunların

---

15 TT DSC00244, EK'dan (İzmir) Âsaf Bey'e, 17 Haziran 1962. "Topçu İhsan" olarak bilinen İhsan Eryavuz, Teşkilat-ı Mahsusa'nın bir üyesi olacak ve 1920'lerin başında Ankara İstiklâl Mahkemesi başkanlığı ve bahriye vekili olarak görev yapacaktı. Kendisi bahriye vekilliği sırasında erken Cumhuriyet döneminin en büyük skandallarından biri olan Yavuz-Havuz Yolsuzluğu'na karıştı.

hepsi, nereye gideceği Eşref'e söylenmeden gerçekleşmişti. Kendisini uğurlamak için gelen babasıyla birlikte Eşref, ertesi sabah Sirkeci Tren İstasyonu'na gitti. Mustafa Nuri'ye Eşref'in birinci mevki bileti verildi ve trenin Avrupa'ya gitmekte olduğu, ama Eşref'in Osmanlı İmparatorluğu'nun eski başkenti Edirne'de ineceği söylendi. O gece Edirne'ye varan Eşref bir otel odasına götürüldü. Hâlâ neler olduğunun tam olarak farkında değildi. Ertesi sabah bir inzibat geldi ve Eşref'i askerî hazırlık okuluna götürüp nöbetçi subaya teslim etti. Bu büyük şaşkınlığın ortasında, sabahın ilerleyen saatlerinde Ragıp Bey isimli okul müdürü ortaya çıktı, bir soru yağmuru başlatıp şüpheci ve düşmanca bakışlarını Eşref'e çevirdi.

Velhasıl, Ragıp Bey, Eşref'i sorgulamaya başladı. Eşref'in Edirne'de geçireceği zaman nazik bir biçimde başlamamıştı. "Neden buraya gönderildin?" diye sordu müdür. "Kuleli kavgası," yüzünden diye cevap verdi Eşref. "Burası Kuleli değil," diye karşılık verdi müdür, "Ben insanın gözünü çıkarır, avucuna koyarım, bilesin." Bu tehditler Eşref'in mücadeleci ruhunu tetiklemişti. Sertçe yanıt verdi: "Efendim, beni alaya gönderir, hapse atar ve istikbalime engel olabilirsin. Fakat gözümü çıkartıp avucuma koyamazsın." Eşref, babasının bu hususta güçlü bir caydırıcı olacağını ima etmekteydi. Müdür, Eşref'in kimin oğlu olduğunu sordu. Cevabını aldığında, üslubu da değişmişti. Yüz seksen derece dönmeden evvel, "Aaa benim hürmet ettiğim zattır. Ben de amcan sayılırım," dedi.[16] Bu Eşref'in, otorite karşısında ukalalığın sınırlarında bir güven sergileyeceği son hadise olmayacaktı.

Edirne'deki yılların Eşref üzerindeki tam etkisini tartmak güçtür, fakat ikisi de Çerkes kökenli olan iki okul arkadaşıyla burada kalıcı bağlar tesis ettiği açıktır. Bunlardan biri Yenibahçeli Şükrü'ydü (Oğuz). Önce İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin militan mensupları olarak, sonra Teşkilat-ı Mahsusa'da ve en son

16 TT DSC00247, EK'dan Âsaf Bey'e, 17 Haziran 1962, 4.

da "Millî" mücadele döneminde olmak üzere yolları birkaç kez kesişecekti. Söz konusu diğer arkadaşı ise Süleyman Askerî'ydi.[17] Eşref'in Askerî ile olan bağı bilhassa kuvvetli görünmektedir. Nihayetinde kız vermek suretiyle akraba olmuşlardı ve profesyonel münasebetleri Libya'da, Balkan Savaşları'nda ve özellikle de bu savaşın ardından birlikte kurdukları Batı Trakya Bağımsız Hükûmeti döneminde pekişmişti. Askerî ilerleyen yıllarda Teşkilat-ı Mahsusa'nın başkanı olacaktı ki, bu pozisyonu aracılığıyla, Birinci Dünya Savaşı sırasında Irak'ta canına kıymadan evvel, Eşref'le çalışmak için birçok kez fırsat bulacaktı. Eşref, Süleyman Askerî'nin adını, fedaî zabitanın çekirdek listesinde, yani *aşere-i mübeşşere*'de kendisinin ve kardeşi Sami'nin hemen ardına koymuştur.[18] Eşref bunu o vakit bilemezdi ama Edirne'ye sürgün edilmesi, kariyerinde kalıcı izler bırakacaktı.

Nihayetinde İstanbul'a ve liseyi bitirdiği Kuleli'ye döndü ve Mekteb-i Harbiye, ya da kısaca Harbiye olarak bilinen Harp Akademisi'ne girdi. Harbiye, Osmanlı subay sınıfını oluşturan temel kurumdu. Sadece birkaç istisna haricinde, imparatorluğun son yıllarında yaşanacak facialardaki ana karakterler Harbiye'de eğitim görmüştü.[19] Bazı kaynaklar Eşref'in Harbiye'den mezun olduğunu iddia etse de babası ve kardeşi Sami'yle birlikte Arabistan'a sürgüne gönderilmiş olmasından dolayı bunun gerçekleşmediği açıktır. Yine de Eşref'in Harbiye'deki arkadaşlarıyla bağları, ortak muharebe tecrübeleri, etnisite ve siyasî yakınlık

17 Nurettin Şimşek, *Teşkilât-ı Mahsusa'nın Reisi Süleyman Askerî Bey: Hayatı, Siyasi ve Askeri Faaliyetleri* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008), 28; Celal Bayar, *Ben de Yazdım: Millî Mücadele'ye Gidiş* IV (İstanbul: Baha Yayınları, 1967), 1289.

18 Döneme ilişkin hatıratların birçoğunda gözden kaçan bu grubun önemine dair bakınız: M. Naim Turfan, *Rise of the Young Turks: Politics, the Military and Ottoman Collapse* (London: I. B. Tauris, 2000), 346.

19 Çalkantılı "Millî Mücadele" dönemindeki hiziplerin oluşumunda Harbiye eğitiminin önemini gösteren bir çizelge için bakınız: Tourmarkine, 917 ve devamı.

ağları kendisinin toplumsal muhitinin ve meslekî kariyerinin inşasında önemli bir etken olmuştur.

Yatılı misafir

Eşref'in askerî öğrenci olduğu dönemde ailesi, alışılmadık bir misafire ev sahipliği yapmıştı. Doğu Anadolu'dan genç ve tutkulu bir medrese öğrencisi, uzun bir süreliğine Eşref'in ailesinde kalmaya gelmişti. Adı Said Nursî olan bu öğrenci, modern Türkiye'nin dinî tabiatını biçimlendirmekte sıra dışı bir rol oynayacaktı. Said Nursî'nin hayat hikâyesi, hem imparatorluk hem de Türkiye Cumhuriyeti'nde, dinî ve siyasî yaşantı arasındaki içli dışlı fakat hassas ilişkiye ışık tutmaktadır. 1877 senesinde, imparatorluğun doğusundaki Bitlis vilayetinde Kürt bir ailenin oğlu olarak dünyaya gelen Said Nursî, İslamî ilimlerdeki muazzam bilgisiyle hızla tanınır olmuştu. Zamanın medrese öğrencilerinin çoğunun aksine Said Nursî'nin, siyasete ve daha doğrusu, askerî alana temayülü çok fazlaydı. İttihad-ı Muhammedî Fırkası'nın kurucu üyelerinden biri ve fırkanın yayın organı olan *Volkan*'ın yazarıydı. Bununla birlikte, 1909 tarihli 31 Mart Vakası'nda isyancılara öğüt vermiş ve İslamî birlik adına, ayaklanmayı bırakıp subaylarına itaat etmelerini teşvik etmişti. Birinci Dünya Savaşı sırasında orduya katıldı ve kendisini 1916 yılında ele geçirip savaş esiri olarak alıkoyan Ruslara karşı mücadelede Teşkilat-ı Mahsusa'nın bir üyesi olarak hizmet verdi. Daha sonra, 1920'lerin ilk yıllarında Mustafa Kemal'i ve millî davayı destekledi. Said Nursî, özellikle de Risale-i Nur olmak üzere "müsbet hareket" ihtiyacını vurgulayan birçok dinî eser kaleme alacak (Nursî'nin Türk siyasetine 1950'lerdeki müdahaleleri Demokrat Parti'nin başarısında etkili olmuş gibi görünmektedir) ve bugün dünyada milyonlarca takipçisi olan "Nurcular" ya da "Nur" hareketinin oluşumuna ilham verecekti.

Fakat 1890'larda bunların hepsi henüz çok uzaktaydı. Said Nursi'yi Eşref'in ailesiyle kalmaya iten koşullar açıklığa

kavuşmamıştır, fakat görünüşe bakılırsa bu genç delifişek, İslam'ı dobra dobra savunması ve özellikle de Kürtlerin yoğun nüfusa sahip olduğu doğu vilayetlerindeki reform planıyla sultanın ilgisini çekmeye çalışıyordu. Said Nursî, Erzincan'da bulunduğu günlerde bir minareye çıkıp şerefelerden birinde sultan hakkında konuşarak huzursuzluk yaratmıştı. Bu velvele, müfettiş olarak gönderildiği doğu vilayetlerinde vazifesini ifa eden Çerkes kökenli Yahya Nüzhet Paşa'nın dikkatini çekmişti. Anlaşılan Nüzhet Paşa, Said Nursî'yle ilgilenmiş ve, ya onu daha dikkatli gözlemlemek ya da vilayetlerde başının daha fazla belaya girmesini önlemek için Nursî'nin İstanbul'a gönderilmesine karar vermişti. Şerif Mardin'in belirttiği gibi, "Sultan daha gizli politikalarını, resmî hükûmet bünyesinden ziyade, güvendiği yardımcıları aracılığıyla icra ediyordu."[20] Nüzhet Paşa'nın kendisi gibi Çerkes olan dostundan ricasıyla, Said Nursî, Mustafa Nuri'nin evinde kalmak üzere İstanbul'a gidecekti. Orada bir buçuk yıl kalıp ailenin sofrasına oturdu.[21] Said Nursî ve Eşref iyi birer dost hâline geldiler ve ikili arasındaki bağ, Said Nursî'nin Teşkilat-ı Mahsusa'nın Ruslara karşı savaşan bir biriminin bünyesinde aktif hizmet vermesiyle savaş yıllarında da devam etti. Said Nursî'nin Eşref üzerinde nasıl bir etkisi olduğu açık değildir, fakat Eşref'in Birinci Dünya Savaşı'ndaki, pan-İslamist propaganda yapılmasına yönelik sonraki çabaları ikisi açısından müşterek bir odak ve faaliyet noktasıdır. Nihayetinde bunun için can attığı hâlde sultanın ilgisini çekmeyi başaramayan Said Nursî 1899'da Van'a döner. Daha sonra, 1907'de, şair ve Teşkilat-ı Mahsusa üyesi olan Mehmet Âkif ve diğer İslamcı entelektüellerle tanışacağı İstanbul'a yeniden gelecektir. Bir sonraki yıl, aralarında Doktor

---

20 Şerif Mardin, *Religion and Social Change in Modern Turkey: The Case of Bediüzzaman Said Nursi* (Albany, NY: State University of New York Press, 1989), 78.

21 Hulusi Turgut, "Nur cemaatinin Türkiye'de 20 bin medresesi var," *Sabah*, 19 Ocak 1997 (http://arsiv.sabah.com.tr/1997/01/19/f05.html), 19 Haziran 2014 tarihinde erişim sağlandı.

Nâzım, Talat ve Ali Fethi'nin de olduğu Jön Türklerin bazı kilit isimleriyle tanıştığı ve "iyi geçindiği" Selanik'e geçmiştir.[22]

Eşref'in kızlarından biri, sonraki yıllarda Said Nursî'nin adının bir sohbette telaffuz edildiğini, birinin ondan kökten dinci olarak bahsettiğini, babasının ise kimsenin Said Nursî hakkında böyle bir yakıştırma yapmaya hakkı olmadığını söylediğini hatırlamaktadır. Genç adamın babasının evinde misafir olduğu zamanları ve Galatasaray Lisesi'nin bazı mezunlarının da bulunduğu bir gönüllü müfrezesinde verdiği hizmeti anımsayan Eşref, ondan bir vatansever ve iyi bir adam olarak bahsetmiştir ki, kızı babasının sohbet sırasında yaptığı bu düzeltmeyi uzun zaman sonra bile canlı bir şekilde hatırlamaktadır.[23]

Arabistan'a sürgün

Bütün bunlar yaşanırken Eşref çalışmalarına devam ediyordu. 1900 senesinde eğitimi yeniden yarıda kesildiğinde Harbiye'de süvari sınıfının ikinci yılına kadar gelmişti.[24] Eşref, babası Mustafa Nuri ve kardeşi Selim Sami'yle birlikte Arabistan'a sürgün edildi. Bu ikinci ve daha önemli sürgün döneminin sebebi müphem kalmıştır –Eşref, sultanın sorduğu bir soruya Mustafa Nuri'nin kaba bir yanıt vermesi üzerine sultanın, uzun süreli dostluklarına rağmen, içerlediğini söylemiştir– fakat Mustafa Nuri ve oğullarının sultana muhalif oldukları şüphesiyle gittikçe artan bir kuşkuya maruz kalmış olmaları da muhtemeldir.[25] Sultan II. Abdülhamid bu sıralarda birkaç başarısız suikast teşebbüsü ve darbe girişiminin hedefi olmuştu. Sarayda gittikçe artan şüpheci bir hava esiyordu. Mensuplarının geçmişte sultanı devirmeye yönelik çabalarda bulunduğu askeriye bilhassa mercek altındaydı.

22 Mardin, 82-3.
23 Şahsi iletişim, DA, 4 Temmuz 2010.
24 BOA DH.S SFR 357/72.
25 Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, X (İstanbul: Nurgök Tarih Matbaası, 1957), 5755.

Neden ne olursa olsun, Eşref'in bu sürgün döneminin hayatı üzerinde uzun vadeli mühim sonuçları olacaktı.

Eşref'in hayatındaki bu Arabistan safhası, hem Bedevi Araplar arasında edindiği tecrübeleri ve hem de Osmanlı otoriteleriyle olan ilişkisi açısından biçimlendirici olmuştur; fakat bu dönem öte yandan da sinir bozucu bir biçimde gizemli kalmıştır. Renkli bir kariyerin en hareketli dönemlerinden birine ilişkin, Eşref'in kendi anıları dışında neredeyse hiçbir ilave delil yoktur. Eşref'in hayatıyla ilgili bazı kaynaklar Harbiye'den sonra Makedonya'da vazifelendirildiğini söyler. Görünüşe göre orada da siyasi faaliyetlere dâhil olmuş, babası ve kardeşi Selim Sami'yle birlikte, Kızıldeniz kıyısı boyunca uzanan bölgeye, İslam'ın ortaya çıktığı Hicaz'a sürgün edilmiştir.

Sürgünün nedeni müphem kalsa da önce Mekke, ardından da Medine'deki bu sürgün döneminin, Eşref ve Sami'nin kanun dışı hayatı ilk defa tattıkları dönem olduğu açıktır. Babalarının sürgün koşullarına uygun olarak Eşref ve Sami önce Mekke'de ve ardından Taif'te kalelere hapsedileceklerdi. Eşref, Taif'teki hapishaneden kaçmayı başardı, fakat yakalanarak Medine'deki daha büyük bir Osmanlı askerî üssüne gönderildi. Orada, yani Hazreti Muhammed'in ilk Müslüman toplumunu oluşturduğu şehirde, "ışık görmez mahzenlere atıldı."[26]

Eşref, burada, Abdülaziz ve Abdülhamid'e yönelik kumpaslarla ilişkilendirilen, bazıları on altı yıldır burada bulunan siyasi sürgünlerin yanında bir buçuk sene kaldı. Komşusu olduğu hücreler, tutukluyken gizemli koşullar altında ölen, Kânûn-ı Esâsî'nin mimarı ve Abdülaziz'i tahtından eden darbenin günah keçisi Midhat Paşa gibi isimlere ev sahipliği yapmıştı.[27] Eşref ücra bir Arap hapishanesinin hücresinde takatsiz, gözden çıkarılmış

26 Eşref Kuşçubaşı, *Kanuna, aklıselime ve hukuk devleti devri iddialarına rağmen devam halindeki bir zulmün acı hikayesi* (İstanbul: Tan, 1953), 1.

27 TT DSC00242, 16 Nisan 1962.

ve unutulmuş hissetmiş olmalı kendini. Başlangıçta Medine kalesine hapsedilmişti; fakat Şihab isimli bir adamı yaralamasının ardından, 1901 senesinin bir vaktinde *tomruk* adı verilen, birçok mahkûmu sıra hâlinde ayak bileklerinden bağlı tutmak için tasarlanmış bir zincire vuruldu. Yerinde duramayan Eşref, bunu özel bir hakaret olarak kabul etmiştir. Bu aleti başka bir zamandan kalma bir aygıt olarak tanımlar ve "zamanımızda bilinmeyen" bu icadın ancak Hicaz gibi izole bir yerde kullanılabileceğini belirtir. İslam'a ve mukaddes kanunlarına hayat vermiş bu şehre, Tanzimat reformlarının ve hatta şeriat kanunlarının bile hiç uğramamış gibi olduğunu söyler. Tomruk, onu bir "baskı ve işkence" aleti olarak tanımlayan Eşref'in öylesine ağırına gitmiştir ki, sonraki yazılarında bu aleti hem müstakil olarak hem de basit kamış hasırların üzerine uzanmış esirlerin ayak bileklerinin etrafına bağlanmış şekilde resmetmiştir.[28] Mahpusluğunun bir devresinde, Medine Garnizon Komutanı Osman Ferit Paşa'ya (ironiktir ki daha sonra evlilik yoluyla Eşref'le Osman Ferit Paşa arasında akrabalık bağları olacaktır) hakaretten cezalandırılan Musa isimli bir adama zincirlenmiştir.[29]

Sonunda Eşref kaçar. Kardeşi Sami ve Medine hapishanesinde yardımcı komutan olan "Çerkes" Tahir isimli bir Çerkes'in yardımıyla, birkaç siyasi tutukluyla birlikte hapisten kaçarak çöle sığınır. Diğer mahkûmlar, hatta maaşlarına zam yapılmak suretiyle kendilerini Beyrut ve Şam'a tayin ettirmeye muvaffak olmuşlardı. Fakat Eşref, Osmanlı otoritesiyle uzlaşmak için ya isteksizdi ya da bunu yapamadı. Aksine eşkıyalık yolunu seçti. Görünen o ki birkaç yıl boyunca Necid Çölü'ndeki Arap kabilelerin arasında yaşadı. O dönemden kalan bu yegâne fotoğrafın gösterdiği gibi, Bedevilerin alışkanlıklarını ve kıyafetlerini benimsedi. Yerleşik halkın üzerine gerçekleştirdiği akınlardaki sürat

28 TT [DSC00249, 250], EK'dan (Söke) Âsaf'a [Tugay], 17 Eylül 1962, 2–3.

29 TT [DSC00249, 250], EK'dan (Söke) Âsaf'a [Tugay], 17 Eylül 1962, 2.

Arabistan'da sanki bir yerli – 1905 civarı.
(Kaynak: Mehmet Ruyan Soydan Arşivi)

ona “Kuşların Şeyhi” veya “Uçan Şeyh” lakabını kazandırdı. Eşref bütün bunları kısa ve öz bir şekilde, despotik yönetime silahlı bir yanıt verdiği bir arbede dönemi olarak tanımlar: “Darbe üstüne darbe aldım. O dönemde hüküm süren istibdattan uzak kaldım ve hürriyet adına çalıştım.”[30] Bu dönemde Faraj ibn el-Masrî isimli bir Arap'la “Arap Devrimci Cemiyeti” adını verdikleri bir gerilla çetesi kurdu.[31] 1903'te operasyonlara başlayan bu birim veya belki de çete, baskıncılık ve eşkıyalık yaptı.

Eşref'in bu dönemdeki faaliyetlerini tespit etmek zordur. Yıllar sonra kendisi, Arap Devrimci Cemiyeti'nin amacının Sultan II. Abdülhamid'i devirmek olduğunu iddia etmiştir. Eşref'in hayatındaki birçok hadise gibi, bu iddianın da hem makul olan

30 Eşref K, Kanuna, 2.
31 Stoddard, 162.

hem de mümkün görünmeyen bir tarafı vardır. Abdülhamid saltanatının geniş yelpazede bir muhalif faaliyet yarattığı inanılır bir şeydir. Osmanlı toprakları boyunca, özellikle de askerî akademilerdeki öğrenciler arasında, sultana direnmeye, hatta bazı vakalarda, onu devirmeye adanmış gruplar filizlenmiştir. Çoğunun ancak kısmen okuduğu ve anladığı çeşitli Avrupalı düşünürlerden etkilenen bu öğrenciler gevşek bir muhalefet ağı geliştirmişlerdir. Bu da sultanın, tabiatından gelen endişesini, [Abdülaziz'in tahttan indirilmesi gibi] bir başka darbe olasılığına karşı tetiklemiş ve teferruatlı bir sansür rejimi ve karşı-muhalefet mekanizmasıyla sonuçlanmıştır. Söylenti ve kumpaslar da işin içine eklenmiştir.

Abdülhamid'in saltanatı, özellikle de son etkili Osmanlı sultanının yönetimini karalamak maksadı güden Türkiye Cumhuriyeti resmî tarihyazımında olmak üzere, genellikle "istibdat" ile özdeşleştirilmiştir. Sultanın bir yandan güçlü merkezî otoriteyi muhafaza ederken diğer yandan imparatorluğu modernleştirmeye teşebbüs ettiği ve Hamidiye dönemi olarak bilinen bu uzun dönem gerçekten de birçok açıdan otokratikti. Abdülhamid'in yönetim şekli, rasyonalize edilmiş temeller üzerine kurulu, fakat nihayetinde kişisel ilişkilere ve bireysel sadakate dayanan bir yapı kastedilerek "neo-patrimonyal" olarak nitelendirilmiştir. En basit yorumla bu yıllar, hürriyet ve özgürlük davasının, boğucu bir otoritarizm döneminde ortaya çıkma mücadelesi verdiği bir zamandı. Böyle bir basitleştirme, dönemin nüanslarının büyük bir kısmını kaçırsa da, iyi ve kötü kuvvetler arasındaki mücadeleyi ana hatlarıyla açıklar. Fakat durum ekseriyetle bundan çok daha karmaşıktı. Rejime şu ya da bu sebepten dolayı muhalif olan herkes için böylesine keskin hatlı bir mücadelede yer almak cezbediciydi. Gördüğümüz gibi, Eşref'in de ailesinin sarayla olan bağlarını kabul ederken daha sonra böyle iddialarda bulunması işleri karmaşıklaştırmıştır.

Eşref, daha sonra, sultanla köprüleri atmakla yaptığı fedakârlığın altını çizmek için babasının saraydaki pozisyonu sayesinde gelen konfora vurgu yapacaktır. Mekteb-i Harbiye'deki isyanını II. Abdülhamid'in baskıcı rejimine karşı ilk isyan örneklerinden biri olarak tasvir edip, ailesinin velinimetine karşı gelmek suretiyle sırtını döndüğü imtiyazları vurgular. Ailesinin, varlık ve kolaylık içerisinde bir hayat temin eden yüksek düzey bağlantılarını anlatır. Saraydan evlerine gönderilen yemek tepsilerini buna örnek olarak verir. Bu imkânlara rağmen, "mukaddes milletinin ve masum cemiyetinin istikbalinden" endişeye düşmüş olduğunu ve sultanın nimetlerinden vazgeçip döneminde isyan eden ilk isimlerden biri hâline geldiğini söyler.[32]

Samuel Johnson, vatanseverliğin, bir alçağın son sığınağı olduğunu söyler; Eşref'i de bu çerçevede tanımlayacaklar mevcuttur. Fakat bize göre Eşref ve merkezî otorite arasında Abdülhamid döneminde başlayan karmaşık ilişkiyi dikkate almak önemlidir. Eşref sonraki yıllarda ister saltanat ister Kemalizm kaynaklı olsun, hem otoriteye karşı savaşacak ve hem de onun affına sığınacaktır. Kendisi sultanın affından birden fazla kez istifade etmiştir. Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, geç dönem Osmanlı yönetiminin çalkantılı ve değişken şartlarına göre çeşitli hâllere bürünmüştür. İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidara geldiğinde, Eşref, bazen merkezî otoritenin gücünü en amansız biçimde temsil etmiş ve önemli görevlerle vazifelendirilmiştir. Lakin, 1920'lerin başında Mustafa Kemal Kuva-yı Milliye'ye damgasını vurduğunda, Eşref alışkın olduğu bağışlayıcılığın pek de yakında olmadığını görmüştür. Sonrasında ise ister iktidara destek verdiği, isterse muhalefette kendi pozisyonunu müdafaa ettiği durumlarda olsun, muazzam belagat yeteneğini kendisine en faydalı olacak şekilde kullanmıştır.

32 Eşref K, *Kanuna*, 1.

Arabistan sürgününde geçen yıllar Eşref ve Sami'ye iktidarla ilgili bazı acı gerçekleri öğrettiği gibi, iktidarın zayıf yönlerini nasıl ortaya çıkarabileceklerini de göstermiştir. Kabileler arasında hem eşkıyalık hem de çarpışma işlerine girmiş olan Eşref ve Sami kardeşler, hayatın marjinal tarafına karşı hem bir zevk hem de bir kabiliyet geliştirmiş gibi görünmektedirler. Kabilelerin kendi aralarında ve bazen de Osmanlı kuvvetlerine karşı yaptıkları akınlar ve intikam eğilimleri göz önüne alındığında böyle bir hayat tarzı Arabistan için tamamıyla alışılmadık bir şey değildi. Eşref'in söylediğine göre Sami bu tür çarpışmalarda sivrildikten sonra gizlice, hükûmetin kendisini bir türlü bulamadığı İstanbul'a dönmüştür.[33] Fakat Arabistan'daki Eşref için uzaktaki, İstanbul'daki hükûmet, kendisinin nazarında en önemli izleyici kitlesi olmuştur. Hem ekonominin hem de saltanat itibarının hac yolculuğuna dayalı olduğu Hicaz'daki Osmanlı hükmünü akamete uğratmaya yönelik hesaplı bir strateji izlemiş gibi görünmektedir.[34] Eşref, Sultan Abdülhamid'in değer verdiği bir proje olan Hicaz demiryoluna saldırmak, Medine'deki Osmanlı komutanının oğlunu kaçırmak ve Mekke'ye giden surre alayına akın düzenlemek gibi eylemlerinin hepsinde Osmanlı yönetiminin hassas noktalarını hedeflemiş; mahareti ve cesaretiyle yöneticileri etkilemek istemişti. Bu eylemler ayrıca, saray ve muhalefet arasında gittikçe gerilen iplere karşın, Sultan II. Abdülhamid'in dik başlı kullarına karşı dikkate değer bir bağışlayıcılık gösterme eğilimine sahip olduğu bilinciyle yapılmıştı. Eşref'in ifadesiyle; "Her zaman 'sonuncu af' çıkardı. Esasen Padişah gaddar değildi, sürgünü idama tercih ederdi, sürgün edilenler hep kendisiyle mücadele etmeye devam ettikleri hâlde. Bundan maada, babamı çok severdi."[35]

---

33 "Selim Sami hâl tercümesi," 9.

34 Martin Strohmeier, "Fakhri (Fahrettin) Paşa and the End of Ottoman Rule in Medina," *Turkish Historical Review* 4 (2013), 194.

35 Stoddard ve Danışman, "The Life of Eşref Sencer Kusçubaşızade," - EK, Turkish Battle, 227.

Eşref'in Arabistan stratejisi nihayetinde işe yaramışa benzemektedir. Faaliyetlerinin uyandırdığı yankı Abdülhamid'in müsamaha eğilimiyle bir araya gelince uzlaşmaya yol açmıştı. Eşref ve kardeşi 1905'te affedildi ve daha önceden affedilip saltanatın 'ihsan'ına kavuşmuş olan babalarının yanına, Batı Anadolu'ya dönmelerine müsaade edildi. Beladan uzak durmaları şartıyla kendilerine günlük bir ücret bağlandı ve babalarıyla birlikte İzmir yakınlarındaki geniş bir imparatorluk mülküne yerleşmelerine izin verildi. Bu hamle, Eşref ve Sami'ye, para ve hürriyetin yanı sıra gücün merkezine geri dönmeleri için de imkân verecekti. Fakat bu, imparatorluk otoritesiyle aralarındaki karmaşık ilişkilerinin sona erdiği anlamına gelmiyordu.

Eşref'in Arabistan'daki faaliyetleri Osmanlı topraklarının ötesinde de dikkate alınmış, bilhassa İngilizlerin özellikle dikkatini çekmiştir. Örneğin çok daha tanınmış olan Arabistan maceracısı T. E. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom* [Bilgeliğin Yedi Sütunu] isimli otobiyografisinde Eşref'in bu dönemdeki serüvenlerinden bahseder. Eşref'in çocukluğunun "İzmir'deki evinin yakınlarında" geçtiğini belirtmesi örneğinde olduğu gibi bazı yanlış bilgiler verse de Lawrance'ın Eşref'in gözüpekliğinden etkilenmiş olduğu açıktır. Lawrance, Medine'deki Osmanlı garnizon komutanının oğlunun tören alanından gündüz gözüyle kaçırılması da dâhil olmak üzere bir dizi olay aktarır.[36] Lawrence ve Eşref daha sonra, "Arap İsyanı" sırasında karşı karşıya geleceklerdir, fakat Eşref mizacı gereği Lawrence ve efsanesini küçümsüyordu. Eşref her zaman, biraz da haklı olarak, Lawrence'ın rolünün abartıldığı ve Osmanlıların Lawrence'dan çok yanındaki kişilerle alakadar olduğu noktasında ısrarcı olmuştur. İroniktir ki benzer iddialar, Eşref ve onun adı etrafında serpilen "efsane"yle ilgili olarak da sık sık öne sürülmüştür. Bu iki adam, aralarındaki soğukluğa

36 T. E. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom: A Triumph* (New York: Penguin Books, 1962), 159–60.

rağmen, öyle ya da böyle "Arabistanlı maceracı" ifadesi altında, birlikte parantez içine alınmışlardır.

Eşref, görünüşe bakılırsa, Arabistan'da kaldığı süre zarfında her türlü faaliyetle iştigal etmiştir. Eğitimi, sürgündeki babasına eşlik edebilmek adına yarıda kaldığından ve kariyerini normal bir şekilde ilerletme yolu kesildiğinden, kısa zaman sonra, olanca enerjisiyle, Hicaz'ın yerel yetkilileriyle karşı karşıya gelmiştir. Başını belaya sokma huyu İstanbul ve Edirne'deki okullarla sınırlı kalmayacaktır. Geride bıraktığı belgeler, bazı boşluklar bırakmakla birlikte, "kendini Bedevilerden korumak için" bir Luger tabanca, yani bu türdeki ilk silahını edindiğinden bahseder.[37] Luger 1898 yılında icat edilmiş olduğundan bu mümkündür. Kendisi bu tabancayı Hicaz'daki Osmanlı yönetiminden birini tehdit etmek için kullanmış gibi görünmektedir ve böylece Medine'den ayrılıp Necid Çölü'ne gitmek durumunda kalmıştır. Kendi beyanına göre orada 1897 yılından 1906'ya kadar bölgede hüküm süren altıncı er-Reşid emiri Abdülaziz er-Reşid'in misafiri olmuştur. Reşîdîler Osmanlıların Arabistan'daki geleneksel müttefikleriydi. Fakat kısa zaman sonra, yükselişteki Suudi hanedanlığı tarafından yenilecek ve yerlerinden edileceklerdi. Söylediğine göre, Reşîdî Emiri Eşref'i hemen hizmetine almak istemiş, fakat Eşref amacının nihai velinimetine, yani Osmanlı sultanına hizmet etmek olduğunu açıklamıştır.

Eşref amaçsız geçirdiği bu istisnai dönemde Irak'a gitti ve kendisinden beklenmeyecek bir şekilde ticarette şansını denedi. Basra'dayken, satmaya yetecek miktarda hurma ve gül yağı satın aldı ve yola çıkarak Dicle boyunca ilerledi, Bağdat (burada Ortaçağ'da yaşamış şeyh Abdülkadir Geylanî'nin türbesini ziyaret etti), Süleymaniye, Kerbela ve Necef gibi kutsal şehirlerde konaklayarak Irak çevresinde yol aldı. Nihayetinde Necid'e döndü ve orada babasının sürgünden geri çağrıldığını öğrenip Hicaz Valisi

37 BOA BEO TFR.I.M 9/863.

Ahmet Ratib Paşa'yla temasa geçti, fakat yeniden yakalanmamak için onu bizzat görmek –ya da belki güvenmek– riskini almadı. Ardından Hicaz demiryolu boyunca yukarı doğru ilerleyerek Medaîn Salih'ten ve Ürdün Ma'an'dan geçti. Ardından batıya dönüp Filistin kıyısındaki Gazze'ye ulaşmadan evvel Hovaytat, Sahur ve Banu Atiyye kabilelerinin arasından geçti. Gazze'den Port Said'e giden bir mavnaya bindi, akabinde muhtemelen Pire Limanı'na doğru gitmekte olan bir Fransız gemisine bineceği Kıbrıs'ta durdu. Eşref bu noktada İstanbul'a dönme izni bulunmadığını ve dolayısıyla Osmanlı başkentine dönmeye cüret etmediğini açıklar. Yunan limanında karaya çıkan Eşref, Atina'daki Osmanlı büyükelçiliğine gitti ve yetkililere sultana olan tam bağlılığını ve kendisini onun için feda etme arzusunu bildirip Osmanlı topraklarına dönme başvurusunda bulundu. Talebine bir yanıt alması için on beş gün beklemek durumunda olduğu iletildi, fakat Atina'da kalmak için yeterli parası yoktu ve yerel eşkıyaların tehdidine uğrayınca, önce Teselya'ya ve ardından da Karadağ'a geçti. Müfettiş-i Umumi Hüseyin Hilmi Paşa'nın Üsküp'te olduğunu öğrenen Eşref, Kosova'ya giderken Karadağ'daki Berane'den Osmanlı topraklarına girdi. Müteakiben, kendisini "yolcu kıyafetleri" içerisinde, yani bir başka deyişle "üniformasız" olarak tanımlayan Osmanlı yetkililerince tutuklandı.[38]

Eşref'in hatıratı tutuklanmasına değinmeyip sadece sorgulandığından söz eder. Yetkililer imparatorluğun bir ucundan ötekine seyahat eden bu eski askerî okul öğrencisine ne yapacaklarına karar vermeye çalışırlarken mühim bir yazışma süreci gerçekleşmiştir. "Kendisini Adalet Kapısı'nın önüne atan" Eşref, sürgünde olduğu uzun yıllar sırasında kendisi için çokça gözyaşı döken zavallı annesi hatırına Osmanlı topraklarına geri dönmesine ve bir işe başlamasına izin verilmesini istemiştir. Son olarak, Osmanlı bürokrasisinin ilgisine mazhar olmayı başardığını ve talebine

38 BOA DH.S SFR 357/72.

kulak verildiğini yazar. Babasının kısa zaman önce imparatorluk mülküne yerleştiği İzmir'e dönmesine izin verilmiştir. Eşref 20 Aralık 1905'te İzmir'e çıktı. Hem o hem de babası cömertliği için sultana şükranlarını belirten mektuplar yazdılar. Sadık saflara dönmüşlerdi, en azından şimdilik…

İzmir yılları

Saltanat affı, ihsanı da beraberinde getirecekti. Mustafa Nuri'nin sarayla yaptığı anlaşmanın bir parçası olarak o, Eşref ve Sami, İzmir'in güneybatısındaki Torbalı'da bulunan Tepeköy imparatorluk mülklerinde yer sahibi oldular.[39] Başlarını beladan uzak tutmaları için Eşref ve Sami'ye her ay 25 altın lira ödendi. Para avans olarak verilmişti ve görünüşe bakılırsa, 1906'nın bir vaktinde eşkıyalığa geri dönmeden evvel bu paradan memnunlardı. Bu hizmetsiz ve maaşlı memuriyet oldukça konforlu olmasına rağmen, sultanın mülkünde hiçbir şey yapmadan para almak, hareketli bir adam olan Eşref için azap verecek kadar sıkıntılı, nispeten daha hoş bir durum olmakla birlikte yine de bir tür sürgündü. Tanınma ve işlerin merkezinde olma dürtüsü eşkıyalığa dönüşünde muhtemel bir etkendir. Eğer hâl böyleyse, bu strateji eninde sonunda işe yarayacak, zira Eşref, birkaç yıl içerisinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselen yıldızı Enver'in dikkatini çekecekti.

Eşref ve maiyeti dağlara çıktılar, yeniden kanun kaçakları olmuşlardı. Sonrasında kritik etkileri olacak bir hamleyle, Bandırma bölgesindeki bir Çerkes ailenin birkaç çocuğundan biri olan Çerkes Reşid isimli bir adamla güçlerini birleştirdiler. Bu kardeşler, ki aralarında en ünlüleri genç Ethem olacaktı, Eşref'in

39 II. Abdülhamid'in kısmen stratejik nedenlerden ve kısmen de tarımsal gelişimi desteklemek için saltanatının ilk yıllarından beri benimsediği politikası sebebiyle bu mülkler devasa arazilerdi. Hesaplara göre sultanın geliri, toplam devlet gelirinin %6'sı ile %10'u arasında bir orana tekabül ediyordu.

"Çerkes" Ethem. (Kaynak: EK belgeleri)

hikâyesinde önemli roller oynayacaklardı. 1906'dan, en azından 1923'e kadar, bazen de pek kasvetli koşullar altında hayatları iç içe geçecekti. Eşref'in, kanun ve kanunsuzluk arasındaki çizgiyi daha da bulanıklaştıracak şekilde onları Teşkilat-ı Mahsusa'ya dâhil ettiği düşünülmektedir.[40]

Reşid o dönemde Osmanlı jandarmasında bir subay olarak, İzmir civarında faaliyet gösteren eşkıyaları temizlemekle vazifeliydi. Osmanlı topraklarına gelen, kanunsuzluğa yatkın mülteciler ile merkezî otorite arasındaki çatışmalı ilişkiyi yansıtacak şekilde, jandarmalar Anadolu'nun kuzeybatısındaki göçmen nüfustan, özellikle de Çerkeslerden oluşuyordu. Osmanlı Devleti aynı zamanda eşkıyalıkla savaşmaya da kararlıydı. 1909 yılında "Men-i Şekavet Kanunu" kabul edildi.[41] Çerkes Reşid'in bu teşkilatta

40 Zeynel Abidin Besleney, *The Circassian Diaspora in Turkey: A Political History* (London: Routledge, 2014), 62.

41 Sabri Yetkin, *Ege'de Eşkıyalar* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2003), 133.

görevli olması, bu tür bir askere alım politikasının doğasındaki çelişkileri gayet iyi özetliyordu. Oyunun iki tarafında da yer almaya meyleden Reşid, eşkıyaları yakalamak yerine onlara katıldı. Bu anti-otoriter dönüş, yol kenarında kurulan bir pusuda vurulup öldürülmüş olan büyük ağabeyi İlyas ve evlerine yapılan bir gece baskınında öldürülmüş olan küçük kardeşi Nuri'nin intikamlarını alma arzusuyla ateşlenmiş gibi görünmektedir.[42] Devlete ait bazı Mauser tüfekleri ve mühimmat kutularından istifade eden Reşid kendini dağlara vurmuş, Eşref ve Sami'ye katılmış, eşkıya hayatı yaşamış ve İzmir ile Afyon hinterlandındaki topraklarda dolanmıştı. Devletin baskısı fazla arttığında ise kuzeydeki Bursa bölgesine geçmişlerdi. Bu bölgede, Çerkes nüfusun yoğun olduğu Soma, Balıkesir, Kazdağı, Gönen ve Manyas boyunca gezinmişlerdi.

Kanunun öte yanında hayat sürmek kolay değildir. Eşref, sarayın kellesine 1.000 altın lira değerinde ödül koyduğunu ve kendisi ile arkadaşlarını bastırmaya muvaffak olabilenlere terfi vaat edildiğini iddia eder. Bu eşkıyalık dönemindeki önemli bir gelişme de Reşid'in, askerlik hizmetini henüz tamamlamış olan küçük kardeşi Ethem'in gruba katılımıdır. Uzun, ince bir yapısı ve delici bakışları olan Ethem, gençliğine rağmen grubun manevra yaptığı bölgeye ustaca bir hâkimiyete sahipti ve belki de daha önemlisi, yerel nüfusla emsalsiz bir uyum sağlamıştı. Eşref, babacan bir sevgiyle yaklaştığı ve yakın bir dost kabul ettiği Ethem'e açıkça arka çıktı. Eşref, taşkın, "fazla samimi" ya da "çılgınca" davranmaya meyilli olan büyük kardeş Reşid'in aksine Edhem'in saygılı, kibar ve sağduyulu olduğunu söyler.[43] Eşkıyalara karşı koymak için gönderilen bir yüzbaşı, tuttuğu raporda, Ethem'in Eşref ve Sami'ye rehberlik ettiğini ve onun diğerlerine nazaran bölgeye çok daha vâkıf olduğunu not düşmüştür. Bu rapora göre Ethem tutuklanmış, fakat tehdit edilmesine, elleri kelepçeliyken

42 TT DSC00306-DSC00307.

43 EK2, 6 no'lu tarama.

dövülmesine ve oradan oraya sürüklenmesine rağmen yanındakiler hakkında herhangi bir suçlayıcı bilgi vermemiştir. Sonunda bir itirafta bulunmak zorunda kaldığı zamansa, Eşref'in şerefine leke sürmeyecek bir açıklamada bulunmuş, Eşref'in hiçbir zaman kimseden para istemediğini ve onu kendi istekleriyle saklamış olan köylülere nazik davrandığını söylemiştir. "Eşref," demiştir, "dağlara dönmeden evvel köylerde sadece yarım saat kalmıştır." Ethem, Eşref'in halka şu şekilde hitap ettiğini bildirmiştir:

> Ey ahali! Hükûmet beni sorarsa saklamayın, geldiğimi söyleyin. Dayak yemeyin, size dayak atan ve zulüm yapan olursa, kulağıma gizlice fısıldayın. Allah kerim, elbet bir kolayını gösterir. Zalimler cezalarını bulur.[44]

Eşref ve Ethem arasındaki bu gibi bağlılık alametlerine ve ahalinin açık desteğine rağmen eşkıya grubundaki her şey güllük gülistanlık değildi. Kanun dışına çıkan kişilerin ölçütlerine göre bile taşkın sayılabilecek bir tutum sergilemeye başlayan Çerkes Reşid'le aralarında büyük sorunlar çıkacağına ilişkin işaretler görülüyordu. Savaş döneminde Batı Trakya'da yapılanlar ve Aydın'ın İttihatçı valisi Mustafa Rahmi Bey'in oğlunun 1919'da kaçırılması da dâhil olmak üzere Reşid'in nasıl bazı suçlara bulaştığını göreceğiz. Bu tür davranışlar, kendi de bir zamanlar Medine'deki Osmanlı garnizonunun komutanının oğlunu kaçırmış olan Eşref'e kötü yansıyordu ve Eşref, kendini Reşid'in faaliyetlerinden mümkün olduğunca ayrı tutmaya çalışıyordu. Bunlar, Eşref'in sonradan beyan ettiği şekliyle, "zayıf, oldukça çökmüş ve meteliksiz günleri" idi.[45] Dışarıda; alınlarına yazılı olduğuna inandıkları güç ve nüfuz merkezlerinden oldukça uzaktaydılar.

---

44 TT DSC00309.

45 TT DSC00307, EK'dan (Kuşadası) Âsaf Bey'e, 22 Ağustos 1962, 2. "Zayıf ve oldukça bozgun ve düşkün olduğumuz günlerde."

Fakat Eşref'in hayatında sıklıkla vuku bulacağı üzere, Osmanlı yönetiminin son dönemlerindeki çalkantılı hadiseler ona bir fırsat sunmuştu. Teferruatı belirsiz olan bir aşamada Eşref ve Sami'ye sırayla İzmir'deki jandarma ve polis kuvvetlerinde görev verildi. İzmir kenti ve İzmir'in Aydın vilayetindeki hinterlandı, nüfuzlu bir İttihatçı olan Selanikli Dr. Nâzım'ın çabaları sayesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Anadolu'da başarılı bir şekilde organize olmayı başardığı birkaç yerden biriydi.[46] Eşref'in İttihatçı hareketle kesin bağlantıları açık olmasa da, kendisinin Osmanlı ocağına dönüşüne, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne dâhil oluşu ve silahlı kuvvetlerin hem kabiliyetli hem de politik olarak güvenilir subaylara duyduğu büyük ihtiyaç neden olmuş gibi görünmektedir. Geç Osmanlı döneminin önde gelen subaylarının neredeyse hepsi, döneme damgasını vuran etnik gerilim ve gerilla savaşıyla özdeşlemiş bölgeler olan Makedonya ve Balkanlarda vazife yapmışlar ve bu, aralarındaki güçlü "İslamî milliyetçilik" hissiyatını canlandırmıştı. Eşref de bunun istisnası değildi. Ocak 1908 itibarıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yükselen gücü olan ve kendi kariyerinin de gittikçe daha sıkı bir şekilde bağlanacağı Enver için bölgede vazifeler icra ediyordu. Eşref'in, örneğin, Kosova'daki bir köyde bir jandarma teğmeni olarak Enver için ev araması yaptığı ve önemli bir evrak yığını bulduğu anlatılmıştır.[47] İkinci eşinin yazdığı da dâhil olmak üzere diğer hatıratlar da, Eşref'in bu dönemde Rumeli'de hizmet ettiğini ileri sürmektedir. Bir hatırata göre Eşref 1908 Devrimi'nden önce İttihat ve Terakki Cemiyeti için Rumeli'de teşkilatçılık yapmış ve müteakiben cemiyetin "militanlarından" biri olarak

---

46 M. Şükrü Hanioğlu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902–1908* (New York: Oxford University Press, 2001), 226–7; Nader Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 126.

47 BOA HSD.TFR1 1/70, Kosova Kaymakamı Tahsin'den (Kosova) Enver'e (Manastır), 8 Ocak 1908. Eşref'ten "jandarma mülazımı Eşref Efendi" olarak söz edilmektedir.

hizmet vermiştir.[48] Eşref devlet için olduğu kadar devlete karşı da kullanılabilecek, günümüzde "tranfer edilebilme" becerisi diyebileceğimiz bir vasfa sahipti. Stratejisi sonuç vermişti; geç Osmanlı döneminin çalkantılı hadiseleri arasında dikkat çekmeye muvaffak olmuştu. İmparatorluğun Avrupa'daki vilayetlerinde hüküm süren etnik düşmanlıklar artan bir şekilde imparatorluğun diğer kısımlarına sirayet edecek ve yıkıcı sonuçlar doğuracaktı. Bu durum, Eşref gibi bir adamın bundan böyle gittikçe daha fazla talep göreceği anlamına geliyordu. Göreceğimiz üzere Eşref, bu sürece doğrudan müdahil olacak ve bunun kendisi için sonuçları hem gücün merkeziyle yakından iştigal hem de sert bir yabancılaşma olacaktı.

Bu esnada Eşref'in hayatı giderek daha da yoğunlaşmak üzereydi. İttihat ve Terakki Cemiyeti 1908'deki "Jön Türk" devriminin ardından iktidara geldiğinde karşısına bu türden daha fazla görev çıkacaktı. Bu dönemde Eşref ile İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında kesin bir ilişki olup olmadığı müphemdir, fakat kendisinin bölgede önemli bir figür olduğu açıktır. Bazıları Eşref ve Çerkes Reşid'in 1908 Devrimi'nden önce İzmir'de bir İttihat ve Terakki hücresi kurduklarını iddia etmiştir.[49] Eşref'in dünyasına ilişkin daha ileri boyuttaki ipuçları, bu dönemde mesleğiyle giderek iç içe geçmiş gibi görünen özel hayatında bulunmaktadır. Eşref, Feride Hanım isimli bir kadınla bu dönemde evlenmiştir. Feride hakkında pek az şey bilinmekle birlikte göze çarpan iki husus vardır. Birincisi, Feride, muhtemelen Abdülhamid karşıtı muhalefetle bağları olan İzmirli bir Osmanlı subayının kızıdır. Feride'nin babası Cemil Paşa Yemen'de ordu komutanı olarak geçirdiği bir iç sürgün döneminin ardından 1888 dolaylarında

48 Toumarkine, 517.
49 Gingeras, *Sorrowful Shores*, 62, alıntı Stoddard, 166.

İzmir'e dönmüştür.[50] İkincisi, Feride, Teşkilat-ı Mahsusa'nın kilit isimlerinden biri ve Eşref'in yakın arkadaşı olacak Süleyman Askerî'nin en büyük yeğenidir. Süleyman Askerî ve Feride'nin babasının kardeş olmaları, iki *fedaî zabitan* arasındaki bağı, ortak askerî hizmetleri ve Enver'le olan müşterek ilişkileriyle pekişecek başka bir seviyeye taşımıştır. Tam tarihi bilinmemekle birlikte, Eşref ve Feride'nin evlilikleri muhtemelen 1908 veya 1909'da gerçekleşmişti. Oğulları Feridun 1909'da doğdu ve Feride onun doğumundan kısa bir süre sonra hayatını kaybetti. Daha fazlasını söylemek zor görünse de, bu dönemde Eşref'in kişisel ve mesleki hayatı giderek iç içe geçmiş ve karmaşıklaşmış gibi görünmektedir.

Eşref, İzmir yıllarında, baba olmasının yanı sıra ayrıca toprak sahibi hâline de gelmişti. Yine detayların az olmasına karşın, İzmir bölgesine dönüşü ve Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi arasındaki dönemde kendisinin İzmir'de bir ev ve en az iki çiftlik aldığına dair yeterli ipucu mevcuttur. Çiftlikler Aydın ve Salihli'deydi. Kendisine Aydın'daki çiftliği kazandıran işlem, sıradan bir satın alma işleminin ötesine geçmektedir. Görünüşe göre, Fotiadis isimli nüfuzlu bir Rum ailesinin fertlerinin ortaklaşa sahip olduğu bir çiftlikten hisse satın almıştır. Çiftliğin yedide bir hissesi ile birlikte "satın almada öncelik hakkı" (*hakk-ı şufa*) olarak adlandırdığı şeyi de almıştı. Akabinde, Fotiadislerin arasındaki ihtilaflar sonucunda mülkü topyekûn elde etmeye muvaffak oldu. Kapitülasyonlardan, yani yabancı vatandaşlara Osmanlı İmparatorluğu'nda hukuki ve ticari avantajlar sağlayan düzenlemelerden istifade ettiği için Fotiadisleri kötülediği bir

50 Bu bilgi Feride Hanım'ın bir akrabasına dayanmaktadır: İrem Toner'in şahsen verdiği bilgi, 22 Haziran 2014. Feride'ye ilişkin bilgi yetersizliği, göreceğimiz üzere, Eşref'in ikinci eşi Pervin Hanım'a kıyasla ciddi bir tezat teşkil eder. Özellikle de Pervin'in yazdıklarının hem mektuplar hem de bir hatırat şeklinde günümüze ulaşmış olması dolayısıyla, kendisinin Birinci Dünya Savaşı öncesinde sahneye çıkmasıyla Eşref'in hayatına ilişkin bilgimiz ciddi ölçüde artar.

beyanda, "yaptığımı yaptım," demektedir.[51] Kapitülasyonlar, Müslüman nüfusun çoğunun gücüne gitmekteydi ve göreceğimiz üzere İttihat ve Terakki Cemiyeti bu durumu değerlendirip bölgedeki yabancı ve azınlık aleyhtarı hissiyatı kışkırtmakta hızlı davranmıştı.

İkinci mülk ise Salihli'deydi. Bu mülk Aydın'daki çiftliğin aksine Eşref'in elinde daha uzun süre kalmıştı ve Eşref onunla daha fazla özdeşleşmişti. Aslına bakılırsa, Salihli'deki mülkü delicesine sevmiş gibi görünmektedir. Ahfadına göre bu mülk Sultan II. Abdülhamid'den Eşref'in babasına bir armağandı. Eşref'in burayı tam olarak ne zaman üzerine aldığı açıkça belli değildir, fakat hâlâ mevcut olan birkaç tapu kaydından, farklı zamanlarda komşu arazileri de satın alıp ona eklediği açıktır. Söz konusu arazi, Salihli çevresindeki birkaç köydeki varlıkları da içeren geniş bir mülktü. Daha sonra Türkiye Cumhuriyeti tarafından el konulduğu vakit arazinin büyüklüğü 15.000 dönümü geçiyordu.[52] Bazı tapu kayıtlarında Eşref'in 1918 senesine kadar, yani Malta'da tutsak olduğu dönemde de küçük parseller almaya devam ettiği ve tapu kaydını kendisi, Çerkes Reşid ve kardeşi Sami olmak üzere üç ismin üzerine yaptırdığı görülür.[53]

---

51 TT DSC 00256. Eşref, mülkü Çerkes Ethem'in üstüne kaydettirmiş olsa da, mülkün Rahmi Bey'in İzmir Valisi olan bir amcası (Hıfzı Bey) tarafından istendiğini söyler. Bu adam Eşref'in Malta'da tutsak olmasını fırsat bilip mülke el koymuştur. Söz konusu tapu işlemleri yasalara uygun bir şekilde gerçekleşmekten oldukça uzaktı ki, bu da bu karışık dönemin bir başka yansımasıdır.

52 Eşref Kuşçubaşı, *Kanuna, aklıselime ve hukuk devleti devri iddialarına rağmen devam halindeki bir zulmün acı hikayesi* (İstanbul: Tan, 1953), 7. Eşref 1950'lerin başlarında Türkiye'ye döndüğünde mülküne el koyulmasına karşılık hukuki bir mücadele başlattı ve görece ufak bir tazminat kazandı. Bu, sürgün öncesinde mülkün yasal sahibi olduğunu kanıtladığını göstermektedir.

53 Sened-i hakanî 13/82/74, 29/82/46, ve 14/82/75 (23 Rebiülevvel 1336). Bu belgeleri bana gönderme nezaketini gösterdiği için Sedat Aktay'a teşekkür ederim. Bu tapu belgeleri Eşref'in, "Mustafa kızı Meryem"

Salihli'deki mülk savaş sırasında Eşref'in ailesinin ana ikametgâhı olarak hizmet görecekti. Müteakiben ise Batı Anadolu'daki Yunan istilasına karşı çıkmak için ayaklanan millî hareketin bir karargâhı hâline geldi.

1908 öncesi ve sonrası dönemde Eşref ve Sami, İzmir bölgesinde "yürütme" türünden bir dizi işle görevlendirildiler. Bu işlerin ilk örneklerinden birinde Eşref, İtalyan demiryolu işçilerinin Ekim ayında İzmir'de gerçekleştirdikleri grevin kırılmasına müdahil oldu. Fransız Devrimi'nin retoriğini benimsemiş olmasına rağmen İttihat ve Terakki Cemiyeti, işçi aktivizmine fena hâlde karşıydı. İzmir'deki bu hadise sırasında, Eşref'in, komutası altındaki silahlı kuvveti kalabalığın üstüne ateş açmaya açıkça teşvik etmesiyle, olayı seyreden bir İtalyan hayatını kaybetti. Eşref bu olaydan sonra sorguya çekildiyse de Enver'in olaya şahsen müdahale etmesiyle serbest bırakıldı.[54] İstikrarsız ve etnik olarak hassas bu bölgenin ateşi yükseliyordu.

Eşref ve Sami'nin İttihat ve Terakki Cemiyeti adına gerçekleştirdiği faaliyetlere ışık tutan bir sonraki büyük hadise 1909'daki karşı devrimdir. Nisan ayında, medrese öğrencilerinden, ayaklanan askerlerden ve İttihat ve Terakki'nin liberal muhaliflerinden müteşekkil bir topluluk İslam hukukunu yeniden yürürlüğe koymak ve İttihatçıların gerçekleştirdiği birtakım değişiklikleri iptal etmek için bir darbe gerçekleştirdiler. Bu karşı devrimin merkezinde, yayımladığı *Volkan* gazetesiyle İttihatçı karşıtı ayaklanmada etkili olan Derviş Vahdeti isimli Nakşibendi tarikatının şeyhi bulunuyordu. Makedonya'da konuşlu olan Mahmut Şevket Paşa komutasındaki "Hareket Ordusu"nu İstanbul'a gönderen İttihatçılar karşı devrimi iki haftadan kısa bir süre içerisinde bastırdılar.

---

ve "Apostol oğlu Leonidi" gibi isimlerin bulunduğu bir liste ile, hem Müslümanlardan hem de gayrimüslimlerden toprak satın alıyor olduğunu göstermektedir.

54 Hervé Georgelin, *La fin de Smyrne* (Paris: CNRS, 2006), 179.

Karşı darbenin İzmir'de başkentteki hizipleşmeyi yansıtan yankıları oldu. Eşref'in dönemi konu alan telgrafımsı beyanında şöyle yazmaktadır: "İzmir'deydik. Aman vermedik. İsyan İzmir'deki polis gücüne kadar sirayet etmiş olsa da Sami, Çerkes Reşid ve ben ipleri elimize aldık."[55] Eşref ve maiyetinin isyancılar karşısında bir sürprizi vardı. Adamlarından bazılarına subay üniforması giydirdiler ve İzmir'deki isyanı bastırdılar. Hareket Ordusu, İstanbul'un kapılarına dayandığında Derviş Vahdeti deniz yoluyla kaçtı. Onu ve maiyetindekilerden birkaçını taşıyan gemi 21 Nisan'da İzmir'e uğradı. İstanbul polisi Vahdeti'nin İstanbul'dan ayrıldığını öğrenmiş ve İzmir'deki meslektaşlarına haber göndermişti.[56] Eşref, "mürteciler" olarak adlandırdığı Vahdeti ve adamlarının civarda olduğuna ilişkin bilgiyi alınca onları yakaladı ve müteakiben asılacakları İstanbul'a gönderdi.[57]

Wyndham Deedes ve eşkıyalık

Tuhaf bir tesadüf, Eşref'in, aksi hâlde karanlık kalacak bu dönemdeki faaliyetlerinin anlaşılmasına imkân tanır. Eşref, ilki İzmir'de ve ikincisi Birinci Dünya Savaşı sırasında Kahire'de olmak üzere iki mühim noktada kendini, Wyndham Deedes isimli şahsına münhasır bir İngiliz rakiple karşı karşıya bulmuştur. East Kent seçkinlerinden bir ailenin Eton eğitimli en küçük oğlu olan Deedes, Boer Savaşı gazisi ve Dışişleri Bakanlığı'nın 1907'den sonraki dönemde Osmanlı jandarmalarının yeniden yapılanmasına yardımcı olmak için görevlendirdiği İngiliz subaylardan biriydi. Deedes Türkçe öğrendi ve daha sonra içlerinde Reşat Nuri'ninkilerin (Güntekin) de bulunduğu birçok kitabı İngilizceye çevirdi. Osmanlı topraklarındaki ilk görev yeri Libya oldu. Trablusgarp Savaşı'nın patlaması üzerine buradan ayrıldı

55 EK2, 12 No'lu fotoğraf.
56 Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism*, 252.
57 EK2, 12 No'lu fotoğraf.

ve Osmanlı jandarmasındaki İngiliz subayların 1908 Devrimi sonrasındaki karargâhı olan İzmir'e döndü.

Deedes, Eşref ve kardeşi Sami'yle, "Avrupa'nın Karanlık Çağları'ndaki gibi soyguncular ve eşkıyaların kol gezdiği" bir ülkede karşılaşmıştı.[58] Eşref ve kardeşi ile Deedes birçok açıdan birbirleriyle tam bir karşıtlık hâlindeydiler. Deedes pislikten nefret eden titiz bir dindardı, jandarmalık görevleri için kırsal alana gitmek durumunda kaldığında daima tuvalet çantasıyla gezerdi. Teftiş turları sırasında kaldığı köylerin pisliğinden şikâyetçiydi ve rahatsızlıklarını günlüğünde ve annesine gönderdiği mektuplarda sıralamaktaydı. Günlüğündeki tipik kayıtlardan birinde şöyle yazar: "Cumartesi. Çok güzel bir geceydi. Sadece üç böcek öldürdüm."[59]

Deedes ve Kuşçubaşı kardeşler, Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda İzmir bölgesinde kesişen kariyer bir yörüngesine sahipti. Daha önce gördüğümüz gibi, 1908'in ardından Eşref ve Sami'ye, eşkıyalığa geçmelerinden evvel polis ve jandarma kuvvetlerinde iş verilmişti. Deedes ise Dışişleri Bakanlığı'nın görevlendirmesi esnasında oldukça iyi derecede Türkçe öğrenmiş ve Osmanlı jandarmasında hizmet vermek üzere 1911'de Türkiye'ye gönderilmişti. İzmir'de, daha sonra Birinci Dünya Savaşı sırasında Kahire'deki Arap Bürosu'na gönderilecek olan Albay Harker'ın komutası altında Osmanlı jandarmalarının ıslahı üzerine çalıştı.[60] Bu, kendisinin ana vazifesinin, Eşref, Sami ve

---

58 John Presland (Bayan Gladys Skelton müstear adıyla), *Deedes Bey: A Study of Sir Wyndham Deedes, 1883–1923* (London: Macmillan, 1942), 87.

59 Middle East Centre Archives (MEC), St Antony's College, Oxford Archives. Deedes Papers, 4/18, 23 Nisan 1912.

60 Deedes daha sonra bir sosyal hizmet uzmanı ve ateşli bir Siyonist olacaktı, fakat 1915'te, "Osmanlı İmparatorluğu'nu Muhafaza Planı" isimli bir rapor hazırlayıp bunu Kitchener'a sundu. Allenby Aralık 1917'de Kudüs'e girdiğinde onunla birlikteydi ve daha sonra İngiliz Filistini Yüksek Komiseri Sekreteri olarak görev yaptı.

Reşid'in de aralarında olduğu eşkıyalarla mücadele etmek olduğu anlamına geliyordu.

Deedes eşkıyalığı "bu ülkedeki en büyük şerlerden biri" olarak tanımladı, fakat onunla mücadeleyi zorlu gördü. İzmir'de geçirdiği süre boyunca, bölgede uzun bir geçmişi olan, fakat geçmiş yıllarda, kısmen de kaybedilen Osmanlı topraklarından akan mülteciler sebebiyle bilhassa yaygınlaşmış olan bu özel türdeki kanunsuzluğu bastırmak için bir inisiyatifler dizisi başlattı. Tasarılarından biri, kendisinin daha sonra 'Enformasyon Bürosu' olarak tanımlayacağı, "eşkıyaların hareketlerini ve nerede olduklarını öğrenmek için köy halkı arasında dolanacak eğitimli ajanlardan oluşan bir teşkilat" meydana getirmekti.[61]

Bunu söylemek kolay, yapmak ise zordu. Aslına bakılırsa Deedes bölgedeki kanun kaçakları ile karşılaşmasında sert kayaya çatmıştı. Hatta takip etmekle yükümlü olduğu eşkıyalara zaman içinde kindar bir saygı bile besledi. Bu saygıya nail olanlardan biri de Eşref'in kardeşi Sami'ydi.[62] Sami 1911 yazında polis müfettişliği görevinden ayrılmış ve İstanbul'dan İzmir'e taşınmıştı.[63] Üniforması hâlâ üzerinde iken Sami, kendisinin de daha önce sultanın mülkünde görev yaptığı Torbalı'nın doğusundaki

61 MEC. Deedes Papers, 5/76 (n.d., 1914).

62 Deedes'in dolmakalemle yazdığı orijinal mektupları ve günlük kayıtlarını daha sonra kim daktilo ettiyse bu adı "Sauri" olarak metne geçirmiştir. Fakat Sauri ve Sami arasındaki benzerlik, özellikle de İngilizce metinde bulunan, olayın zamanlaması ve transkripsiyondaki birçok daha büyük hata –daktilo edilmiş versiyonlarda, Deedes'in Türkçeye hâkimiyeti nedeniyle asla yapmayacağı hatalar bulunmaktadır– mantıken Sami'yi Deedes'in 1912 tarihli raporunun öznesi haline getirmektedir. Göreceğimiz üzere, birkaç yıl sonra Kahire'deki *Arap Bülteni*'nde Sami'nin adının geçmesi de bu yönde bir işarettir. Başka bazı hatalar da, *Deedes Bey: A Study of Sir Wyndham Deedes, 1883–1923*'ün (London: Macmillan, 1942) yazarı olan ve John Presland müstear adını kullanan Bayan Gladys Skelton/ Bendit, née Williams tarafından eklenmiştir. Örneğin kendisinden van Lennepslerden "van Hempsters" şeklinde bahsetmiştir.

63 Yetkin, 166.

Ödemiş kasabasında bir jandarma birliğiyle karşılaştı. Sami jandarmalara Robin Hood gibi efsanevi bir eşkıya olan ünlü Çakırcalı Mehmet Efe'nin çetesi ile İhsaniye köyünden, muhtemelen Kuşçubaşılarla ilişiği olan, öldürülmüş bazı Çerkesler arasındaki ölümcül bir hadiseyi araştırmakta olduğunu söyledi. Çerkesler hakkında biraz bilgi aldıktan sonra, birlik komutanının atını ve silahını gasp ederek kaçtı.[64] Ardından Çerkeslerin köyüne gitti. Beş ya da altı kadar Çerkes'i yanına alıp kendi çetesini kurdu ve Çakırcalı'nın Ödemiş dolaylarındaki köyüne gitti. Sami'nin çetesi, sorguya çekilmek üzere arandıklarını söyleyerek Çakırcalı'nın akrabalarından altısını kaçırdı. 5 Eylül'de bu kişiler bulundu: Dördü öldürülmüş ve ikisi ağır yaralanmıştı.[65] Sami öldürülen Çerkeslerin intikamını almıştı. Eşkıyalık faaliyetlerini daha da genişletecek, örneğin fidye için bazı toprak sahiplerini kaçıracaktı. "Hacı" Sami, kanun ile kanundışı arasındaki akışkan sınırı göstermekteydi. Jandarmayla olan bağları, Çerkes geçmişi ve şiddet uygulayıp cezasız kalmaya yönelik bariz yeteneği Çerkesler, hükûmet ve yerel nüfus arasındaki ilişkileri daha da karmaşıklaştırdı.

İşte titiz Wyndham Deedes bu istikrarsız manzarada ortaya çıkmıştı. Deedes birkaç ay sonra, 1912 Şubat'ının sonlarına doğru, İzmir'in dışında geniş bir çiftlikleri bulunan Hollanda kökenli Levanten aile olan van Lennepsleri ziyaret etmek için taşraya yaptığı teftişlerden birini gerçekleştirdi. "Eşkıyalığın meslek statüsünü aldığı" ve varlıklı ailelerin bireylerini fidye için kaçırmanın, başlıca geçim kaynaklarından biri hâline geldiği bu dönemde van Lenneps'in kendisi de birkaç yıl önce kaçırılmıştı. Daha zengin olan Whittall ailesinin bir üyesi olan kayınbiraderi onun için £6.000 ödeyene kadar da alıkonulmuştu. Deedes

64 A.g.e. İlginçtir ki, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin teşkilatçılarından Dr. Nâzım, eşkıya Çakırcalı Mehmet Efe'yi 1908 Devrimi'nden önce Cemiyet'in saflarına katmaya çalışmıştır. Hanioğlu, *Preparation,* 226-7.

65 Yetkin, 166.

1912'deki ziyareti sırasında bölgede faaliyet gösteren çetenin liderini "Hükûmetin kendisini bir kan davası cinayeti ve diğer suçlardan aradığı, 'çetecilik yapan' eski bir polis ve jandarma subayı" olarak tanımlar. Bu tanım Sami'ye pek iyi uymaktadır.

Oyunun rakip taraflarında olsalar da Deedes, Sami'den oldukça etkilenmişti. Ustaca icra edilen yerel bir kaçırma numarasının ardından Deedes şöyle yazmıştır:

> Serbest bırakması karşılığında sadece £1.000 aldığı bir kişiyi kaçırmış olsa da bize çok sorun çıkarıyor. Paranın £400'ünü, £1.000 alabilmek için onu bu kadar derde sokmuş olmaktan üzgün olduğunu belirttiği; adamlarının, olduğundan daha zengin olduğunu söyleyerek kendisini yanlış yönlendirdiklerini belirttiği, kaçırdığı çocuğun babasına iade etmiş. Pek centilmence.[66]

O yıl daha sonra Sami'nin "çetesi" ve Deedes'in jandarmaları arasında büyük bir şiddet olayı yaşandı. Haziran 1912'de Aydın yakınlarında gerçekleşen karşılaşma, ardında uzun bir zayiat listesi ve hatta Heyet-i Vükela ile Sadrazam'a kadar ulaşan ve bu zayiat listesinden daha hacimli olan bir yazışma trafiği bıraktı. Sami'nin çetesine o noktada en az 40 adam daha katılmıştı. Jandarmalarla yapılan muharebe Sami'nin üç adamının ölümü, ikisinin de yaralanıp esir alınmasıyla sonuçlanırken, jandarma saflarında da iki ölü ve bir hafif yaralı vardı.[67] Çatışma sona erdikten sonra iki taraf da bürokrasiyi kendi lehine seferber etmeye çalıştı. Aydın valisi de dâhil olmak üzere devletin temsilcileri, komşu bölgelere, Sami ve adamlarının "ölü ya da diri" yakalanmasına yardım edilmesi için telgraflar gönderdi ve ölen jandarmaların ailelerine tazminat ödenmesi için merkezî makamlardan para talep edildi.[68] Bu sırada, tutsak eşkıyaların

66 MEC. Deedes Papers GB165–0079 4/13, 1 Mart 1912.
67 BOA DH.H 40/8/4, 25 Haziran 1912.
68 BOA DH.H 40/8/6, 21 Haziran 1912.

bazıları Osmanlı Devleti'nin yüksek makamlarına dilekçe verdi. İzmitli bir Çerkes olan Şirin Tahir, geçmişte genel af vasıtasıyla bağışlanmasına rağmen serbest bırakılmamış olduğunu ve bunun sadece yasaya değil, Kur'an'a karşı da bir suç teşkil ettiğini ileri sürdü.[69] Daha sonra Eşref ve Sami, arkadaşlarını İzmir'deki hapishaneden çıkarmak üzere, 1913 senesinin Ocak ayında Dâhiliye Vekili olan Talat Bey nezdinde, İttihatçılıktan gelen ilişkilerini kullanarak girişimde bulundular. Balkan Savaşları başladığından Osmanlı bürokrasisi, hâlihazırda savaşma kabiliyeti olanlara af çıkarmaya daha olumlu yaklaşır olmuştu, hatta bu kişiler kanundışına çıkmış olsalar bile.

Dikkat çekicidir ki, Sami'nin vahşiyane tutumu onu Deedes'in gözünden düşürmek bir yana, yükseltmiştir. Deedes 1913 sonbaharında İstanbul'a gönderildi ve ardından, Sami'ye karşı duyduğu yüksek takdirin, çalışmakta olduğu Arap Bürosu'nun gizli yayın organı olan *Arap Bülteni*'ndeki bir tasvire yansıyacağı Kahire'ye gitti.[70] Burada Eşref'i aşağıdaki sözlerinden önce (kendinden üçüncü kişi olarak bahsederek) "günahkâr bir külhanbeyi" olarak tanımlamıştır:

> Fakat kardeşi Hacı Sami özel avcılık içgüdülerine sahipti ve Albay Hawker ve Binbaşı Deedes'in onlara karşı teşkilatlandırdığı İzmir'deki bölge jandarmasının büyük hamlelerini atlatmaktan açıkça keyif alırdı.[71]

Deedes, rekabetlerine rağmen veya belki de bu yüzden Sami'ye karşı bir takdir duygusu geliştirmişti.

Deedes'in hatıratı, yabancı diyarlardaki maceralar ve "avcılık içgüdüleri"nin birleşimiyle, neredeyse bir John Buchan romanından fırlamış gibidir. John Buchan, *Yeşil Kaftan* isimli

69 BOA DH.H 40/8/28, 27 Haziran 1913.
70 BOA DH.KMS 1/28, 27 Ekim 1913.
71 *The Arab Bulletin* I, 361–2.

romanında bizzat Enver ve adamlarını kıskanç bir takdirle tasvir etmiş ve zamanın ruhu Büyük Oyun'a vurgu yapmıştır. Fakat Osmanlı topraklarındaki birçok kişi için gerçeklik, edebi eğlence için kurgulanmış olandan çok daha ciddi ve tehlikeliydi. İttihatçılar iktidarlarını pekiştirdikçe, otokrasiye olan yönelim arttı. 1908'deki Meşrutiyet Devrimi'ni bizzat başlatmış olan adamlar anayasal hassasiyetleri göz ardı etmeye gittikçe daha meyilli hâle geliyorlardı. Rusya'daki devrimcilerden ders çıkaran İttihatçılar, özellikle de popülizmin gayrimüslimlerin katılımını da gerekli kılacak olmasından dolayı, popülist yaklaşımdan ziyade elitist bir yaklaşım tercih ettiler. Ruslar, yetenekli bir fedaî-suikastçının 10.000 devrimciden daha etkili olduğunu göstermişlerdi.[72] Sindirme ve şiddet İttihatçıların otokrasiye yönelişlerine eşlik etti; Eşref, Sami ve Çerkes Reşid gibi fedaîler bu bağlamda gereken kabiliyetlere sahiplerdi.[73] Görmüş olduğumuz üzere, imparatorlukta ciddi bir muhalefet hareketinin oluşması Eşref'in iç sürgünden döndüğü 1905 senesi civarında başlamış ve nihayetinde 1908 Devrimi'yle neticelenmişti. Bu gelişmeler Eşref ve arkadaşlarına ikinci bir şans sundu. Önce muhalefetlerini teşkilatlayıp müteakiben iktidarın iplerini ellerine geçiren yeni tüfek İttihatçılar için Eşref gibi adamlar gittikçe revaçtaydı.

Her ne kadar kendisi ve ailesi Abdülhamid'in saltanatından istifade etmiş olsa da, İttihatçıların 1908 Jön Türk Devrimi'yle iktidara yükselmeleri Eşref'e, hepsi olmamakla birlikte çoğu İzmir bölgesi etrafında zuhur eden çeşitli yeni fırsatlar sunmuştu. Fakat İtalyanların 1911'de Libya'yı istila etmeleri, emperyal şöhret edinme istikametinde ona daha doğrudan bir yol sundu. Eşref, Arabistan sürgününden dönüşünden itibaren geçen çalkantılı

---

72 Nader Sohrabi, "Global Waves, Local Actors: What the Young Turks Knew About Other Revolutions and Why It Mattered," *Comparative Studies in Society and History* 44/1 (2002), 57.

73 Fatma Müge Göçek, "What is the Meaning of the 1908 Young Turk Revolution? A Critical Historical Assessment in 2008," *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 38 (2008), 199.

yıllarda evlenmiş, baba olmuş, mülk satın almış ve Osmanlı İmparatorluğu'nu yöneten partinin eylemci kanadı saflarında kendini olmazsa olmaz kılmayı başarmıştı. Fakat rahat durmazlığı ve bitmek bilmeyen enerjisiyle emperyal sahnede iz bırakmaya kararlı görünüyordu. Libya kendisine bu fırsatı sunacaktı.

3
FEDAÎLER ÇÖLDE: TRABLUSGARP SAVAŞI

Eşref haberleri aldığında bilinmeyen sebeplerle Doğu Anadolu'nun içlerindeydi. Bitlis, Van ve Muş arasındaki uzak ve sarp topraklarda at sırtında, yollar imkân verdiğinde motorlu taşıtla veya yürüyerek köyden köye geçerek bölgeyi geziyor ve mahallî yetkililerle görüşüyordu. Buralarda, bölgenin geleneksel misafirperverliğiyle karşılandı. Seyahati boyunca ya bir subay misafirhanesinde veya bir yetkilinin evinde, Hamidiye süvari alaylarından bir subayla birlikte konakladı. Hamidiye Alayları doğuda asayişin muhafaza edilmesi için Sultan II. Abdülhamid tarafından kurulmuştu, fakat alayın Kürt birlikleri yerel Ermeni ve Türk nüfusa korku salmışlardı. Eşref'in kısa günlük notları kendisinin zaman zaman Ermeni köylerinde kaldığını ve iyi muamele gördüğünü göstermektedir. Fakat ciddi bir sorunla karşı karşıyaydı: Anlattığına göre "fena hâlde hastaydı" ve kırıkları vardı.[1] Normalde alışık olduğu hızlı tempodan çok daha düşük bir süratte seyahat edebiliyordu. Fakat zaman dardı. 30 Eylül 1911'de günlüğüne şöyle yazdı: "İtalyanların bize harp ilan ettiği haberleri geldi."[2] Eşref'in hayatı –imparatorluğun bütün tebaası gibi– ciddi bir şekilde değişmek üzereydi. Trablusgarp Savaşı,

1 EK, 252 no'lu tarama.
2 EK, 248 no'lu tarama.

nispeten kısa da sürse, 10 yıldan uzun sürecek bir savaş sürecinin başlangıcı olacak; hastalık, yurdundan edilme, yoksunluk ve ölüm yüz binlerce kişiyi etkisi altına alacaktı. Bu sürecin sonunda Osmanlı İmparatorluğu yıkılmış olacak ve onun merkezinde Türklere ait yeni bir ulus devlet kurulacak ve bu -Eşref bunu o vakit bilemeyecek olsa da- kendisinin sürgünü ve şahsi trajedisi anlamına gelecekti.

İtalyanların Libya'yı istila ettikleri haberi telgraf tellerinde dolaşmaya başladığında Eşref'in dostu ve eski okul arkadaşı olan Süleyman Askerî Bağdat'taydı. Aralarındaki mesafelere rağmen, Askerî ve Eşref'i birbirine bağlayan pek çok şey vardı. Görmüş olduğumuz üzere, Eşref'in Askerî'nin yeğeni Feride'yle evlenmiş olmasıyla aralarında akrabalık bağı kurulmuştu. Feride genç yaşta ölse de, 1909 yılındaki vefatından evvel oğulları Feridun'a hayat vermişti.[3] Askerî ve Eşref arasındaki ilişki yakın olmasına karşın, tatlı bir rekabetten de azade değil gibi görünmektedir. Öte yandan, iki adam Edirne'deki askerî hazırlık okulundan beri yakın arkadaşlardı.[4] Evlilik bağının ötesinde, Eşref ve Süleyman, Teşkilat-ı Mahsusa'yı vücuda getirmek üzere Enver Bey'in komutası altında birleşmiş olan *fedaî zabitan* grubuna mensup olmanın yoğun tecrübelerini paylaşmışlardı. Şüphesiz, Süleyman ve Eşref, kimileri tarafından bu teşkilatın ilk liderleri olarak düşünülmüştür.[5] Libya'da, (ikisinin de Batı Trakya Bağımsız Hükûmeti'nin önde gelen figürleri olacağı) Balkan Savaşları'nda ve Birinci Dünya Savaşı'nda birlikte hizmet vereceklerdi. Fakat kariyerlerinin kesişmesinin ötesinde, aralarında daha yakın bir

---

3 Feridun, daha sonra Eşref'in ikinci karısı Pervin tarafından evlat edinildi.

4 Bayar, *Ben de Yazdım*, 1289.

5 Pek çok kişi Eşref'in Teşkilat-ı Mahsusa'nın lideri olduğunu iddia etmişse de Eşref'in sahada görev yapan bir subay olduğu ve Süleyman Askerî'nin, Enver'in genel liderliği altında teşkilatın başkanlığını yaptığı açıkça görülmektedir. Detaylar için bakınız: P. Safi, "History in the Trench: The Ottoman Special Organization— Teşkilat-ı Mahsusa Literature," *Middle Eastern Studies* 48:1 (2012), 98.

dostluğun işaretleri mevcuttur. Eşref, değer verdiği atlarından birini, *Enis* (dost, arkadaş) isimli bir Arap atını Askerî'ye hediye etmişti.[6] Askerî'nin Birinci Dünya Savaşı sırasında Irak'ta canına kıymasından yıllar sonra, Eşref dostunun hayatta kalan akrabalarının izini buldu ve Askerî'nin Libya günlüklerini kendi eliyle kopya etmeye saatlerini harcadı. Öte yandan, dönemin adamı ve koruyucuları olan Enver'in komutası altındaki subaylar topluluğunun yükselen iki yıldızı olarak aralarında rekabetçi bir sürtüşme de vardı. Daha sonra Eşref, Askerî'nin Libya yolculuğu günlüğünü kopya ederken, bunun herhangi bir muharebe görmeden dönmüş bir "kahramanın" yazıları olduğu şeklinde iğneleyici bir yorum yapmaktan kendini alamamıştı.[7] Fakat şimdilik bunların hepsi istikbalde yatıyordu.

Bu esnada Bağdat'ta, cıva gibi bir subay olan Askerî ve yanındaki diğer jandarma subayları imparatorluğun engin topraklarını geçip Libya'daki savaşa katılmak üzere izin alabilme çabasına giriştiler. Sadece kendileri ile cephe arasındaki uzun mesafeleri ve altyapı sorunlarını değil, ilaveten askerî hiyerarşinin zaman zaman gösterdiği eşit zorluktaki direnişi de aşmak zorunda kalacaklardı. Trablusgarp'ta başlayan savaşlar serisi Askerî için hem mesleki hayatı açısından fırsatlarına hem de ölümcül kararlara dönüşecekti. Askerî, Libya'da ve bir kez daha Eşref'le yan yana olacağı Balkan Savaşları'nda vereceği hizmetin ardından, Enver tarafından, Teşkilat-ı Mahsusa'yı yönetmek üzere seçilecek, fakat bu adanmış ve heyecanlı subay için her şey trajik bir şekilde sona erecekti. Askerî, bölgedeki cephe savunmasının genel idaresini ele almak ve İngiliz ilerleyişini durdurmak için Aralık 1914'te Irak'a gönderildi. Teşkilat-ı Mahsusa birimlerinin, düzenli kuvvetlerin ve kabile savaşçılarının entegrasyonunun sağlanmasını içeren, Irak'taki Osmanlı güçlerinin iddialı bir yeniden teşkilatlanma

6 EK2, 13-14 no'lu taramalar.

7 "Gidip de iş görmeden dönen kahramanlar" yazılıdır. EK2, 15 no'lu fotoğraf.

sürecinden ve Abadan yakınlarındaki petrol boru hattına taarruz etmek üzere güney İran'a akıncı gruplarının gönderilmesinin ardından Askerî'nin Irak stratejisi felaketle sona erdi. Sert yağmurlar ve üstün İngiliz ateş gücü Osmanlıların faaliyetlerine ket vurdu. Osmanlı kuvvetleri 14 Nisan 1915'te askerî personelinin yarısını kaybederek Şuayyibe'ye yöneldi. Hayatta kalanlar ise vaktiyle müttefikleri olan Arap kabilelerinin saldırısına maruz kaldı.[8] Ağır yaralanan Askerî, başarısızlığının boyutunu fark ederek altıpatlarını şakağına dayadı. Tetiği çektiğinde sadece otuz yaşındaydı.

Trablusgarp kıyılarına

1911 senesinde, ürkütücü şekilde gelişen bu olayların sonunu öngörmek henüz imkânsızken, Libya'da Osmanlı İmparatorluğu'nu eli kulağında bir tehlike bekliyordu. Osmanlı'nın Trablusgarp vilayeti, pek çoğu imparatorluğun İstanbul, Selanik ve Manastır (bugünkü Bitola) gibi daha gelişmiş yerleşimlerinden gelen Jön Türk subayları için birçok bakımdan alışılmadık bir tecrübe sahasıydı. Trablusgarp mezkûr yerleşimlerin aksine izole, seyrek bir nüfusa sahip ve yoksuldu. Bir yığın acil sorunla meşgul olan bir rejim için pek bir önem taşımıyordu. Geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun mücadele etmeyi seçtiği bir savaş değildi bu. İmparatorluğun son yıllarında sıklıkla söz konusu olduğu gibi, gündemi belirleyen yine Avrupalı güçlerdi. On dokuzuncu yüzyıl boyunca (bir tarihçi bunu "imparatorluğun en uzun yüzyılı"[9] olarak tanımlamıştır) İstanbul, eli kolu bağlı bir vaziyette sömürgeci güçlerin Kuzey Afrika topraklarına yerleşmesini izlemişti. Elden ilk çıkan, 1830 yılında Fransızlar tarafından girilen ve 1848 yılında üç *département* şeklinde tanzim edilerek Cumhuriyet'e entegre edilen Cezayir

8 Mesut Uyar, şahsi iletişim, 16 Ekim 2012.

9 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2008).

oldu. Yine Fransa 1881 yılında Tunus'u ilhak etti. Hindistan'a giden stratejik güzergâhı gözleyen Britanya ise 1878'de Kıbrıs'a ve 1882'de Mısır'a el koydu. Kırım Savaşı'ndaki ortak gayelerinin ardından, daha henüz 1856 yılındaki Paris Antlaşması'nda Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü muhafaza etme sözü vermiş olan Britanya ve Fransa'nın sözü ancak buraya kadardı.

Güney Akdeniz kıyılarının bölüşülmesi, uzun zaman önce yitirdikleri emperyal gururlarını yeniden ihya etme planlarını hayata geçirmek isteyen İtalyanlara yalnızca bir seçenek bırakmıştı. Ellerinin boş kalmasından korkan ve kadim Roma şanını kısmen de olsa diriltme gayesinde olan İtalya Krallığı, gözlerini hemen güneyindeki Osmanlı vilayetine çevirdi. İtalya'nın daha küçük bir Avrupa gücü olarak görülmesine ve daha henüz 1861 yılında birliğini tamamlamış olmasına rağmen, ya da bu sebeplerle, muhtelif çizgilerdeki İtalyan siyasetçiler yitirilmiş olan emperyal gururu yeniden canlandırmaya hevesliydiler. "Hıza ve teknolojiye tapınan" ve 1909 bildirgesiyle savaşı "dünyanın tek temizlik yolu" ilan eden Fütüristlerin teşvikiyle İtalya, sanki eski Roma'nın teamülleri mevcut zamanın taleplerini meşru kılarmış gibi Libya'nın ilhak edilmesi için yaygaraya başladı.[10]

İtalyanların Libya hamlesi iktisadi ve kültürel alanlarda barışçıl bir sızma politikasıyla baş gösterdi. Hem Vatikan hem de İtalyan Merkez Bankası tarafından fonlanan ve desteklenen *Banca di Roma*, Trablusgarp Vilayeti'nde, özellikle de gayrimenkul alanında yoğun yatırımlara başladı.[11] Hükûmet tarafından desteklenen ve *Banca di Roma* tarafından finanse edilen bir İtalyan denizcilik şirketi İtalya ve Libya limanları arasında vapur hizmeti verdi. İtalyan eğitimciler bölgede okullar açtı. Dolayısıyla,

10 David Gilmour, "He Dared the Undarable," *New York Review of Books* LXI: 4 (6–19 Mart 2014), 22.

11 Rachel Simon, *Libya between Ottomanism and Nationalism: The Ottoman Involvement in Libya during the War with Italy (1911–1919)* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1987), 49.

çoğu çifte vatandaşlık verilen Libya Yahudilerinden müteşekkil sadece 1.000 kadar vatandaşı olsa da, İtalya gittikçe artan bir şekilde Osmanlı vilayetine özel hakları olan bir bölgeymiş gibi davranıyordu.

İtalyanların Libya'daki iktisadi ve kültürel alanlardaki uğraşlarına, diğer Avrupalı güçlerin onaylarını ya da en azından rızalarını sağlamaya yönelik siyasi bir politika da eşlik etmekteydi. İtalyan diplomatlar bu amaç doğrultusunda son derece yoğun bir çaba gösterdiler ve nitekim bunun karşılığını aldılar. Almanya 1887 yılında Libya'daki İtalyan çıkarlarını tanıdı ve İtalya 1902'de hem Britanya hem de Fransa'yla bölgedeki İtalyan çıkarlarını teminat altına alan antlaşmalar yaptı. Avusturya ve Rusya'yla yaptığı müteakip antlaşmalar da İtalya'ya hareket serbestisi tanıdı.[12] Libya'da denetimsiz kalan ihtirasları, İtalyanları kendi nazarlarında yönetim planlarının yerel nüfus tarafından nasıl kabul göreceğine ilişkin fazlaca iddialı düşüncelere sevk ediyordu. Bunun sonucunda Roma, 1908 Devrimi'nden sonra ortaya çıkan İttihat ve Terakki rejimine bazı Libyalıların yönelttiği eleştirilere haddinden fazla önem atfetti; İtalyan politikacılar bunu başarıyla suiistimal edebilecekleri bir gedik olarak gördüler.[13] Trablus ve İstanbul arasında ortaya çıkmaya başlamış olan gerilimlerin, bölgede kendilerine kucak açılmasına vesile olacağı hüsnükuruntusuna kapıldılar. Bundan daha fazla yanılıyor olamazlardı.

Cephenin diplomatik kanatlarını sistematik bir şekilde güvence altına alan İtalya'nın artık sadece bir fırsata ihtiyacı vardı. Almanya'nın Fransızların dirayetini sınamak için 1911 yılının Temmuz ayında Fas'a bir savaş gemisi göndermesi, nihayetinde Birinci Dünya Savaşı'nı ateşleyecek olan hadiseler dizisinin ilki

12 Simon, 53–4.

13 E. E. Evans-Pritchard, *The Sanusi of Cyrenaica* (Oxford: Oxford University Press, 1949), 100.

olan Agadir Krizi'ni tetikledi.[14] Agadir'deki karşılaşma Fransızların lehine barışçıl bir şekilde sonuçlandı. Fakat hadise, başka bir gücün burunlarının ucundaki Libya'ya kapağı atıp kendilerinin dikkatle yaptıkları bütün hazırlıkları mahvedebileceği ihtimali konusunda İtalyanları kaygılandırdı. Planlama aciliyet kazandı.[15] Aynı ay, oldukça tuhaf bir şekilde, Almanların Libya'da toprak almalarına izin verildiği fakat kendilerinin bundan mahrum bırakıldığı gerekçesiyle İtalyanlar Osmanlı hükûmetini adaletsiz davranmakla suçladı. Osmanlı'nın bu ithamı reddetmesine rağmen İtalya iddiasında ısrarcı oldu. Hatta Fransızların Fas'ta artan rollerinin Akdeniz'deki dengeleri değiştirmek suretiyle kendi çıkarlarına zarar vereceğini yüzsüzce iddia edip tazminat talebinde bulunarak tartışmayı genişletti. Britanya, Osmanlılar İtalyanlara gerçekten de hakkaniyetsiz davranıyorlar ise buna tepkisiz kalamayacağını deklare ederek ve Dışişleri Bakanı'nın, "Türk hükûmetinden bundan başka bir şey bekleyemeyeceği" şeklindeki sözleriyle İtalya'nın yanında yer aldı.[16] Osmanlılar Avrupa diplomasisinin, lehlerine karılmamış kartlarını bir kez daha karşılarında bulmuşlardı.

Avrupalı güçlerin safları sıkılaştırmasıyla Osmanlıların pek bir şansı kalmıyordu. İtalya Libya'yı almaya kararlıydı. Avrupalı devletlerin buna müsaade etmeye oldukça istekli oldukları son derece açıktı. İtalyanların artık sadece bir bahane bulmaya ihtiyaçları vardı ve pek de temeli olmayan bir bahane seçmekte epey rahat görünmekteydiler. Antropoloji kökenli Britanyalı askerî istihbarat subayı Evans Pritchard'ın söylediği gibi, "İtalyanların planlarını meşru göstermek için hadise sonrasında ileri sürdükleri bütün argümanlar, bir başka Avrupa devletine veya Avrupalıların yönettiği bir başka bölgeye karşı ileri süremeyecekleri abes

14 Barbara W. Tuchman, *The Guns of August* (New York: Macmillan, 1962), 50, 53.

15 Simon, 55.

16 Simon, 55.

bahanelerden fazlası değildi." İtalyanların sunduğu resmî bahane Trablusgarp'ta kötü muameleye uğradıkları yönündeydi, fakat ültimatomun zamanlamasını ve nihayetinde 1911 Ekim'inin ilk günlerinde gerçekleşen istilayı son hadiseler belirlemişti. Agadir Krizi bu etmenlerden biriydi. Osmanlıların vilayetteki askerî kuvvetlerini yeniden teşkilatlandırma planları ise bir başka etmendi ve Osmanlıların Trablusgarp vilayetindeki garnizonlarına çekidüzen vermek doğrultusundaki gecikmiş teşebbüsleri İtalyanlara aradıkları bahaneyi sundu.[17] Roma'nın ültimatomundaki küstahlığı daha da absürt kılan, Libya'ya gitmeleri emredilen Osmanlı askerlerinin, aslında sadece Yemen'deki ayaklanmayı bastırmak için daha önceden Libya'dan Yemen'e kaydırılmış olan kuvvetlerin yerine gönderilenler olmasıydı. Öyle ya, Osmanlılar ne hakla Libya'daki garnizonlarını doldururlardı?

İmparatorluklarının daha fazla kayıp vermesini engellemeye çabalarken Osmanlıların karşılaştıkları riyakârlık ve çifte standartların meydana getirdiği hissiyat, Osmanlı zabit sınıfından birçok kişinin İtalyan saldırganlığına karşılık vermekteki hevesini açıklamaya yardımcı olur. Libya stratejik bağlamda güç bela bir önem taşısa da sembolik önemi yüksekti. Afrika'daki son Osmanlı toprağı olarak, imparatorluğun alarm veren bir hızla yitmekte gibi görülen geniş emperyal uzanımını temsil ediyordu. İmparatorluğun Afrika'daki son mülkünün yitmesine izin vermenin mühim bir sembolik anlamı vardı. Kuzey Afrika'daki vilayetini tutmak için çarpışmak, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin imparatorluğun Arap nüfusuyla ilgilenmediği yönündeki iddiaları tekzip etmek için de ayrıca kullanışlı olacaktı.

Jön Türkler için bilhassa önemli olan bir başka tartışma konusu, imparatorluğun askerî duruşuydu. II. Abdülhamid devrinde imparatorluk askerî çatışmadan kaçınmayı büyük ölçüde başarmıştı. II. Abdülhamid saltanatının ilk yıllarında

---

17 Evans-Pritchard, 107.

Rusya'yla gerçekleşen ve felaketle sonuçlanan 93 Harbi'nin (1877-78) ardından Osmanlı stratejisi sabırlı bir yeniden inşa sürecine yönelmişti. Almanya'yla tesis edilen yeni askerî ittifakın işe yarar hâle gelmesi için zamana ihtiyaç vardı. Osmanlılar, 1897'de Yunanistan'a karşı verdikleri savaş örneğinde olduğu gibi savaşmaya zorlandıklarında dahi muharebe meydanında kazanılanın müzakere masasında kaybedildiğini görmüşlerdi. Avrupa "desteği" Osmanlılar için toprak kaybedebilecekleri, fakat asla geri alamayacakları anlamına geliyor gibiydi. Jön Türkler, Abdülhamid'e muhalefet ettikleri dönemde, onu imparatorluğu bir arada tutmaktan aciz addedip oldukça eleştirel bir tavır izliyorlardı. Sürekli Batı baskısı karşısındaki sözde omurgasızlığı üstünde duruyorlardı. Oysa şimdi kendileri iktidarda idiler ve İtalyan istilası, onlara Avrupalı bir saldırganın ukalalığı ve çifte standartları karşısında imparatorluğun kendini nasıl savunması gerektiğini göstermek için bir şans tanımıştı.

İtalyanların denizdeki üstünlükleri ve İngilizlerin tarafsız tutumu, ancak küçük bir grup Osmanlı subayının Libya'ya geçebileceği anlamına geldiğinden, bu karşılaşma, İttihatçı ya da nam-ı diğer "Jön Türk" subaylara Üçüncü Ordu'daki hizmet tecrübeleri esnasında istemeye istemeye takdir ettikleri gerilla taktiklerini deneme şansı verdi. Arnavutluk, Kosova ve Makedonya'daki etnik ve millî ayaklanmaların sıcak noktalarına konuşlandırılmış olan Üçüncü Ordu; Yunan, Bulgar, Sırp, Arnavut ve Makedonların millî hissiyatları tarafından kışkırtılan gerilla ayaklanmalarına karşı savunma yapmak zorunda kalmıştı. Üçüncü Ordu, İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak bilinecek gizli örgütün en önemli üye kaynağıydı. Yeni üyeler bir altıpatlar ve bir Kur'an üstüne el basıp sükût ve sadakat yemini ederek gruba kabul ediliyorlardı.[18] Libya, bu İttihatçı subaylar için akıntıyı tersine çevirmek ve imparatorluğun bekası adına bu asimetrik taktikleri kullanmak

18 Zürcher, *The Young Turk Legacy and Nation Building*, 115.

üzere bir fırsat teşkil etti.[19] Ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin liderliğine, adanmışlık duygusu içindeki *fedaî zabitan*'ları çeşitli kollar hâlinde teşkilatlandırma ve sahada deneme şansı sundu. Ekseriyetle düşük rütbeli olan bu subaylar, yirminci yüzyılın ilk on yılında isyancı Makedon teşkilatlara karşı çarpışırken pişmişlerdi. Enver, henüz daha İtalyanlar işgale başlamadan önce bile, Balkanlardaki Osmanlı kuvvetlerinin tecrübesinden yararlanacak ve kendisinin genç subaylarından müteşekkil kadro tarafından yönetilecek bir asimetrik harekât planlıyordu. Rollerin değişmesiyle, Osmanlılar, İtalyan kuvvetlerini yıpratmak ve Libyalıları İtalyan işgaline karşı ayaklandırmak üzere şimdi kendi direniş ağlarını oluşturacaklardı.[20] Müteakip hadiseler, resmiyette Balkan Savaşları'ndan sonra kurulacak (Eşref daha sonra *yeniden* kurulduğunu söyleyecekti) ve imparatorluğun son yıllarında ekseriyetle dramatik ve trajik sonuçları olan kritik bir rol oynayacak Teşkilat-ı Mahsusa'nın ortaya çıkışında Libya'daki sürecin mühim bir aşama olduğunu gösterecekti.

Enver, Eşref gibi *fedaî zabitan*'ları Osmanlı Libyası'nı İtalyanlara karşı savunmak adına çağırdığında *fedaî zabitan*'ların coşkuyla yanıt vermeleri etkileyiciydi. İmparatorluğun dört bir yanından gönüllüler derhal Osmanlı topraklarının müdafaa edilmesine yönelik arzularını bildirdiler. Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve Türk "Millî Mücadelesi"nden müteşekkil kritik mücadelelerde yer alacak kilit aktörler için Trablusgarp Savaşı mühim bir tecrübe sağladı. Göreceğimiz gibi Enver, Eşref, Fethi ve Mustafa Kemal gibi şahıslar, ayaklanma bastırmak noktasından bir Avrupa gücüyle boy ölçüşecekleri aşamaya ulaşacakları değişimi, Libya'nın ırak çöllerinde tecrübe ettiler. Fakat Libya'ya giderken geçtikleri yolda, hiç beklemedikleri yerlerde dahi çetin engellerle karşılaştılar.

19 A.g.e., 114–15.

20 Safi, "Ottoman Special Organization: An Inquiry," 94, Enver'in 4 Eylül 1911 tarihli mektubundan alıntı.

Trablusgarp'ın uzak konumu göz önüne alındığında, bu güçlüklerden en aşikârı mesafeydi. Akdeniz rotasının, yani Osmanlı subaylarını en hızlı ve etkili biçimde Libya'ya götürecek yolun kullanılması, İtalyanların denizdeki üstünlükleri dolayısıyla adeta imkânsızdı. İtalyanlar savaş esnasında Beyrut ve Kuşadası gibi Osmanlı limanlarını hedef gözetmeden bombalamak suretiyle denizdeki üstünlükleriyle gösteriş yapmışlardı. Osmanlı fedaîleri için Libya'ya gitmenin tek yolu kara seyahatiydi. Birkaçı Tunus'tan Libya'ya geçmiş, fakat büyük çoğunluk Mısır üzerinden intikal etmişti. Savaşta tarafsız kalmak isteyen İngilizler, Osmanlı subaylarının Mısır'dan Sirenayka'ya sızmasını engellemelerini isteyen İtalyanların baskısı altındaydı.[21] Bu baskı, bir grup Osmanlı subayının ilk teşebbüslerinde sınırdan geri çevrilmesiyle sonuçlandı.

Fakat Libya seferinde gönüllü olmak isteyen subayların önündeki engeller sadece İtalyanlar ve İngilizlerden ibaret değildi. Osmanlı hükûmetinin uluslararası meselelerdeki doğal ihtiyatlılığı ve askerî komuta kademesinin düzgün ikmal hatları olmaksızın bir harekât icra edebilme kapasitesine ilişkin endişeleri, kamuoyunun direniş harekâtına verdiği desteğe rağmen kayda değer bir iç muhalefetin aşılması gerektiği anlamına geliyordu. Yüksek rütbeli askerî figürler Osmanlı ordusunun İtalya'ya karşı savaşı kazanmak için adeta hiçbir şansının olmadığını perde arkasında kabullenmişlerdi.[22] Dolayısıyla yüksek komutanlıktakiler, umutsuz bir girişim olduğuna inandıkları bir mücadelede en iyi subaylarından birçoğunun koşarak yer almasına hiç de hevesli değillerdi. Bu, Osmanlı ordusunun içinde bir ihtilaf yarattı.

Trablusgarp Savaşı'nın kendinden sonraki savaşlarda önemli etkileri olacak bir başka yönü "fedaîlerin" seferberliğiydi.[23] Bu ifade ve arkasındaki anlayış Libya'da iki düzlemde faaliyet

21 Fehmi, 10.
22 Simon, 93.
23 Zürcher, 102.

gösterdi. Osmanlılar, lojistik engeller yüzünden düzenli ordunun büyük birimlerini İtalyanlarla savaşmak için göndermelerinin imkânsız olduğunu biliyorlardı. Yapabilecekleri en iyi şey, küçük bir grup subay göndermek ve mücadele için gerekli insan gücünü temin etmek adına yerel gönülleri, yani Libya'daki Senusî tarikatı mensuplarını eğitmeyi ümit etmekti. Öte yandan *fedaîler* terimi, ayrıca, genelde düşük rütbeli subaylardan oluşan bir grup Osmanlı subayı için de kullanılıyordu. Söz konusu terim, İngilizceye "gönüllüler" olarak tercüme edilebilecek, fakat din motivasyonlu fedakârlık anlamını barındıran bir terimdir. Bu subayların birçoğu 1908'deki "Jön Türk" devriminden önce Makedonya'da *fedaîler* olarak itibar kazanmışlardı. Bazıları, bireysel olarak veya küçük birimler hâlinde siyasi suikastlar gibi özel görevler üstlenmişlerdi. Fakat bu grup tarafından yapılan koordineli ve büyük çaplı ilk eylem Kuşçubaşı Eşref, Süleyman Askerî, Sapancalı Hakkı, Yakup Cemil, İzmitli Mümtaz, Ali Çetinkaya ve Çerkes Reşid gibi kişilerin önemli roller oynadığı Libya'da gerçekleştirildi. Bu kişilerden hepsinin şahıslarına münhasır, -bazılarınınki kahramanca, bazılarınınki de katiyetle bednam- tarihî birer ünleri olacaktı. Birlikte heybetli bir grup oluşturuyorlardı. Hepsi Enver'e yakındı ve seferber edilmeleri Enver'in inisiyatifiyle sağlanmıştı. Bu grup daha sonra Osmanlı Türkçesinde Teşkilat-ı Mahsusa olarak bilinen ad altında kurumsallaştırılacak, Harbiye Nezareti'nin bünyesinde, imparatorluğun iç ve dış düşmanları addedilenlere yönelik özel görevler üstlenecekti. Bu teşkilatta Çerkeslerin bir ağırlığı olacaktı; ağlarının nasıl işlediği hakkında çok az şey bilinse de, Enver'in ekseninde hareket eden Eşref gibi Teşkilat-ı Mahsusa subaylarının bir araya gelmesinde Çerkesliğin önemli bir faktör olduğu açıkça görülmektedir.

Bu fedaîlik ruhunun mühim bir bileşeni, Zürcher'in yerinde bir şekilde "Müslüman milliyetçiliği" olarak nitelendirdiği şeydir.[24] Bu düşünce şekli Müslümanların kısmen yabancı,

24 Zürcher, 195–6.

Fedaî dostları Ali Çetinkaya ve İzmitli Mümtaz'la birlikte Libya'da.
(Kaynak: Tunca Örses arşivi.)

Hıristiyan yayılmacılığı veya bağımsızlık hareketlerinin mağdurları olarak yaşadıkları tecrübeler sonucu edinilmişti. Bu eğilimdeki birçok önemli şahsiyetin ailelerinin Balkanlarda ya da Kafkaslarda Müslümanlara yönelmiş etnik şiddetten kaçmış olmaları tesadüf değildir.

Çeşitli etnik ve bölgesel geçmişlere sahip Müslümanları Osmanlı topraklarını müdafaa etmek için bir araya getirmek düşüncesinin hem pratik hem de sembolik bir cazibesi vardı. Osmanlı subay sınıfının pan-Müslim yapısı oldukça açıktı, fakat daha da çarpıcı olan, bazı Müslüman diyarlarını temsil eden önemli figürlerin Libya'ya konuşlandırılması oldu. Libya mücadelesi Şeyh Salih Tunusi ve Cezayirli Emir Ali Paşa gibi kökleri imparatorluk topraklarının dışına uzanan Müslüman erkânı öne çıkaracaktı. İstikbaldeki savaşlar da, örneğin Birinci Dünya Savaşı, Afganistan kadar ırak bölgelerden gelen Müslüman fedaîlerden müteşekkil birimlere sahne olacaktı. Osmanlı İmparatorluğu'nun önde gelen subaylarının dahi bölgesel ve etnik bağlantılar yelpazesi dikkat çekiciydi ve Osmanlılardan

bahsedilirken "Türk" ifadesinin normal, fakat daha ziyade dikkatsiz bir şekilde kullanımıyla kolayca gözden kaçan bir şey vardı. Hem Batılı yazarlar hem de Türkiye Cumhuriyeti yazarları, farklı sebeplerle Osmanlıları ekseriyetle "Türk" olarak tanımlamaktadırlar. Fakat Osmanlı subay sınıfı, bünyesinde Türkleri, Çerkesleri, Kürtleri, Arapları, Arnavutları barındırıyor ve Balkanlardan Anadolu'ya, Anadolu'dan imparatorluğun Arap vilayetlerine kadar uzanan bölgesel bir köken sunuyordu. Osmanlı askeriyesinin pan-İslamist yönü, Alman müttefikleri açısından Birinci Dünya Savaşı sırasında ele alınacak bir husus olacaktı. İlginçtir ki, İstanbul'a Fransa ve İngiltere'ye karşı *cihad* ilan etmesi yönünde yaptıkları erken baskıdan da görülebileceği üzere Almanlar, İslamî bir tutum izlenmesi noktasında Osmanlı liderliğine kıyasla daha heveslilerdi. Mevlevî dervişlerden bir birim kurmak ve Eşref Bey'in Arabistan'da dolanırken bir süre birlikte vakit geçirdiği dinî eğilimli şair Mehmet Âkif'i morallerini yükseltmek üzere harekete geçirmek örneklerinde görüldüğü gibi, Osmanlılar da mücadelenin İslamî boyutuna vurgu yapmakta hünerli olduklarını kanıtlamışlardı. Ama yine de Alman müttefiklerinin "İslam kartını açmaya" fazla hevesli olduklarını görüp onların bu beklentilerini azaltmaya çabaladılar.[25]

Trablusgarp Savaşı, imparatorluğun dört bir yanından gelen ve gelecekte sivrilecek olan bir grup düşük rütbeli Osmanlı subayını ön plana çıkardı. Bunların arasındaki en ünlü isim, istikbalin Atatürk'ü Mustafa Kemal olsa da, Süleyman el Biruni Libya'da, Emir Şekip Arslan Lübnan'da, Nuri Said Paşa ve Cafer el-Askerî Irak'ta olmak üzere diğerleri de Osmanlı sonrası millî tarihlere damgalarını vuracaklardı. Libya'da belirgin bir şekilde öne çıkan diğer isimler ise, özellikle de Kemalist liderliğin rakiplerini etkisiz kılmakta bilhassa kabiliyetli olduğunu gösterdiği Türkiye'de

25 Tilman Lüdke, *Jihad Made in Germany: Ottoman and German Propaganda and Intelligence Operations in the First World War* (Münster: Lit Verlag, 2005).

olmak üzere, siyasi hayatın dışında kalmaya zorlanacaklardı. Eşref, uzaklaştırılacak ilk isimler arasında idi.

Libya yolunda

Eşref'in Libya'daki mücadeleye iştiraki Enver'in talebiyle gerçekleşmişti. İtalyanlar 29 Eylül 1911'de (işgale 4 Ekim 1911'de başladılar) savaş ilan ettiklerinde Eşref, görmüş olduğumuz üzere, muğlak koşullar altında Doğu Anadolu'da bulunmaktaydı. Eşref'in, uzakta olmasına rağmen İtalyanların savaş ilanını ertesi gün öğrendiğini biliyoruz. Bu, onun gelecekteki mücadelelerinde de birçok kez bel bağlayacağı Osmanlı telgraf şebekesinin erişim ve güvenilirliğini göstermektedir.[26] Haberleri alan Eşref, İstanbul'a dönmek üzere yola çıktı. Fakat Osmanlı ulaşım sistemi, telgraf sisteminin çok daha gerisindeydi. Rahatsızlığı ve Doğu Anadolu'nun çetin arazisi sebebiyle yaşanan gecikmeler yüzünden, başkente dönüşü birkaç haftayı buldu. 31 Ekim 1911'de İstanbul'a döndüğünde kendisinin Arap kabileleri konusundaki tecrübesini iyi bilen Enver tarafından İskenderiye'ye atandığını öğrendi.[27] Orada diğer gönüllülerin Batı Çölü'nden geçip Sirenayka'ya veya diğer adıyla Doğu Libya'ya sızmaları için icap eden operasyonu tertipleyecekti.

Mısır, Libya'daki Osmanlı harekâtının toplanma bölgesi, çeşitli vilayetlerden gelen bütün gönüllülerin birleşme noktasıydı. Bölgeye, Tunus'la olan batı sınırından giren küçük bir grup haricinde bütün Osmanlı subayları Mısır'dan geçmiş ve dolayısıyla direniş hareketine katılmalarını engellemeye yönelik İngiliz teşebbüslerini atlatmak zorunda kalmışlardı. Mısır'daki durum iyi bilinmekteydi. Artan İtalyan baskısına duyarsız kalamayan Mısırlı yetkililer, Libya'ya gitmeye çalışan Osmanlı subaylarına zorluk çıkardılar. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun bu ülkede

26 EK, 248 no'lu tarama.
27 EK, 239 no'lu tarama.

yüzyıllarca süren yönetimi dolayısıyla Mısır ile aralarında güçlü bağlar vardı, dolayısıyla da ahali içerisinde Osmanlıların davasına oldukça olumlu yaklaşan birçok kişi mevcuttu. Pratik açıdan bakacak olursak, Mısır, İngiliz kontrolündeki hükûmetin tutumuna rağmen ulaşım bağlantıları, Osmanlı yanlısı ağları ve erzakıyla Libya harekâtı için ideal bir toplanma bölgesiydi.

Süleyman Askerî'nin grubu Irak'tan Mısır'a vardığında, kilit konumdaki Osmanlı subaylarının birçoğu hâlihazırda Mısır'a geçmişti. Enver daha 19 Ekim 1911'de Mısır'a varmıştı. Dostu Ömer Naci ve Yakup Cemil ile Sapancalı Hakkı isimli iki İttihatçı "fedaî"yle birlikte seyahat eden Mustafa Kemal (daha sonra Sapancalı Hakkı'yla ilişkisini yok saymaya çalışacaktı) de on gün sonra, 29 Ekim'de Mısır'a ulaştı.[28] Enver, sınırdaki bazı zorlukların ardından Derne'deki direnişi örgütlemek üzere önden gitti. Mustafa Kemal bu sırada hastalandı ve tedavi için İskenderiye'ye döndü.[29] İzmitli Mümtaz, Beşiktaşlı Niyazi ile Nuri ve Arap ekâbirinden iki kişi; Şeyh Salih Tunusî ile Cezayir'in millî kahramanı Abdülkadir Cezayirî'nin oğlu Emir Ali Paşa'dan oluşan büyük bir grubu Libya'ya geçirmekle yükümlü olan Eşref ise 10 Kasım'da Mısır'a vardı.[30] Eşref'in medrese öğrencileri kılığındaki grubu Kasım ayının ortası ile sonu arasında Trablusgarp'a doğru yolculuğuna başladı. Hâlâ iyileşmemiş olan Mustafa Kemal'i İskenderiye'deki Rum bir doktorun ellerine bıraktılar. Mustafa Kemal, Libya sınırını geçmek ve nihayetinde, Eşref gibi, Enver'in Derne'deki komutasında görev almak için 1 Aralık'ta yola çıkacaktı.

Mısır ayrıca 1911 senesinin sonları itibariyle imparatorluğun en doğudaki vilayetinde konuşlu olan Süleyman Askerî'nin genç subaylarından müteşekkil küçük fakat azimli grubun da

---

28 Andrew Mango, *Atatürk* (London: John Murray, 1999), 104; Zürcher, 127.

29 Stoddard, 80.

30 EK, 234 no'lu tarama.

varış noktasıydı. Libya'daki harekâta coşkuyla gönüllü olan bu grubun Bağdat'ta yaşadığı tecrübe, İttihatçı "fedaîler" ile yüksek komutanlık arasındaki irade (ve bir dereceye kadar ideoloji ve kişilik) savaşına iyi bir örnek teşkil eder. Askerî ve arkadaşlarının hikâyesi, Irak ve Libya arasındaki mesafe göz önüne alındığında, ilaveten, aşılması gereken mesafe ve lojistik sorunlarına da ışık tutmaktadır.

İtalyanlar Libya'yı istila ettiklerinde Bağdat'ta görev yapmakta olan bazı ordu ve jandarma subayları direnişe katılmak için izin istemişti. Bu grubun kilit isimleri Süleyman Askerî, Cemil, Tevfik ve Fehmi Beylerdi. Bu grubun mensuplarından genç bir subay olan ve Eşref'in talebi üzerine yıllar sonra hatıratını yazan Fehmi sayesinde, grubun, resmî makamların ve coğrafyanın çıkardığı sorunlara rağmen nasıl ilerlediğinin izini sürebiliyoruz. Grubun boyutu ve yapısı zaman içinde değişmiş olmakla birlikte lideri belli idi; parlak zekâlı, fakat değişken tabiatlı Süleyman Askerî, yani Teşkilat-ı Mahsusa'nın istikbaldeki başkanı. Gönüllüler Trablusgarp'a gitmek için Bağdat Valisi Cemal Paşa ve ordu komutanı Ali Rıza Paşa'ya başvurdular. Başvuru Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'ya kadar ulaştıysa da, İngilizlerin Osmanlı subaylarının Mısır'a girmesinin engellenmesi yönündeki talebi sebebiyle Mahmut Şevket Paşa'nın bu husustaki yanıtı olumsuz oldu. Fakat grup "hayır" cevabını kabul etmeyecekti. Fehmi'nin belirttiği gibi, "Askerî'nin ikna kuvveti malum" idi.[31] Vaziyeti subaylar ile İstanbul arasındaki bürokratik mücadele takip etti. Subaylar, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en önemli liderlerinden biri olan Cemal Paşa'nın desteğine sahipti. Duruma şahsen müdahale edip şahsi sorumluluk almayı kabul etmesinin ardından Cemal, dokuz subayın Bağdat'ı terk etmesi için nihayet izin koparabilmişti. Yüksek komutanlığın, belki de garezinden, Libya'ya gidecek subaylara harcırah sağlamayı reddetmesinden dolayı subaylar gereken parayı toplayabilmek için kılıçlarını ve

31 "Askerî'nin ikna kuvveti malum." EK Fehmi, 11.

kıyafetlerini sattılar. Fehmi Bey'in aktardığına göre seyahat için güç bela 45 altın toplamışlardı.[32]

Beş ordu ve dört jandarma subayından müteşekkil grup 1912 senesinin ilk gününde Bağdat'tan ayrıldı. Güzergâhları onları Hadisa, Hit, Deyrizor aracılığıyla Fırat Nehri'nden yukarı ve sonunda Halep'e taşıyacaktı. Fakat nihayet yola koyulduklarında bile İstanbul'un müdahalesinden kurtulamamışlardı. Telgrafhanesi bulunan her yerde Bağdat'a dönmeleri gerektiğini bildiren bir mesaj buluyorlardı. Süleyman Askerî önce Hadisa ve ardından da Hit'te, kendisine, Bağdat'a geri dönmeleri yönündeki emrin tebliğ edileceği telgrafhanelere çağrıldı. Subayların, gönüllü gitmelerine izin verilmesi ve yüksek komutanlığın da subayların dönmesi yönünde ısrarcı olduğu müzakereler bir ileri bir geri devam etti. Görünen o ki subaylardan dördü bu emre itaat etti, fakat beşi üstlerine aldırmayıp başkaldırıyı sürdürdü. Konvoyları beşinci günde bugünkü Suriye'nin doğusunda kalan Deyrizor'a ulaştığında onları Cemal Paşa'dan gelen bir telgraf bekliyordu. Askerî Bey, bu kez grubun sorumluluğunu almaya artık imkânı kalmadığını ve temelli dönmeleri gerektiğini bildiren Cemal Paşa'yla telgraf telleri aracılığıyla saatlerce müzakere etti.

Süleyman Askerî bu noktada hünerini sergileyecekti. Fehmi'nin söylediği gibi, "İşte bu defa büyük vatanperver Askerî, işi ve kurtuluşu kanunda buldu."[33] "Sıcak memleketlerde" iki yıl boyunca hizmet verenlere ya tayin edilme ya da üç aylık izin alma imkânı sağlayan hakka atıfta bulunan Askerî Bey, Cemal Paşa'dan kendilerine izin vermesini talep etti. Cemal Paşa iki sebepten dolayı bu fikri beğenmişti; hem onu bizzat sorumluluk almaktan kurtarıyor ve hem de kendisinin her zaman istemiş olduğu gibi subaylara Libya'ya gitme imkânını tanıyordu. Paşa keyifle mutabık kaldı. Bürokratik sorunları çözen beşli, oradan

32 Fehmi, 11.

33 "İşte bu defa büyük vatanperver Askerî, işi ve kurtuluşu kanunda buldu." Fehmi, 13.

Beyrut'a geçmek ve Beyrut'tan da gemiyle Mısır'a intikal etmek üzere Halep'e doğru yol aldı.

Halep'e ulaşan grubun ilk görevi oradaki irtibatlarını bulmaktı. İttihatçıların imparatorluğun dört bir yanında kapsamlı bir şebekeleri vardı ve bu şebeke özellikle Bağdat'tan gelen subayların icra etmek peşine düştükleri türden operasyonlar için tesis edilmişti. Grubun Halep'teki irtibatı, tekkeleri aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin şehirdeki yönetim merkezi olan Rufai tarikatından Şeyh Ziya Efendi isimli bir şeyhti. Grubun üyeleri Şeyh Ziya Efendi'yle oturup bir plan yaptılar. O andan itibaren tebdil-i kıyafet seyahat edecekler, Kahire'deki ünlü medrese El Ezher'e giden *medrese öğrencileri* kılığına gireceklerdi. Irak'tan yola çıktıklarından beri tıraş olmamışlardı ve sakalları bir hayli uzamıştı. Şimdi subaylardan her biri yeni bir kimliğe bürünecek, kendilerini Halep civarındaki köylerden geliyormuş gibi göstereceklerdi. Şeyh Ziya sahte kimlik belgeleri edinmelerine yardımcı olup; cübbe, şalvar, türban, yelek, mintan, mes, lastik ve Arapça kitaplarla dolduracakları heybeler almaları için onları çarşıya yolladı. Yeni kılıklarına girmeye çalışırlarken çarşıdaki bir jandarma çavuşunun sürprizi ile karşılaştılar. Çavuş onları selamladı, Süleyman Askerî'ye ismiyle hitap etti ve kendilerine bazı emirler verecek olan tümen komutanını ziyaret etmelerini istedi. En kötü ihtimalden korkan, fakat bozuntuya vermeyen Askerî Bey, elindeki emri kendisine vermesi için çavuşu ikna etmeyi başardı. Emirde grubun tutuklanması ve Bağdat'a götürülmesi yazıyordu. Hızlı düşünen Süleyman Askerî, emre rıza göstereceklerini vaat etmekle beraber önce alışverişlerini tamamlamaları gerektiğini, ardından, eski bir arkadaşı olduğunu iddia ettiği tümen komutanını ziyarete geleceklerini söyledi. Akabinde tekkeye kapanıp önlerindeki seçenekleri değerlendirdiler. Bu sırada grubun beşinci üyesi Kâzım'ın tutuklandığını ve Bağdat'a geri gönderileceğini öğrendiler. Sonrasında Kâzım'ın yerini, Sakallı Emin Efendi denilen, daha önceden Libya'ya girmeye çalışırken İngilizler tarafından durdurulmuş olan, fakat

bir kez daha denemeye kararlı bir başka subay alacaktı. Tekkede geçirdikleri bir haftanın ardından, jandarma komutanının muhtemelen ortadan kaybolduklarını farz ettiğine inanarak, Şeyh Ziya ve adamları tarafından sağlanan yiyecek ve suyu alıp Beyrut trenine bindiler.

Beyrut'a gerçekleştirdikleri tren yolculuğu gruba sahte kimliklerine iyice uyum sağlama imkânı verdi. Antep ve Kilis çevresinden gelen bütün yolcularla sohbete giren Yakup Cemil, cüppesinin altına sakladığı bir not defterine duyduğu her şeyi gizlice not düşerek, *medrese* yaşantısını ve hocaların adlarını öğrendi. Tren Baalbek'te durduğunda yemek sipariş ettiler; Cemil'in *hoca* taklidi, cüppesini toplaması ve ellerini yıkayıp kurulaması, rolünü iyi oynadığına delalet eder şekilde diğerlerini kahkahalara boğdu.

Fakat grubun Beyrut'ta geçireceği zaman iyi başlamamıştı. Trenin gecenin bir yarısında şehre varmış olması otel bulmalarını zorlaştırdı. Nihayet, aslında dolu olan bir oda için kendilerinden oldukça yüksek bir ücret isteyen bir hancı buldular. Odada kalanlar ansızın uyandırılıp apar topar sokağa atıldı ve hâlâ sıcak olan yatakları tebdil-i kıyafet hâlindeki subaylar grubuna verildi. Bir sonraki sabah, grubu uyandıran, Süleyman Askerî'nin feryadı oldu. Gün ışığı, odanın ne kadar pis olduğunu görmelerini sağlamıştı: Yastıklar kirliydi, pireler yatakları boyunca geçit töreni yapıyordu. Yemek yemek ve daha iyi bir otel bulmak için sokağa çıktılar. Daha önceden, pahalı ve lüks restoranlardan uzak durmayı kararlaştırmışlardı, zira *medrese öğrencileri* olarak kuşku uyandırmaktaydılar. Fakat bir paşa oğlu ve yemek hususunda titiz biri olan Askerî Bey sonunda isyan etti. Ayağını yere vurup, "Ha bakın çocuklar. Yatmak için nerede isterseniz yatarım. Bitli, pislikli, fakat yemek işine gelince bunu yapamam. Mutlaka iyi bir lokantada yemek yemek isterim," diyordu.[34]

Askerî'nin "isyanı" umulmadık bir karşılaşmaya vesile oldu. İçeride hem gazino hem de restoran olduğunu gösteren bir tabela

34 Fehmi, 22.

üzerine grup söz konusu mekâna yaklaştı. Mermer sütunların arasındaki şık müşterilerin kumar ve bilardo masalarının yeşil çuhalarını çevrelediği mekânda kalabalık, fakat zarif bir sahneyle karşılaştılar. Yılmayıp içeri girerek restoranı sordular. Bütün kumarbazlar gazinoya giren bu "din adamları"na şaşkınlıkla bakakaldılar. Yemeklerini bitirip sigaralarını yaktıklarında sıra hesabı ödemeye gelmişti. Hiçbirinin el altında parası olmadığından grubun en genci olan Fehmi'ye dönüp ödemeyi onun yapmasını istediler. Halep'teyken bütün altınlarını şimdi cüppeleriyle örttükleri kemerlerinin içine yerleştirmişlerdi. Zavallı Fehmi cüppesinin altına taktığı kemerden altınlarını çıkarabilmek için yedi metre uzunluğundaki kemerini çözmek zorunda kaldı. Hesabı ödeyip üstüne bonkör bir bahşiş, yani 100 para bıraktılar. Dikkat kesilen garsonlar, bu beklenmedik misafirler Beyrut gecesine karışmadan evvel onlara şemsiyelerini uzattılar, giymeleri için cübbelerini tuttular ve sarıklarını ellerine verdiler.

Gemicilik şirketleriyle, ahlaksız acentelerle, sineklenmiş karantina şeritleriyle (üçüncü sınıfta seyahat eden yolcular, başta kolera olmak üzere çeşitli sağlık sebepleriyle karantinaya tabi tutuluyordu) ve silah kaçakçılarıyla yaşadıkları bir sürü maceranın ardından nihayet Mısır'daki Port Said ve İskenderiye'ye, yani Osmanlıların Sirenayka'ya sızmak için kullandıkları toplanma bölgesine ulaştılar. Aşmak durumunda kaldıkları engeller göz önüne alındığında İskenderiye'ye ulaşmaları küçük çaplı bir zaferdi. Zira İtalyanlara karşı eyleme geçmek bir yana, Libya'ya ulaşmak için bile önlerinde hâlâ uzun bir yol vardı.

Grup İskenderiye'den batıya doğru ilerledi. Süleyman Askerî'nin, yıllar sonra Eşref tarafından kopya edilen günlüğü, ilerleyişlerinin kaydını 7 Şubat 1912'de Mısır'daki Dilingat Kasabası'ndan başlatır. Grubun Bağdat'tan Nil Deltası'nın hemen batısına ulaşması beş hafta almış; Enver, Mustafa Kemal, Eşref ve yukarıda adı geçen diğer subay ve önemli kişilerden bir süre sonra oraya varmışlardı. Fehmi Bey'in olaylardan yıllar sonra

yazdığı hatıratının aksine Süleyman Askerî'nin kaleme aldıkları o dönemde yazılmış gibi görünmektedir. Askerî'nin hatıratı bu sebepten ve şüphesiz müdahil olan farklı kişilikler sebebiyle, seyahatin daha ziyade günlük taraflarına, yani zorlu bir yolculuğun hüsranlarına fakat aynı zamanda keyiflerine odaklanır. Mısır'dan Libya'ya doğru gitmekte olan diğerlerinin Bağdat'tan yola çıkmış olan asıl gruba katıldıkları açıktır. Zira hatırat seyahatin ortasında başlamaktadır ve Askerî'nin kimlerle birlikte seyahat ettiğine ilişkin bir açıklama yoktur. Nihayet, Fehmi ve Tevfik Beylerin hâlâ orada olduğunu öğreniriz; fakat yeni yolcular Makedonya Resne'den bir grubu ve biraz kafa karıştırıcı şekilde Süleyman isimli bir başka kişiyi de içermektedir.

Topluluk Batı Çölü'nden geçerken yeni bir sorunlar zinciriyle karşılaşır. Askerî'nin hatıratında hava ve yiyecekle ilgili sorunlar özellikle öne çıkmaktadır. Askerî'nin kaydettiklerinin ne kadarının yolculuğun gerçekleri, ne kadarının da kendisinin inatçı kişiliğinin ve yüksek standartlarının yansıması olduğunu anlamak güçtür. Fakat durum ne olursa olsun, zorlu bir yolculuk geçirmiş gibi görünmektedirler. Karşılarındaki temel engeller kış havası, çölü geçmelerini sağlayacak net bir güzergâhın olmayışı, yetersiz gıda, su, barınak ve yerel kabileler tarafından ne şekilde karşılanacaklarına ilişkin belirsizlikti. Bu sorunlar dizisi biraz şairane (ve duygusal) eğilimli olan Askerî'yi yaptıkları uzun yolculuğa ilişkin bazı berrak görüntüleri kaydetmeye yöneltmişti.

Aşağıda 8/9 Şubat 1912 gecesinden alınan bir örneği görüyoruz:

> Şiddetli rüzgâr fırtınasından sonra bu kadar muharrib bir yağmura artık bu gece de tahammül edemezdik. Bütün örtülerimiz ıslanmış, yalnız üzerimizde çamaşırımız kuru kalmıştı. Ne altımıza serecek ne üstümüzde örtecek bir şey vardı. Bu hâl ile bir gece daha açıkta yatmak bais-i felaket olacak. Fehmi'nin

hâli endişe bahttır. Ne nerede bulunduğumuzu biliyoruz ne ne zaman nereye varacağımızı.[35]

Sabah güneşi çıktığında elbiselerini kurutmaya çalıştılarsa da kendilerini dolu taneleriyle taşlayan bir başka fırtına kaosa yol açtı. Süleyman Askerî develerin sanki kırbaçlanıyorlarmış gibi barınak aramaya dağıldıklarını anlatır ve şairane bir şekilde dolunun *şematet-i biinsafi*'sinden [insafsız şamatasından] ve *lüle-i bişuur* fırtınanın sesinden yakınır.

Subayların çektiği çileler olumlu ve olumsuzu, mutlulukları ve sıkıntıları birleştirmişti. Feci soğuk ve yağmurların yanı sıra, parlak güneş ışığı ve yıldızlı gecelerle de; kimisi bilgili, kimisi de hırsızlık maksadıyla hareket edip sadece endişe telkin eden rehberlerle de; güzel yemeklerle de uygunsuz şekilde hazırlanıp hasta eden gıdalarla da ve sıcak Bedevi misafirperverliğiyle olduğu kadar şüphe ve soygunculukla da karşılaştılar. Askerî bir keresinde Arap kabile üyelerinden, mallarını çalmaya hazır "çingeneler" olarak bahsetmiştir. Subaylar arasında dostluk-yoldaşlık da vardı, özellikle Mısır topraklarını geçip Libya'ya girmeyi başarıp başaramadıklarına ilişkin tartışmalar da. Biraz tuhaf bir şekilde, bu dokuz haftalık zorlu yolculuğun hedefindeki askerî göreve ilişkin hiçbir belirti olmadan günler geçip gitti. Nihayet hem İtalyanların top ateşini hem de onlara yanıt veren, Osmanlı askerlerinin "Enver'in topu" (*midfa'-i Enver*) dedikleri top seslerini duyduklarında bu, onlara bir sarsıntı gibi geldi.

Belki bundan daha da acayip olan, grubun gecikmesine neden olan bir hadiseydi: Söz konusu olan şey, bir deve yavrusunun doğumuydu. Grubun üyeleri bilhassa soğuk ve yağmurlu geçen bir gecenin ardından (Askerî yüzlerce kez donduğunu söylemektedir) şafak sökerken çay içmektelerdi. Yakınlarında bir kargaşa yaşanıyordu. Develerden biri doğum yapmaktaydı. Askerî, Arapların, kendisini şaşırtan bir şekilde, hadiseye ilgi

35 EK S. Askerî, 2.

göstermediklerini ve zavallı hayvanı kendi başına bıraktıklarını not düşmüştür.

> "Zavallı deveyi ala halihi terk ediyordu. Israrlarımızı görerek Hüseyin gömleği yırttı, yavrucuğun cılız bacaklarından tutarak çekti. Bir deri parçası gibi bi-ruh kumlar üzerine düştü. Ben bunu vakitsiz düşen bir ölü yavrucuk bir an vefat etti sanmıştım. Fakat o def'aten teneffüse başladı. Tedricen ayağı baş oynuyordu. Hepimiz münacatkâr bir nazar-ı hayretle bu zavallı yavrucuğu yaşatmağa çalışıyorduk. Hüseyin garib bir ısrarla isti'cal ile bizi yine develerimize binmek, bu yavruyu çölde terk etmek için [gayret etti]. Mümkün değil. Yavruyu terk edemiyeceğimizi lisan-i kat'i ile söyledik. Biraz gevşedi. Anasının sütü yoktur dedi. Bu inanılacak bir şey mi?"[36]

Devenin doğumu grubun içinde ciddi bir anlaşmazlığa yol açmıştı. Sonunda, Askerî'nin ısrarıyla, yavru deveyi bir heybeye yerleştirip yola koyuldular. (Enteresandır ki Enver de Kuzey Afrika çölündeki hayvanlara benzer bir muhabbet göstermiştir. Kendisine hediye edilen ve onu her yerde takip edip hatta yatağının yanı başında uyuyan evcil ceylanı 1912 Haziran'ında Libya'da hastalanınca bundan duyduğu kederi not düşmüştür.)[37] Fakat bir süre sonra bu hakkında pek yaygara yapılan deve yavrusunun hayatta kalmasından bile daha iyi haberler aldılar: İngiliz kontrolündeki Mısır sınırlarını aşmış ve Sirenayka'ya girmişlerdi.

Bu esnada Eşref, kendisinin rehberlik ettiği, mühim kişilerden müteşekkil daha büyük ve daha önemli bir topluluğu Libya'ya geçirmişti. Haftalar önce, yani 10 Kasım 1911'de Mısır'a varan Eşref, Batı Çölü boyunca yapacakları yolculuğu organize etmeye koyulmuştu. İskenderiye'nin hemen batısındaki Üçüncü Kilometre'de çekilen bir fotoğraf, onların da benzer şekilde,

---

36 S. Askerî, 4.

37 Enver Pascha, *Um Tripolis: Feld-Ausgabe* (München: Hugo Bruckmann Verlag, 1918), 33, 36.

Mühim şahsiyetler ile tebdil-i kıyafet Libya yolunda.
(Kaynak: Stoddard fotoğrafları, yazarın kişisel koleksiyonu.)

din adamı kılığına büründüklerini göstermektedir. Grupta tanıyabildiklerimiz arasında Eşref, Şeyh Salih Şerif, Emir Ali Paşa (Abdülkadir Cezayiri'nin oğlu), Emir Ali Paşa'nın oğlu Abdülkadir, İzmitli Mümtaz, Beşiktaşlı Niyazi ve on üç kişi daha bulunmaktadır. Osmanlı subaylarından birçoğu, yaptıkları planlama, kaçakçılara itimatları ve İngiliz devriyelerinden kaçınmak için denizden uzak iç kısımlarda seyahat etmeleri sayesinde Libya'ya ulaşmayı başarmışlardı. Lakin Jön Türk devriminin kahramanlarından Resneli Niyazi ve Sakallı Emin Efendi de dâhil birkaç kişi yakalandı.[38] Sakallı Emin Efendi, yukarıda görmüş olduğumuz gibi, Libya'ya geçmeyi bir kez daha denemek için Askerî'nin grubuna katılacaktı.

Eşref'in yolculuğun bu evresine ilişkin organizasyonunun detayları seyrek olsa da, grubun büyüklüğü ve saflarındaki bazı kişilerin önemi, teferruatlı bir planlamaya ihtiyaç duyulduğu

38 Simon, 115.

anlamına gelmektedir. Günlüğündeki kısa notlar, kendisinin henüz hâlâ İstanbul'dayken İtalyanlara karşı verilecek savaş için bazı hazırlıklar yapmış olduğuna ve bazı dostlarının onunla görüşmek üzere güverteye çıktıkları İzmir güzergâhı üzerinden seyahat ettiğine işaret eder.[39] Eşref 10 Kasım 1911'de İskenderiye'ye vardı. Bağdat'tan gelenler gibi, İngilizlerin dikkatinden kaçmak için o da üçüncü sınıfta yolculuk etmeyi tercih etmişti. Bu, bir geceyi karantinada geçirmek zorunda kaldığı anlamına geliyordu. Eğer birinci ya da ikinci sınıf bilet satın almış olsaydı bundan kurtulabilirdi.[40] Üç gün sonra, içlerinde İzmitli Mümtaz, Nuri [Conker], Şeyh Salih Şerif Tunusî ve Cezayirli Emir Ali Paşa da olan "dostlarından" birkaçıyla bir araya gelmek üzere limandaydı. Onlara Port Said Oteli'ne kadar eşlik etti. Ertesi gün erzak tedarikine ve genel organizasyon işlerine katıldı. Eşref bu noktada Mustafa Kemal'in hasta olduğundan ve onu tedavi olmaya götürdüğünden bahseder; istikbaldeki Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nı Çaçatis isimli Rum bir doktora götürmüştür. Trablusgarp Savaşı'nın ilerleyen safhasında Mustafa Kemal gözünden ciddi biçimde yaralanacaktır. Ailesine göre, Eşref, Mustafa Kemal'in cepheden yurda dönerken Viyana'daki bir uzmana görünmesine aracı olmuştur.

Emir Ali Paşa'yı, İzmitli Mümtaz'ı, Selanikli Nâzım'ı, Nuri ve Şeyh Salih Şerif'i içeren grup, 19 Kasım'da ulaşacakları El-Dab'a kadar trenle gitti. Cebel Hamam'da geçirdikleri dört günün ardından kendilerini taşradan geçirecek bir rehber kiraladılar. O andan itibaren ne trenler de de oteller söz konusu olacak, develerle ilerlemek durumunda kalacaklardı. Yerel Bedevi şeyhlerinin evlerinde veya ekseriyetle çadırlarda kaldılar. 2 Aralık 1911'de sınırdaki Sallum kasabasından Libya'nın iç kısımlarına geçtiler.

---

39 EK, 236 no'lu tarama.
40 EK, 238 no'lu tarama.

Enver ve babasının da içlerinde bulunduğu Osmanlı subayları, Senusi savaşçıları eğittikleri esnada Şeyh Salih Şerif Tunusî'yle birlikte. (Kaynak: EK vesikaları.)

Libya'ya ulaştıklarında, yollarının üzerindeki Defne ve Tobruk şehirlerinden geçerek, Enver'in Ayn el-Mansur'a karargâh kurmuş olduğu Derne bölgesine doğru yola koyuldular. Tobruk'tan ayrılmalarından altı gün sonra Ayn el-Mansur'a ulaşıp geceyi orada geçirdiler. Enver batı karargâhındaydı, ertesi sabah, ona tekmil verip görevlerini öğrenebilmek için iki saat boyunca yürüdüler.[41]

Derne, kısa süren savaş

Fotoğraflar, Libya'nın müdafaasına yönelik Osmanlı-Senusî planının arkasındaki hesabı ortaya çıkarmaktadır. Az sayıdaki Osmanlı subayı Senusî kabilesinden binlerce gönüllüyü eğitmeye koyuldu. Yün üniformaları, makineli tüfekleri, bisikletleri, komuta çadırları ve hatta bir motorlu aracı da içeren ithal teçhizatlarıyla Osmanlı subayları ile uçuşan beyaz cüppeleri ve develeriyle Libyalılar arasındaki tezat aşikârdır. Osmanlılar,

41 EK, 44 no'lu fotoğraf.

imparatorluk ordusuna 19. yüzyıl sonlarından beri danışmanlık vermekte olan Alman subaylardan öğrenmiş oldukları modern askerî teşkilatlanmanın kabiliyet ve taktiklerini masaya koymuşlardı. Buna karşılık Senusîler de kendi ülkelerini savunuyor olmaktan gelen coşkuyu, kendileri gibi liderlerinin karizmasına itimat eden bir sufi tarikatına içkin olan *esprit de corps*'u* ve belki de 20.000 kişiye kadar ulaşan insan güçlerini sunmuşlardı.[42]

Libya müdafaası ortaya alışılmadık bir eşleşme çıkarmıştı. Hızla modernleşen Osmanlı Devleti, varlığının altıncı yüzyılında Batı teknolojisi ve teknik bilgisine yoğun bir yatırım yapmıştı; Senusîler ise sadece 80 yıllık iptidai ve mistik bir İslam kardeşliğiydiler. 1830'larda Mekke'den dönen Cezayirli bir âlim tarafından kurulan tarikat, Libya'nın doğusunda serpilmişti. Yiğitçe bir yaşam tarzını ve dindarane davranışları teşvik eden tarikat, Osmanlı yöneticilerinin ulaşabileceğinden çok daha büyük bir takipçi sayısına sahip olacak şekilde büyüdü. 19. yüzyılın son yıllarında Senusî erkânı İstanbul'la, Libya'nın doğusunu büyük ölçüde kendilerine bırakan bir anlaşmaya varmıştı.

Kimi zaman gergin bir mahiyeti olan Osmanlı-Senusî ortaklığı, düşman bir Hristiyan gücün istilası karşısında hızla müşterek bir zemin buldu. İtalyanlar, Osmanlı vilayetine yaklaşımlarındaki kibirden de anlaşılabileceği gibi, Libya'yı istilalarının çocuk oyuncağı gibi olmasını bekliyorlardı. Nihayetinde 34.000 asker, 6.300 at, 1.050 vagon, 48 sahra topu ve 24 dağ topundan müteşekkil bir sefer kuvveti getirmişlerdi. Buna karşılık Osmanlıların Libya'da sadece 5.200 askerleri vardı ki bunların da teçhizatları yetersizdi. Garnizonların kuvveti olması gerekenden düşüktü. İtalyanlar hâlihazırda lehlerine olan bu sayılara savaş boyunca asker takviyesi yapmaya devam edecekler ve 1914 senesinde

---

* Fr. Bir grubun mensupları tarafından gruba karşı duyulan müşterek sadakat, coşku ve inanmışlık duyguları. (ç.n.)

42 Simon, 144.

ülkede 60.000 adamları olacaktı.[43] Sayısal üstünlükleri ve denizdeki hemen hemen tam olan kontrolleri dolayısıyla İtalyan komutanlığı doğal olarak kolay bir fetih beklemişti.

Evans-Pritchard'ı yeniden alıntılarsak, İtalyanlar dolayısıyla:

> Aşmak zorunda oldukları direniş karşısında şaşırmış ve paniğe kapılmışlardı. Trablus'a yaptıkları ana çıkarmanın ardından ağır ve aşırı ihtiyatlı davrandılar. Türkler direnişi teşkilatlayıp Arap gönüllüleri saflarına katmadan evvel ülke içlerine ilerlemek yerine şehirde oyalandılar. Ayrıca Sirenayka'da da ülke içlerine doğru ilerlemelerini fazla geciktirip Bedevilere Türklerin yardımına gelmeleri ve içlerinde dünya tarihine adlarını yazdıracak bazı maceracı Türk subayların bulunduğu grubun Türkiye'den cepheye ulaşması için zaman tanıdılar. İtalyanlar Türk askerlerinin kabiliyet ve yiğitliklerini küçümsemiş ve Arap nüfusun Libya'daki savaşa yaklaşımı hakkında, kendilerinin en büyük yanlış hesabını teşkil edecek şekilde, hatalı hüküm vermişlerdi. Arapların, onlara yardım etmeyecek, hatta onlara karşı dönecek kadar Türklere öfkeli olduğuna inanıyorlardı. İtalyanlar, Bedevilerin kendilerini destekleyeceklerinden öylesine eminlerdi ki, yerel beyanlara göre savaşın patlamasından önceki birkaç ay boyunca Sirenayka'daki Bedevilere bizzat silah tedarik etmişlerdi.[44]

İtalyanlar Eylül 1911'de Derne'yi bombardımana tutmaya başladıklarında, bölgede konuşlu küçük Osmanlı garnizonu İtalyan savaş gemilerinin menzilinden çıkacak şekilde ricat edip yeniden organize oldu. Ardından, İtalyanlar açısından felaket teşkil edecek bir şekilde, Senusî tarikatı harekete geçti. Liderleri Seyyid Ahmed eş-Şerif güneydeki çölde, yani pek uzakta olmasına rağmen durumdan pekâlâ haberdardı ve yerel önderlerine, kabile güçlerini ülkenin müdafaası için göndermelerini emretti. Yetersiz insan gücüne sahip olan Osmanlılar, kabile kuvvetlerinden

43 Evans-Pritchard, 107–8.

44 A.g.e, 108.

gelen bu takviyelerle yüreklenip, onları Osmanlı kuvvetlerine entegre etmek yönündeki zor fakat mutlulukla karşıladıkları işe koyuldular.[45] İtalyanların ilerlemekte gecikmeleri Osmanlılara kıymetli bir zaman kazandırdı ve onlara, İtalyanların ülkenin iç kısımlarına ilerlemek yönündeki nihayet gerçekleşen fakat bir nebze ihtiyatlı teşebbüslerini köreltme imkânı sağladı. Kazanılan kritik zaman, tecrübeli Osmanlı subaylarına karayolundan yaptıkları zorlu yolculuklarını nihayete erdirip cepheye ulaşma fırsatı verdi. Ayrıca, Manastır'daki önde gelen eylemcilerden biri olan ve yine oradan Enver'i iyi tanıyan Aziz Ali (aynı zamanda Aziz Ali el-Mısrî olarak da bilinirdi) ortaya çıkarak Bingazi cephesinin komutasını ele aldı.[46] Ardından da Derne mıntıkasının müdafaasını koordine etmek üzere, bir deve üzerinde Enver çıkageldi. Derne cephesinin komutası daha sonra Mustafa Kemal'e verilecekti.[47]

Senusîye'den almakta oldukları kuvvetli desteğe müteşekkir olan Osmanlı subayları, istişare ve planlamalarına tarikatın şeyhlerini dâhil etmekte itinalı davrandılar. Bu durum, Osmanlılar ve Senusîye arasında karşılıklı gönderilen mektuplar, sancaklar, hediyeler (Enver'e içlerinde birkaç Afrikalı kadın da olan birçok

45 A.g.e., 110.

46 Aziz Ali Çerkes kökenli olsa da "Mısırlı" lakabının işaret ettiği üzere kültürel olarak Arap'tı. 1908 Devrimi'nden önce Manastır'da önemli bir İttihat ve Terakki Cemiyeti aktivisti olmuş ve bu esnada Enver'i iyi tanımıştı. Aziz Ali, Eşref'in hikâyesinde yeniden karşımıza çıkmaktadır. Trablusgarp Savaşı'nın ardından İstanbul'da *Al-Ahd* isimli gizli bir teşkilat kurmuş ve bu teşkilat Osmanlı subayları arasında Arap milliyetçiliğinin yayılması adına önemli bir vasıta olmuştur. Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908–1918* (Berkeley: University of California Press, 1997), 178, 186–7. Eşref onunla 1917 senesinde Arabistan'da bir kez daha karşılaşacak, Aziz Ali bu kez "Arap İsyanı"na katılmış olacaktı.

47 George Gawrych, *The Young Atatürk: From Ottoman Soldier to Statesman of Turkey* (London: I. B. Tauris, 2013), 25.

hediye gönderilmişti),[48] eğlence araçları ve hatta bir Senusî zaviyesine Osmanlı Sultanı'nın adının verilmesiyle kendini gösteren yüksek seviyeli muhabbet gösterilerini çoğalttı.[49] Söz konusu eylemler sadece zevahire yönelik değildi. Senusîlerin lideri Ahmed Şerif'in gönderdiği sancaklar, çoğu okuma yazma bilmeyen kabile üyelerine, kendisinin Osmanlıları desteklediğini ve dolayısıyla onların da desteklemeleri gerektiğini göstermek açısından önemli bir vasıtaydı. Eşref'in koleksiyonundaki resimlerde, Kur'an ayetleri işlenmiş Senusî sancakları ve Osmanlı-Senusî bağının bir başka önemli sembolü, yani ele geçirilmiş bir İtalyan bayrağı görünmektedir. Senusîlerin Osmanlılara verdiği desteğin giderek artması, mücadelenin tabiatının değişmekte olduğu gerçeğini yansıtmaktaydı: Bu artık basit bir Osmanlı-İtalyan savaşı değildi. Önemli ölçüdeki Osmanlı idaresi ve nezaretine rağmen bu, İtalyanlar ve Senusîler arasındaki bir savaş hâline geliyor ve sömürgecilik karşıtı bir mücadele mahiyetini alıyordu.[50]

Bu sırada Osmanlı subaylarının önünde çok çetin bir iş vardı. Senusî kuvvetlerini dizginleyen büyük lojistik güçlüklere odaklanmadan önce gönüllü Osmanlı subaylarını askerî plana entegre etmeleri gerekiyordu. Süleyman Askerî'ye Aziz Ali el-Mısrî komutası altında görev verilmiş, fakat onunla geçinmeyi başaramayınca (bu genç, inatçı gönüllüler arasında yoğun bir rekabet hüküm sürüyordu) Askerî'nin Derne mıntıkasına geçmesine müsaade edilmişti. Daha sonra, Enver Balkan Savaşları'nda görev yapacak olan Osmanlı komuta heyetini organize etmek için İstanbul'a döndüğünde Askerî, Aziz Ali'yle birlikte geride kalmış, fakat Askerî, Derne mıntıkasının komutanlığını Mısırlı'ya bırakmıştı.

Derne yakınındaki Ayn el-Mansur karargâhında konuşlanmış olan Eşref'e, kabileleri Osmanlı kuvvetlerinin yanında tutmak, askerî eğitimlerini organize etmek ve onların taarruzlarını genel

48 Bu dönemde Libya'da kölelik yaygındı.
49 Simon, 244.
50 Evans-Pritchard, 110.

Osmanlı komuta yapısıyla eşgüdümlü hâle getirmek gibi kritik görevler verildi. Evvelce çölde geçirmiş olduğu günler ve Arapçaya vakıf oluşu dikkate alındığında bunlar Eşref'e uyan görevlerdi. "Ordu ve yerel gönüllüler arasındaki koordinasyondan sorumlu kılındı. Awaqir kabilesinin komutanı olarak üstlenmiş olduğu vazifelere ilaveten, ayrıca daha kapsamlı bir koordinasyon yürüttü; mevcut meseleler ve istikbaldeki hamlelerin planlaması konusunda kabilelerin ve Senusîlerin fikirlerini öğrenmek adına kabile şeflerini, milis komutanlarını ve Osmanlı subaylarını "harp meclislerinde" bir araya getirdi. Eşref, kabile kuvvetinin kıdemli komutanları olan Osmanlı subaylarının tayinlerinden sorumlu olduğu gibi, ayrıca kabileler arası ihtilafları da karara bağladı."[51]

Bu görevlerden hiçbiri kolay değildi. Trablusgarp Savaşı'nda Bedevilerin kullandıkları taktiklere ilişkin ifadeler, Libyalı isyancıların Muammer Kaddafi güçlerine karşı 2011 yılında düzenledikleri ilk saldırılara ilişkin raporlardaki ifadelerle ürkütücü bir benzerlik göstermektedir. Tam bir yüzyıl sonra silahlar değişmiş, fakat Bedevilerin ilkel savaş yaklaşımları aynı kalmıştır:

> Her ne kadar coşkulu da olsalar, Türk [Osmanlı] kamplarına doluşan Bedeviler hiçbir şekilde asker değildiler. Coşkuyla dolu, düşüncesizlik derecesinde cesaretliydiler. Tek hedefleri en modern teçhizatla donatılmış ve ekseriyetle siperde bulunan düşmana taarruz etmekti. At sırtında hücum ediyor, tehlikeye, araziye ve ihtimallere hiç aldırış etmeksizin, düşmanla nerede karşılaşırlarsa karşılaşsınlar çılgınca ateş ediyorlardı. Türk subaylar savaşın ilk günlerinde, bu coşkun süvarileri dizginlemekte büyük güçlük çektiler. Fakat Türk yaklaşımı, disiplinli Türk askerlerinin teşkil ettiği emsal ve kendi coşkunluklarının yıkıcı sonuçları, Senusîlere, profesyonel bir askerin sabrıyla olmasa da daha ihtiyatlı davranmayı öğretti.[52]

---

51 Simon, 144.
52 Evans-Pritchard, 110–11.

Dolayısıyla Osmanlı, veya Evans-Pritchard'ın onlardan bahsettiği şekliyle "Türk" subaylarının önünde oldukça çetin bir görev vardı. Eşref'in koleksiyonunda muhafaza edilen fotoğraflar, artık milisler olarak teşkilatlandırılmış olan kabile güçlerinin tabi tutuldukları eğitimi göstermektedir. Enver, özelde, kabile güçlerinin disiplininden memnun olmamış, Arap savaşçıların "çocuk gibi" davrandıklarını söylemişti.[53] Ayrıca nişancılıkları üzerinde de çalışılması gerekiyordu.[54] Fakat, "iyi ve sadık" olarak gördüğü bu kişilerin doğal karakterleri hakkındaki izlenimleri daha olumluydu.[55] Kaybedecek zaman yoktu ve gördükleri eğitim kaçınılmaz olarak hem kısa hem de temel mahiyetteydi. Enver'in, Eşref'in ve doğu garnizonu komutanı olarak Mustafa Kemal'in bulunduğu Derne'de yaklaşık 2.000 kadar kabile savaşçısı mevcuttu.[56] "Savaşın uzun sürebileceğini fark eden Enver, Bedevi gönüllülere, düzenli Türk birlikleri kadar kendilerinin de direniş ordusunun bir parçası olduklarını hissettirmeye ve rastgele bir şekilde de olsa, onlara biraz askerî eğitim vermeye çalıştı. Kabile şeyhlerinin belli başlı ailelerinden gelen gönüllüler arasından üç yüz genç Bedeviyi seçti ve onlara Derne'nin 20 kilometre kadar güneybatısındaki el-Zahir el-Ahmar'da eğitim verdi. Bu gençlere Türkiye'den gönderilen silahlar ve üniformalar verildi, Türk ordusunun çadırlarında konakladılar ve Türklerden maaş aldılar."[57] Enver daha sonra, birçoğu önde gelen kabile şeflerinin evladı olan 365 çocuğu seçti ve Osmanlıların Senusîlerle ilişkisinin sadece kısa vadeli bir çıkar ilişkisinden ibaret olmadığını göstererek onları askerî ve idarî eğitim almaları için İstanbul'a gönderdi.[58]

---

53 M. Şükrü Hanioğlu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa* (İstanbul: Derin Yayınları, 1989), 101.

54 EK2, 615 no'lu tarama.

55 Hanioğlu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, 108.

56 Mustafa Kemal çok daha yüksek bir sayı vererek Derne'deki kabile savaşçısı sayısının 7742 olduğunu bildirmiştir. Gawrych, 25.

57 Evans-Pritchard, 110–11.

58 A.g.e., 112.

Osmanlı-Senusî kuvvetlerinin birbirleriyle etkileşim şekli tek bir belgeden gözlemlenebilir. Libyalı bir kabile savaşçısı, Enver'e mektup yazarak, "Allah yolundaki mücahitler" olarak tanımladığı dokuz Libyalıdan müteşekkil bir grup adına para istemiş, içinde bulundukları aşırı yoksulluğa vurgu yaparak bir haftalık çarpışmanın bedeli olan ücretlerinin ödenmesini talep etmişti. Paşa, talebi Derne mıntıkasının komutanı olan Mustafa Kemal'e gönderdi. Geleceğin Atatürk'ü de talebi Derne'nin hemen güneyindeki Hasa mıntıkasının komutanı olan Eşref'e aktardı. Eşref, talep ettikleri paranın adamlara ödenmesini emretti.[59] Enver, Mustafa Kemal ve Eşref'in aynı dilekçe üzerindeki imzaları üç adamın Libya'da yürütmek durumunda oldukları yakın işbirliğini yansıtır.[60] Elbette, hayatları daha sonra keskin bir şekilde farklı yollara ayrılacaktır.

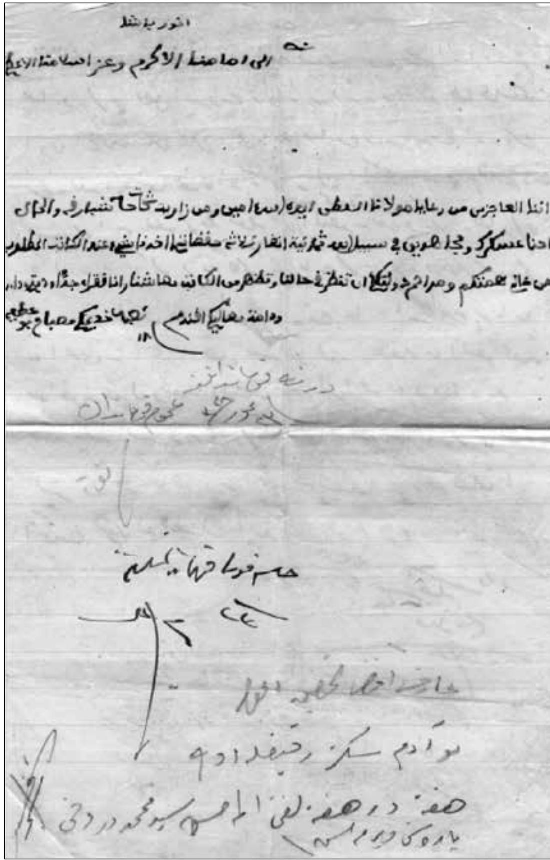
Eşref'in İtalyanlarla ilk çarpışması 27 Ocak 1912'de vuku buldu. Awaqir kabilesinin komutanı olan Eşref ve kuvvetleri, İtalyanlarla ilk çarpışmalarını Derne bölgesindeki Seyyid Abdullah Dağları'nda yaşadılar. Eşref bu karşılaşmayı şöyle anlatmıştır: "300 silahlı Bedevim ile iki makineli tüfeği, kuyruktan dolma bir topu ve mühimmatını, kilit altındaki piyade tüfeği mühimmatlarını ve 1.500 İtalyan tüfeğini düşmandan ele geçirdik. Enver, teşekkür mahiyetinde, ölenlerin ailelerine beşer ve yaralananların ailelerine de birer altın dağıttı. Bana bir fotoğraf ve ganimet olarak ele geçmiş bir İtalyan tüfeğini, kabzasına kendi adını kazımak suretiyle hediye etti."[61] Sonraki günler Mustafa

---

59 EK2, 578 no'lu tarama.

60 Her ne kadar kesin sebepleri belirsiz olsa da Libya'daki bu dönem, Enver ve Mustafa Kemal arasındaki anlaşmazlıkların ilk işaretlerinin görüldüğü bir dönem olmuştur. Kemal, Enver'in zorbalığı ve şöhret arayışı olarak gördüğü şeylere içerlemiş gibi görünmektedir. Buna karşın Enver onun üstüydü ve Kemal bu durumu kabul etmek zorundaydı. Yine de ikilinin arasındaki sürtüşmenin haberi İstanbul'daki yüksek komutanlığa ulaşmıştı. Mango, *Atatürk*, 105.

61 EK, 45 no'lu fotoğraf.

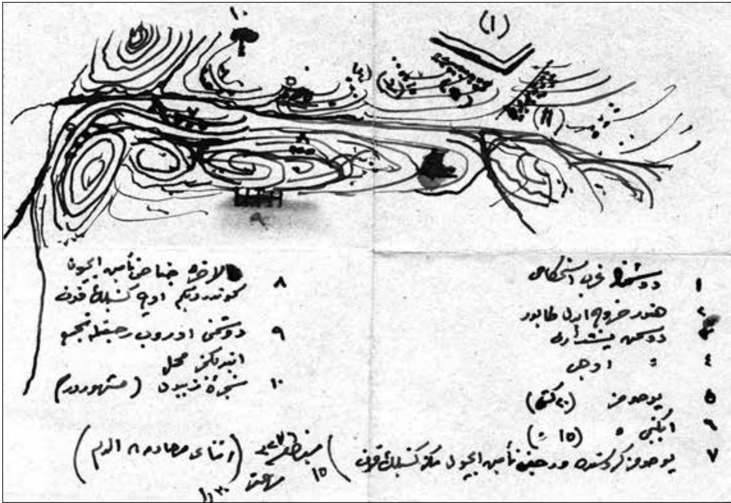
Üstünde Enver, Mustafa Kemal ve Eşref Beylerin imzalarının bulunduğu Trablusgarp Savaşı'ndan kalan bir belge. (Kaynak: EK belgeleri.)

Kemal ve Nuri Conker'le birlikte teftiş devriyelerinde geçti. Bir fotoğraf, Eşref'in Osmanlı-Senusî kuvvetlerini, ele geçirilmiş bir İtalyan bayrağını sergilerken gösterir. Elbette bütün görevler çok olumlu değildi; Eşref'in adamları, İtalyanlara düzenledikleri başarılı akının ardından, Derneli iki adamın İtalyan ajanı olduğunu tespit edip onları oldukları yerde kurşuna dizdiler.[62]

62 EK, 45 no'lu fotoğraf.

Enver'in, Eşref'in ve Mustafa Kemal'in aktif oldukları Derne mıntıkasındaki Osmanlı kuvvetleri şaşırtıcı ölçüde iyi faaliyet gösterdiler. İtalyanların Sirenayka'yı zapt etmek için yaptıkları plan, biri Bingazi'den ve diğeri Derne'den eşzamanlı olarak ilerleyecek iki kolla geniş çaplı bir kuşatma harekâtı icra etmekti. İtalyanlar 28 Kasım 1911'de Bingazi'nin banliyölerine doğru ilerlemeye başladılarsa da üstünlüklerinin ancak savaş gemilerinin toplarının menziliyle sınırlı olduğunun hızla farkına vardılar. İç kısımlara ilerler ilemez kendilerini müdafaa hâlinde buldular. Osmanlılar burada inisiyatif sahibi idiler ama her zamanki savunma stratejilerini terk ederek, 12 Mart 1912'de Bingazi'ye topyekûn bir taarruza geçmekle hata yaptılar. Bu, Osmanlılar için bir gerilemeye neden oldu ve her ne kadar İtalyanların iddia ettiği gibi 1.000 kişi olmasa da yüksek miktarda zayiat vermeleriyle sonuçlandı.[63] Bu esnada İtalyanlar Derne mıntıkasındaki durumun daha da ümit kırıcı olduğunu gördüler. Arazi, şehirden iç kısımlara doğru dik bir şekilde çıkıyor olmasından ötürü, ilerlemeyi güç ve Osmanlı-Senusî kuvvetleri için müdafaayı kolay kılıyordu. Şimdi Derne Vadisi için, yani şehre ihtiyaç duyduğu suyun kahir ekseriyetini sağlayan vadi için gerçekleşecek mücadele başlayacaktı. Kuvvetlerinin istilacıları durdurma kabiliyetinden ve ele geçirdikleri silah ile mühimmattan büyük cesaret bulan Enver, 11-12 Şubat 1912'de Derne şehrine yapılan taarruza komutanlık ettiyse de kenti ele geçirmekte başarısız oldu. Buna karşılık İtalyanlar kentin çevresine tahkimatlar kurdular. Şehir 8.000 kişiden fazla kuvveti olan bir Osmanlı-Arap gücü tarafından kuşatma altına alındı. Derne mıntıkasındaki durum bu noktada az çok çıkmaza girmişti. Çarpışmalar, İtalyanların Derne Vadisi'ni kontrol etmek gayesiyle bazı mukavemet noktalarını alarak stratejik pozisyonlarını kuvvetlendirme arayışına girmeleriyle zaman zaman alevlenecekti. 17 Eylül tarihinde Ras el-Laban'da bilhassa şiddetli bir çarpışma yaşandı. İtalyanlar on

63 Evans-Pritchard, 112.

Eşref'in bizzat çizdiği; araziyi, pusu ve taarruz noktalarını gösteren Derne Muharebesi krokisi.

subay kaybedip, 174 ölü ve yaralı verirken, Osmanlı-Senusî kuvvetleri ise bundan çok daha fazlasını yitirdi.[64]

Mücadele uzayarak devam etti. Roma, stratejisini yeniden gözden geçirmek durumunda kaldı. Libya'daki İtalyan kuvvetlerinin başkomutanı General Caneva geri çağrıldı. İtalyanların, önceki iyimser planlarının çok daha gerçekçi bir planla değiştirilmesi gerektiğini idrak ettiklerini yansıtacak şekilde, kendisinin yerine biri Trablus'a ve öteki Sirenayka'ya olmak üzere iki komutan atandı. Fakat nihayetinde bu çıkmaz, farklı şartlar altında olabileceğinden daha kısa sürdü. Zamanlama belirleyiciydi. Birinci Balkan Savaşı'nın patlak vermesiyle, yurda yakın daha ciddi bir tehlikenin baş göstermesi üzerine İstanbul barış istedi. Osmanlılar, 18 Ekim 1912'de imzalanan Uşi Antlaşması'yla, İtalya'nın savaş sırasında işgal ettiği On İki Ada'nın iade edilmesi (İtalyanlar bu sözlerini hiçbir zaman yerine getirmemiştir) ve Osmanlı sultanının Libya'da halife olarak kabul edilip bir temsilci

64 A.g.e., 112–13.

bulundurması haklarının tanınması karşılığında Libya'daki bütün kuvvetlerini geri çekmeyi kabul ettiler. Osmanlıların kovulmasını isteyen halklarına hızlı bir zafer vaat eden İtalyanlar için bu tavizin bir hata olduğu ortaya çıkmıştır. Evans-Pritchard'ın da söylediği gibi, "Sultan ön kapıdan çıkmış, fakat bunu sadece arka kapıdan geri dönmek üzere yapmıştı."[65]

İstanbul, Afrika'daki son topraklarını Hıristiyan bir güce kaybetmenin getirdiği darbeyi yumuşatmak istemişti. Çekirdek bir Osmanlı gücü Libya'da kaldı, İtalyanları taciz etti ve Senusîlerin direnişini ilerletti. Yine Evans-Pritchard'ın bu husustaki değerlendirmesi alıntılanmaya şayandır:

> Sirenayka'da kalan Türk askerleri, imparatorluğun dört bir yanından gelmişlerdi: Arnavutlar, Kürtler, Suriyeliler, Iraklılar, Çerkesler, Anadolulular, Makedonlar ve Trakyalılar. Bunlar hemen hemen silahlarıyla yaşayan paralı askerlerdi. Savruk olsalar da iyi savaşçılardı ve tutumlulardı; pirinç, patates, ekmek ve ara sıra yenilen bir parça etin yardımıyla savaşmaktan memnunlardı. Enver'e bakınca ilham verici bir lider görüyorlardı. Lakin düzenli orduya mensup bir asker olan Enver, Türkiye'ye dönüp Balkanlardaki savaşta yer almak için huzursuzlanıyordu. Komutanlığı Aziz Ali el-Mısrî'ye devredip Bulgar cephesine gitmek üzere Libya'dan ayrılmadan evvel Senusîlerin lideri Seyyid Ahmed eş-Şerif'i görmek için, Türk-Arap kuvvetlerinin sahip olduğu tek motorlu aracı kullanarak çöldeki vahaya, yani Jaghbub'a dikkat çekici bir yolculuk gerçekleştirdi. Seyyid Ahmed mücadeleyi Osmanlı Sultanı V. Mehmed adına devam ettirmeyi kabul etti. Seyyid Ahmed o andan itibaren daha faal hâle geldi ve yarı özerk bir devlet statüsü talep etti.[66]

Seyyid Ahmed, Fransızların emperyal yayılmacılıklarına karşı Senusî direnişini organize etmekte olduğu Sahra çölünün

---

65 A.g.e., 114.
66 A.g.e., 115.

derinliklerindeki Kufra'dan 700 kilometre kuzeydeki Jaghbub vahasına henüz yerleşmişti.

Osmanlı-İtalyan mücadelesi 1919 yılına kadar çeşitli şekillerde devam etti. Lakin 1912 senesinde Balkan Savaşları patlak verdiğinde Osmanlıların ana odağı zorunlu olarak o bölgeye yöneldi. Subaylarının birçoğunu geri çekip, Senusîlere danışmanlık yapmaları ve onlarla birlikte çalışmaları için sadece çekirdek bir kadro bıraktılar. (Enver'in küçük kardeşi Nuri (Killigil) mücadeleyi sürdürmek için geri gönderildi.) Fakat Balkan Savaşları'nın patlamasının ardından Libya'daki savaş daha da açık bir şekilde İtalyanlar ve Senusîler arasındaki bir mücadele mahiyetini alacak ve bu 1930'ların ilk yıllarına kadar Sirenayka'da devam edecekti. Osmanlıların İtalyanlara karşı Libya'da yoğun olarak faaliyet gösterdikleri dönem, kısa da olsa, önem arz eden uzun vadeli sonuçlar doğuracaktı.

Birincisi, İtalyanların Libya'yı gasp etmeleri, "Osmanlıların etnik hassasiyetleri olan topraklarına topyekûn bir Balkan taarruzu için yeşil ışık yakmıştı."[67] İtalya'nın hamlesi Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan'ı daha saldırgan davranmaya cesaretlendirerek Balkan Savaşları'nı tetiklemeye yardımcı oldu ki, bu da Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcı için gereken mübrem zemini yaratacaktı.[68]

İkincisi, Trablusgarp Savaşı, Osmanlıların, Makedonya'da geliştirmekte oldukları, yeni-asimetrik taktikleri benimsemeye yönelik temayüllerini pekiştirdi. Tam da başarıya ulaşıyor gibi görünürken Libya'daki savaştan çekilmek zorunda kalmaları gerçeği, Osmanlı komuta kademesinde, yerel kuvvetlerle birleşip bir gerilla savaşı icra etme stratejisinin Balkan Savaşı patlamadığı

---

67 Christopher Clark, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914* (London: Penguin Books, 2013), 244.

68 Richard Norton-Taylor, "First World War Abridged," *Guardian*, 13 Ağustos 2013, 28.

takdirde İtalyanlara karşı mühim bir zafer kazandıracak olduğuna ilişkin kuvvetli ve kalıcı bir hissiyat meydana getirdi. Mücadelenin nispeten kısa sürmesi ve (her ne kadar İtalya gibi ikinci sınıf bir güce karşı da olsa) bir Avrupa gücüne karşı sağlanan göreceli başarı Osmanlı askerî yetkililerine muhtemelen bir aşırı güven duygusu verdi. Nihayetinde güç bela bir askerî eğitim almış kabile kuvvetleriyle birlikte hareket eden, düzgün ikmal hatlarından mahrum olan ve İstanbul'dan yüzlerce kilometre uzakta bulunan birkaç Osmanlı subayı, İtalyanların deniz aşırı maceralarına ket vurabiliyordu ise düzenli Osmanlı ordusunun çok daha iyisini yapabileceği öne sürülebilirdi. Maalesef bir sonraki savaş İstanbul'un bu coşkusunu söndürecek ve söz konusu düşüncedeki hataları gösterecekti.

Üçüncüsü, Trablusgarp, Enver'in etrafında birleşerek, istikbaldeki bazı liderleri de dâhil olmak üzere Teşkilat-ı Mahsusa'yı tesis edecek şebekenin ilk büyük mücadelesi oldu. Libya; Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı veya Türkiye Cumhuriyeti'ni ortaya çıkaran "Millî Mücadele" için bir çeşit "laboratuvar" oldu.[69] Bu adamların İtalyanlara karşı kazandıkları başarılar şüphesiz Enver'i gizli, özel teşkilatını kurmaya teşvik etti ki, bu kararın sonraki yıllarda çarpıcı sonuçları olacaktı. Bedevilere ilişkin malumatı ve onlarla olan bağları nedeniyle Kuşçubaşı Eşref bu şebeke açısından kritik önemdeydi. "Eşref ile Enver arasındaki yakınlık (Libya'da birlikte hizmet etmişlerdi), Enver'i Teşkilat-ı Mahsusa'yı yeniden teşkilatlandırmak için onu görevlendirme kararını almaya sevk etmiş ve Eşref sonunda teşkilatın komutanı hâline gelmiştir."[70] Eşref Bey'in Teşkilat-ı Mahsusa'ya gerçekten komuta edip etmediği tartışmalıdır,[71] fakat teşkilat imparatorluğun önündeki son yıllarda kesinlikle kritik bir rol oynayacaktır.

---

69 Zürcher, *Turkey, A Modern History*, 114.

70 Simon, 127.

71 Safi, "History in the Trench," 98.

Dördüncüsü, Libya'daki karşılaşma zor durumdaki Osmanlı İmparatorluğu'nu Müslüman "millî" birliğine, yani diğer bir deyişle, Müslüman milliyetçiliğine dayanarak müdafaa etmek vizyonunu simgeleştirdi. Hem imparatorluğun içinden hem de sınırların ötesinden gelen, muhtelif karakterdeki bir grup adanmış eylemciden müteşekkil olan ve bir "İnananlar Birliği" olarak tanımlayabileceğimiz yapıyı bir araya getiren Osmanlı komuta kademesi ve özellikle de Enver, görünüşe göre kazandıran bir stratejiye rast gelmişti. Libya'da edinilen tecrübenin imparatorluğu bir arada tutmak için silahlı mücadeleye itibar etmek yönünde yersiz bir iyimserlik üretip üretmediğini belki de hiçbir zaman bilemeyeceğiz. Fakat Trablusgarp Savaşı'nın, dramatik ve bedeli yüksek bir savaşlar silsilesinin ilk perdesi olduğu açıktır.

4
BALKAN SAVAŞLARI

1912 sonbaharında patlayan Balkan Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu üzerinde şok etkisi yarattı. Balkan devletlerinin bir araya gelerek oluşturdukları koalisyon orduları, Rumeli'deki Osmanlı kuvvetlerini hızla aşmış, bu durum, imparatorluğun askerî zafiyetlerini keskin biçimde ortaya çıkarmıştı. Balkanlardan gelen haberler, uzaklarda, Libya'da çarpışmakta olan subaylar için özellikle sarsıcı oldu. Kuzey Afrika'da İtalyanlara karşı icra edilen ırak Osmanlı-Senusî mücadelesiyle karşılaştırılınca, Balkan devletlerinin tesis ettikleri ittifaka karşı sürdürülen bir savaş, İstanbul için çok daha ciddi tehdit teşkil ediyordu. Eşref'in söylediği gibi, Balkan Savaşları saadetlerine son vermişti.[1]

Balkanlardaki savaşa ilişkin haberler Eşref ve adamlarına Barka'da çarpışırlarken ulaştı. Bir yandan oldukça istekli olan Senusî savaşçılarını eğitmeye ve teşkilatlandırmaya, diğer yandan ise düşmanlarını kıyı şeridinde hareketsiz tutmaya devam ederek İtalyanlara karşı başarı kazanıyorlardı. Fakat yakında daha kötü haberler alacaklardı: Arnavutluk, yani Osmanlıların

1 EK2, 273 No'lu tarama. Bu bölüm kısmen, Eşref'in şimdilerde yitirilmiş olan hatıratı *Tarihe Benden Haberler*'in kapsamlı ve ek açıklamalı içindekiler bölümünün Balkan Savaşları ve Batı Trakya dönemine tekabül eden kısmından yararlanarak yazılmıştır. Söz konusu 'İçindekiler' bölümü dikkat çekici ölçüde detaylı olsa da, daha büyük bir çalışmanın küçük bir bölümünü yansıttığı açıktır.

Balkanlarda aldığı Müslüman desteğinin tarihî kalesi, 12 Kasım 1912'de bağımsızlığını ilan edecekti. İşin daha fenası, Osmanlı ordusu savaş meydanında bozguna uğramıştı. Osmanlıların Balkanlarda çöktüğü ve düşmanlarının İstanbul'u tehdit ettiği bu korku verici manzara, Enver'i arkada sadece çekirdek bir kadro bırakarak geri çekilmeye zorlamak suretiyle yalnızca Osmanlıların Libya'daki planlarını mahvetmiyor, aynı zamanda bizzat Osmanlı Devleti'nin varlığını da tehdit ediyordu. Balkan Savaşları, "Birinci Dünya Savaşı'nın ilk safhası"[2] olarak nitelendirilmiştir; Osmanlı İmparatorluğu bu noktadan itibaren varoluş savaşı verecek ve bu savaşın ona dâhil olan herkes için çarpıcı sonuçları olacaktı.

Enver, askerî taktikleri tartışmak için Senusî erkânıyla yaptığı son bir toplantının ardından Libya'dan ayrılıp İstanbul'a döndü. Kendisinin peşi sıra Eşref'i de İstanbul'a çağırması fazla uzun sürmeyecekti. Eşref, 20 Aralık 1912'de silah arkadaşları Süleyman Askerî, Yakup Cemil ve Topçu Sadık'ı (bu isimlerden her biri müteakip savaşlarda o ya da bu şekilde belirgin bir rol oynayacaklardı) toplamış ve Osmanlı başkentine dönmek üzere İskenderiye'ye gelmişti.

Lakin İstanbul'a dönmeden evvel Eşref'in yerine getirmesi gereken gizli bir görev vardı. Bu döneme ilişkin kaynaklar, artık mevcut olmayan hatıratının 'İçindekiler' kısmıyla sınırlı olduğundan, görevinin detayları maalesef son derece noksandır. Eşref'in bu hususta yazdıkları şu şekildedir: "Kanunen meşru bir muvacehe sonucu (*mukabele-i meşrua*), bir cinayet işlemek mecburiyetindeydim (*bir katl hadisem vardır*). Bu nedenden dolayı İstanbul'a birkaç gün sonra gizlice döndüm."[3] Bu ifadeler bir derecede şifreli olsa da, Eşref'in hayatının hiçbir zaman vukuat ve kumpaslardan uzak olmadığı yönündeki intibayı teyit

2 Richard C. Hall, *The Balkan Wars, 1912–1913: Prelude to the First World War* (London: Routledge, 2000), 132.

3 EK2, 273 No'lu tarama.

etmektedir. Aksiyonun keskin ucunda bulunan bir özel harekât subayı için hayat nadiren sıkıcı olmaktaydı.

Libya'dan dönen savaşçılar İstanbul'daki atmosferi bir hayli değişmiş buldular. Savaş meydanındaki kötü ve hızlı yenilgilerin, Balkanlardaki Müslüman sivillere karşı gerçekleştirilen vahşetlerle birleşmesi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yaşantıyı belki de gayrikabil-i rücu bir şekilde değiştirmişti. Bir akademisyenin belirttiği gibi, sanki "500 yıllık tarih, gıcırdayarak aniden durmuştu. Osmanlılar tarafından idare edilen büyük toprak parçaları, Gladstone'un ünlü kitapçığında öngörebildiğinden bile daha hızlı bir şekilde Balkanlardaki küçük Hıristiyan devletlerinin kontrolüne geçmişti."[4] Çok güç durumdaki Osmanlı başkenti yaşanan değişiklikleri keskin bir şekilde yansıtıyordu. İstanbul artık sokak eylemlerine, organize boykot ve mitinglere sahne olmaktaydı. Siyasi hararet hızla yükselmekteydi. Kaybedilen Balkan topraklarından gelen bitmek tükenmek bilmez ve perişan durumdaki travmatik mülteci kafileleri şehre akıyor, öküz arabalarının hüzünlü gıcırtıları ve yere sürtülen ayakların sesleri şehrin dört bir yanında yankılanıyordu. Mültecilere korkunç bir kolera salgınının musallat olması işleri daha da kötüleştirmişti. Silah altına alınan Osmanlı askerleri tarafından Balkanlara taşınan kolera, kısa zamanda mültecilerin birçoğuna bulaşmış, zaten sarsıcı olan dramlarına daha da büyük bir ıstırap eklemiş ve perişan durumdaki mülteciler gittikçe huzursuzlanan şehre karışırken İstanbul sakinleri paniğe kapılmıştı.[5] Sahnenin kasveti, basının benimsediği ajite ve umutsuz üslupla uyuşuyordu.

---

4 Syed Tanvir Wasti, "The 1912–13 Balkan Wars and the Siege of Edirne," *Middle Eastern Studies* 40:4 (2004), 60.

5 Oya Dağlar Macar, "Epidemic Diseases on the Thracian Front of the Ottoman Empire during the Balkan Wars," in H. Yavuz ve I. Blumi, eds., *War and Nationalism: The Balkan Wars, 1912–1913, and their Sociopolitical Implications* (Salt Lake City: Utah University Press, 2013), 275; Erol Baykal, "Istanbul During the Balkan Wars (1912–1913): Cholera, Medicine and the Press," *Turkish Historical Review* 5:2 (2014), 141–64.

Bu üslup, imparatorluktan geriye kalan coğrafik ve demografik yapının sarsıcı bir şekilde değişmesi nedeniyle ortaya çıkan yeni bir siyasal eylem rotasını yansıtmaktaydı. İnsani sefaletin ortasındaki politik çaresizlik elle tutulabilir hâldeydi; intikam söylemleri destek bulmaya başlamıştı.

Kısaca açıklarsak, Birinci Balkan Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu için bir felaket oldu. Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ; Osmanlı Makedonyası üstündeki hak iddialarından kaynaklanan karşılıklı şüphe ve anlaşmazlıklarını beklenmedik bir şekilde bir kenara koymuş, Avusturya karşısında Balkanlarda bir uzlaşma isteyen Rusya tarafından teşvik edilmiş ve Osmanlı karşıtı bir ittifak meydana getirmişlerdi. Büyük Devletler'in örtülü desteğini ve İtalya'yla uzak bir mücadele veren Osmanlı'nın dikkat dağınıklığını sezen Balkan ittifakı Ekim 1912'de Osmanlı İmparatorluğu'na saldırdı. Balkanlardaki Osmanlı topraklarının neredeyse hepsi, sadece haftalarla ölçülebilecek bir süre zarfında kaybedildi. Sırp kuvvetleri Manastır'a kadar güneye inerken, Yunanların da Selanik'e akın etmesi, Osmanlıları güvenlik nedeniyle Sultan II. Abdülhamid'i İstanbul'a taşımak zorunda bıraktı. Bu sırada Bulgarlar, her ne kadar kendileri için istedikleri toprakların Sırplar tarafındaın ele geçirilmesi karşısında dehşete düştülerse de, hem Batı hem de Doğu Trakya'dan çıkardıkları Osmanlı kuvvetlerine karşı bir dizi zafer kazanıp, İstanbul'dan sadece 20 kilometre uzaktaki Çatalca hatlarına ulaştılar. Balkan ittifakının birleşik taarruzuna karşı sadece üç kale; Arnavutluk'un kuzeyindeki İşkodra, Çamerya'daki Yanya ve Trakya'daki Edirne dayanabilmişti.[6] Bu üçü arasında en hayati öneme sahip olan, İstanbul yolunun üzerinde bulunan eski Osmanlı başkenti Edirne'ydi. Savaş esnasında muharebe meydanında yaşanan başarısızlıklar, en keskin şekilde Trakya'daki Bulgar ordusunu çevirmek için gerçekleştirilen başarısız kıskaç harekâtının iki

6 M. Şükrü Hanioğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire* (Princeton: Princeton University Press, 2008), 171.

kolunun liderleri arasında olmak üzere, ordu içerisinde karşılıklı ithamlarla sonuçlandı. Bu iki kolun bir ucunda Enver, diğer ucunda ise Fethi ve Mustafa Kemal Beyler vardı. Söz konusu başarısızlık sonucunda Edirne, Bulgar kuvvetleri tarafından kuşatma altına alındı ve nihayetinde teslim olmaya zorlandı. Subaylar arasındaki bu çekişmeden kaynaklanan dargınlık ve karşılıklı ithamların yakın gelecekte önemli yankıları olacak ve bu yankılar Eşref'e doğrudan tesir edecekti.

Edirne uzun ve yorucu bir kuşatmanın ardından 16 Mart 1913'te Bulgar kuvvetleri karşısında düştü. Bu, muhalefet saflarındayken kurtarılmış bir Edirne için agresif bir kampanya yürütmüş olan ve bunu 23 Ocak 1913'te yaptıkları darbenin gerekçesi olarak ortaya koyan İttihatçılar için acı bir darbe oldu. "Bâb-ı Âli Baskını" olarak bilinen bu ünlü hadise, imparatorluğun sonraki yıllarına ve ardından da İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Türkiye Cumhuriyeti'ne hâkim olacak, subaylar ve bürokratlar tarafından yürütülecek bir yönetim döneminin habercisiydi.[7] Eşref'in bu hadiselere ilişkin daha sonraki anlatımından o mukadder ve kanlı günde orada olup olmadığı açık değilse de olaylardan gayet haberdardı. Şüphesiz hadisede rol alanlar, Enver ve Talat Beylerden Mümtaz'a, Sapancalı Hakkı'ya, Filibeli Hilmi'ye ve Yakup Cemil'e kadar İttihatçı subayların çekirdek kadrosundan müteşekkildi. Eşref baskın sırasında ateş açan ilk kişi olan yakın çalışma arkadaşı Sapancalı Hakkı'nın o esnada "konyaktan küfelik olduğunu" yazar.[8]

Sadrazam Mahmud Şevket Paşa'nın temsil ettiği üst düzey Osmanlı yönetimi Edirne'nin ve Batı Trakya'nın kaybedilmesine razıydı. Bu rızanın arkasındaki mantık, Batı Trakya'nın

7 Libya'ya Mustafa Kemal ile giden ve Eşref ile birlikte İtalyanlara karşı savaşan Yakup Cemil, Harbiye Nazırı Nâzım Paşa'yı vuran tetikçiydi. Nâzım Paşa'nın yerini Enver alacaktı.

8 TT DSC00250. Eşref'in anlatımı kendisinin orada bulunmadığı hissini vermektedir.

Yunanistan ve Bulgaristan arasında çatlağa neden olabilecek bir tampon bölge olarak Bulgaristan'ın elinde kalmasının İstanbul için daha iyi olacağı yönündeki stratejik görüşe dayanıyordu. Bu durum, Osmanlılara "son sözü söyleme" fırsatını verecekti.[9] Mezkûr mantığın peşine takılan İstanbul kısa zaman sonra barış istedi ve Avrupa'da kalan son toprağını Londra Antlaşması'yla terk etti. Fakat İttihatçı *fedaî* subaylar, defteri bu şekilde kapatmaya razı değillerdi. Bunu nihayete ermemiş bir mesele addedip, kısa bir süre sonra, sallantıda olan hükûmetin elini zorlamak suretiyle Batı Trakya'yı geri alma planını uygulamaya başladılar.[10] Eşref'in hatıratı eylemci subaylar tarafından çekilmekte olan şahsi ıstırabın şiddetine işaret eder. Enver, imparatorluğun antlaşmayla Edirne'yi verdiği haberleri karşısında "ümitsizliğe düşmüş" ve iki adam haberler karşısında içlerini dökmüştü. Mümtaz, eğer İslam buna müsaade etmiş olsaydı intihar etmekle yükümlü olacaklarını yüksek sesle dile getirdi.[11] Burada güçlü bir retorik yapılıyor gibi görünebilir, mamafih, *fedaî* zabitanın artık bu tür konuşmaları doğrudan eylemle destekleyecek siyasi nüfuzları da mevcuttu.

İmparatorluğun hasımları Balkanlarda ilerledikçe Müslüman nüfusun korkunç acılara maruz kalması da yaraya tuz bastı. İmparatorluğun sınırları daralmaktayken, ahalisine karşı işlenen suçlar pek yeni değildi, ancak vatandaşlarının çektiği çilelere ilişkin haberler Osmanlı topraklarında bu kez hızla ve etraflıca

---

9 Mahmut Şevket Paşa, *Sadrazâm ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü* (İstanbul: Arba Yayınları, 1988), 171–2; Vemund Aarbakke, "The Muslim Minority of Greek Thrace" (yayımlanmamış doktora tezi, University of Bergen, 2000), cilt 1, 22.

10 Erik Jan Zürcher, *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement* (Leiden: Brill, 1984), 50, 56.

11 EK2, 276 No'lu tarama. Göreceğimiz üzere Süleyman Askerî İngilizlerin Mezopotamya'daki ilerlemelerini durdurmayı başaramayınca Birinci Dünya Savaşı sırasında Irak'ta canına kıyacaktı.

yayıldı. Ağır adımlarla İstanbul'a yürüyen bitap hâldeki mültecilerden müteşekkil uzun kafilelere tanıklık etmemiş kişiler için, dönemin esip gürleyen basını, haberleri açıkça sert ve sıklıkla şoven ifadelerle geçiyordu.[12] Çarpıcı çizimler ve hatta bazen Müslümanların parçalanmış cesetlerini gösteren fotoğraflar içeren raporlar oldukça gergin bir atmosfer yaratıp intikam arzusunu tetikledi. Fakat bu intikam Balkan devletlerine yöneltilmemişti.[13] İlerleyen sayfalarda üstünde duracağımız, Batı Trakya'daki oldukça sınırlı istisna haricinde, İttihatçıların önde gelenleri, imparatorluğun durumunun Balkanlarda daha fazla savaşmaya elvermediğini kabul etmek durumunda kaldılar. Lakin bu sürecin sonunda ortaya çıkan rövanşist ruh, İttihatçıların Anadolu'daki Rum Ortodoks ve Ermeni nüfusa karşı Birinci Dünya Savaşı'nın arifesindeki ve Birinci Dünya Savaşı sırasındaki politikalarını yıkıcı sonuçlara gebe kalacak şekilde yönlendirdi. Birçoğu, kaybedilen Balkan topraklarından gelen mülteciler olan İttihatçı liderler, "Anadolu'daki durumu Balkanlardaki son hadiselerin gözüyle okudular."[14] İntikam ruhu, toprak ve ulus hakkındaki yaygın algıları savaş sonrası dönem boyunca biçimlendirmeye muhtemelen devam etti.[15]

---

12 Eyal Ginio, "Paving the Way for Ethnic Cleansing: Eastern Thrace during the Balkan Wars (1912–1913) and their Aftermath," Omer Bartov ve Eric D. Weitz, ed., *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Hapsburg, Russian and Ottoman Borderlands* (Bloomington: Indiana University Press, 2013), 287; Y. Doğan Çetinsaya, "Atrocity Propaganda and the Nationalization of the Masses in the Ottoman Empire during the Balkan Wars (1912–13)," *IJMES* 46:4 (2014), 759–78.

13 Erik Jan Zürcher, "The Balkan Wars and the Refugee Leadership of the Early Turkish Republic," H. Yavuz ve I. Blumi, ed., *War and Nationalism: The Balkan Wars, 1912–1913 and their Sociopolitical Implications* (Salt Lake City: University of Utah Press, 2013), 673–4.

14 A.g.e., 674.

15 Söz konusu coğrafi etkiler, 1912 senesinden itibaren basılan Osmanlı okul kitapları üzerinden görülebilmektedir. Behlül Özkan, *From the Abode of Islam to the Turkish Vatan: The Making of a National Homeland in Turkey* (New Haven, CT: Yale University Press, 2012), 114–15. Balkan Savaşları

Fakat İkinci Balkan Savaşı'nın sonu itibariyle bunların hepsi henüz istikbalin sisleri ardındaydı. Enver'e yakın eylemci subay grubu, henüz Edirne düşmeden bile önce, savaş sırasında kaybedilmiş fakat hâlâ oldukça büyük bir Müslüman nüfus barındıran şehrin batısındaki toprakları geri almak için bir taarruz planlamaktaydı. İttihatçıların önde gelenleri ciddi ölçüde mültecilerden oluşuyorduysa da *fedaî zabitan* daha da yoğun bir mülteci veya mülteci çocukları topluluğuydu. Başta Eşref, kardeşi Selim Sami, Süleyman Askerî ve İbrahim Cihangiroğlu, Çerkes Reşid, Sapancalı Hakkı ve "Bulgar" Sadık[16] gibi arkadaşları olmak üzere çarpışmaların bir sonraki safhasında rol alacak bütün adamlar Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarının daralmasından ve/veya Kafkaslardaki Müslüman topraklarında icra edilen etnik temizlikten etkilenmiş kişilerdi. Genel hedefleri imparatorluğu her ne pahasına olursa olsun savunmaktı. Birinci Balkan Savaşı'nda yaşanan felaketin ardından dikkatleri, sınırları batıda Karasu Nehri ve doğuda Meriç Nehri'yle[17] çizilen Batı Trakya topraklarına odaklandı.

Balkan koalisyonundaki müttefikler Birinci Balkan Savaşı'nın ganimetlerini nasıl paylaşacakları konusunda birbirlerine düşünce,

---

anlatılarının Türkiye Cumhuriyeti'ndeki devlet politikalarının halka aktarımı noktasında büyük etkileri olmaya devam edecekti. Türkiye'deki cumhuriyetçi tarih metinlerinin Balkanlardaki süreci, Türkiye'nin ulus devlet arzusuyla aynı mahiyette anlatışına ilişkin bkz. Nazan Çiçek, "More History than They can Consume?" M. H. Yavuz ve I. Blumi, ed., *War and Nationalism: The Balkan Wars, 1912–1913 and their Sociopolitical Implications* (Salt Lake City: University of Utah Press, 2013), 777–804.

16 Bulgar Sadık'ın hikâyesi, aslında sonradan Müslüman olmuş Stoyan Dimitirev isimli bir Bulgar olmasından dolayı istisnai bir örnektir. Balkan Savaşları, Batı Trakya ve Türk-Yunan Savaşı sırasında aktif bir çeteci olan Sadık 1954 yılında *Bulgar Sadık (Kaçın Türkler Geliyor)* isimli bir filmin konusu olmuştur.

17 Bölgeye dair bazı açıklamalar, büyük bir Müslüman ahaliye ev sahipliği yapan ve genelde Doğu Makedonya'nın bir parçası olarak görülen Karasu'nun batısındaki toprakları da kapsar.

Balkan devletleri arasındaki gerçekleşen çatışma, Osmanlılara aradıkları fırsatı sundu. 1913 baharında eski müttefikler arasındaki gerilimler kırılma noktasına ulaştı. Önceden Ruslardan aldığı kuvvetli desteği, Rus dış politikasındaki dönemsel bir değişimle Sırplara yitirmiş gibi görünen Bulgaristan, söz konusu devletler arasında en zor durumda olandı.[18] Makedonya'da birbirleriyle karşı karşıya olan Yunan ve Sırp kuvvetleri arasındaki gergin açmazın baskınlara ve keskin nişancı saldırılarına evrilmesiyle savaş artık an meselesi gibi görünüyordu. Bulgarlar, müzakerelerde ellerini kuvvetlendirebilmek adına akılsızca bir teşebbüsle 29/30 Haziran gecesinde taarruza geçtiler.[19] Yunanistan, Sırbistan ve Romanya'nın çok geçmeden Bulgaristan'a harp ilan etmesiyle başlayan İkinci Balkan Savaşı, Osmanlı Devleti'ne kaybettiği toprakların bir kısmını yeniden ele geçirme olasılığını sundu.

Eşref'in yeniden aksiyonun tam ortasına düşmesi fazla zaman almayacaktı. Aslına bakılırsa, Osmanlı askeriyesi Birinci Balkan Savaşı henüz sonlanmadan çok daha evvel, kaybettiği toprakları geri almak maksadını taşıyan bir taarruzun planlarını yapmaya başlamıştı. Osmanlı subaylarının Makedonya'da hizmet ederlerken mustarip olup Libya'da kısa zaman önce uygulamaya koydukları asimetrik savaş tecrübesinin sunduğu imkânlardan etkilenen Enver, gayri nizamî harp teknikleri planlarının geliştirilmesinde etkili oldu. Eşref, 23 Ocak 1913'teki Bâb-ı Âli Baskını sırasında Enver'in kişisel talimatıyla İzmir ve Aydın çevresindeki bölgede seyyar bir gönüllü birimi kurmak için adam topladığını aktarır. Akabinde bu gönüllüleri askerî eğitim almaları adına İstanbul'da bir araya getirmiştir.[20] 7 Şubat 1913 tarihli ve Enver tarafından imzalanmış bir *laissez-passer*'de [geçiş

18 Clark, *Sleepwalkers*, 275. Rusya'nın istikrarsız Bulgar politikası hakkında bkz. s. 263 ve devamı.

19 Hall, 105.

20 EK2, 273 No'lu tarama; Tevfik Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Millî Mücadele* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1955), cilt 1, 69 n.

izni] Eşref'in seyyar bir gönüllü kuvvetinden sorumlu olduğu ve "bazı meselelerle ilgilenmek üzere" İzmir'e gönderilmiş olduğu belirtilmiştir.[21] Eşref'in komutası altındaki ve birçoğu Kafkas kökenlilerden müteşekkil olup içinde Türklerin ve ilgi çekici bir şekilde, Birinci Balkan Savaşı'nın son çarpışmalarında muharebe gören Afganların da bulunduğu bu birim, yaklaşık 300 kişiden oluşuyordu. Söz konusu birim, İstanbul'un müdafaası için son bir çabayla çarpışmaya gönderilen, Trakya'daki Osmanlı kuvvetlerinin sol kanadında ve Hurşid Paşa komutasında olan 10. Kolordu'ya gayri nizamî vazifeyle atanmıştı. İttihatçılar, düzenli birimlerin yanına *fedaî* gönüllülerden oluşan birimler konuşlandırma politikasını 1908 Devrimi'nden beri takip etmekteydi.[22] Fakat Balkan Savaşları sırasında Harbiye Nazırı olan Ahmed İzzet Paşa bu politikaya şiddetle karşı çıkıyordu.[23] Bu ayrışma, iki farklı asker grubundaki kıyafetlere canlı bir şekilde yansımıştır. Fişeklerle sarılı gönüllüler; Eşref ve arkadaşları, Balkan Savaşları sonrasında Batı Trakya'da geçici bir devlet kuracakları zaman intikamla dönecek temel bir yaklaşım farkı göstermekteydiler. Göreceğimiz üzere, o dönem Osmanlı kuvvetleri hem hakiki gayri nizamî gönüllüleri ve hem de gayri nizamî kuvvetler veya yerel milisler kılığına girmiş düzenli ordu birimlerini içeriyordu.

Eşref'in Balkan Savaşı'nın sonraki aşamalarıyla ilişkisine dair detaylar noksan olsa da, bunun çalkantılı bir dönem olduğu açıktır. İstanbul'un tehdit altında olması gerilimi yükseltmişti. Eşref bir noktada kendi müfrezesi içerisinde bir ayaklanmayla karşı karşıya kaldığını not düşmüştür. İleride göreceğimiz üzere, kendisi bu ayaklanmayı hakkıyla bastırmıştır.[24] Eşref, Birinci

---

21 Stoddard belgeleri, II.

22 M. Şükrü Hanioğlu, "The Second Constitutional Period, 1908–1918," Reşat Kasaba, ed., *The Cambridge History of Turkey,4: Turkey in the Modern World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 81.

23 Cemal Kutay, *1913'de Garbî Trakya'da İlk Türk Cumhuriyeti* (İstanbul: Tarih Yayınları, 1962), 116.

24 EK2, 273-4 No'lu taramalar.

Balkan Savaşı'nın sonraki aşamalarında, İstanbul'un batısında, Büyükçekmece yakınlarındaki bir sahil köyü olan Kalikratya'da [Güzelşehir] konuşluydu. Orada 1.200 kişilik bir gerilla kuvvetine yeni alımlar yapmakla meşguldü. Osmanlılar ve Bulgarlar arasındaki çarpışmalar kimi zaman göğüs göğüse, süngüyle gerçekleşmekteydi. Eşref'in birimi, söylediğine göre, düşmana karşı başarılı bir gece baskını gerçekleştirmişti.[25] Biriminin kayıt altına alınmış olan bir sonraki faaliyeti Şubat ayında, Osmanlı kuvvetleri Çatalca'dan batıya ilerleyip taarruz ederek Kartaltepe'yi aldıkları sırada yaşandı.[26] Bu karşılaşma Osmanlılara, Kuşçubaşılardan üç kardeşin, yani Eşref, Selim Sami ve Ahmed'in de dâhil olduğu birçok yaralıya mâl oldu.

Çatalca'da bu dönem karmaşık, kafa karıştırıcı bir zamandı. İstanbul'daki siyasi muhalefet ve savaşın icra ediliş biçimine yönelik tenkitler, İttihatçıların pozisyonuna giderek daha fazla meydan okumaktaydı. Eşref'in anlatımına dayanarak yargıya varacak olursak, başkentteki ayrışmalar cephedeki askerler arasında da ortaya çıkmış olabilir. İttihatçıların gerçekleştirdiği tasfiyeler[27] sırasında kenara itilen ve ana muhalefet partisine [Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na] sempati duyan kıdemli komutanların desteğiyle kurulmuş olan Halâskâr Zâbitân isimli, rakip, gizli askerî teşkilatın belki de bir yansıması olan anti-İttihatçı bir hizip, Çatalca'daki Osmanlı kuvvetleri arasında bir karşılaşmaya neden olmuş gibidir. Eşref'in yazıları bu noktada perde arkasındaki ciddi tahribatı ortaya koyar. Eşref bir yandan, kendi "*mücahidin*" birimi için ekseriyeti Ege'nin çetin dağlık bölgelerinden olan gönüllüleri askere alıyor ve eğitiyordu. Diğer yandan ise, kâğıt üzerinde Hurşid Paşa'nın Onuncu Kolordusu'nun komutasında

25 EK2, 172, 274 No'lu taramalar. Kallikratia günümüzde Küçükçekmece ilçesindeki Mimar Sinan Caddesi olarak bilinmektedir. Bu bilgi için Paraskevas Konortas'a teşekkürler.

26 Edward J. Erickson, *Defeat in Detail: The Ottoman Army in the Balkans, 1912– 1913* (Westport, CT: Praeger, 2003), 274.

27 Hanioğlu, "The Second Constitutional Period, 1908–1918," 72.

olan ve aslında Eşref'inki gibi paralel bir birime komuta eden Muhiddin isimli bir subayla şiddetli bir rekabet içerisindeydi.[28] Gönenli bir dağ adamı olan Çakır Efe'nin üniforma yerine eşkıya kıyafetleri giyiyor olması nedeniyle Muhiddin tarafından hakarete uğraması üzerine birimler arasında bir ihtilaf çıktı. Sert sözler sarf edilip silahlar çekildi. Eşref'in karargâhında Muhiddin ile Eşref yüz yüze geldiler, Eşref'in –kendi tabiriyle– diplomatik yetenekleri ve rakibinin "gösterişçiliğinin" üstesinden gelmesi sayesinde mesele görünürde çözülmüştü. Fakat Eşref'in adamları Bulgarlara karşı icra ettikleri bir gece baskınından dönerken, Muhiddin'in kuvvetleri tarafından üstlerine ateş açıldı. Hâlbuki, Eşref, biriminin hareketlerine dair kendilerini bilgilendirmek için öncesinde onlara bir haberci göndermişti. Eşref öfkeden çılgına döndü.

Çarpışmalara katılan adamlar arasında İttihatçılardan yana olanlar ile, İttihat ve Terakki Fırkası'nın karşısındaki ana siyasi rakip olan Hürriyet ve İtilâf Fırkası'ndan yana olanlar arasındaki ciddi ayrılık, işleri daha da karmaşıklaştırmaktaydı.[29] Bir keresinde eğitim kampında iki grup arasında kavga çıktı. Eşref'in kuvvetleri, Edirne'yi kendi başlarına kurtaracaklarını iddia edip isyan tehdidinde bulunan Hürriyet ve İtilâf Fırkası yanlısı bir grubun üzerine yürüdü. Bunu takip eden silahlı çatışma Eşref'in tarafında bir ölü ve üç yaralıya, karşı tarafta ise on ölü ve yaklaşık otuz yaralıya neden oldu. Bu gibi hadiseler, İttihatçıların nizamî ve gayri nizamî kuvvetlerin bir araya getirilmesine yönelik politikasıyla ilgili sorunların yanı sıra, ordudaki siyasileşme sorunlarının da altını çizmektedir. Bir can düşmanıyla karşı karşıya olan Osmanlı ordusu, aynı zamanda ciddi bir disiplin

28 "Balkan harbinde Çatalca müdafaa hattında vukua gelen iki hadise, 1912," TT DSC00332 ve devamı.

29 Eşref bu ifadeyi kullanmasa da bu subaylar muhtemelen eski Halâskâr Zâbitân mensuplarıydı.

sorunları silsilesiyle de başa çakmak zorunda kalıyor, egolar ve siyasi ihtilaflar durumu daha da kötüleştiriyordu.

İşler sakinleştiği vakit, Eşref, 1913 senesinin Şubat ve Mayıs ayları arasında ve İstanbul'dan sadece 32 kilometre uzakta gerçekleşen İkinci Çatalca Muharebesi'ne katıldı. Bir kısmı amfibi çıkarmalarla muharebeye sürülen gönüllü birimlerin muharebede kayda değer sonuçlar elde etmesiyle, Osmanlılar gayri nizamî kuvvetlerin savaşa olumlu katkısını göstermiş oldular.[30] Bu karşılaşma Osmanlıların muharebe alanındaki koordinasyon ve organizasyonlarındaki etkileyici düzeyi sergilemiştir. Çatalca'da sertleşen Osmanlı direnişi, Osmanlı komuta kademesini müdafaayı taarruza çevirmeyi düşünmeye teşvik etti. Çatalca, çarpışmaların sonuna ve nihayetinde Birinci Balkan Savaşı'nı sona erdirecek ateşkese yol açacak müzakerelerin başlangıcına mührünü vurdu.[31] Osmanlı liderleri bu soluk alma dönemini yeniden teşkilatlanıp yeni bir harekât için planlar yapmak için kullandı. Enver ve Eşref Nisan ayının ilk haftalarında mektuplaşıyorlardı. Enver, Eşref'in yaralarının iyileştiğini duyduğuna mutlu olduğunu belirtmiş, Sami'ye iyi dileklerini göndermiş ve Eşref'i yakında görmeyi umduğunu yazmıştı. Eşref görünüşe göre Enver'e bir Kur'an göndermiş fakat bu henüz Enver'in eline geçmemişti. Enver, bir gönüllü kuvveti kurmayı da içeren hazırlıklarını tamamlaması için Eşref'i teşvik etmiştir.[32] Böylece Enver, 30 Mayıs 1913'te Londra Antlaşması'nın imzalanmasından çok daha önce seyyar birimlerin oluşturulmasını emretmiş oluyordu. Kısa bir zaman sonra, Edirne yolunun yarısından daha fazlasını kat ederek, Lüleburgaz ve cephe arasındaki, batıda kalan toprakları keşfe çıkacaklardı.[33]

---

30 Erickson, *Defeat in Detail*, 289.

31 A.g.e., 290.

32 Stoddard belgeleri III, Enver'den Eşref'e, 2 Nisan 1329 (15 Nisan 1913), yazarın şahsi koleksiyonu.

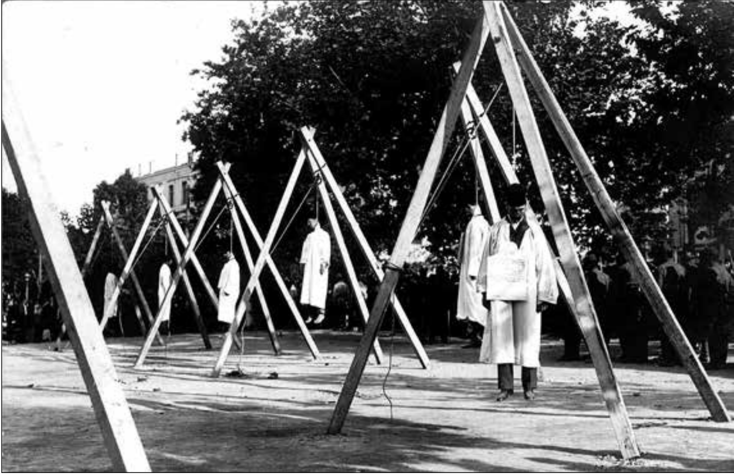
33 Ahmet Efe, *Efsaneden Gerçeğe Kuşçubaşı Eşref*, 75–6.

Osmanlılar taarruza geçtiklerinde, Eşref, Bulgarların elindeki topraklara gerçekleştirilen ileri harekâtın başını çekti. Kısa zaman sonra İkinci Balkan Savaşı tüm ciddiyetiyle başladı. Osmanlı ordusu, benimsediği agresif tutum sayesinde müttefikler arasındaki kavgadan istifade edebilecek bir durumdaydı. İttihatçılar, Sadrazam Mahmud Şevket Paşa'nın 11 Haziran'da rakipleri tarafından suikasta kurban gitmesini, mücadeleci bir tutuma yönelik eğilimi kuvvetlendirerek, imparatorluktaki konumlarını pekiştirmek için değerlendirmişlerdi. Büyük Devletler'in uyarılarını göz ardı eden Osmanlı ordusu Edirne'ye yürüdü.

Eşref, Mahmud Şevket Paşa suikastının ardından, başkentin yeni askerî idarecisi olan [İstanbul Muhafızı] Cemal Paşa'nın kendisine suikastçıları yakalama görevi verdiği İstanbul'a döndü.[34] Şüpheliler listesi kayda değer bir uzunluktaydı. Bu, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ndeki bazı kişilerin, söz konusu kumpası rakiplerini tasfiye etmek adına bir fırsat olarak kullanmak istedikleri gerçeğini yansıtıyordu. Cemal Paşa, Eşref'e bir liste verip, Jön Türkler arasındaki önde gelen kişilerden biri olan Prens Sabahattin'in de listede olduğunu, bunun ise eğer yakalanırsa Prens Sabahattin'in de idam edileceği anlamına geldiğini işitilmeyecek bir şekilde söyledi. Yine Cemal, Eşref'e Prens'in olaya gerçekten müdahil olmadığını bildiğini ve onu sadece korkutarak bir süre İstanbul'dan uzaklaştırması gerektiğini belirtti.[35] Lakin, Eşref'in şansına, suikasta karışanlardan biri İzmir yakınlarındaki

34 Bu makam, Balkan Savaşları sonucunda ortaya çıkan acil duruma istinaden tesis edilmişti.

35 Celâl Bayar, *Ben de Yazdım: Millî Mücadele'ye Gidiş*, cilt 4 (İstanbul, 1967), 1232–3. Tek parti döneminde Başbakan ve Demokrat Parti döneminde Cumhurbaşkanı olan Celal Bayar, İTC'nin İzmir'deki önemli bir figürüydü. Bayar, Eşref'in yazdıklarından bazılarını kendisiyle paylaştığını belirtmektedir (cilt 4, 1229). Ayrıca Eşref'in 1950'lerde Türkiye'ye dönmesinde Bayar'ın etkisi olmuştur.

Mahmud Şevket Paşa suikastına karıştıkları gerekçesiyle idam edilenler. (Kaynak: TİTE)

bir Çerkes köyünde saklanmakta olan bir akrabası çıktı.[36] Bu, Çerkesler arasındaki ayrılıkların sonraki yıllarda Eşref'in hayatını nasıl çetrefilleştirip akamete uğratacağının erken bir işaretiydi.

13 Haziran günü Eşref'e Beyoğlu'ndaki bir eve gitmesi emredildi. Zabitler üst katta çıkan bir yangının ardından yakayı ele veren bir grup komplocuyu tutuklamaya çalışıyorlardı. Cemal Bey olay yerine Eşref'i göndermişti. O ve içlerinde Mümtaz ile Eşref'in kardeşi Hacı Sami'nin de bulunduğu ekip, çatıda açmayı başardıkları bir delikten içeri daldılar. Aralarında Halâskâr Zâbitân mensubu eski bir meslektaşları olan Yüzbaşı Kâzım isimli bir Çerkes'in de bulunduğu kaçakları yakaladılar.[37] Kumpasçılardan birçoğu kısa zaman sonra asıldı. Bu hadise, Eşref'in

36 Eşref Kuşçubaşı, *The Turkish Battle at Khaybar*, çev. ve haz. Philip H. Stoddard ve H. Basri Danışman (İstanbul: Arba Yayınları, 1997), 30–31. Eşref'in kumpasta yer alan akrabası, Eşref'in dayısı olan Hacı Nazmi Paşa'nın oğlu "Şoför Abdurrahman"dı. Bayar, cilt 4, 1230-31.

37 Bayar, cilt 4, 1238, 1242; Togay Seçkin Birbudak, "Osmanlı Basınında Mahmud Şevket Paşa Suikastı," *Bilig* 65 (Bahar, 2013), 79.

o günlerdeki karmaşık, aksiyonla iç içe ve hiç de sıkıcı olmayan hayatından tipik bir örnekti.

Eşref kısa zaman sonra, düşman hatlarının gerisine akınlar düzenlemeye başlamış olan ve personelini bizzat seçtiği birimine komuta etmek üzere cepheye döndü. Emrindeki kuvvet Lüleburgaz'da bir Bulgar taburunu ele geçirip esir aldı. Bu gelişme, Enver Bey'i daha da cesur davranmaya teşvik etti. Kısa zaman sonra 4.000 kişilik bir gönüllü kuvvetinin kurulması için emir verdi. İlginçtir ki bu birime verilecek finansal desteğin en azından bir bölümü doğrudan İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından sağlanacaktı ki bu da bu kriz döneminde başvurulan sıra dışı düzenlemelerin bir başka örneğiydi. 13 Temmuz 1913'te Eşref'in kuvvetleri biri Ereğli'ye ve öteki Tekirdağ'a olmak üzere Marmara Denizi'nin Trakya kıyısındaki iki noktaya çıkarma yaptı.[38] Eşref merkezde, kardeşi Selim Sami sağında ve İbrahim Cihangiroğlu solunda olacak şekilde üç kollu bir muharebe düzeninde bölgeye dağıldılar. Bu, Birinci Balkan Savaşı'nın ilerleyen günlerinde de uyguladıkları bir düzendi.[39]

Hedefleri Edirne'ydi. İç kısımlardan ilerleyerek, sadece hafif zayiat vermek suretiyle aynı gün içerisinde Muratlı'ya vardılar. Eşref bunun üzerine Sami'ye yazıp, Tekirdağ ve Muratlı'nın kurtarılması esnasında sıra dışı bir fedakârlık ve cesaret sergilemiş olan gönüllülerin ödüllendirilmesi için yaptığı düzenlemelerden bahsetti. Yakında Edirne valiliğine atanacak olan İttihatçı yetkili Hacı Âdil tarafından sağlanan 3.000 liralık bir meblağı 300 kişilik birliğine dağıtacaktı.[40] Üç gün sonra, yani 16 Temmuz'da, Mayıs ayının sonunda imzalanmış olan Londra Antlaşması'nın öngördüğü Osmanlı-Bulgar sınır çizgisine, yani

38 Nevzat Gündağ, *1913 Garbî Trakya Hükûmet-i Müstakîlesi* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987), 106; Efe, 76, Bıyıkoğlu'ndan alıntı, 161; EK2, 276 No'lu tarama.

39 Kutay, *1913'te*, 110–11, 115.

40 Kutay, *1913'te*, 116–17.

Eşref düşman hatlarının gerisinde – Bulgaristan, 1913.
(Kaynak: EK belgeleri)

Midye-Enez Hattı'na ulaştılar. Liderleri zor bir karar karşısında kafa yormakta olan Osmanlı kuvvetleri bu noktada durdu. Arka planda ivme, taarruza geçilmesi yönünde kuvvetlenmekteydi. İstanbul'daki İttihatçı gazeteler taarruza geçilmesi için kampanyaya başladılar. Bu kampanya, Talat Bey tarafından teşvik edilen ve Müslümanlardan, Rum Ortodokslardan, Ermenilerden ve Yahudilerden müteşekkil "Edirne Komisyonu"nun Edirne ve Trakya'nın Bulgar idaresinden kurtarılması misyonuyla Batı Avrupa'nın başkentlerini dolaştıkları uluslararası bir inisiyatifle koordineli gözükmektedir.[41] Daha sonra Bulgar milliyetçileri Osmanlıların "şoven" bir kampanya yürüttüklerini iddia edecekken, Türk milliyetçileri ise müdahale çağrılarını meşrulaştırmak üzere

41 Bıyıklıoğlu, 71.

Müslüman nüfusa uygulanan ve Bulgarca konuşan Müslüman Pomakların zorla Hıristiyanlaştırılmasını da kapsayan şiddete işaret etmiştir.

Osmanlı liderliği Midye-Enez hattını geçip geçmemek hususunda mühim bir kararla karşı karşıya kalmıştı. Londra'da imzalanan antlaşma ihtiyatlı davranma lehineydi. Antlaşmayı bozmak, Birinci Balkan Savaşı'nın oldukça yıkıcı bir şekilde altını çizmiş olduğu üzere, imparatorluğun varlığını sürdürebilmesi için destekleri ya da en azından tarafsızlıkları hayati addedilen Avrupalı güçlerin gazabını göze almak anlamına gelecekti. İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey, Osmanlıların Edirne'yi almaları durumunda İstanbul'u kaybedecekleri tehdidini savurmuştu.[42] Olası bir Osmanlı ilerleyişi, oldukça öngörülmez sonuçları tetikleme riskini taşıyordu. Bu sebeplerden ötürü, bazı yüksek rütbeli Osmanlı yetkilileri ve hatta Erkân-ı Harp Reisi, ihtiyattan yana görüş belirtti. İlerlemekten yana ağır basan hususlar ise şunlardı: Edirne davetkâr ölçüde yakındı. Ayrıca, Bulgar kuvvetlerinin çoğunun Yunan ve Sırplarla karşılaşmak üzere batıya kaydırılmasından dolayı şehrin savunması zayıflamıştı. İmparatorluğun eski başkentini yeniden ele geçirmek Osmanlı kuvvetlerine Gümülcine ve İskeçe'de bulunan ve son savaşta kötü muameleye maruz kalmış Batı Trakya'daki büyük Müslüman nüfusu korumak imkânı verecekti. Ayrıca, söz konusu toprakları emniyete almak, Osmanlıların Boğazlar'ı savunmaya yönelik askerî olanaklarını pekiştirmek suretiyle ilave stratejik avantaj sağlayacaktı. Zaman da önemli bir faktördü. Osmanlılar bu sırada Yunanların Dedeağaç'a çıkarma yaptıklarını ve buradan da Meriç Nehri boyunca iç kısımlara doğru ilerlediklerini öğrendiler. Söz konusu olan, küçük bir Yunan bahriye müfrezesi olsa da, Osmanlılar bunun Edirne'yi tehdit edebilecek konumda bulunduğunu düşünmüş olabilirler.

42 Taha Akyol, *Rumeli'ye Elveda: 100 Yılında Balkan Bozgunu* (İstanbul: Doğan Kitap, 2013), 180.

Bu kararın barındırdığı gerilimler elle tutulur hâldeydi. Eşref, durumu Enver ve 1908 Devrimi'nin "hürriyet kahramanlarından" biri, aynı zamanda Enver'in sınıf arkadaşı olan Hafız Hakkı'yla tartışmak üzere Çorlu'daki komuta merkezine döndü. Teşvik edici haberler gelmeye devam ediyordu. Osmanlı kuvvetleri 700 Bulgar askerini esir almıştı ve cephenin kırılmaya başladığına yönelik emareler görülüyordu. Atılgan davranmak gerektiğini düşünenlere göre, Edirne göz kırpıyordu. Eşref, Enver'e Bulgar kuvvetlerinin hemen hemen ortadan kaybolduğunu söyleyip ilerlemek için emir talep etti. Enver oldukça güç bir durumda kalmıştı. Osmanlı'nın yeni Erkân-ı Harp Reisi Ahmed İzzet Paşa, Eşref'e ve planına karşıydı. Bu sırada Eşref ve adamları Lüleburgaz doğrultusunda bir keşif akını icra ettiler. Eşref'in verdiği sayılara göre çarpışma dikkat çekecek kadar kolay olmuş, 300 kişilik Osmanlı kuvveti 1.200 kişilik düşman kuvvetini çevirip tuzağa düşürmeye muvaffak olmuştu. Eşref, esir alınan on dört düşman subayını sınıra getirmek istediyse de serbest bırakılmaları yönünde kesin bir emir aldı. Eşref için kaygı verici bir vaziyet doğmuştu, Erkân-ı Harp Reisi kendisini esir olarak istiyordu![43] Bu, Enver ve üstü arasında hararetli bir telefon görüşmesine neden oldu. Ahmed İzzet Paşa, Eşref'e atfedilen suçları araştırmasını ve suçlu bulunursa onu gereğince cezalandırmasını Enver'e emretti. İşler Eşref için can sıkıcı görünüyordu. Kendi sözleriyle; "Londra'da attığımız imzayla Edirne'den feragat etmiştik. Midye-Enez Hattı'nda saplanmıştık. Olan olmuş, biten bitmişti."[44]

Fakat kısa zaman sonra Edirne'ye ilerleme kararı alındı. Midye-Enez Hattı'nı geçen Osmanlı kuvvetleri nispi kolaylıkla 23 Temmuz 1913'te şehri ele geçirdi. Eşref, 4.000 seçme Osmanlı askerinden müteşekkil bir kuvvetin öncü kolunda Enver'le birlikteydi. Propaganda fırsatının farkında olan Enver, "yeniden

43 EK2, 277 No'lu tarama.
44 "Olan olmuş biten bitmiş." EK2, 277 No'lu tarama.

fethi" sırasında orada olmak için süratle şehre yönelmişti. Şehir alındığında o ve Eşref birliktelerdi. Bu imparatorluk için sembolik bir andı. On dördüncü yüzyılda Osmanlılar tarafından fethedilen Edirne, imparatorluğun ikinci başkenti olmuştu ve klasik Osmanlı mimarisinin en iyi örneklerinden bazıları buradaydı. Bu zafer, erken dönem yirminci yüzyıl tarihi çerçevesinde ele alındığında, moral bozucu yenilgiler ve ricatlar silsilesinin ardından, kaybedilen Osmanlı topraklarının yeniden ele geçirilmesini ve etnik temizlik ve şiddetin ellerine bırakılan Müslümanların korunmasını vaat eden, taarruz odaklı cesur bir stratejiye yönelik bir potansiyel dönüm noktası teşkil etmekteydi. Bulgar ordusu sadece birkaç ay önce İstanbul'u tehdit etmekteyken, şimdi Osmanlı kuvvetleri Bulgaristan'ı ele geçiriyordu.[45]

Edirne'nin yeniden ele geçirilmesi Eşref için kişisel bir zaferi de beraberinde getirdi. Edirne'ye yapacakları nihai yürüyüşten önceki son geceyi şehre bakan bir tepeciğin üzerinde kamp yaparak geçirmelerinin ardından, Eşref ve bölüğü yolunu şaşıran bir Bulgarı ele geçirerek Edirne merkezine paniğin hâkim olduğunu öğrendiler. Hayatının önceki yıllarında Edirne'ye sürgüne gönderilmiş olduğunu hatırlarsak, Eşref'in şehre ilişkin bilgisi eski başkente doğru ilerleme ve onu ele geçirme çabalarına katkı sağlamıştı. Eşref durumu Enver'e rapor etti.[46] Eşref, bu kargaşa hâlinden (bu arada bir sivilin Bulgar bayrağını indirip ardından neredeyse komik bir şekilde teslim bayrağı çekişine ilişkin bir hikâye anlatır), sahte evrak yapımında işe yarayacak bir Bulgar mühür ve damga koleksiyonunu elde etmek için istifade etmiş gibi görünmektedir. Bunlar bugün ailenin elindedir.

Enver'e ve önde gelen İttihatçıların rövanşist görüşüne göre Edirne sadece başlangıçtı. Müttefiklere hâlihazırda bir kez başkaldırmış olan Osmanlı yüksek komutanlığı daha da ileri gitmeye

45 Hall, 119.
46 EK2, 277 No'lu tarama.

Eşref'in el koyduğu damga ve mühür koleksiyonu. (Kaynak: EK belgeleri)

karar verdi. Müteakip ilerlemeler diplomatik bir hileye dayandırılacaktı. Enver'in komutasındaki subaylar Libya'da, Osmanlı komutanlığının resmî onayı olmadan hareket ettikleri gibi, şimdi de Batı Trakya'daki mücadele gönüllülerle icra edilecekti. Bâb-ı Âli resmiyette Meriç Nehri'ni hakiki sınır olarak kabul ettiğine ve hiçbir Osmanlı kuvvetinin bunu geçmeyeceğine ilişkin bir nota vererek Büyük Devletler'i bilgilendirdi. İstanbul, Edirne'nin ele geçirilmesinin ardından, düzenli orduya mensup hiçbir Osmanlı biriminin Meriç'ten Batı Trakya'ya geçmediğini iddia edecekti.[47] Fakat ilerde göreceğimiz üzere, Süleyman Askerî ve

47 Aslına bakarsak bazı nizamî Osmanlı kuvvetleri Edirne'nin güney ve batısındaki bölgeyi ele geçirmek ve müdafaa etmek için Meriç'i geçmişlerdi. Vemund Aarbakke, Georgios Niarchos ve Vassilis Koutsoukos, "The In-

Eşref'in önderliğindeki Teşkilat-ı Mahsusa ile ilişiği bulunan gayri nizamî kuvvetler ve düzenli ordu mensubu tebdil-i kıyafet gezen bazı askerler yakında Meriç Nehri'ni aşıp Batı Trakya'da operasyonlara başlayacaklardı.

Aslında, 23 Temmuz'da Edirne geri alınır alınmaz, Eşref ve adamları yeniden harekete geçmiş ve Bulgar topraklarına akınlar düzenlemeye başlamışlardı. Eşref bu görev için kendisinin, Askerî'nin ve gayri nizamî birliklerin birlikte savaştığı Hurşid Paşa'nın kolordusundan on beş subay ve yüz muharip seçti.[48] Aralarında kardeşleri Sami ve Ahmed, İbrahim Cihangiroğlu ve birçoğu Çerkes kökenli veya diğer muhacir milletlerin soyundan gelen fedaîlerin bulunduğu bu adamları Eşref iyi tanıyordu.[49] Eşref ve özel olarak seçilmiş kuvvetinin kısa zaman sonra Batı Trakya'daki düşman hatlarının gerisine sarkması, Eşref'in ve Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarının iç içe geçtiği yeni bir tarih safhası için zemin hazırladı.

Batı Trakya

Batı Trakya topraklarında yaşanan dramatik olaylar bu döneme ilişkin hatıralarda genelde görmezden gelinmiştir. Balkan Savaşları'nın sonundan hızla Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına

---

dependent Republic of Gumuldjina (1913)- A New Test for Young Turk Policy Makers," Dimitris Stamatapoulos, ed., *Balkan Nationalism(s) and Ottoman Empire*, cilt 3 (İstanbul: Isis Press: 2015), 10, Bulgar kaynaklarını alıntılamaktadır. Fakat daha sonra Cemal Paşa Edirne hinterlandını korumak ihtiyacı nedeniyle daha ileri gidilmemesini "siyasi bir hata" olarak gördüğünü yazmıştır. Nehrin iki yakasının da kontrol altında tutulmasını elzem bulmuş ve Müslüman nüfusun açık bir şekilde çoğunlukta olduğu Batı Trakya'daki bölgelerin kontrolünü yeniden ele almayı "kutsal bir görev" addetmiştir. Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman*, 1913–1919 (New York: Arno, 1973), 47.

48 Süleyman Askerî, Enver'in komutası altındaki Onuncu Kolordu'da kurmay olarak vazife görüyordu. Zürcher, *Unionist Factor*, 48.

49 Liste için bkz. Bıyıklıoğlu I, 74, n 103.

atlayan anlatılarda es geçilen, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarındaki bu safha ciddi bir öneme sahiptir ve daha yakından bir bakışı hak etmektedir. Burada, Enver'e yakın adanmış İttihatçı subayların, Libya'da olduğu gibi, yine çok mühim ve vatanseverce gördükleri bir görevde bir kez daha bir araya geldiklerini görüyoruz. Burada, onlara göre tebaasını korumaktan ziyade imparatorluğun Büyük Devletler nazarındaki konumunu muhafaza etmek kaygısını taşıyan Osmanlı hiyerarşisine karşı Enver ve destekçilerinin meydan okumalarına bir kez daha tanıklık ediyoruz. Ve burada, adanmış subayların çekirdek kadrosunun bir kez daha ipleri kendi ellerine aldıklarını ve bunu, bölgedeki Müslüman nüfustan geriye kalanlara karşı daha fazla kıyım işlenmesine mâni olmak hususundaki görüşleriyle meşrulaştırdıklarını gözlemliyoruz. İttihatçı kanattaki "*fedaî zabitan*"ın, halk için en iyisinin ne olduğunu kendilerinin bildikleri ve olağanüstü koşullarda idareyi ele almaları gerektiği (hatta, göreceğimiz üzere, ayrık bir Batı Trakya Bağımsız Hükûmeti[50] tesis edecek kadar) varsayımı, hem imparatorluğun son yıllarında ve daha da ilgi çekici bir şekilde, hem de Türkiye Cumhuriyeti'nde olmak üzere gelecek yıllarda tekerrür etmiştir.

Batı Trakya'daki kritik etkenlerden biri de kamuoyu ve enformasyonun rolüydü. Birinci Balkan Savaşı ve neden olduğu dehşet tablosu bazı bakımlardan tamamıyla yeni olgular değildi. Eşkıya faaliyetleri ile etnik (ve dinî) güdümlü şiddet on yıllardır Osmanlı Balkanları sahnesinin bir parçasıydı. "Bulgarların yaşadığı

50 Otonom devlet için itici gücün Yunan kaynaklarından gelmiş olabileceğini not düşmek önemlidir. Miletich, Yunan subayları, papazları ve sivillerinin Bulgarlara karşı propaganda yapılması, hatta silahlı çeteler kurulması için Müslüman nüfusa silah dağıtılması ile otonomi ilan edilmesi için onları İstanbul'dan asker istemeye teşvik etmeye yönelik müşterek çabalarından bahseder. L. Miletich, *Istoriyata na Giumiurdjinskata avtonomiya* (Sofya, 1914), 9–11. Miletich'in çalışmasına dair kendi yaptığı tercümeyi yardımsever bir şekilde bana temin ettiği için Vemund Aarbakke'ye teşekkür ederim.

mezalim"in Batı'nın "Türkiye" sözlüğünün bir parçası hâline geldiği 1870'li yıllardan itibaren, suç ve misillemeler döngüsü Osmanlı Makedonyası'nda dillere destan bir hâl almıştı. Yolu Makedonya'dan geçen bütün Osmanlı subayları, (ki çoğunun yolu bir vakit Makedonya'dan geçmişti) oradaki tecrübelerinin tesiri altında kaldı. Balkan Savaşları döneminde işleri daha farklı kılan, böylesi bir şiddetin yoğunluğundaki artış ve bu şiddete ilişkin bilginin Osmanlı topraklarında yayılma ölçüsüydü. Osmanlı kamuoyu, süreli yayınlardaki hızlı artış ve eğitim sisteminin yaygınlaşmasıyla yükselen okuma yazma oranları sayesinde, hem muharebe meydanında neler olduğuna ve hem de masum sivillerin neler yaşadıklarına dair öngörülmedik bir farkındalık kazandı. Başta *Tanin* gazetesi gibi İttihatçı gazeteler olmak üzere, serpilmekte olan Osmanlı basını meseleyi özel bir kuvvet ve hissiyatla ele aldı.[51] Etnik temizlik, işkence ve kargaşaya ilişkin kanıtlar yazılı beyanlarla sınırlı değildi. Teknolojik gelişmeler, "Jön Türk" dönemi basınının okurlarına bir dizi görsel materyal sunmasını da sağladı. Karikatürler, illüstrasyonlar ve fotoğraflar, imparatorluğun sınırlarındaki daralmayı takip eden ağır neticeleri tasvir etti. Bazı Osmanlı yayınlarındaki çarpıcı çizimler, Osmanlı Trakyası'ndaki Bulgar ilerleyişinin tüyler ürpertici neticelerini sunuyordu. Bir görsel, fes giyen bir Osmanlı erkeğini halkın arasında bağlı, burnu ve kulakları kesik bir şekilde gösteriyordu. Cesetlere ve bitmek tükenmek bilmeyen mülteci kafilelerine ilişkin fotoğraflar meseleyi herkes için görünür kılıyordu. Savaş bu noktadan itibaren gittikçe artan şekilde bir toplumsal fenomen hâlini alacak, muharipler ve siviller arasındaki çizgiler her zamankinden daha fazla silikleşecekti. Dönemin Osmanlı basınında yer alan, çarpışmalara ve yaşanan şiddete ilişkin çarpıcı beyanlar, İkinci Balkan Savaşı'ndaki Osmanlı karşı taarruzunun arka planını şekillendirmeye yardımcı olmuştur.

51 Vemund Aarbakke, "The Independent Republic of Gumuldjina (1913) - What do the sources tell us?" 3.

Batı Trakya'da açılmak üzere olan yeni safhayı haber veren bir başka önemli etken, Balkan Savaşları sırasında, "olgunlaşan toprak iddialarını meşru kılma yöntemi olarak zuhur eden milliyet prensibi"ydi.[52] Bu bağlamdaki iddialar ve sahadaki durum arasındaki temel uyuşmazlıklara rağmen, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan bu yana toprak iddialarını demografik çoğunluğa dayandırmak akımı güç kazanmaktaydı. Bölge genelindeki milliyetçiler azimliydi. Etnografik haritalar, ihtilaflı topraklarda hak sahipliği sergilemek adına gittikçe artan bir şekilde kullanılmaya başlandı.[53] Çeşitli gruplar tarafından karışık nüfusa sahip bölgeler için dillendirilen potansiyel çözümlerden birisi, bölgesel otonomi alanlarının oluşturulmasıydı. Bu genellikle, ilgili millî aktörlerin "millî birlik" yönündeki nihai hedeflerine ulaşmak adına zaman kazanmak için dile getirdikleri bir uzlaşmaydı. Makedonya, Epir ve Trakya gibi bölgelere otonom statü verilmesi için kısa süre önce çeşitli teklifler ortaya atılmıştı. Savaş ise bir başka, daha vahşi bir olasılık sunuyordu; savaş, bu yerleşim kalıplarının kendi kendilerine başkalaşabilecekleri bir şekilde icra edilebilirdi. Balkan Savaşları'nda sergilenen vahşet ve orduların bölge boyunca ilerlerken yarattıkları birbirini izleyen mülteci dalgaları, bu yeni düşünce türünün askerî gündeme tesir ettiğinin açık işaretleriydi. Tarihçiler, Balkan Savaşları'ndaki çatışmanın demografik mahiyeti ile, Birinci Dünya Savaşı ve Türk Kurtuluş Savaşı sırasındaki "etnik temizlik" uygulamaları arasındaki bağlantılara dikkat çekmişlerdir. Batı Trakya'daki safha, özellikle de ona müdahil olan bazı anahtar oyuncuların devamlılıkları göz önüne alındığında, bu sürecin işleyiş biçimi açısından daha açıklayıcı görülebilir. Söz konusu safha, paramiliter kuvvetler tarafından hemen oracıkta icra edilen "etnik temizlik" ve müzakere masasının etrafına oturmuş hükûmet temsilcilerinin karşılıklı rızalarıyla mutabık kalınan nüfus mübadeleleri fikrini içeren ve

52 Aarbakke ve diğerleri., "A New Test", 1.

53 A.g.e.

müteakip ihtilaflarda yeniden su yüzüne çıkacak birçok unsuru kapsamaktadır.

Batı Trakya yeni bir sahne olabilirdi, fakat başroldeki oyuncuların hepsi birbirlerini iyi tanıyorlardı. Enver, Libya'da olduğu gibi yine eylemci subaylar piramidinin tepesindeydi. Altında ise Eşref ve Süleyman Askerî gibi adamlar bulunuyordu. Diğerleri arasında ise Eşref'in kardeşi Selim "Hacı" Sami ve Karslı Cihangiroğlu İbrahim gibi isimler mevcuttu.[54] Batı Trakya'da başlayacak dramada hepsi önemli roller oynayacaktı. Bu, bölgedeki toprakların yeniden fethi, Geçiş Hükûmeti'nin tesisi, İstanbul'a meydan okunarak Batı Trakya Bağımsız Hükûmeti'nin ilanı ve bu kısa ömürlü teşekkülün lağvedilmesi gibi bazı kısa fasıllarla temayüz edecek bir dramaydı.

Fetih ve işgal

Batı Trakya toprakları ağırlıklı olarak Müslüman ahaliden oluşsa da, Yunan ve Bulgar yerleşimlerinin bulunduğu önemli bölgeler de mevcuttu. Bölge, Balkan Savaşları'ndan önceki dönemde hem Bulgar hem de Yunan millî aktivistlerinin millî bilinci yükseltmeye ilişkin toplu teşebbüslerine sahne olmuştu. Batı Trakya'nın Bulgaristan'a olan coğrafi yakınlığı, onu devrimci faaliyetler için doğal bir hedef hâline getiriyordu. Fakat bu teşebbüsler, nüfusun ezici bir çoğunlukla Müslümanlardan oluştuğu Rodop Dağları'nın, bölgeye girmeye çalışan Bulgar isyancıların

54 Birinci Dünya Savaşı'nın ardından, İngilizler Kars'ı işgal edip kendisini Malta'ya savaş esiri olarak gönderene kadar Cihangiroğlu İbrahim Bey, başkenti Kars olan Güneybatı Kafkas Geçici Hükûmeti'nde Cumhurbaşkanı olarak, bir diğer geçici hükümette önemli bir rol oynayacaktı. Bu iki geçici hükümet arasındaki bağlantılar için bkz. İbrahim Şirin, "İki Hükümet Bir Teşkilat: Garbî Trakya Hükümet-i Muvakkatesi'nden Cenub-i Garbî Kafkas Hükümeti Muvakkate-î Milliyesi'ne," *History Studies* 6:2 (2014), 125–42.

yolunu tıkamasıyla sekteye uğruyordu.[55] Bulgar milliyetçiler, hedeflerindeki nüfusa ulaştıklarında, onları yeni bir millî kimlik anlayışına pek de açık bulmadılar. Bölge halkının çoğu kendilerini dinî kimlikleri ve yerel kökleriyle tanımlamaktaydı. Hıristiyan nüfusu radikalleştirme çabaları adına daha öte bir güçlükse, militanlar arasındaki ihtilaflı çizgilerin rekabetinden kaynaklanan aksaklıklardı. Çabalar sıklıkla kaosla sona eriyordu.[56] Yunan çabaları Bulgarlarınkinden daha sonra baş göstermişse de, en azından Yunan Dışişleri Bakanlığı tarafından teşkilatlandırılma avantajına sahipti. Kalıcı gerilimlerin sükûnet görüntüsü altında da olsa varlığını sürdürmesine rağmen, Jön Türk Devrimi genel olarak devrimci faaliyetlere geçici bir durgunluk getirecekti.[57]

Birinci Balkan Savaşı sırasında Batı Trakya'daki halk, toprakların el değiştirmesinden dolayı büyük ıstırap çekti. Hem nizamî birimler hem de gayri nizamî çetelerden oluşan Bulgar kuvvetlerinin ilerlemesiyle, bölgedeki Müslüman nüfus, günümüzde "etnik temizlik" ifadesiyle özdeşleştirebileceğimiz kapsamda bir muameleye maruz kaldı. Cinayetlerin, zorla yerinden edilme ve din değiştirmelerin, tecavüzlerin, köy yakmaların, yaralama ve benzeri fiillerin de dâhil olduğu birçok şiddet olayı rapor edildi. Bölgede Bulgar yönetimi tesis edildiğinde, Pomaklar veya diğer bir deyişle Bulgarca konuşan Müslümanlar Hıristiyanlaştırılma çabalarının odağı oldular. Bu girişim, potansiyel bir homojen Slav nüfusu ayıran bariyerler olarak gördüğü şeyleri ortadan kaldırmak niyetinde olan bir hükûmetin yeni yaklaşımıydı. Carnegie Raporu, Pomakların din değiştirmeye zorlanmalarını "savaşın en az mazur görülebilir vahşetlerinden biri"[58] olarak ifade etmiştir. Vuku bulan tüm şiddet dikkate alındığında, bu,

---

55 Vemund Aarbakke, "Uneven Nation Formation and the Disruptive Effect of the Balkan Wars," Dimitris Stamatapoulos, ed., *Balkan Nationalism(s) and Ottoman Empire,* cilt 2 (İstanbul: Isis Press: 2015), 5.

56 A.g.e., 6-7.

57 A.g.e., 8.

58 Arbakke'de alıntılandığı şekliyle, 12.

bayağı bir ifade değildir. Fakat ne yazık ki şiddet burada bitmemiştir. Göreceğimiz üzere, İkinci Balkan Savaşı'nın Osmanlılara bölgedeki kontrolü yeniden tesis etme şansı sunmasıyla daha fazla cinayet bu şiddet dalgasını takip edecekti.

Askerî bir perspektiften bakılacak olursa, Enver'in Osmanlı gayri nizamî kuvvetlerine ilerlemeleri için işaret vermesiyle, Batı Trakya'nın ele geçirilmesi nispeten dolambaçsız ve hatta hızlı oldu. Enver 15 Ağustos 1913'te Osmanlı kuvvetlerine Eşref ve Sami'nin askerlerine istihkak ve cephane açısından ihtiyaç duydukları her şeyi sağlamalarını içeren bir emir gönderdi.[59] Edirne'den yola çıkan Eşref ve 115 adamı, bugün Bulgaristan sınırları içerisindeki Ivaylovgrad kasabası olan Ortaköy'ü alarak Batı Trakya'daki fetihler dizisinin ilkine imza attılar. Eşref ve adamları 15 Ağustos'ta Ortaköy'den ayrılıp batıdaki Koşukavak (Krumovgrad) istikametine doğru ilerlemeye başladılar. Öncelikli hedefleri, Müslümanlara ve ayrıca Yunan nüfusa karşı işlenen suçlardan sorumlu olan Bulgar çetelerinin (Eşref yazılarında hem kendisinin hem de düşmanın gerilla gruplarından "*çete*"[60] ifadesiyle bahsetmektedir) izini sürüp yakalamaktı.

Eşref, Enver'e, bulduklarına ilişkin bir saha raporu gönderdi:

> Bir süredir Koşukavak bölgesinde keşif faaliyetleri yürütmekle meşgulüm. Düşmanın konumuna dair bilgi toplamaya çalıştığım esnada, Bulgar hükûmetinin bir araya getirip "askerler" diye hitap ettiği bir haydut alayının Koşukavak'taki bütünüyle Müslüman köylerin insanlarının şerefine, mülküne ve hayatlarına kastetmiş olduğunu öğrendim. Hatta kolları bağlanmış 600 Müslümanın cesetlerini Papazköy yakınındaki bir vadide bizzat kendi gözlerimle gördüm. Bulgar subayların, toplanan paranın hayatını kaybeden Bulgar komitacıların ailelerine verileceğini söyleyip, Müslümanları tehdit ederek, onlardan para

59 Orijinal genelge için bkz. Bıyıkoğlu II, belge 9.

60 Bulgarlar söz konusu gayri nizamî silahlı gruplara *çete* ve üyelerine *çetnikler* diyordu.

topladıklarını dahi işittim. Köylerde tek bir mülk ve tek bir bakire kalmamış. Müslümanlar sürekli yok olma tehdidi altında yaşıyorlar. Dolayısıyla, efendim, Koşukavak'ı işgal etmekteki amaç, bütün bu amiyane Bulgar başıbozukları[61] bölgeden kovmaktı. Tabiatıyla iş çarpışmaya döndü ve hadise bu tür bir mahiyet aldı. Arzu edeceğiniz her emri yerine getirmeye hazırım…[62]

Eşref bu mezalim için Domuzçiyef isimli bir Bulgar subayını suçladı.[63] Eşref'in anlattığına göre, o ve kuvvetleri ertesi gün Koşukavak'ın dışında Domuzçiyef'in çetesiyle karşılaştı. Kesin bir çarpışmanın sonucunda, Eşref'in askerleri, Domuzçiyef'in ve bazı subaylarının da aralarında bulunduğu birçok Bulgarı ele geçirdi. 1.200 Bulgardan müteşekkil bu çetenin geri kalanı Eşref'in kuvvetlerince ya dağıtılmış ya da "yok edilmiş"

61 Bulgarlar bu tahkir edici ifadeyi sadece Müslümanlar için kullanıyorlardı.

62 ATASE 1-A/64/148/115/5–20, yeniden basıldığı şekliyle bkz.*Askeri Tarih Belgeler Dergisi* 89 (Kasım, 1989), 82–3.

63 Domuzçiyef/Domuschiev adı İkinci Balkan Savaşı'ndaki olaylar üstünde durmamaya meyilli olan Bulgar kaynaklarında gözükmemektedir. Miletich'in anlatısı Papazköy'deki silahsız Müslüman sivillere karşı gerçekleştirilen mezalimden bahsetse de Domuzçiyef adına yer vermemektedir. Lakin Dr. Vemund Aarbakke bu döneme ait, Bulgar görgü tanığı ifadelerinin kayıtlı olduğu bir kaynak bulmuştur. Bu kaynak Domuzçiyef'in 1913 yazında bölgede olduğuna işaret etmektedir. Papazköy'den bir adamın ifadesine göre o ve memleketlileri Osmanlı askerlerinin ve başıbozukların hücumlarının ardından köylerini terk etmişler, taburu orada konuşlanmış olan Binbaşı Domuzçiyef'in bulunduğu Koşukavak'a (Krumovgrad) gitmişlerdi. Orada karşılanmışlar ve kendilerine ekmek ile çarık verilmişti. Bu ifadeye göre, "Birkaç günün ardından Kuromovgrad/Koşukavak Türk askerleri ve başıbozuklar tarafından sarıldı. Domuzçiyef'in taburu yok edildi ve Domuzçiyef askerlerinden bazılarıyla birlikte esir alındı." Dolayısıyla her ne kadar Domuzçiyef'in Papazköy'deki mezalimden sorumlu olup olmadığı ve taburunun personel sayısı belirsiz olsa da, böylelikle Eşref'in anlatısı büyük ölçüde teyit edilmiştir. Vemund Aarbakke, şahsi görüşme, 18 Şubat 2014.

gibi görünmektedir.[64] Osmanlıların altı ölü ve on iki yaralıdan oluşan kayıpları ise nispeten hafifti. Eşref, öldürülenler ve ele geçirilenlerden alınan silahlarla bir "millî alay" kurduğunu ve Koşukavak'taki geçici yerel hükûmetin başına bölge halkından Kamber Ağa isimli bir Müslümanı getirdiğini belirtmektedir.[65] Bu tecrübe, akıncı Osmanlı gönüllülerinin araziyi emniyet altına alıp, yerel ve önde gelen bir Müslümanın kurtarılan bölgeyi yöneteceği sivil bir hükûmet kurmaları şeklindeki, Batı Trakya'nın dört bir yanında takip edilecek bir model tesis etti.

Eşref'in kuvvetleri Koşukavak'taki zaferin ardından Bulgar topraklarının daha da içlerine doğru ilerlemeye devam etti.[66] Öncelikle güneye yöneldiler ve 18 Ağustos'ta herhangi bir çarpışma olmaksızın Mestanlı'yı (Momchilgrad) aldılar. Ardından kuzeye döndüler ve bir çarpışmanın ardından Kırcaali'yi ele geçirdiler. Kırcaali, en önemlisi daha sonra paşa unvanını kazanacak olan Talat Bey olmak üzere, (Eşref Batı Trakya'da bulunduğu dönemde onunla temas hâlinde olacaktı) bazı İttihatçı aktivistlerin memleketi olmasından ötürü, bu kişiler için kutsala yakın bir mahiyetteydi. Aslına bakılırsa, Talat'ın amcası Emin Ağa ve akrabalarını sağ salim bulmak Eşref'i rahatlatmıştı. Yerel bir milis gücü teşkilatlandırmaya ve yerel liderler tayin etmeye onlar yardımcı oldular.[67] Batı Trakya'da icra edilen akına Büyük Devletler'in verebileceği yanıttan endişe duyan İstanbul, uluslararası yükümlülüklerinin ihlal etmeyerek, bölgedeki Müslüman nüfusu korumak adına bölgeye birim göndermeyi düşünmediğini

64 EK2, 283 No'lu tarama. Eşref, bir başka yerde 83 Bulgarın esir alındığından, yargılandığından ve infaz edildiğinden bahseder. Gündağ, *1913*, EK1, 181.

65 Gündağ, *1913*, 121; EK2, 283 No'lu tarama.

66 Birinci Balkan Savaşı sırasında el değiştiren bu toprak parçası henüz Bulgar kontrolüne geçmişti.

67 EK2, 283 No'lu tarama; Gündağ, *1913*, 122.

19 Ağustos'ta yazılı olarak belirtti.[68] Bu girişim, gittikçe nazikleşen bir durumu incelikle idare etme teşebbüsüydü.

Böylelikle Eşref'in küçük kuvveti birkaç gün içerisinde Koşukavak, Mestanlı ve Kırcaali bölgelerini emniyete almış oldu. Kendisinin anlatımından, bunun hem kaybedilen toprakları geri almaya hem de ağır cezalar dağıtmaya yönelik bir harekât olduğu açıktır. Örneğin, Kırcaali'yi aldıkları sıralarda, Eşref'in söylediğine göre, Osmanlı askerlerini gazlamakla tehdit eden bir Bulgar süvari komutanıyla karşılaştılar. "Halka zulmetmiş ve savaş kurallarına saygı göstermemiş olan bu komutanı cezalandırdık; lakin gazla değil, sürükleyerek."[69] Filhakika, istila kuvvetinin zulüm işlemiş olanlara karşı yargısız adalet dağıtmasıyla ceset sayısı yükselmeye başlamıştı. Bazıları kurşuna dizilirken, bazıları da asıldı. Göreceğimiz üzere, zaman zaman Osmanlı kuvvetlerinin kendileri de suç işlemiş olsalar da, öyle görünüyor ki Osmanlılar en azından bazı durumlarda hızla tepki vermiş ve kendi saflarındaki failleri idam etmişlerdir. Bunun dışında kalan zamanlarda ise, yerel nüfus ile gayri nizamî kuvvetlerin ipleri kendi ellerine almaları, tahmin edilebileceği gibi ürpertici sonuçlara sebebiyet verdi.

Beklenileceği üzere, Bulgar kaynakları hikâyenin başka bir yüzünü anlatır. Osmanlı/Türk tarafının anlatılarındaki dikkat çekici hususlardan birçoğu, diğer tarafın anlatılarında ya yer almamakta ya da çok farklı yorumlanmaktadır. Görmüş olduğumuz üzere, çetesinin yaptığı zulümlerle, Eşref'in bölgeye ilk ilerleyişini meşrulaştırmada merkezî bir rol oynayan Domuzçiyef'in adı, Batı Trakya'nın hikâyesinin Bulgar gözünden yeniden anlatımında öne çıkmaz. Benzer bir şekilde, Türk dilindeki anlatılarda "sert çarpışmalar" olarak tanımlanan hadiseler, Bulgar versiyonlarda

---

68 Bıyıklıoğlu, I, 73.

69 EK2, 283 No'lu tarama.

sivil katliamları olarak ele alınır.[70] Dahası, Bulgar anlatıları Yunanların "Türklerle" birlikte Bulgarlara karşı oynadığı kalleşçe role vurgu yapar. Bu anlatılara göre, örneğin Yunan ordusu, Osmanlıların Batı Trakya'daki otonom hükûmeti[71] ilan etmesiyle koordinasyon hâlinde, Dedeağaç'ı, geri çekilmekte olan Bulgarlara vermeyi "sinsice" geciktirmiştir ve elbette, Müslüman kuvvetler tarafından Bulgar nüfusa karşı katliamlar gerçekleştirilmiştir. Söz konusu anlatılar pogrom, gelişigüzel cinayet ve tecavüz suçlamalarını öne çıkarır.[72] Açıktır ki, tarihin bu sayfası yaşanan büyük şiddetle karakterize edilmektedir ve dolayısıyla yüksek düzeyde historiyografik tartışmalarla çevrilidir. [73] İki tarafın ihtilaflı anlatımları, sınırlar değişirken yaşanan çarpışmaların vahşi mahiyetinde genellikle mutabıktır. Eşref'in kaleme aldıkları da, yargısız infazlar, köy yakmalar ve Bulgar kadınların iğfal edilmesi gibi ürpertici hadiselerden yoksun değildir. Eşref hakkında dürüst olmak gerekirse, kendisi bu korkunç hadiselerin üstünü örtüyor intibaı uyandırmamakta, aslında onları belgelendirmeye çabalıyor gibidir.

Belki de Eşref için aynı derecede nahoş olan, Osmanlı'nın Batı Trakya'daki operasyona verdiği üst düzey desteğin azalmakta olduğuna dair işaretlerdi. Eşref, bazı isimsiz yetkililerin

70 Vemund Aarbakke, "The Independent Republic of Gumurdjina (1913) - What do the sources tell us?" yayınlanmamış konferans makalesi.

71 Aslında Yunan hamlesi, sınırlarına Atina'nın saygı gösterdiği bir oluşum olan bağımsız bir Batı Trakya'nın tesis edilmesini teşvik etmek suretiyle Sofya ve İstanbul arasındaki uzlaşmayı akamete uğratmak maksadını taşıyordu. Venizelos hükümeti, temeli çatırdamakta olan bu devlete silah yardımı vaat edecek kadar ileri gitmişti. Şimşek, 79-80.

72 Öne çıkan örneklerden biri için bkz. Lyubomir Miletich, *Istoriyata na Giumiurdjinskata avtonomiya* (Sofya, 1914). Bir Bulgar etnolojist olan Miletich, Osmanlı kuvvetlerinin ricatı ve Bağımsız Batı Trakya Cumhuriyeti'nin lağvedilmesinden kısa bir zaman sonra Batı Trakya'yı ziyaret etmişti. Bu çalışmanın ilgili kısımlarına dair tercümesini benimle paylaştığından ötürü Dr. Vemund Aarbakke'ye son derece minnettarım.

73 Tarihsel boyutu için bkz. "The Independent Republic," 14 ve devamı.

"yüreksizlikleri" dolayısıyla, kendisinin faaliyetlerine karşı çalıştıklarını fark etmişti. Talat ve Enver'in ne yapacağını düşündü. Fakat kısa zaman sonra Enver'in dirayetinin dahi sarsılabileceği ortaya çıktı. Enver, 19 Ağustos'ta Eşref'e çektiği bir telgrafla ona Koşukavak'ın ötesine geçmemesini ve hatta "mevcut durumun gereklilikleri"[74] dolayısıyla geri çekilmeye bile hazır olmasını emretti. Eşref'in olumlu raporlarıyla cesaret bulan Enver, Batı Trakya'daki operasyonları şahsen desteklemiş olsa da, ricat edilmesi yönünde giderek artan bir baskıya maruz kalıyordu. Enver, böyle bir tereddüt göstermekle, muhtemelen Eşref'e yerel komutanların kendi kararlarını vermeleri için kapının açık olduğu işaretini vermekteydi.[75] Batı Trakya hikâyesi bu andan itibaren bağımsız ve sıra dışı bir karaktere bürünecekti.

Fakat eğer Batı Trakya'daki harekâta devam edecekler ise Eşref ve adamları asla İstanbul'dan bütünüyle bağımsız olamazlardı. Öncelikle daha çok askere ve daha önceki günlerde Osmanlı topraklarından gelmekte olan türden mühimmata ihtiyaçları olacaktı.[76] Enver, görüşmek için Eşref'i Ortaköy'e çağırdı. Ense kökünde çıkan bir çıbandan ve yüksek ateşten mustarip olsa da Eşref, 22 Ağustos'ta Enver ve danışmanlarıyla görüşmeye gitti. Buluşma yerine vardığında durumun ne kadar zor olduğu apaçık ortadaydı. Kimileri hükûmetin pozisyonunu dile getirmekteydi. "Enver'le mutabakata varmayı başarabildim ancak bu sadece gizli ve anlık bir biçimde oldu. Enver'in gözleri yaşlarla doluydu, Osmanlı hükûmetinin baskısı altındaydı. Sanki Ruslar sımsıkı sıkıyor gibi görünüyordu."[77]

Eşref, Edirne'nin İttihatçı valisi Hacı Adil, Hariciye Nazırı Said Halim Paşa, Talat ve Enver Beylerle daha detaylı görüşmeler yaptı. Eşref, Enver'in manevi bir ıstırap çektiğini belirterek şöyle

---

74 Bıyıklıoğlu, I, 75.

75 Gündağ, 123, Bıyıklıoğlu, I'den alıntı, 75; Şimşek, 71.

76 TNA FO 195/2454, 28, 24 Eylül 1913.

77 EK2, 283.

der: "Eğer ona kalsaydı, bize katılmakta tereddüt etmezdi."[78] Eşref, Trakya topraklarının ele geçirilmesi harekâtının devam ettirilmesini savundu. Kısa zamanda sadece bütün Batı Trakya'yı geri almaya muvaffak olmakla kalmayıp, aynı zamanda Doğu Makedonya içerisine de ilerleyebileceğini vaat etti. Kendisine yöneltilen soru şuydu: "İşgal etmeye muktedir misin?" Eşref'in yanıtı kendinden fevkalade emindi: "İş meydanda." Eşref sonrasını şöyle açıklar: "Enver bize yardım etmekten yanaydı. Hacı Adil, sanki bunu o tavsiye etmiş görünüyordu. Talat yapabilseydi bizi desteklerdi." Görünüşe göre, Eşref gönülsüz bulduğu Enver'i yüz yüze özel bir görüşme yaptıktan sonra, Batı Trakya'daki harekâtın devam etmesi gerektiğine ikna etmeye muvaffak olmuştu.[79] Akabinde, isimlerini sayarak bir grup adam talep etti. Listenin başında Süleyman Askerî yer alıyordu. Öteki isimler ise Lütfi Fatihi, Bandırmalı İlyas ve İskeçeli Arif'ti. Bu adamların hepsi savaş esnasında sırtını güvenle yaslayabileceği Teşkilat-ı Mahsusa ajanlarıydı.

İstanbul'da bulunan isteksiz hükûmet yetkilileriyle başa çıkmak için bir strateji geliştirdiler. Eşref kuvvetlerini geri çekmeyi kabul edecekti. Fakat kardeşi Selim Sami'nin emrindeki kuvvetlerin bölge boyunca yayılmış ve dolayısıyla muhabere kapsamı dışında kalmış olmasını geri çekilmemek için bahane olarak sunacaklardı. Bu onların kozu olacaktı. Eşref Süleyman Askerî'yi yanına çağırdı ve ikili birlikte plan yapmaya başladılar. Eşref, nizamî birliklere mensup olan Ortaköy'deki Yüzbaşı İlyas Bey'e 24 Ağustos'ta bir telgraf göndererek Batı ve Doğu Trakya arasındaki sınırları kapatmasını istedi. Bu talep, Batı Trakya topraklarını Osmanlı İmparatorluğu'nun geri kalanından ayırmaya yönelik teşebbüsün ilk belirtisiydi.

78 EK2, 283.

79 Bıyıklıoğlu, II, Vesika 10.

Süleyman Askerî'nin bölgeye varmasının girişimi tahkim ettiği açıktır. Göreceğimiz üzere, Askerî'nin şairane sezgisinin Eşref'in kararlı ve iş bitirici yaklaşımını tamamlamasıyla iki arkadaş birlikte iyi çalışmışlardır. Bu sırada, Enver, onların çabalarını ne kabulleniyor ne de reddediyordu, fakat Eşref işler ciddiye binince Enver'in bu girişime arka çıkacağını hissetmişti. Aslına bakılırsa, Enver Trakya harekâtı için bir parti Martini-Henry tüfeği göndermeyi vaat etmişti. Bu görüşmeler, subayların ve askerlerinden bazılarının Batı Trakya'daki operasyonları sürdürmeleri kararıyla neticelendi. Fakat bunu müstakil bir şekilde, gönüllü pozisyonunda, Enver'in dirsek teması ve göz kırpmasıyla, ancak Osmanlı hükûmetinin desteği olmaksızın yapacaklardı.[80] Bazı bakımlardan her şey bir kez daha Libya'daki gibiydi.

Enver ve Talat Edirne'ye dönerken, Eşref ve Askerî ise aksi istikamete, Batı Trakya'nın iç kısımlarına doğru ilerledi. Koşukavak'a dönüp Eşref'in daha önceden talep etiği takviye kuvvetleri karşıladılar. Kısa süre sonra güneye, Gümülcine'ye veya bugün Yunanistan'daki adıyla Komotini'ye doğru yol aldılar. Eşref ve adamları, birkaç kısa çarpışmanın ardından, takvimler 31 Ağustos 1913'ü gösterirken günbatımında Gümülcine'ye girdiler. Gümülcine sadece on gün önce Yunan kuvvetleri tarafından Bulgarlara terk edilmişti. İngiliz raporları, Gümülcine'yi işgal eden Osmanlı askerlerinin Mauserler'le, yani nizamî Osmanlı kuvvetlerine tedarik edilen tüfeklerle kuşanmış olmasını, bir resmî destek belirtisi saydılar; fakat Eşref ve Askerî'nin adamları bunları gayet tabii Osmanlı silah dükkânlarından da tedarik etmiş olabilirlerdi.[81] Osmanlıların önce Libya'daki ve

80 Bıyıklıoğlu, I, 75. Gerçek şu ki Ahmed İzzet Paşa gibi eski kurtlar durumdan açıkça rahatsızdı. Birkaç gün sonra Selim Sami'nin öldürüldüğü ve grubundakilerden birkaçının, tahminen intikam almak üzere Batı Trakya sınırını geçtiğine ilişkin, Ahmed İzzet Paşa'nın küçümseyerek yaklaştığı (ve doğru olmayan) bir söylenti rapor edildi. BOA DH.KMS 63/10 (27 Ağustos 1913).

81 TNA FO 195/2454, 59, 10 Eylül 1913.

şimdi de Batı Trakya'daki çarpışmalara resmen müdahil olma görüntüsüden kaçınmak için başvurdukları çareler göz önüne alındığında, İngiliz konsolosluk raporları, belki de anlaşılır bir şekilde, bu resmî veya gayri resmî kuvvetler meselesinin üstüne özel bir ilgiyle eğiliyordu. Görmüş olduğumuz gibi, bu her ne kadar topyekûn bir destek değildiyse de, her hâlükârda Batı Trakya'nın ele geçirilmesinin Osmanlı Harbiye Nezareti'nin desteğiyle tamamlandığı açıktı.

Osmanlı subayları, şehri ele geçirmelerinden kısa bir süre sonra, başkenti Gümülcine olan Batı Trakya Geçici Hükûmeti'ni (Garbî Trakya Hükûmet-i Muvakkatesi) ilan ettiler. Salih Hoca Mehmedoğlu veya diğer adıyla Hafız Salih isimli Pomak bir müderris, bu hükûmetin başkanlığına seçildi.[82] Lakin çeşitli kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla, bu yeni mini devletin arkasındaki itici gücün Eşref, Sami ve Askerî Beyler olduğu açıktı. Bu üç adam bir icra heyeti oluşturup, her biri kilit birer rol oynadılar: Eşref "Millî" ve Paramiliter Çeteler Komutanı'ydı;[83] Süleyman Askerî Genelkurmay Başkanı; Selim Sami "Millî" ve Paramiliter Çeteler Müfettişi; Eşref'in Edirne'den okul arkadaşı olan

82 Hafız Salih, kendisini, bağımsız hükümete destek vermeyen İstanbul'un ihanetine uğramış gibi hissetti ve hem Bulgarlarla ve hem de Yunanlarla iş birliği yaparak Yunan parlamentosunda iki dönem milletvekili oldu.

83 "Millî" ifadesi neredeyse hep "national/ulusal" olarak çevrilmektedir, fakat bu, iki bakımdan sorunludur. Birincisi, kelimenin Osmanlılar tarafından kullanımındaki dinî/mezhepsel manayı aktarmakta başarısızdır ki bu, dinî (Müslüman) ve etnik (hem Türk ve hem de diğerleri olmak üzere muhtelif) kategorilerde bir çöküşü yansıtır. İkincisi, sadece Müslümanları bile oldukça heterojen olan bir nüfusa etnik homojenlik empoze etmek gayesi gütmüş Türkiye Cumhuriyeti de dâhil olmak üzere Osmanlı sonrası ulus devletlerin tarihdışı anlatısına hizmet etmektedir. Fakat alternatiflerin kullanışsız olmasından ötürü ifadeyi tırnak içinde sundum.

12. Batı Trakya'da kullanılması için üstüne
Osmanlı yazısı basılan Bulgar pulları. (EK belgeleri)

Sapancalı Hakkı ise Jandarma kuvvetlerinin başıydı.[84] Böylelikle, Osmanlı tarafındaki girişim sivil bir hükûmeti, Batı Trakya'daki paramiliter bir liderliği ve daha belli belirsiz bir şekilde, oluşuma zaman zaman müdahale edecek, ancak bu konudaki görüşleri, teşebbüse topyekûn destek verilmesinden açık bir aleyhtarlığa kadar uzanan bir yelpazede değişen İstanbul'daki Osmanlı hükûmetinin çeşitli aktörlerini içermekteydi. Yani bu, üstüne bir hükûmet inşa etmek adına pek güvenli bir zemin değildi ve yakın zamanda kötü sonuçlanacaktı.

Öte yandan, başlangıçta bu yeni girişim açısından işler iyi gitti. Kurdukları hükûmet şaşırtıcı derecede zindeydi. Süleyman Askerî, Gümülcine'nin ele geçirilmesinin ardından, Geçici Hükûmet'in işleri için Müslüman nüfusun önde gelenlerini bir kongreye çağırdı.[85] Muhtemelen 61.000 kadar gönüllünün iştirak ettiği bir milis kuvveti tesis edilmesine muvaffak olundu.[86] Bir parlamento, bir icra kurulu, yargı sistemi, üç bakanlık, bir vergi dairesi ve bir kamu personeli grubu, bu güya yeni devletin çalışmakta olan organlarını teşkil etmekteydi. Teşekkülün

84 Iliya Slavkov ve Boryana Dimitrova, *Sachanli-Historical and ethnographic study* (Sofya, 1989), 106. Bana bu çalışmanın İngilizce çevirisini temin ettiği için Vemund Aarbakke'ye teşekkür ederim.

85 Şimşek, 75–6.

86 Gündağ, 143.

liderleri, sanki onun resmî bir mahiyet almasına duydukları arzuyu vurgulamak istermişçesine, devlet olma durumunun resmî formalitelerini uygulama zahmetine de katlandılar. Türkçe ve Yunanca olmak üzere iki dilli pasaportlar çıkarıldı ve (her ne kadar bunlar başlangıçta üstüne Osmanlı yazısı basılan Bulgar pulları olsalar da) posta pulları basıldı. Süleyman Askerî, Eylül ayının ilk günlerinde şehitlik, kahramanlık, hürriyet ve yiğitlik gibi vatanseverlik imgelerine temas eden bir "millî" marş kaleme aldı. Marşın bir kıtası şu şekildedir:

Biz, millî istiklâl için Meriç'i, Karasu'yu aştık,
Bütün müstevlileri ezerek, yenerek hedefe ulaştık.
Balkanlarda şanlı bir cumhuriyet çığırını açtık,
İlk defa hürriyet meş'alesini biz yaktık.[87]

Böyle bir girişim için bayrak neredeyse *de rigueur* [zarurî] mahiyetteydi ve sembolik önem taşıyan bayrak kısa bir süre sonra layığıyla imal edildi. Bayrağın tasarımından doğrudan kimin sorumlu olduğuna ilişkin birbiriyle örtüşen birkaç anlatım vardır ve Eşref bunların hepsinde ciddi ölçüde öne çıkmaktadır. Bir anlatıma göre Eşref, bayrağın 70x00 cm ölçülerinde bir modelini mukavva üzerinde oluşturmuştur. Bir başka anlatıma göre ise Dedeağaç'taki Yunan bir terziye prototip yaptırmıştır.[88] Her hâlükârda bayrak yeşil, beyaz ve siyah olup, ay yıldız taşıyordu. Ay yıldız Türklüğü, yeşil İslam'ı, siyah yası (maruz kalınan acı ve zulmü) ve beyaz hürriyeti temsil ediyordu. Bayrak geçici hükûmet topraklarının dört bir yanındaki resmî binalarda dalgalanıyordu.

Geçiş Hükûmeti, varlığına vesile olan hizipçi şiddet göz önüne alındığında, belki de şaşırtıcı bir şekilde, farklı topluluklardan destek aldı ve Türk, Yunan, Pomak, Ermeni ve Yahudi

87 Şimşek, 195. Netleştirmek adına: Karasu Nehri batı sınırını teşkil ediyordu. Osmanlılar nehri geçmedi.

88 Bayrağın yapımına ilişkin muhtelif hikâyeler için bkz. Şimşek, 82, n 230.

cemaatlerden temsilcileri bünyesinde barındırdı.[89] Kısmen çok milletli, çok dinli ve çok dilli Osmanlı sistemini ve kısmen oportünizmi model alan mini devlet, gücünü –ve desteğini– karma nüfusundan almış gibi görünmektedir. Bu devletin yapısı, daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nde bir hesaplaşma olarak ortaya çıkacak olan tek uluslu modelden katiyetle farklıydı. Örneğin Dedeağaç ve Sofulu'nun valileri Rum Ortodokstu; karma bir heyet, sadece Talat Bey'le değil aynı zamanda Ekümenik Patrik ve Yunan Büyükelçisi'yle de görüşmek üzere Batı Trakya'dan İstanbul'a gitti; Yahudi yayıncı Emanuel Karasu, hem Batı Trakya Resmî Devlet Ajansı'nın tesis edilmesi ile ve hem de Fransızca-Türkçe olmak üzere iki dilli bir gazetenin *L'Indépendent/İstiklal*'in[90] yayımlanmasıyla görevlendirildi. Ancak bazı bölgelerde, Geçiş Hükûmeti'nin bu ekümenik yüzüyle çelişen etnik-dinî şiddet alametleri de vardı. Her şeye karşın, Osmanlı toplumsal yönetim tarzı özelliklerini muhafaza etmiş olduğundan ötürü bu hükûmetin, bazı Türkçe anlatılarda sıkça söz edildiği şekilde, bir "Türk" cumhuriyeti olarak görülmesi zordur.

Osmanlı ilerleyişi, çarpışma, toprak genişletme ve hesaplaşmadan mürekkep bir hâlde devam etti. Batı istikâmetinde ilerleyen Osmanlı gönüllüleri, Gümülcine'nin ele geçirilmesinden bir gün sonra, 1 Eylül 1913'te İskeçe'yi aldı. İngiliz kaynakları İskeçe'yi alan Osmanlı kuvvetinin "Kürtlerden, Araplardan ve Türklerden müteşekkil olduğunu, gönüllü görünümünde olduğunu ve Yüzbaşı Eşref Bey ile Türk ordusunun muvazzaf veya eski subayları tarafından komuta edildiğini" not düşmüştür.[91] "Bu askerler," demişlerdir, "İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından silah altına alınmışlardı." Dolayısıyla, "Osmanlı hükûmetinin,

89 Kevin Featherstone ve diğerleri., *The Last Ottomans: The Muslim Minority of Greece, 1940–1949* (London: Palgrave Macmillan, 2011), 28.

90 Bu doğrultudaki niyete rağmen, gazetenin basımı muhtemelen gerçekleşmemiş gibi görünmektedir.

91 TNA FO 195/2454, 59 ve devamı., 10 Eylül 1913.

askerlerinin Meriç Nehri'nin batısındaki bölgeleri işgal ettiğini reddetmesi ziyadesiyle kelime oyunu"ydu. Bir başka İngiliz kaynağı, "Eşref Bey, Hacı Sami Bey ve Süleyman Bey'in liderliği" ile Libya'daki önceki faaliyetler arasında bağlantı kurmuştur.[92] İngiliz gözlemciler bir kez daha Osmanlıların nizamî ve gayri nizamî kuvvetleri arasındaki akışkanlığa ışık tutmaya hevesliydiler: "Sorumlulukları altındaki 'gayri nizamî' unsurların birçoğu, Türk ordusunun Meriç'teki birliklerinden 'firar' edip nehir boyundaki dindaşlarına yardım etmek için 'gönüllü' olan nizamî unsurlarından oluşmaktaydı."

İskeçe'de bir kez daha geçici bir yönetim kuruldu. Yönetimin başında Niyazi Bey isimli, yerel nüfustan biri bulunuyordu. Bu yapı, kısa zaman sonra bir Bulgar süvari müfrezesini pusuya düşürdü. Bu esnada Eşref'in kardeşi Sami, Ahmed Ağa isimli bir Bulgar partizanı ele geçirip idam etti.[93] Komşu Eğridere bölgesinde, ilginç bir şekilde adı Enver olan bir başka Bulgar partizan, ihanet ve zulümle suçlanıp aynı muameleye uğradı. Daha da ilginç bir şekilde bu zatın adı Eşref olan kardeşi ise Kırcaali'ye gönderildi ve asıldı. "Millî" güçlere mensup bir asker de yağmadan dolayı İskeçe'de asılacaktı.[94] Bu hadiseler Batı Trakya'daki çatlakların sadece dinle tanımlanmadığını göstermektedir. Ahmed Ağa, bölgeyi işgal ettikleri vakit Bulgarları desteklemiş bir Müslümandı. Yağmacı ise Osmanlıların Batı Trakya'da tesis ettikleri askerî kuvvetin bir mensubuydu. Ayrıca, kuruluşunun ardından Osmanlı mini-devletini desteklemiş Hıristiyan ve Yahudilere ilişkin başka örnekler de mevcuttu.

Önce Osmanlı'dan Bulgar yönetimine ve ardından tekrar Osmanlı yönetimine geçmek suretiyle, Balkan Savaşları sırasında

92 TNA FO 195/2454, 30 ve devamı., 18 Eylül 1913, Morgan'dan (Selanik) Marling'e (İstanbul).

93 EK2, 284 No'lu tarama.

94 Miletich bunu sivil bir görüntü vermeye yönelik medeni duruşa isnat eder. Miletich, 1918, 214-15.

yaşanan çarpıcı otorite değişiklikleri bölge halkının kimliklerini alt üst etmekteydi. Eşref'in belirtmiş olduğu üzere, Bulgar askerlerinin Birinci Balkan Savaşı sırasında bölgeyi işgal etmelerinin ardından, özellikle de Bulgarca konuşan Pomaklar olmak üzere Müslüman nüfus pek çok kez Hıristiyan olmaya zorlanmıştı. Bu, Carnegie Vakfı'nın çatışmanın nedenlerine ilişkin raporunda da yer almıştır.[95] Hatta bu sürecin sonunda Hıristiyanlığa geçenlerden bazıları, eski din kardeşlerine karşı işlenen suçlarda yer almış gibi görünmektedir. Osmanlı kuvvetlerinin ihtilaflı bölgeyi emniyete almasının ardından hızla intikam alındı. Osmanlıların Gümülcine'yi ele geçirmesinden kısa zaman sonra, Bulgarlar için faytonculuk yapmak ya da ordularına kadın temin etmek suretiyle Bulgarlara hizmet eden bazı Müslümanlar asıldı.[96] Eşref, otuz kadar kişinin bu kimlik değişikliğini hayatlarıyla ödediklerini belirtir. Eşref'in ifadesiyle, "Hacı Ahmedler Hacı Kostaslara dönüşmüştü." Yeni devlet, Bulgar yönetimi sırasında gerçekleşen İslam'dan Hıristiyanlığa zorla geçiş hadiselerini tersine çevirmek için Müslüman kimliğinin ihya edilmesi, zimmete geçirilen mülklerin iadesi ve baskı mağdurlarına yardım ve destek verilmesi adına yetkililerden ve imamlardan müteşekkil gruplar göndermiştir.

Eşref, hesaplaşmalar ve artan ölü sayısı arasında birkaç ürpertici sahneyi not düşmüştü. Bu sahnelerden birinde, iki oğlunun ölümüne tanıklık etmiş olan bir anne mevcuttu. Kadına yiyecek yardımı yapılarak biraz destek verilmiş, fakat kadın, "Gelinime daha çok, bana daha az verdiniz," diyerek çıkışmıştı. Eşref, kadının kendisine yapılan yardımın nispeten az oluşundan iki oğlunun öldürülüşüne tanıklık etmekten daha çok etkilendiği

95 Taha Akyol, *Rumeli'ye Elveda*, 178.
96 FO 195/2454, 49–50, 9 Ekim 1913, Badetti'ten (Dedeağaç) Eyres'e (İstanbul).

yorumunda bulunmuştur. Kadının yas sırasında böyle tepki göstermesi karşısında hayretini belirtir: "*Bu da insan!*"[97]

Eşref, daha birkaç çarpışmadan ve faillerin ele geçirilip cezalandırılmasından sonra bir başka tüyler ürpertici hikâyeyi daha not düşmüştür. Bu sahneyi yıllar sonra yeniden anımsamak bile tüylerini diken diken edecektir. Babalarının yanı başlarında infaz edildiğinden haberleri olmayan beş küçük çocuğu anlatmıştır. Minikler babalarının cesedinden sızan kanla vücutlarını boyarken, "Babacığım, babacığım," diye bağırıyorlardı. Maktul, Eşref ve adamları gelmeden dakikalar önce vurulmuş, komşusunun tüfeğinden çıkan bir merminin kurbanı olmuştu.

Cumhuriyetten önceki cumhuriyet, nam-ı diğer "İlk Türk Cumhuriyeti"

Batı Trakya'da bir devlet kurma girişimine, başından beri, hukuk normlarını gözetmek ile onları hiçe saymak arasında oluşan tuhaf bir kompozisyon damga vurmuştu. Bu korsan girişimin, bu dönemde bölgeye karakterini veren şiddet ve karşılıklı ithamlar arasında devlet olmanın bütün formalitelerini gözetmeye hevesli olması garip görünebilir. Nihayetinde başından beri bu misyonun aslî unsuru, en azından Büyük Devletler'in temsil ettikleri hâliyle uluslararası mutabakata çomak sokmaktı. Fakat bu ayrık devlet, kendi askerî hiyerarşisine ve hatta Enver'e bile karşı gelerek bir adım ileri gitti. Sanki bu sözde devletin arkasındakiler, devamlılık araçları yaratmanın devletin kendini gerçekleştirmesine vesile olacağına inanmış gibiydiler.

Geçici Hükûmet, görece başarılı bir başlangıcın ardından sorunlarla karşılaşmaya başladı. Adanmış ve becerikli lider kadrosu, yeni devletin tesisi ve işleyişindeki sorunların çoğunu aşsa da, kısa bir süre sonra daha büyük sorunlarla karşı karşıya kaldı.

97 EK2, 285 No'lu tarama.

Eylül ayı içerisinde işler Geçici Hükûmet için kötüye gitmeye başladı. Asıl sorun uluslararası arenadaydı. Ağustos ayında Geçici Hükûmet'in ilan edilmesiyle Büyük Devletler endişelerini belirtmişlerdi. İngiltere, bir başka Osmanlı-Rus Savaşı ihtimali de dâhil olmak üzere, Rusların duruma kuvvetli bir tepki vermesi olasılığından özellikle endişeliydi.[98] Osmanlı ve Bulgar hükûmetlerinin, Osmanlı'nın Edirne'yi elinde tutacağı fakat Batı Trakya'yı Bulgaristan'a vereceği bir mutabakata varmaları Büyük Devletler'in açık tercihiydi. Diğer bir deyişle, Batı Trakya Bağımsız Hükûmeti'nin sonlandırılmasını talep ediyorlardı. Rusya'nın büyükelçisini Osmanlı başkentinden çekmenin eşiğinde olduğu haberlerini duyan (ki bu, tarihsel tecrübeye göre uğursuz bir işaretti) ve Büyük Devletler'le ilişkilerinin daha fazla gerilmesinden korkan İstanbul, Batı Trakya'daki liderliğe henüz kurdukları devletten vazgeçmeleri için baskı yapmaya başladı.

Yunanistan bu sırada söz konusu toprakların Bulgaristan'a iade edilmesi ihtimalinden gittikçe artan bir endişe duyuyordu. Bunun sonucunda Atina, Bulgaristan'ın bölgeyi ve bölgedeki Ortodoks sakinleri kontrol etmesine mâni olmak için Geçici Hükûmet'le iş birliğine başladı. Atina'nın, boşalttığı bölgenin Osmanlı subaylarınca işgal edilmesine imkân vermek için Batı Trakya'dan çekilişini nasıl zamanladığını görmüştük. Bu gibi taktikler Osmanlılara duyulan bir muhabbetten ziyade Bulgar yayılmacılığını engellemek adınaydı.

Önde gelen bir Yunan Ortodoks piskopos, Geçici Hükûmet'le iş birliği ihtimallerini görüşmek üzere Eylül ayının ilerleyen günlerinde Gümülcine'ye gitti. Özellikle, Bulgarlar tarafından alınmasını engellemek için güneydoğudaki Dedeağaç (Alexandroupoli) limanının Geçici Hükûmet'e devredilmesi tartışıldı.[99] Batı Trakya'daki girişimin, henüz bir barış antlaşması imzalamamış

98 Gündağ, 128.
99 Aarbakke, "The Independent Republic," 17.

olduğu Bulgaristan'a bir baskı aracı olarak kullanılması İstanbul'u önceleri az çok memnun ediyordu; fakat şimdi Batı Trakya'nın kaderinin kendisinin iştiraki olmadan tayin edilme ihtimalinden kaygı duyar hâle gelmişti. Bölgenin güneydoğusunda yaşanan bir şiddet parlaması hiç de iyi olmamıştı. Büyük bir Bulgar mülteci grubu, Bulgar gönüllüler tarafından kısmen kurtarılmadan önce Müslüman çetelerin saldırısına uğramış,[100] bu da otonom devletin büyük bir uluslararası sorumluluk hâline dönüşebileceğini İstanbul'un korkularına eklemişti. İstanbul'un, Batı Trakya'daki Osmanlı liderliğine topyekûn geri çekilmeleri için baskı yapmaya başladığı nokta buydu.

Mültecilerin maruz kaldığı hadisenin gösterdiği gibi, Batı Trakya'daki durum Eylül ayında bozulmaya başladı. Geçici Hükûmet'in Batı Trakya topraklarının geri kalanında kontrolünü tesis etme çabası, bölgedeki tansiyonu artıran bir olaylar ve kaynamalar silsilesi yaratmıştı. Kanıtlar parça parça olsa da, resmin tamamı hesaplaşmalardan, tehcirlerden, infazlardan ve mülklerin el konulup yeniden tahsis edilmesinden müteşekkildir. Eşref'in sandığındaki materyaller, asayişin ciddi bir şekilde bozulduğu ve Osmanlı kuvvetlerinin ahaliye karşı zulümler işlediği bazı olayları soruşturmak üzere kendisinin çağrıldığını göstermektedir.

Güneydoğu istikâmetinde kalan Ferecik ve Sofulu bölgelerinde 22 ve 23 Eylül tarihlerinde gerçekleşip, Türk kaynaklarının "şiddetli çarpışma" (Bulgar anlatılarında ise sivil halka yapılan mezalim olarak tanımlanmaktadır) şeklinde değindiği hadiseden sonra İstanbul hükûmeti daha da kaygılı bir hâle geldi. Yunan basını ertesi gün Eşref'in komutası altındaki birliğin bazı Bulgar köylerine baskınlar gerçekleştirip 1.000 kadar *komitacı*yı

---

100 Carnegie Endowment for International Peace, *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars* (Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace, 1914), 135.

esir aldığı haberini geçti. Bu, esir alınan Bulgar komitacıların yoldaşlarının, belirli bir sayıdaki silahlı köylüyle birlikte Eşref'in kuvvetlerine saldırması şeklinde bir tepkiye yol açtı. Müteakip çarpışmalarda on sekiz Bulgar *komitacı* öldürüldü.[101]

Osmanlı-Bulgar antlaşmasının 29 Eylül'de imza edilmesiyle Osmanlıların pozisyonu Geçici Hükûmet'in daha da aleyhine döndü. Edirne'nin toprak ödünü olarak kazanılmasıyla, İstanbul şimdi uluslararası etkilere açık olma durumunu sınırlandırma aşamasına geçmişti. Batı Trakya'daki sürekli çarpışmaları kaçınılmaz olarak takip eden dış baskıya karşılık veren Osmanlı yüksek komutanlığı, Enver de dâhil olmak üzere, Osmanlı savaşçılarına geri dönüp Batı Trakya'yı Bulgaristan'a bırakan Bükreş Antlaşması'nın koşullarını tanımalarını emretti. Tahmin edileceği üzere Eşref, Sami ve Askerî Beyler bu öneriye öfkeyle karşılık verip bir ikilemle karşı karşıya kaldılar.[102] Misyonlarından vazgeçmek demek, bu girişimi doğrudan onlar adına başlattıkları, mağdur edilmiş ve çok zor durumdaki Müslüman nüfusu kaderlerine terk etmek olacaktı. Ayrıca bu vazgeçme, dönem çerçevesinde ender bir zafer olarak kabul edilen bir şeyi, daha henüz kazanılmışken elden çıkarmak anlamına gelecekti. Öte yandan, Osmanlı'nın isteğini reddetmek ise gizli tehlikelerle doluydu. Eşref ve Enver'in Ortaköy'deki mutabakatlarına karşın, doğrudan bir emre karşı gelmek askerî protokolde büyük bir ihlal teşkil edecek, daha da somut yaklaşırsak, en azından resmiyette, İstanbul'dan alınan malzeme ve lojistik desteğinin sonu anlamına gelecekti. İlaveten, böylelikle iş uluslararası bağlamda da ciddiye binecekti. Ayrık bir devlet yaratmak uluslararası mutabakata meydan okumak demekti ve bu kolaylıkla diplomatik ve hatta belki de askerî bir krizi tetikleyebilirdi.

101 Nilüfer Erdem, "1913 Yılının Temmuz—Ekim Ayları Batı Trakya Türkleri ile İlgili Gelişmelerin Yunan Basınındaki Yansımaları," *History Studies* 6:2 (Şubat 2014), 111.

102 Bıyıklıoğlu, I, 78; Featherstone ve diğerleri., 29.

Eşref ve arkadaşların bu karar hakkında ne kadar kafa yordukları belli değildir. Kesin olan şey ise, 25 Eylül 1913'te İstanbul'a verdikleri yanıtın, Batı Trakya Bağımsız Hükûmeti'nin açık ilanı olduğudur. Artık "geçici" olmayan ve ismi değişen devlet daha cüretkâr, hatta kavgacı bir tutum benimsedi. Bağımsızlıklarına vurgu yapmak adına, bundan böyle Osmanlı tarafından Batı Trakya topraklarına girmek isteyen herkesin pasaport göstermesi gerektiğinde ısrar ediyorlardı.[103] Eşref ve arkadaşları bu değişimi gerekçelendirmek için biraz zaman ayırdılar; İstanbul'daki yüksek komutanlığa verilen yanıt ve Eşref'in hem yerel nüfusa hem de uluslararası topluma sunmak üzere hazırladığı bildiriler, yeni devletin ardındaki başlıca kaygıları yansıtmaktadır. Daha da ayrıntılı olarak, bu bildirilerdeki anlatı, Eşref ve arkadaşlarının o dönemdeki zihniyetlerini ortaya çıkarmaktadır.

Eşref'in üslubu, özür dilemek bir yana, neredeyse öfkeliydi. Bu üslup mevcut olaylara ahlaki temelden, eylemci bir bakış açısıyla yaklaşmaktan kaynaklanıyordu. Eşref, Enver ve eski komutanı olan Hurşid Paşa'ya yazdığı mektubu, sene başında gerçekleşen Bâb-ı Âli Baskını ruhuna seslenerek başlatmaktadır.[104] Bu darbenin mazereti, o vakit Bulgar kuşatmasına karşı direnmekte olan Edirne'ydi. "Edirne'yi Kurtarın!" şiarını benimseyen İttihatçılar, rakiplerini iktidardan uzaklaştırmak için güç kullanmışlardı.[105] Nihayetinde şehir İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni dehşete düşürmek suretiyle Mart ayının sonlarında düşmüş, dolayısıyla İkinci Balkan Savaşı sırasındaki fırsat ortaya çıktığında Edirne'yi geri almak için ilave bir motivasyon vuku bulmuştu. Eşref'in başlangıç cümlesi şu şekildedir: "Gayet iyi bilindiği üzere, Bâb-ı Âli Baskını, 'Kan akıtmadan Edirne'yi bırakmayın' sloganıyla icra edildi." Eşref, mektubuna Edirne'yi tutmak davasının savaşı uzatmış olduğunu söyleyerek devam eder.

---

103 Aarbakke ve diğerleri., "A New Test," 13.
104 Gündağ'da sunulan metin, 180-83.
105 Hanioğlu, *A Brief History*, 173.

Fakat akabinde kendilerine (Edirne'yi Osmanlı topraklarının dışında bırakan) Enez-Midye Hattı'nın gösterildiğini belirtir. Ve retorik bir şekilde, "Peki," diye sorar, "Bâb-ı Âli Baskını ne için icra edilmiştir ve Nazım Paşa gibi büyük bir Harbiye Nazırı darbe sırasında ne sebeple vurulmuş ve kurban edilmiştir? Mevzuya girmek için zemin hazırlamakta olan Eşref, sözlerine şöyle devam eder:

> Eğer bu hatta durmuş olsaydık; düşmanın açık cephesini yarmamızı, Edirne'yi almamızı, bize yapılan tehditleri göz ardı etmemizi ve hedefimize ulaşmamızı, hatta Rus müdahalesi bizi aniden geri çekilmeye zorlamadan evvel Harmanlı Ovası'na süvari akınları düzenlemek adına zat-ı âlilerini ikna etmemizi sağlayan bin tane sorunu ve yarı planlanmış isyanları Hurşit Paşa'ya ve Enver Bey'e gösterememiş olurduk.

Eşref, Bulgar çetelerinin geri dönmek ve Batı Trakya'daki Müslümanlara karşı taarruz ve intikamlarını şiddetlendirmek için söz konusu ricatten istifade ettiklerini iddia etti. Eşref bu noktada Batı Trakya'daki nihai Osmanlı seferinin yarı resmî statüsünün mantığını açığa vurmuştu: Yenilenen Bulgar saldırganlığına karşı çekilen protestolara Bulgaristan'ın verdiği yanıt, söz konusu Bulgar çetelerinin kendi ordusuna bağlı bulunmadığı olduğuna göre, Osmanlılar da aynı taktiği benimseyeceklerdi. O andan itibaren Osmanlılar da resmî Osmanlı komuta zincirinden bağımsız davranarak veya en azından bağımsız davranıyormuş gibi yaparak aynı oyunu oynayacaklardı.

Zeminin eylem için hazır olmasıyla, Eşref harekâttaki rolünü açıklar:

> "En iyi akıncı arkadaşlarımızı seçerek, '*Bismillah*' dedik ve Batı Trakya'ya zulmetmiş olan Bulgar çetelerin merkezi olan Koşukavak'a doğru 95 kilometrelik bir akınla derhal taarruzumuzu başlattık."

Eşref 115 adamıyla yaptığı baskını ve Domuzçiyef ile hepsi ya "imha edilen" ya da esir alınan, yargılanan ve idam edilen çetesine karşı yiğitliklerini anlatarak söze devam eder. Bütün bu detaylar ve bunlardan daha ürpertici olan müteakip detaylar, savaşan ve Batı Trakya'daki geçici hükûmeti kurmuş olan Eşref ve kuvvetlerinin, şimdi bu hükûmete tabi insanları korumakla ahlaken yükümlü oldukları gerçeğine ilişkin bir mantık inşa edilmesi için verilmiştir. Dolayısıyla, İstanbul'un geri dönmeleri yönündeki emrini kabul edemezlerdi. Osmanlı Devleti'yle malzeme tedariki ile ilgili bağlarını kesmeye mecbur kalıyorlardı. Eşref'in meydan okuyan duruşu, suçlu addedilen bazı subay ve savaşçıların Osmanlı adliyesine iadesinin reddedilmesine de uzandı. Suçluların iadesi hususunda İstanbul ve Gümülcine arasında resmî bir anlaşmanın olmamasına dikkat çeken Eşref, bu talebi reddederek Batı Trakya'nın bağımsızlığında ısrar etti.

Aynı şekilde, Batı Trakya halkına ve Büyük Devletler'e yaptığı duyurularda da tipik bir uzlaşmaz tutum benimsedi. Diplomatik heyet karşısında, Eşref'in yaklaşımı başka bir retorik gösterisine dönüştü. Batı Trakya Müslümanlarına karşı uygulanan şiddet ve vahşetlere gözlerini kapadığı için uluslararası toplumu suçlayan Eşref, bu kasaplığın sonucu olan yüzlerce cesedi çarpıcı detaylarla gündeme getirdi. Madem bu berbat eylemleri kimse umursamıyordu:

> Biz de "*Sauve qui peut*,"* dedik ve isteksizce silahlarımıza davrandık. Batı Trakya halkını bu mezalimden koruyabilmek için ahaliyi silahlandırdık ve Hıristiyanların, Türklerin ve Bulgarların eşit statüde olacakları Batı Trakya Bağımsız Hükûmeti'ni Allah'a ve kelamına güvenerek bugün itibariyle ilan ediyoruz. Muvaffakiyet Allah'tandır.[106]

---

* Fransızca "Herkes kendi başının çaresine bakacak" manasına gelen deyiş. (ç.n.)

106 Bıyıklıoğlu, II, Vesika 14.

Eşref'in belgeleri, bildiriyi Büyük Devletler'in temsilcilerine gönderilmek üzere hazırladığını ve ardından Fransızcaya çevirmesi için metni Süleyman Askerî'ye verdiğini göstermektedir. Bu, Eşref ve Askerî arasındaki takım çalışmasının bir başka örneğidir. Fakat Batı Trakya'daki devletlerinin gittikçe hassaslaşan statüsünü muhafaza edebilmeye yönelik çabaları, yakında ikilinin birbirinden ayrılmasını gerektirecekti.

Batı Trakya Bağımsız Hükûmeti'nin ilan edilmesinin ardından, milletlerarası sahnede hadiseler cereyan etmeye devam ederken, yerel durum daha da kötüleşmeye başladı. Eşref'ten tepkilerle baş etmesi istendi. Bazı Osmanlı kuvvetleri zaman zaman gayrimüslim ahaliye karşı zulümler gerçekleştirdi ve Eşref pisliği temizlemek görevini üstlendi. Bir hadise, düzendeki bozulmayı çarpıcı biçimde ele vermektedir. Eşref'in İzmir'deki eşkıyalık günlerinden ortağı olan Çerkes Reşid, "sürüden ayrılmış" gibidir. Konuyla ilgili detaylar az olsa da Reşid, Gümülcine'nin doğusunda bulunan, hem daha önceki saldırılara ve hem de Bulgar hemşehrilerinin Bulgaristan'a kaçmaları yönündeki telkinlerine karşı direnmiş olan Sıçanlı ve Doğanhisar isimli iki dağ köyünde taşkınlık çıkarmış gibi görünmektedir.[107] Eşref'in belirttiği

107 Bu, Sıçanlı köyünün Eylül 1913'te Gümülcine Cumhuriyeti'ne (nam-ı diğer Batı Trakya Bağımsız Hükümeti) mensup 2.000 kişiden müteşekkil gayri nizamî kuvvetin tehdidi altında olduğunu söyleyen Miletich'in Bulgar anlatısı tarafından destekleniyor gibi görünmektedir. Miletich söz konusu kuvvetin Süleyman Bey'in, yani kuvvetle muhtemel Süleyman Askerî'nin komutası altında olduğunu belirtse de bununla Askerî'nin genel konumunu mu, yoksa Askeri'nin orada bizzat bulunduğunu mu kastettiği açık değildir. Her halükârda, Bulgar nüfusun kaçmasının ardından "Türklerin" köyü yerle bir ettiğini belirtmiştir. Lyubomir Miletich, *Istoriyata na Giumiurdjinskata avtonomiya* (The History of the Giumurdjina Republic) (Sofya, 1914), 14 ve devamı.; ve L. Miletich, *Razorenieto na trakiı iskite Ba algari prez 1913 godina* (The Destruction of the Thracian Bulgarians in 1913) (Sofya, 1918), 220–21. Bir başka Bulgar kaynağı Türk kuvvetinin 4.000 kişiden müteşekkil olduğunu ve bazı kurbanların "olay yerinde büyük bıçaklarla", yani muhtemelen

gibi, Batı Trakya'daki Osmanlı çetelerinden birinin komutanı olarak hizmet veren Reşid "keçileri kaçırmıştı." Hadise, Reşid'e Edirne'den silahsız ve yeterli hazırlığı olmayan çok sayıda asker gönderilmesiyle başladı. Reşid; Askerî, Eşref ve Sami'ye öfkeli bir mektup yazarak tepki gösterdi. Oldukça ölçüsüz bir dil kullanıp, kendisine bunca "avanak, eşek Türkleri" göndermiş olan "suçlu subaylara" sövdü, bunların Bulgarlara karşı faydasız olacaklarını belirtip daha fazla silah talep etti.[108] Okudukları karşısında afallayan Süleyman Askerî, mektubu Eşref'e verdi. Reşid'in mektubu hakkında mektuptakine fevkalade benzer bir üslupla yorum yapan Eşref, Reşid'in görev yerini terk etmiş ve "keçileri kaçırmış" olduğunu söyleyerek ona son bir uyarı yapılmasını önerdi ki bu da söz konusu hadisenin muhtemelen Reşid'in ilk ihlali olmadığını göstermektedir.

Eşref'in Reşid'e verdiği yanıt kendisinden beklenecek dobralıkta oldu. Resmî yazışmada, aşırı ölçüde laubali ve sorumsuz bir tavır sergilediği için Reşid'i azarlayan Eşref, Çerkes kardeşini haşlayarak, hassas bir dönemde etnik ayrılıklar başlatmanın tehlikelerine dikkat çekti. Libya'da birlikte savaşırlarken, Reşid'in, onu hain ilan etmelerine neden olacak kadar Senusîlerin hassasiyetlerine dokunduğunu hatırlattı ve "pervasız dostuna" son bir uyarıda bulundu.[109]

Fakat sorun olan tek şey Reşid'in üslubu değildi. Süleyman Zeynelâbidin mahlasını kullanan Askerî, kısa zaman sonra, aktarılmasında gecikmeye sebep olan herkesin sorumlu tutulacağına ilişkin sert bir uyarıyla birlikte Eşref'e acil bir mektup gönderdi. Askerî, Sıçanlı'daki hücumdan sonra kelimenin tam anlamıyla

---

süngülerle öldürüldüğünü ve kurtarılmaları Bulgar ulusal tarihyazımı için bir kahramanlık sayfası haline gelen hayatta kalanların ise büyük bir mülteci kafilesi oluşturduğunu iddia eder. Slavkov ve Dimitrova, *Sachanli*, 124 ve devamı.

108 Bıyıklıoğlu, II, Vesika 17.

109 Bıyıklıoğlu, II, Vesika 18.

"ipini koparan" Reşid'in kontrolden çıktığını, köyü ateşe verip silahsız mültecileri katlettiğini iddia eden bir telgraf yağmuruna tutulduğunu bildiriyordu. Askerî, Eşref'ten bölgeye bizzat gitmesini, gerekirse bir demiryolu vagonuna el koymasını, Reşid'i zapt etmesini ve başka "çirkin hadiseleri" engellemek adına kuvvet kullanmasını talep etti.[110]

Bağımsız Cumhuriyet'in resmî yüzü bütün halklarının kardeşliğini benimserken, kırsal alanda vuku bulanlar çoğu kez sarsıcı bir tezat teşkil etmekteydi. Süleyman Askerî, 4 Ekim günü öğle vakti Dedeağaç'taki resmî törende bir konuşma yaptı. İngiliz konsolos yardımcısına göre son derece dokunaklı ve vatanseverce olan bu konuşma, dinleyicilere Batı Trakya'nın bütün sakinlerinin emniyeti ve kardeşliğine ilişkin teminat veriyordu. Bağımsız Cumhuriyet'in bayrağını selamlamak adına üç kez borazan çalındı.[111] Fakat Eşref'in görevinin ortaya çıkaracağı üzere, diğer yerlerdeki olaylar bu söylemle uyumlu değildi.

Sıçanlı hadisesinin n<eticesi, bunun tam bir rezalet olduğunu gösterdi. Eşref bölgeye gitti ve Sıçanlı olayına ilişkin 8 Ekim 1913 tarihli bir rapor kaleme aldı. Raporda, görünüşe göre Reşid'in hem nizamî hem de gayri nizamî (*başıbozuk*) unsurlardan oluşan kuvvetlerinin zıvanadan çıktığı belirtiliyordu.[112] Eşref'in yaptığı araştırma sekiz Bulgar kadınının tecavüze uğradığını ortaya koymaktadır. Raporda kurbanlardan her birinin ismi, yaşı, baba adı, evlilik durumu ve köyü listelenmiştir. Sıçanlı ve Doğanhisar köylerinden olan bu kişilerin yaşları 14 ila 40 arasında değişmekteydi. Rapor kadınların namlunun ucunda

110 EK2, 298 No'lu tarama.

111 TNA FO 195/2454, 5 Ekim 1913, Biletti'den (Dedeağaç) Eyres'e (İstanbul).

112 Sıçanlı'dan sağ çıkan Bulgarların ifadeleri saldırganlardan "Kuşçubaşı Eşref'in başıbozukları ve Binbaşı Süleyman Askerî Bey'in sürüleri" olarak söz etmektedir. Slavkov ve Dimitrova, *Sachanli*, 126. Sıçanlı'ya yapılan son saldırı 4/5 Eylül gecesinde gerçekleşmiştir.

tecavüze uğradıklarını ve faillerin "bizim millî güçlerimiz" ile Uzunköprü'den gelen ihtiyat kuvvetlerinden on bir kişi olduğunu belirtmektedir. Soruşturma ve onu takip eden duruşma sonucunda on bir kişinin her biri idam mangasının önünde kurşuna dizildi.[113] Bu davaya verilen önem, Batı Trakya'daki hükûmetin suçu araştırmak ve cezasını vermekte gayretkeş davrandığını veya en azından bu vakada gayretkeş görünmek istediğine işaret etmektedir. Fakat olan olmuş, şiddet yaşanmıştı. Daha sonra Yunanistan tarafından 1921 yılında Pontikia olarak yeniden adlandırılan Sıçanlı köyü,[114] bu vahşetin ardından bugüne kadar ürkütücü bir şekilde nüfussuz kalmıştır.

Bu gibi korkunç hadiselere rağmen, toy devlet adına haberler bütünüyle kötü değildi. Yunan politikasındaki değişiklik Gümülcine hükûmetine umut vermişti. Osmanlı-Bulgar uzlaşması ihtimali karşısında Atina, Bağımsız Trakya Cumhuriyeti'ni destekledi. Bağımsızlığını ilan eden devleti, Sofya ve İstanbul arasına ayrılık tohumları ekebilecek bir araç olarak gören Yunanlar, Dedeağaç'ı 2 Ekim 1913'te Batı Trakya Bağımsız Hükûmeti'ne teslim etti, onunla görüşmelere başladı ve Gümülcine'ye destek çıktı. Eşref, kendisi ve arkadaşlarının yerel arabulucular aracılığıyla Yunanlarla gayri resmî görüşmeler yaptıklarını belirtmektedir.[115] Süleyman Askerî ise bu sırada Bulgarlarla doğrudan müzakereler yürütmekle görevliydi.[116] İstanbul'un onaylamamasına rağmen, bu toy devletin Yunan ve Bulgar komşularıyla anlaşmaya vararak istikbalini emniyet altına alması mümkün görünmüştü. Aslına bakılırsa, bu safhadan sonra Osmanlı-Bulgar ilişkileri oldukça uyumlu gelişecekti. Askerî Şubat 1914'te bir Bulgar mevkidaşıyla birlikte bölgeyi gezdi ve nihayetinde iki

113 EK2, 301 No'lu tarama.

114 Paraskevas Konortas, şahsen alınan bilgi, Mart 2013.

115 EK2, 286 No'lu tarama.

116 Bu şüphesiz zordu. Eşref, arkadaşı "Bulgar" Sadık'ın Talat'ın emirleriyle öncesinde benzer bir göreve teşebbüs ettiğini, yakalandığını ve serbest bırakılmasını sağlamak için uğraştıklarını söyler. EK2, 285 No'lu tarama.

devlet arasında, Birinci Dünya Savaşı'nda kuracakları ittifakın hazırlığı niteliğindeki gizli bir antlaşma imzalandı.

Son

İstanbul ise bu kadar iyimser değildi. Gördüğümüz üzere, Osmanlıların anahtar konumdaki aktörleri Batı Trakya'daki harekâtın başlangıcından beri kendi içlerinde bölünmüşlerdi. İçlerinden birçoğu Batı Trakya'daki Müslüman nüfusu savunabilmek için bağımsız cumhuriyete gayri resmî olarak dönmeye heveslilerdi; fakat zaman içerisinde bazı eski destekçiler bile fikirlerini değiştirmeye başladı. Bağımsızlığını ilan eden devletin Osmanlı İmparatorluğu'nu ciddi bir diplomatik ve muhtemelen askerî tehlikeye atabileceğinden gittikçe endişe duyar olmuşlardı.

Avrupalı güçler, Osmanlı hükûmetine yönelik baskılarını sürdürüyordu. Bu dönemde özellikle Fransa, teşvik babında büyük bir kredi önermek suretiyle İstanbul'a Bulgaristan'la bir anlaşmaya varması için baskı yapmış görünmektedir.[117] Nihayetinde Osmanlı hükûmeti en iyi eylem planının, Batı Trakya'da elde edilen toprakların genel stratejik konumunu iyileştirmek ve özellikle de bu toprakları Edirne'yi elde tutmak için bir pazarlık kozu olarak kullanmak olduğuna karar verdi. Bulgaristan'la gerçekleştirilen müzakerelere, daha sonra Batı Trakya'daki örtülü Osmanlı hareketinin müzakerelerde "bize somut siyasi faydalar getirdiği"ni yazacak olan önde gelen İttihatçı Cemal Bey başkanlık etti.[118] Bu müzakereler sonuçlandırıldıktan sonra, Osmanlı hükûmetinin Eşref ve Batı Trakya'daki arkadaşlarını projelerinden vazgeçmeye ikna etmesi gerekiyordu. Eşref ve arkadaşları İstanbul'un ağır baskısına maruz kaldılar. Bağımsızlık ilanının ardından, görünüşe göre Enver bile artık bu misyonun aleyhine dönmüştü. Öte yandan, Enver'in apandisit yüzünden cerrahi

117 Gündağ, 162, Bıyıklıoğlu, I, 86'dan alıntı; ayrıca Bayur, II, kıs 3, 4.
118 Djemal Pasha, *Memories*, 50.

müdahaleye ihtiyaç duyması onu bu süreçte etkin bir şekilde yer almaktan alıkoymuştu.

Daha önceden bağımsız devleti desteklemiş olan Yüzbaşı Sabit'in refakat ettiği Cemal Bey, Ekim ayının ilk günlerinde Eşref'i bu projeden vazgeçirmeye geldi. Eşref bu sırada Dedeağaç'ta teftiş görevindeydi. "Sert" ve "şiddetli" tartışmalar yaşandı.[119] Eşref'in belirttiğine göre, kendisine ve adamlarına karşı duyduğu büyük muhabbetten ötürü Sabit de yatağa düşmüştü. Bütün bu süre zarfında bağımsız hükûmet, Yunanlar ve Bulgarlar arasındaki müzakereler devam etti. Eşref, Yunanların "Mösyö Foti" isimli gayri resmî bir elçisiyle görüşmeler yaptıklarını ve müzakerelerde bir miktar mesafe kat ettiklerini aktarmaktadır.[120] Bu sırada Süleyman Askerî ise Sofya'da Bulgarlarla müzakere etmekteydi. Fakat Cemal Bey, Askerî'nin Bulgar başkentinde münferit görüşmeler yürüttüğünü öğrenince "büyük bir öfkeye kapıldı" ve "çok ileri gitti." "Çok ileri"nin ne kadar ileri olduğu muhtemelen hiçbir vakit bilinmeyecek, fakat çanların Batı Trakya Bağımsız Hükûmeti için çaldığı açıktı.

Osmanlı-Bulgar müzakereleri 29 Eylül 1913'te İstanbul Antlaşması'yla sonuçlandı. Osmanlı İmparatorluğu antlaşma koşullarına göre Edirne, Kırklareli ve Dimetoka dâhil olmak üzere Doğu Trakya'yı elinde tutacak fakat tüm Batı Trakya'yı Bulgaristan'a verecekti.[121] Bu, Osmanlılara İstanbul'un batısında

---

119 EK2, 285-6 No'lu taramalar.

120 Foti, yani muhtemelen Foti Stefanopoulos, bu hikâyedeki bir başka gizemli karakterdir. Birkaç Türk kaynağı kendisinden Gümülcine veya Dedeağaç metropoliti olarak söz etmektedir. Fakat kendisinin takım elbise ve kravatla çekilmiş bir fotoğrafı vardır ki Aarbakke'ye göre bu, kilise mensubu bir kişi için o dönemde oldukça ihtimal dışıdır. Aarbakke, "Independent Republic," 8-9. Eşref, Yunan devletinin gayri resmî temsilcisi olan "Mösyö Foti"yle Bağımsız Hükûmet'in son günlerinde müzakereler yürütmekte olduğunu yazmıştır.

121 Birinci Dünya Savaşı'ndaki Osmanlı-Bulgar ittifakının inşasının bir parçası olarak Dimetoka bölgesi 1915 senesinde Bulgaristan'a verilecekti.

sadece küçük bir bölge bırakmış olan Londra Antlaşması'ndaki şartların iyileştirilmesi anlamına geliyordu. Fakat Batı Trakya için savaşmış olan Osmanlı subayları için ise gaddar açısından teslimdi. Kısa ömürlü küçük devletin kaderi mühürlenmişti.

Eşref tiksinmişti. Bu, evvela Midye-Enez Hattı'nı sınır olarak kabul etmeye razı olan hükûmetti, diye eleştirdi. Batı Trakya'nın bekası için gösterilen bütün gayrete ve dökülen kana kayıtsız kalarak şimdi sadece Edirne'yi elde tutmaktan memnun olmakla kalmıyor, bir de bundan "fazlasıyla mutlu" oluyorlardı.[122]

Bulgar kuvvetleri Ekim ayının ortasından itibaren kademeli olarak Batı Trakya'yı işgal etmeye başladı.[123] Sersemleyen ve kendilerini kati biçimde desteksiz hisseden Eşref, Hacı Sami ve Çerkes Reşid İstanbul'a döndüler. Arkadaşlarının Osmanlı başkentine dönmüş olması karşısında keyfi kaçan Süleyman Askerî de Sofya'daki müzakereleri bitirip İstanbul'a döndü. Bağımsız devletin kurucuları, iktidarın Bulgarlara devrini denetlemek ve şimdi etkin biçimde terk edilen Müslüman ahalinin emniyetini sağlamaya çalışmak için bazı bölgelerde arkalarında birkaç güvenilir subay bıraktılar.[124] İçlerinde Fuat (Balkan), İskeçeli Arif ve Sadık gibi isimler bulunan bu subaylar, bölgede Bulgar kontrolü tesis edildikten sonra bir Osmanlı konsolosluğu kurup Süleyman Askerî'nin önderliği altındaki Batı Trakya komitesiyle iletişim kanalı görevi yaptılar.[125]

1913 Ekim'inin sonlarına gelindiğinde Bulgar kuvvetleri Batı Trakya'nın tamamını işgal etmişlerdi. Balkan Savaşları'nın en önemli etkisinin, yani Balkanlar ve Avrupa'daki Müslüman

---

122 EK2, 286 No'lu tarama.

123 Gündağ, 162, Bıyıklıoğlu, I, 87'den alıntı.

124 Erickson tarafından alıntılanan bir kaynak Eşref, Süleyman Askerî ve diğerlerinin Osmanlıların ricatından sonra da Yunan ve Bulgarlarla çarpışmaya ve onları taciz etmeye devam ettiklerini söyler. Erickson, 112.

125 Gündağ, 163.

Osmanlı hükmünün sonunun altına kuvvetli bir çizik atmış olan kısa ömürlü bağımsız devletin sonu gelmişti.

Fakat Batı Trakya'daki Osmanlı angajmanının hikâyesi Bağımsız Hükûmet'in çöküşüyle sona ermedi. Birinci Dünya Savaşı sonrasında, çarpışmalar sona erdiği vakit Osmanlı topraklarından geriye kalanlara ne olacağı yönündeki tartışmalarda bölge yeniden ön plana çıkacaktı. Batı Trakya; Kuzey Irak'taki Musul, Kuzey Suriye'deki Halep ve Kuzeydoğu Anadolu'daki Batum'la birlikte önemli bir yaklaşım farklılığının kaynağı oldu. Osmanlı Meclis-i Mebusanı, Şubat 1920'deki son oturumunda genellikle Millî Ant diye sakarca tercüme edilen, Misak-ı Millî adlı bildiriyi ortaya koydu. Bu bildiri, Batı Trakya da dâhil olmak üzere ateşkes hattının dışında kalan bazı topraklar üzerinde, bunları Osmanlı Devleti'nin ayrılmaz parçaları olarak niteleyerek hak iddia ediyordu.[126] Aslına bakılırsa, Kemalist subaylar içindeki bir hizip Batı Trakya'da bir başka bağımsız hükûmet kurmaya çalıştı. Bu proto devlete kafa karıştırıcı bir şekilde Garbî Trakya Hükûmet-i Muvakkatesi denilecekti. Bazen de Batı Trakya Türk Cumhuriyeti olarak bahsi geçti. 25 Mayıs 1920'de ilan edilen devletin başrolünde, Balkan Savaşları'ndan sonra Batı Trakya'nın yeniden ele geçirilmesinde aktif rol alan Fuat Balkan vardı.[127] Fakat bu teşebbüs bir öncekinden bile daha kısa ömürlü oldu. Düzgün bir devlet dinamiği inşa etmeye muvaffak olunamadı ve girişim "kısa zaman içerisinde Anadolu'daki seferle meşgul olan Yunan ordusuna karşı bir gerilla hareketine dönüştü."[128]

Türklerin Batı Trakya'daki hak iddiaları, Erzurum ve Sivas kongrelerinde toprak konusunda daha ihtiyatlı bir tutum benimseyen milliyetçilerin beyan ettikleri hedeflerden bir kopmaya işaret etmiştir. Mustafa Kemal ve evlilik bağıyla tesadüfen Pervin'in akrabası olan Kâzım (Karabekir) gibi milliyetçiler,

126 Özkan, 87.
127 Berzeg, 40.
128 Firestone ve diğerleri., 32-3.

Mahmud Şevket Paşa'nın 1913'te yaptığı gibi, pragmatik nedenlerden ötürü daha aşırı taleplere karşı çıktılar. Dolayısıyla, Lozan'da Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırları Batı Trakya ve diğer topraklar olmaksızın belirlendi. Ankara meseleyi önemsiz gibi gösterdi. Örneğin, Misak-ı Millî'nin Cumhuriyet dönemindeki versiyonlarında, dışarıda kalan topraklara atıfta bulunulmadı.[129] Cumhuriyetçi rejim, nüfusunun çoğunluğu Müslüman ve/veya Türk olan Batı Trakya gibi toprakları terk etmiş gibi görünmek istemedi. Geride kalan nüfus ise hem Türkiye hem de komşuları için diplomatik bir sorun olarak kalacak ve sonraki yıllarda Türk milliyetçileri için bir odak noktası olacaktı.

Daha da önemlisi, Balkan Savaşları ve müteakip süreçte ortaya çıkan etnik ve dinî şiddet vahşeti, halkların birbirinden ayrılmaları doğrultusundaki akımı dallanıp budaklandıran talihsiz bir dönemeçti. Hâlihazırda dengesiz ve duygusal olarak yüklü olan atmosferi daha da ateşleyen bu hadiseler, gittikçe, "çözülmesi" gereken "sorunlar" olarak görülen şeylere karşı şiddetli çözümler üretti. Basının yeni yeni ulaştığı yaygınlık ve cazibe sayesinde, savaşın ve diğer şiddet eylemlerinin kamusal alanda gözle görülür derecede daha çok yer etmesi de bu davul seslerini yükseltmekteydi.

Belki de kısa vadede daha önemli olan, Balkan Savaşları'nın Osmanlı liderliği üzerindeki radikalleştirici etkisiydi. Yaklaşmakta olan Dünya Savaşı'nın çok çarpıcı bir şekilde vurgulayacağı gibi, her iki taraf için de, Batı Trakya'daki operasyonların demografik sonuçları ile, etnik temizlik ve etnisiteler arası güven ve iş birliğinin sonunu getiren boykotların vuku bulduğu "millî" ekonomik politikalar arasında büyük bir mesafe yoktu. Birinci Balkan Savaşı'ndaki felaketin ve kısmen başarılı olduğu İkinci Balkan Savaşı'nın ardından Osmanlı İmparatorluğu'nda çok daha büyük bir yangın için sahne hazırdı. Teşkilat-ı Mahsusa'nın

129 Özkan, 87.

bu aşamada, yani Bulgaristan'la Doğu Trakya ve Edirne üzerine son müzakereler yapılırken kendisinin gizlice İstanbul'a çağrılmasından kısa zaman sonra yeniden organize olduğunu Eşref'in not düşmüş olması önemlidir.[130] Bu teşkilatın tam olarak ne zaman ve neden kurulduğuna ilişkin dikkate değer bir tartışma süregelmiştir, dolayısıyla teşkilatın ilk kez 1913'ün sonlarında kurulduğuna ilişkin tezin aksine; teşkilatın, kendisinin en iyi bilinen üyelerinden biri tarafından 1913 sonlarında, yani Birinci Dünya Savaşı'nın eşiğinde yeniden şekillendirilmiş olarak görüldüğünü öğrenmek ilginçtir. Eli kulağında olan bu savaş Eşref için özellikle hadiseli geçecekti.

Batı Trakya'daki safha Eşref'e bireysel düzlemde hem olumlu hem de olumsuz bazı şahsi deneyimler bıraktı. Kendisi bazı korkunç sahnelere bizzat tanıklık etti. Bunların herhangi birine dâhil olup olmadığını, olduysa bunun ne kadar olduğunu söylemek güçtür. Lakin Eşref ve adamlarının Batı Trakya'ya müdahalelerinden kişisel çıkar sağladıklarını düşündüren bazı kanıtlar da mevcuttur. Bu dönemle alakalı son notlarında Edirne'deki yetimhaneye "kendi adıma, ganimetteki kendi payımdan" ifadeleriyle birkaç bin altın liralık bağış yaptığına atıfta bulunur.[131] Bu, Batı Trakya'daki Osmanlı paramiliter kuvvetlerinin, harekâta katılımlarının gayri nizamî ve gönüllü tabiatı göz önüne alındığında beklenebileceği gibi, seferden şahsen fayda sağladıklarını akla

130 EK2, 286 No'lu tarama. Eşref'in kısa yorumları, şimdilerde yitirilmiş olan hatıratının içindekiler bölümüyle sınırlıdır. Kendisi şöyle yazmıştır: "Teşkilat-ı Mahsusa yeniden kuruluyor. Eski Teşkilat-ı Mahsusa ve yenisi arasında karşılaştırma ve bazı bilgiler." Birkaç satır sonra ise, "İkinci Teşkilat-ı Mahsusa'yla ilgili tam açıklama," diye belirtmiştir. Ne yazık ki elde kalanın tamamı budur.

131 Bu yetimhane, belki de geleceğe yönelik bir üye kaynağı olarak Teşkilat-ı Mahsusa'nın himayesi altında yönetiliyor gibi gözükmektedir. Şahsi görüşme, Vemund Aarbakke, 30 Ocak 2014.

getirmektedir.[132] Bulgar kaynakları, geçimin genellikle hayvancılığa dayandığı Manastır, Sıçanlı ve Doğanhisar bölgelerinde büyük sürülere el konulmuş olduğunu belgelemektedir.[133] Bu sürülerden bazıları Koşukavak, Ortaköy ve Edirne'ye, diğerleri ise Gümülcine'ye götürülmüştür.[134]

Eşref ve adamlarının, Hurşit Paşa'nın kuvvetlerine bağlılarken, İkinci Balkan Savaşı'nın bu son çarpışmasında özel ve gayri resmî bir mahiyette seferber olduklarını birden fazla kez tekrar etmekte fayda vardır. Batı Trakya'ya vardıkları vakit Osmanlı emir komuta zinciri ve gözetiminden az çok bağımsız bir şekilde hareket ettiler. Gönüllü olarak yaptıkları hizmetin, o dönemde sıklıkla icra edilen bir uygulama olan ganimet alma sözüyle teminat altına alınmış olması muhtemeldir. Başka bazı kanıtlar Eşref'in bu istikrarsız durumdan fayda sağladığı olasılığını desteklemektedir. Eşref'in notlarında kısa, fakat fikir verici bir bahis geçer: Kendisi, "Eşref'in koyun sürüleri"nden ve "Meclis-i Âyan'da Eşref'e verilen ödül"den söz etmektedir.[135] Daha sonraki

---

132 Osmanlı fedailerinin hayatlarını yerel ahalinin "bağışları" aracılığıyla idame etmeleri, Birinci Dünya Savaşı sırasında standart uygulama halini alacaktı. Bilhassa Teşkilat-ı Mahsusa tarafından organize edilen silahlı çeteler için durum buydu. Mehmet Beşikçi, "Mobilizing Military Labor in the Age of Total War: Ottoman Conscription during the Great War," Erik Jan Zürcher, ed., *Fighting for a Living: A Comparative History of Military Labor 1500–2000* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2013), 561–3. İleride göreceğimiz üzere bu uygulama, Eşref ve çetesinin Marmara bölgesinde ağır "vergiler" aldığına yönelik Ankara'ya şikayetler yapılacağı dönemde ciddi bir kızgınlığa neden olacaktı. Bu, Eşref ve Mustafa Kemal'in arasının açılmasına neden olan etkenlerden biri gibi görünmektedir.

133 Slavkov ve Dimitrova, *Savhanli*.

134 Miletich, 1918, 220-21.

135 EK2, 286 No'lu tarama. Ganimet genellikle çiftlik hayvanları şeklinde alınıyordu. Beşikçi, 563. Sıçanlı da dâhil olmak üzere çarpışmaların ve/veya sivil nüfusa karşı şiddet ve katliamların gerçekleştiği bazı bölgelerin büyük sürülere ev sahipliği yaptığı biliniyordu. Şahsi görüşme, Vemund Aarbakke, 30 Ocak 2014.

bir mektubunda, yakın dostu ve Teşkilat-ı Mahsusa'dan arkadaşı olan İzmitli Mümtaz'a, muhtemelen Batı Trakya hareketinin başladığı vakitte kendisi ve Sami'nin Bulgaristan'a yaptıkları akınlarda ele geçirdikleri büyük koyun ve sığır sürüsünden 1.000 koyunluk bir hediye sunduğundan bahseder. Bu anekdotu Mümtaz'ın dürüstlüğüyle ilişkilendirir. Daha az erdemli birinin Enver'in yaveri olması hâlinde kendisini zengin etmek için birçok fırsat bulabileceğini ifade eder. Mümtaz kendisinin akında yer almadığını, dolayısıyla ganimetten pay alamayacağını söyleyerek teklifi geri çevirmişti. Eşref daha sonra dostuna bu hediyeyi vermek için meşru bir yol buldu: Mümtaz evlendi ve Enver'in de ısrarıyla, meşru ve hukuki yoldan bir hediye kabul etmesi sağlandı.[136] Bulgar topraklarına yapılan akınlar Eşref'i kayda değer ölçüde zenginleştirmiş gibiydi. Kendisi 15.000 koyun ve 5.000-6.000 baş sığırdan söz etmektedir.

Dolayısıyla, arkadaşları Yakup Cemil'in Batı Trakya seferinde kendi çıkarına yönelik eylemlerde bulunmasını Eşref ve Sami'nin sert bir şekilde eleştirdiklerini görmek ilginçtir. Eşref ve Sami seferin başlangıcında Bulgar topraklarına yapılan akının başını çekerlerken, Yakup Cemil'in ekseriyetle inatçı olan grubun içindeki muhtemelen en başa çıkılmaz adam olduğunu ve kaçmakta olan Hıristiyan nüfusun 2.000 domuzdan daha fazla sayıda olan sürülerini toplamakla meşgul bulunduğunu ileri sürmüşlerdir.[137] Yakup Cemil akabinde bu domuzların satılmak üzere İstanbul'a götürülmesi işini ayarlamıştır ki, Eşref'in söylediğine göre bu ona birkaç bin altın lira kazandırmıştır. Yakup'un "mahareti" olarak tanımladığı şeye gönülsüzce duyduğu takdire karşın, Yakup Cemil'in kazandığı para muhtemelen Eşref'in canını sıkmıştı (Eşref, Yakup Cemil'in idam edildiğinde kendisine 1.200 lira borcu olduğunu iddia eder); ama Eşref'i daha ziyade rahatsız eden, o ve Sami vatansever faaliyetler olarak gördükleri

136 TT DSC00315.

137 EK, "Yakup Cemil'e ait bazı notlar." EK2, 468-70 No'lu taramalar.

eylemlerin peşindeyken Yakup'un kendi çıkarlarını düşünmesidir. Elbette bu tartışma yağmacılar arasındaki bir kavga olarak da görülebilir. Muhtemelen Eşref, çarpışmalar sırasında ekonomik olarak her ne kazandıysa bunu, göze aldığı riski ve normal emir komuta zincirinin dışındaki biri olarak terfi almaktan mahrum olduğu gerçeğini öne sürerek savunurdu. Daha önemlisi, söz konusu ekonomik fayda, Yakup Cemil'de olduğu gibi kendi iyiliği için yaptığı bir yağma değil, yaptığı hizmetin bir yan ürünü gibi görünmektedir. Her hâlükârda, Batı Trakya günleri büyük ihtimalle Eşref'in komuta tecrübesine katkıda bulunmuş ve onu daha iyi bir ekonomik duruma taşımıştır.

Daha da önemlisi, Batı Trakya'daki hadiseler Enver'in baş *protégé*'i* olarak Eşref'in konumunu kuvvetlendirmiş, bilhassa Süleyman Askerî'yle olmak üzere *fedaî zabitan* ve komutaları altındaki adamlarla bağlarını sağlamlaştırmıştır. Hareketin son safhasında kendilerini yüzüstü bırakılmış hissettikleri doğru olmakla birlikte, Eşref'in Enver'e duyduğu muhabbet ve bağlılığın bundan dolayı eksilmemiş olması ilgi çekicidir. Bunun nedeni, hastalığı dolayısıyla Enver'in, acı verici nihai akıbetin tayininde bulunamaması olsun ya da olmasın, Eşref'in Enver'e mutlak surette bağlı olduğu gün gibi ortadadır. Aslına bakılırsa, hatıratının Batı Trakya'yla ilgili olan bu kısmındaki son notta, Enver'e duyduğu sevgi ve bağlılıktan bahseder. Eşref burada büyük ihtimalle evrakları arasında ayrı olarak muhafaza edilmiş olan ve Enver'e bağlılığının üzerinde duran (ayrıca sık sık Batı Trakya dönemine değinen) dört sayfalık bir makaleye atıfta bulunmaktadır.

Ayrıca hayatının bu dönemi Eşref'e kimilerine göre belirli ölçüde bir şöhret, kimilerine göre ise kötü şöhret kazandırmıştır. Kendisi artık Osmanlı Devleti'nin hem askerî hem de sivil

* Fransızcada " birinin koruması altında olan kimse " anlamına gelen ifade. (ç.n.)

bürokrasisinin en yüksek kademelerinde iyi bilinen bir şahsiyetti. Enver, Cemal, Talat ve Doktor Nâzım gibi İttihatçı figürlerle doğrudan teması olmuş ve ayrıca, her ne kadar her zaman mutabakat hâlinde olmasa da Said Halim ve Ahmet İzzet Paşalarla da dirsek temasında bulunmuştu. Fakat adının Osmanlı çevreleri dışında da gittikçe bilinir hâle geldiği açıktı. Bu döneme ait İngiliz konsolosluk yazışmaları Eşref'in Batı Trakya'daki faaliyetlerinden söz eder. Kısa bir süre sonra, çok daha büyük bir savaşın başlangıcında Eşref Mısır'a doğru yol alırken, Mersin'deki Rus konsolosu Moskova'ya Osmanlı hükûmetinin Mısır'da İngilizlere karşı koymak üzere Afgan ve Türk köylülerden müteşekkil gönüllü müfrezeler topladığını ve bu insanların "Balkan Savaşları'ndan ünlü olan Eşref'in komutası altına" verileceğini bildirecekti.[138] Benzer bir şekilde, İttihatçı hükûmetin kendi saflarındaki savaş yanlısı kliği yatıştırmak için "Mısır ve diğer bölgelere elçiler (Çerkes eşkıya Eşref Bey ve diğerleri) gönderilmesine izin verdiğinden ve hatta bunu teşvik ettiğinden" İngiliz devleti de haberdardı.[139] Küresel savaş sürecinde Eşref'in adı bir kez daha, hem olumlu hem de olumsuz çağrışımlarla, daha da fazla duyulacaktı.

---

138 İstanbul'daki Rus büyükelçisi M. N. Girs'in gizli telgrafı, 13/26 Ekim 1914, No. 1577. Bu vesikayı bulduğu ve tercüme ettiği için Erman Şahin'e teşekkür ederim.

139 TNA FO 195/2459, 399, Heathcote-Smith'ten (İzmir) Mallet'e (Londra), 12 Ekim 1914, Vali Rahmi'yle yapılan bir görüşmenin temel alındığı gizli rapor. Sonraki bir görüşmede Rahmi, kendisinden Mısır'a (ve diğerleri Makedonya'ya) gidecek olan temsilcileri (kuvvetle muhtemel ekonomik olarak) desteklemesi istendiğini belirtmiş ve bunun bir işe yaramayacağını onlara söylemesine rağmen "savaş hizbinin" ithamlarına maruz kalmamak için bunu yaptığını söylemiştir. TNA FO 195/2459, 394, 17 Ekim 1914.

5
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI I: YURTTA VE CEPHEDE

Balkan Savaşları sona ermişti. Acımasız çarpışmalar olmuş, Osmanlılar travmatik kayıplar vermişlerdi. Fakat ufukta Osmanlı İmparatorluğu ve Eşref için daha da çetin sınavlar vardı. Savaşlar Osmanlı İmparatorluğu'nun askerî kapasitesindeki hem kuvvetli hem de zayıf tarafları ortaya sermişti. Öte yandan bu savaşların ortaya çıkardığı bir şey daha vardı: İmparatorluk savaşma azmini henüz yitirmemişti. Aslına bakılırsa, yeni bir Osmanlı Müslüman vatanseverliğinin yükselişte olduğu gittikçe daha açık bir hâl alıyordu. Eşref'in gururla yer aldığı, eski Osmanlı başkenti Edirne'nin yeniden ele geçirilmesiyle sembolize olan bu yeni savaşçı ruh; yazılar, topluma yönelik çağrılar ve gösterilerle toplumsal yaşamda gittikçe daha çok hayat buluyordu.

Fakat Eşref için şimdi bunların hepsini geride bırakma vaktiydi. Ülkesine zor koşullar altında hizmet etmesinin ardından artık sivil yaşama dönmeyi düşünüyordu. Balkanlarda sahte evrak hazırlamak için kullandığı damga ve mühür koleksiyonunu paketleyip, bir an parlayan ama sonra sönen kısa ömürlü Bağımsız Batı Trakya Cumhuriyeti tecrübesini ardında bırakmaya çalıştı. Feride Hanım'ın, oğulları Feridun'u doğurduktan kısa bir süre sonra hayatını kaybetmesinden dolayı artık dul bir adam olan Eşref, Batı Anadolu'ya döndü ve yeniden evlendi. Müstakbel karısı

Pervin'i iki yıl önce görmüş ve babası Hacı Ziya Bey'den istemişti. Hacı Ziya Bey ise kızının henüz çok genç olduğunu söyleyerek bu teklifi reddetmiş ve Eşref'e beklemesini söylemişti. Genç Pervin de Eşref gibi Kafkaslardan göçen bir ailenin kızıydı. Ailesi önce Mora'ya yerleşmiş, daha sonra Ege'yi geçip Batı Anadolu'da büyük bir çiftlik satın almıştı.[1] Yeni evli çift, evlendikten sonra bir vakit, 1914 Şubat'ının sonları veya Mart'ının başlarında tarım arazilerini işletmek için bölgeye yerleşmeye karar verdiler.[2] Eşref, Arabistan sürgününden dönüşünde, muhtemelen babasından, İzmir'in iç kısımlarındaki verimli Gediz Ovası'ndaki Salihli'de bir arazinin kontrolünü almıştı, toprakları giderek genişliyordu. Pervin'in ailesinin mülkü ise Büyük Menderes Ovası'nda bulunan Söke yakınlarındaki zengin topraklardaydı. Pervin'in söylediği gibi, "Gerek Eşref'in Salihli'deki çiftliğinde, gerek benim dedemle babamdan miras aldığım Söke'deki çiftlikte olsun, dikkatini toprağı işlemeye ve vatan mücadelesini silahlar yerine saban ve tarım aletleriyle sürdürmeye verecekti. Kararı buydu. Bu planla yuvamızı kurduk. Millete verdiği hizmet bitmişti, ya da biz böyle düşünmüştük."[3] Sonraki gelişmeler bu sözlerin ne kadar dokunaklı olduğunu ortaya çıkaracaktı.

Balkan Savaşları'nın ardından gelen barış gibi, Eşref ve Pervin'in taşra rüyaları da kısa ömürlü oldu. Evvela, Müslümanların genişleyen Karadağ, Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan'ın birer parçası hâline gelen yurtlarından kovulurken yaşadıkları katliamlar nedeniyle imparatorluğun genç lider kadrosu henüz tutuşturulmuş derin bir intikam arzusu taşıyordu. Nihai sonuçlar getirecek bir askerî harekât arzusu, Osmanlı toplumunda köklü

1 Pervin'in sahneye çıkmasıyla Eşref'in hayatına ve daha ayrıntılı olarak Osmanlı kadınının savaş dönemindeki yaşantısına ilişkin kavrayışımız artar.

2 Pervin'in hatıralarında, düğünlerinin Enver ile Sultan Abdülmecid'in torunu Naciye Sultan'ın 5 Mart 1914'te gerçekleşmiş olan düğünleriyle aynı ay içerisinde yapıldığı belirtilmektedir

3 Pervin, 4.

bir yer edinmişti.[4] Ayrıca Eşref, Osmanlı rövanşist ruhunun, yıldızı hızla parlamakta olan lideri Enver'e kuvvetle bağlıydı. Eşref ona önce Kuzey Afrika ve ardından da Balkanlardaki savaş tecrübeleri sırasında kaynaşan bir vefa ve derin bir hissiyatla inanıyordu. Avrupa'nın patlamaya hazır durumu, Osmanlıların önceki hatalarını telafi etmeye yönelik temayülleri ve kendisinin duyduğu kuvvetli bağ göz önüne alındığında, Eşref'in yeniden aksiyona çağrılması belki de sadece bir an meselesiydi.

Öyle de oldu. Eşref, sadece kırk beş gün süren bir evlilik hayatının ardından, artık Harbiye Nazırı olan Enver Paşa'dan kendisini İstanbul'a çağıran bir telgraf aldı ve derhal yola koyuldu. Enver'in arkasında bir not yazılı olan kartının Eşref'in eline geçtiği vakit muhtemelen bu andır. Kartın ön yüzüne kabartmayla Enver'in yeni rütbe ve unvanı işlenmişti: Mirliva ve Harbiye Nazırı. Kartın arkasına elle yazılmış notta ise şöyle deniyordu: "Eşref, hoş geldin. Yapmış olduğun her şey için müteşekkiriz. Akşam yemeğine gel ve rahatça konuşalım. Enver."[5] Pervin birkaç gün sonra kocasından, "Bazı meseleleri çözmek için resmî görevle Avrupa'ya gidiyorum. Sağlığımı ve gittiğim yerleri sana yazacağım," diyen bir telgraf aldı. Pervin'e müteakiben Belgrad, Viyana, Frankfurt, Paris, Liège ve Londra'dan telgraf ve mektuplar ulaştı, fakat bunların hiçbiri Eşref'in iştirak ettiği "meselelere" ilişkin bir ipucu vermiyordu.[6] Eşref eşine herhangi

4 Mustafa Aksakal, The Ottoman Road to War in 1914: *The Ottoman Empire and the First World War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 14–15.

5 Stoddard belgeleri IV. Bu, Dr. Stoddard'ın büyük bir nezaketle bana verdiği birkaç fotoğraftan biridir.

6 Eşref, kardeşi Selim Sami'ye, Londra'ya gitmeden evvel Liège güzergâhında devam etmek üzere Viyana'dan ayrılıyor olduğunu yazmıştır. Bu tarihsiz mektup Cemal Kutay'ın *Ana-Vatan'da Son Beş Osmanlı Türk'ü* (İstanbul: Bahadır Matbaası, 1962, s.31), isimli eserinde aslı gibi kopya edilmiştir. Liège'in silah üreticisi Fabrique Nationale'a ev sahipliği yapıyor olmasından dolayı yolculuk programında yer almış olması mümkün olsa da bu bir spekülasyondur.

bir bilgi vermedi ve Pervin de soru sormadı. Üç ayın ardından evine döndükten sonra bile Avrupa'da ne yaptığı konusu hiçbir vakit açılmadı. Pervin'in belirttiği şekliyle: "Ne ben korktum. Ne de onun vazifeperverliği müsaade veriyordu."[7] Eşref'in gizli seyahatleri ve gidiş gelişleri evlilikleri boyunca sürdü. Sükût hâlinde ıstırap çeken Pervin bu yazgısına ileriki yıllarda kederli bir şekilde alışacaktı. Söylediği gibi, sanki soyguncular evliliklerini pusuya düşürmüştü.[8]

Aslına bakılırsa Enver Eşref'i, gölgesi Avrupa ve Ortadoğu'nun üzerine düşmeye başlamış olan savaşta İngiliz ve Fransızlara karşı potansiyel müttefiklerle görüşmek üzere göndermişti. Savaş ihtimali 1914 Temmuz'unun ortalarından beri yüksek mevkili Osmanlı yetkilileri tarafından tartışılmaktaydı. Sadrazam ve Hariciye Nazırı Said Halim Paşa, Habsburg tahtının varisi Arşidük Franz Ferdinand'ın Saraybosna'da suikasta uğramasından iki hafta sonra, Viyana'dan Enver'e, Avusturya ve Sırbistan arasında bir savaşın an meselesi olduğunu yazdı.[9] Osmanlılar için tehlike, Avrupa'daki çapraşık güç dengesi diplomasisinin şekillendirdiği ittifaklar boyunca genişleyecek bir savaş ihtimaliydi. Eşref'in Avrupa'da bir araya geldiği irtibatlar arasında, Hint altkıtasındaki İngiliz hâkimiyetini devirmek için planlar yapan Hint devrimci hareketinin üyeleri de mevcuttu. Büyük bir Müslüman nüfusa sahip olan Hindistan, bir savaş durumunda Britanya İmparatorluğu'nun potansiyel zayıf noktası olacaktı. İslamî çerçevede teşkilatlanmış bir devrim Raj'ı istikrarsızlaştıracak ve Britanya İmparatorluğu'nun öteki cephelere nakledilebileceği değerli askerleri bu bölgede kalmak zorunda bırakacaktı. Eşref'in raporu Enver'i bu yaklaşımı izlemeye ikna etmiş gibidir. Libya'daki Osmanlı-Senusî ittifakından geriye kalan kişilerle de

7 Pervin, 5.
8 Pervin, 5.
9 Aksakal, 10-11.

Kuzey Afrika'daki Fransızlara karşı isyanlar tetiklemek için benzer eylem planları hazırlanmaktaydı.

Eşref'in Birinci Dünya Savaşı'ndaki hizmeti öncesinde aldığı görevler zinciri, hem Osmanlı ordusunun savaşın eşiğinde baş etmeye çalıştığı kapsamlı sorunları ve hem de bu sorunlara verilecek yanıtın gittikçe alışılmışın dışında bir mahiyet aldığını göstermektedir. Seferberlik çalışmalarının boyutları, Eşref'in, çiftçilik yapan bir beyefendinin keyifli işleri diyebileceğimiz bir yaşama alışma çabalarının sık sık telgraflarla kesilmesi anlamına geliyordu. Böyle bir durum 1914'ün ilk aylarında da yaşandı. Enver bir kez daha onu çağırmış ve Eşref bir kez daha çağrıya yanıt vermişti.

Bu seferki görev havadan icra edilecek bir propaganda faaliyetiydi. Osmanlı ordusu uçak kullanımının sunduğu olanaklarla ilk kez 1909 yılında, yani "Jön Türk" Devrimi'nden kısa bir süre sonra İstanbul'daki bir gösteride karşılaşmıştı. Yüksek komutanlığın Osmanlı askerî ataşelerini bir sonraki yıl Berlin ve Paris'e göndermesinin nedenlerinden biri, bu ve diğer modern yeteneklerin kazanılmasıydı.[10] Berlin'e gönderilen ataşe, gelecek vaat eden genç Binbaşı Enver Bey; Paris'e gönderilen meslektaşı ise kendisinin İttihat ve Terakki Cemiyeti'ndeki başlıca rakibi olan Ali Fethi'ydi. Fransa'daki manevralar sırasında Ali Fethi'ye Mustafa Kemal isimli geleceği parlak bir başka genç subay eşlik etmekteydi.[11] Bu üç isim de, imparatorluğun son yıllarında yaşanacaklarda başlıca roller oynayacaklardı.

Libya'daki Osmanlı kuvvetleri, tarihte kayıt altına alınan ilk hava saldırılarına ve daha da etkilisi, hava gözetimine ve hava yoluyla propaganda materyallerinin bırakılmasına maruz

---

10 Bülent Yılmazer, "Ottoman Aviation, Prelude to Military Use of Aircraft," Edward J. Erickson'ın, *Defeat in Detail, The Ottoman Army in the Balkans, 1912–1913* isimli eserinde EK A bölümü (Westport, CT: Praeger, 2003), 347.

11 A.g.e., 347-8.

kalmıştı. Osmanlı yüksek komutanlığı bu yeni teknolojiyi kullanıma sokmaya istekliydi. Hatta henüz Libya harekâtı bitmeden evvel, bocalayarak da olsa, buna yönelik bazı adımlar atılmıştı. Osmanlıların hava kapasiteleri Balkan Savaşları sırasında çarpıcı bir şekilde arttı. Tecrübesizlik, idare hataları ve düşmanların hızlı ilerleyişi gibi sebeplerle başlangıçta engeller yaşansa da çekirdek bir Osmanlı havacı topluluğu savaşın sonlarına doğru kayda değer bir gelişim gösterdi. Başarılı keşif uçuşlarıyla İkinci Balkan Savaşı sırasında stratejik avantaj sağlandı.[12]

1914 senesi başlarında, artık daha büyük bir savaş ihtimali ufukta görünürken, Osmanlıların havadaki imkânlarının sergilenmesi, toplumun moralinin yükselmesini de sağlayacaktı. Harbiye Nezareti; Eşref'in ve Balkan Savaşları sırasında kayda değer bir uçuş tecrübesi kazanmış olan Fethi Bey'in Mısır'a küçük bir uçak uçurmalarını teklif etti; bölgede coşkulu bir şekilde karşılanacakları ve böylelikle artık İngiliz işgali altında olan bu eski imparatorluk parçasındaki Osmanlı yanlısı hisleri yükseltecekleri umulmuştu. O günlerde uzun mesafeli uçuşlar imkânsız olduğundan uçak Kahire'ye gitmek üzere Anadolu ve Suriye'den geçerken sayısız durakta mola verecekti. Her durak Eskişehir, Konya, Adana, Halep, Beyrut, Şam ve Kudüs gibi önemli şehirlerdeki halka bu yeni teknolojiyi sergileme imkânı sunuyordu. Karısına göre Eşref'in seçilmesinin nedeni Balkan Savaşları sırasında hava keşfinde edindiği özel tecrübe ve Levant coğrafyasına ilişkin bilgisiydi.[13]

Bir hava vazifesi

Eşref bu görevi kabul etti ve bir kez daha karısına tek bir kelime bile açıklama yapmadan hazırlanmaya başladı. Bunun için, Balkan Savaşları'nın sonuna doğru uçuş görevi yapmış birkaç

12 A.g.e., 356 ve devamı.
13 Pervin, 6.

Osmanlı pilotundan biri olan Selim Bey'in "Edremit" isimli uçağıyla geldiği İzmir'e gitti. Bu türdeki uçaklardan birkaçı Osmanlı ordusunda hizmet görecek, bazıları da daha sonra Gelibolu'yu ANZAK taarruzuna karşı müdafaa ederken başarı elde edecekti. Eşref ve Selim, ilk kez 1909 senesinde Manş Denizi'ni geçen tek kanatlı Fransız uçağının geliştirilmiş bir türü olan bu küçük ve daha ziyade dayanıksız Blériot XI'le deneme uçuşları yaptılar. Bu basit uçaklar, kanatları için gerilmiş kaput bezi kullanılan, tahta bir gövdeye monte edilmiş bir traktör motorundan fazlası değillerdi. Eşref'in karısı ve aile üyeleri aşağıda gergin bir heyecanla izlemekteydi. Uçaklar Osmanlı İmparatorluğu'na henüz gelmişti ve doğal olarak hemen herkes için hem kaygı hem de coşku kaynağıydı. Birinci Dünya Savaşı'nın eşiğinde imparatorluğun emrinde sadece bir avuç uçak vardı ki, bunların çoğu da gelecekte İstanbul'daki havalimanına ev sahipliği yapacak olan Yeşilköy'deki askerî havacılık okulunda kullanılıyordu. Dolayısıyla bu az sayıdaki uçaklardan birinin Osmanlı toplumunun karşısına çıkarılması bir yenilikti. Fakat Eşref her zamanki gibi tüm bu eğitim uçuşlarının gerçek nedenini Pervin'den gizledi. Amacın İngilizlerin elindeki Mısır'a bir keşif görevi gerçekleştirmek olduğundan Pervin'in haberi yoktu. Pervin'in söylediği gibi, "Haberimiz olsa da elden ne gelir. Talimatı benden değil, evvela vatanî hissinden ve meclubiyetinden ve hükûmeti namına devlet makametten aldığı emirlere gönüllü, evet fi sebil illah gönüllü olarak hazır bulunmada."[14]

Eşref ve Pervin arasındaki ilişki böyleydi; devlet ve daha ziyade Enver tarafından temsil edilen askerî komuta, neredeyse evliliklerinin üçüncü tarafını oluşturmuş gibi görünüyordu. Enver çağırdığı vakit Pervin muhtemelen kaybedecekti. Fakat arada bir de sevinen taraf Pervin oluyordu. Eğitim uçuşları başladıktan kısa bir süre sonra Eşref'e, Mısır'daki keşif uçuşu görevinde kendisinin es geçildiği bilgisi ulaştı. Bunun nedeni yeni evli

14 Pervin, 7.

olmasıydı. Eşref bir gün Enver Paşa'nın yaveri olan arkadaşı İzmitli Mümtaz'dan bir mektup aldı. Eşref ve Mümtaz eski dostlardı. Libya'ya birlikte gitmiş, orada birlikte çarpışmışlardı ve her ikisi de Enver'in *fedaî*ler topluluğunun adanmış üyelerindendi. Mümtaz'ın mektubu Eşref'in son derece canını sıkan haberler içeriyordu. Yüzü öfke ve utançla kıpkırmızı oldu. Pervin ona kendisini böylesine kuvvetli bir şekilde etkilemiş görünen mektubun içeriğini paylaşıp gönlünü hafifletmek ister mi diye sordu. Pervin'in hatırladığına göre aralarında geçen konuşma şöyleydi:

> Pervin: Rica ederim. Kabilse beni tenvir ediniz.
>
> Eşref: Vallahi ben de kestiremedim sevineceğimi, güceneceğimi. Ben de şaşaladım.
>
> Pervin: Ne gibi, rica ederim.
>
> Eşref: Mısır'a bana bir vazife çıkmıştı. Tayyare ile bir seyahat benden deruhde etmiş. Sana söyleyememiştim. Şimdi bu mektubu alıyor[um] ve bu seferden geri bırakıldığım, yerime Trablusgarp'ta bulunan bizim mücahede arkadaşlarımızdan Mülazim Sadık['ın] ta'yin olunduğu bildiriliyor.
>
> Pervin: Sen geri mi kaldın, bir kere ve peşinen ben sevindim. Hakkım da yok mu? En kısa bir evlilik hanemizde müteaddid vazifelerle vaki' bu iftiraklar ne oluyor? Seni bilmem ama ben sevindim.
>
> Eşref: Öyle ise senin sevincini muceb bu işe ben de sevindim.

Fakat Eşref hiç de sevinmiş değildi. Olan biten şuydu: Mümtaz, Eşref'in vazifeleri meselesini Enver'e açmıştı. Enver de Eşref gibi daha yeni evlenmişti. Kendisine "Damad" sıfatını kazandıran ünlü evliliğini Osmanlı sarayından Naciye Sultan'la yapmış ve bu, popülerliğini daha da artırmıştı. Aslına bakılırsa iki düğün

de 1914 başlarında, neredeyse aynı zamanda gerçekleşmişti.[15] Mümtaz, Enver Paşa'yla yaptığı konuşmada, Eşref'e evliliğinden çok kısa bir süre sonra Avrupa'ya gerçekleştirdiği seyahat gibi birkaç gizli ve tehlikeli görev verilmiş olduğuna vurgu yaptı. Eşref daha yeni evlenmiş olmasına rağmen Avrupa'daki bu riskli görevi kabul etmiş ve Liège'den dönerken Fransızlar tarafından yakalanmaktan kıl payı kurtulmuştu.[16] Mümtaz, Enver'den tüm bunları dikkate almasını istemiş ve Enver de Mısır'a yapılacak gösteri uçuşu için Eşref'in yerine Sadık'ı görevlendirmişti.

Pilotların İstanbul'dan ayrılmaları Enver, Cemal ve Talat Paşaların, yani Üç Paşalar'ın varlığı eşliğinde büyük bir törenle gerçekleşti. Fethi ve Sadık Beyler; Bahriye Nazırı'nı ufak bir gösteri uçuşu için uçağa aldıktan, Enver Paşa'dan birkaç cesaretlendirici söz işittikten, Hatice Sultan'dan bir buket çiçek aldıktan ve Enver'in elini öptükten sonra göğe yükseldiler.[17] Gazete ve telgraf ofislerinin pilotların ilerleyişlerini rapor edebilmesi için uçak rotaları üzerinde gerekli düzenlemeler yapılmıştı. Fakat Fethi ve Sadık Beyler Mısır'a varamadılar; hafif uçaklarıyla Toroslar ve Lübnan'daki çetin mesafeleri aşmalarının ardından Filistin'in kuzeyinde yere çakıldılar. İki pilot da hayatını kaybetti ve naaşları büyük İslam kahramanı Selahaddin Eyyübi'nin yanına defnedilmek üzere Emevî Camii'ne nakledildi. Türkiye Cumhuriyeti daha sonra bu iki pilot ve ilkel uçuş koşullarını bir dizi posta pulu ve İstanbul'un Fatih ilçesindeki bir anıtla

---

15 Enver'in Naciye Sultan'la düğünü 5 Mart 1914'te gerçekleşti (M. Naim Turfan, *Rise of the Young Turks*, 417); Eşref ve Pervin'in düğün tarihi bilinmiyor, fakat bazı kaynaklar hemen hemen aynı zamanda gerçekleştiğini belirtmektedir.

16 Bu görevin mevcut haliyle tam olarak ne kadar riskli olduğu açık değildi, fakat Eşref ve Pervin'in yazdıkları bu vazifenin içerdiği tehlikeye vurgu yapar.

17 www.gezgindergi.com/fatih-te-hava-sehitleri-aniti, 16 Aralık 2014 tarihinde erişildi.

abideleştirdi.* Eşref, bir kez dahi olsun aksiyonun dışında bırakılmış olmaktan büyük öfke duyduysa da, bu sayede o ve Pervin bir felaketin eşiğinden dönmüştür.

İttihatçıların İzmir'deki faaliyetleri

Öte yandan Eşref'i daha geniş kapsamlı görevler bekliyordu. Kendisi bu sırada İttihatçıların İzmir içerisinde ve çevresindeki Rum nüfusa yönelik faaliyetlerine ciddi ölçüde müdahil olmuştu. Bir rapora göre Enver Paşa henüz 1914 senesinin Ocak ayında Eşref'i İzmir'de Teşkilat-ı Mahsusa'nın bir şubesini kurmakla görevlendirmişti.[18] Bir başka kaynak ise Eşref'in 1914 Mart'ında, yani Pervin'le evliliğinin üzerinden çok geçmeden, Rumları bölgedeki stratejik konumlardan çıkarmak üzere Enver Paşa tarafından İzmir'e gönderilmiş olduğuna işaret etmektedir.[19] Rumların bölgeyi terk etmelerine yönelik baskı bu dönemde başladı. Bazıları Yunanistan'ın Birinci Balkan Savaşı'nda imparatorluğa saldırmış olmasını rövanş için bir mazeret olarak görüyorlardı. Temmuz 1914 tarihli İngiliz raporları Eşref'i bölgede güçlü ve korkulan bir şahsiyet olarak not eder. Vali, İngilizlere Eşref'in "Karşıyaka'daki evinde silahları ve silahlı Giritli hizmetkârları olduğunu fakat Enver'le olan güçlü bağlantıları

---

* Söz konusu anıt Saraçhanebaşı'ndaki Fatih Parkı içerisinde bulunan "Tayyare Şehitleri Anıtı" olmakla birlikte, yapımı Cumhuriyet döneminde değil, 1916 yılında tamamlanmıştır. Bu anıtta, Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın arzusuyla Mısır'a gitmek üzere yola çıkmış olan fakat yazarın kitapta değinmediği diğer uçağın şehit pilotu Mülazım-ı Sani Nuri Bey'in de adı bulunmaktadır. İlaveten, 1914 yılına kadar Muğla'nın "Megri" (Makri) adıyla anılan ilçesinin adı Fethi Bey'in anısına "Fethiye" olarak değiştirilmiştir. (ç.n.)

18 Raymond Kevorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History* (London: I. B. Tauris, 2011), 180.

19 Mihail Rodas, *Almanya Türkiye'deki Rumları Nasıl Mahvetti* (İstanbul: Belge Yayınları, 2011), 99.

nedeniyle ona müdahale edemediğini" bildirmişti.[20] İttihatçıların vilayetteki Rum nüfusa yönelik tacizleri ve gözdağı vermeleri İngilizlerin zihninde önemli bir yer kaplıyordu. İngilizlerin bu endişeleri, gittikçe tehditkâr hâle gelen vaziyet ve özellikle de Balkan Savaşları'nda yaşanan vahşetin etkisiyle, bazı İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının faaliyetleri sonucunda arttı. Balkanlardaki şiddetin Batı Anadolu'ya bulaşması fazla uzun sürmeyecekti. Ege bölgesinin "kırılgan kozmopolitliği"[21] parçalanmak üzereydi. Yaklaşık 160.000 Rum göçe zorlanacak ve Eşref bu süreçte doğrudan yer alacaktı.

İttihatçıların planı, sonunda şiddete varacak bir ekonomik baskıyla işe başlamaktı. İttihatçılar 1914 yazında gayrimüslim iş yerleri ve topluluklara karşı bir boykot organize ettiler. Amaçlarını uygulamak için, bölgedeki Rum nüfusa karşı cinayeti de kapsayan suçlar işlediler. İzmir'deki İngiliz konsolosu, "Enver Paşa'nın koruması altında olan eski Çerkes eşkıya" olarak bahsettiği Eşref'i "boykot hareketindeki güçlü lider" olarak nitelendirdi. Konsolos'un görüşüne göre Eşref ve kardeşi Selim Sami, "Burada her şeye muktedirler[di] ve Vali [Rahmi Bey] onlara karşı açıktan hareket etmeye cesaret edemiyor[du]… Enver Paşa ve radikal lider Dr. Nâzım'la etle tırnak gibi[ydi]ler."[22] Rahmi Bey'in bu yaman grup karşısındaki çaresizlik hissetmesi özellikle dokunaklıdır, zira kendisi de onlara yabancı değildir. Selanik'teki İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucularından olan ve 1906 yılından beri cemiyette aktif rol oynayan Evrenoszade Rahmi, köklü bir

20 TNA FO 195–2458, Başkonsolos Vekili Heathcote Smith'ten (İzmir) Mallet'a (Londra) 8 Temmuz 1914, 460.

21 Emre Erol, "Preparing for the First World War: Forced Migration as a Tool of 'Demographic Warfare' in the Pre-War Western Anatolia,"; söz konusu makale uluslararası "Osmanlı Cephesinde Yeni Bir Şey Var: Küresel Bir Savaş Hakkında İhmal Edilmiş Bakış Açıları, 1914-1918 (İstanbul, Nisan 2014)" konferansına sunulmuştur.

22 TNA, FO 195–2458, Başkonsolos Vekili Heathcote Smith'ten (İzmir) Mallet'a (Londra), 27 Temmuz 1914.

aileden gelen nazik, kültürlü bir avukattı ve Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında mebustu. Fakat çekirdek kadrodaki İttihatçı aktivistlerin müşterek güçlerine karşı o bile kendini çaresiz hissediyordu. Bu durum, ayrıca Eşref ve kardeşinin kısa zamanda ne denli yükseldiklerinin de bir göstergesiydi. 1914 senesinde sözü geçenler, 1912'ye kadar kanun kaçağı olan adamlardı. Balkan Savaşları ve daha büyük bir savaşın yaklaşması kartları yeniden karmıştı. İngiliz Konsolosluğu'nun haber kaynaklarına göre (ki ilginç bir şekilde bunların arasında Eşref'in ilk önce "kendi takipçilerinden biri, muhafız olarak iş görecek bir eşkıya" olarak vazifelendirmek, sonrasında ise bir izin belgesi vermek suretiyle korumasına aldığı bir Rum da bulunmaktadır), Eşref ve Sami, uygun gördükleri vakit, tehdidi Rumlara yönlendirebiliyor veya geri çekebiliyorlardı.[23]

İzmir bölgesinin 1914 yazındaki durumunu anlamak için bir adım geri çekilip manzaraya oradan bakmamız gerekir. 1914 Mayıs'ında, yani Arşidük Franz Ferdinand'ın Haziran sonunda suikasta uğramasından henüz çok daha önce İstanbul'daki Harbiye Nezareti'nde çok geniş kapsamlı sonuçları olacak bir dizi gizli görüşme gerçekleşti.[24] Görüşmelerde Enver, Talat, Eşref Beyler ve birkaç önemli İttihatçı daha hazır bulundu. Gizlilik öncelikliydi; kabinedeki birçok vekil görüşmelerin dışında tutulmuştu. Acı toprak kayıplarının, etnik temizliklerin ve artan intikam arzusunun damga vurduğu Balkan Savaşları darbesinin güçlü tesiri altında yapılan bu görüşmelerin ilgi odağı Anadolu'nun Batı kıyılarıydı. Batı Trakya'daki girişimin ardından, henüz yeniden organize olan Teşkilat-ı Mahsusa'nın ilk başkanı Süleyman

23 A.g.e.

24 Uğur Ümit Üngör, "'Turkey for the Turks': Demographic Engineering in Eastern Anatolia, 1914–1945," R. G. Suny, F. M. Göçek ve N. M. Naimark, ed., *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire* (New York: Oxford University Press, 2011), 295. Üngör bu toplantılarda gayri Türk kitlelerin tasfiyesinin tartışıldığını belirtir. Ayrıca ilginç bir biçimde Eşref'in 1922'de öldüğünü iddia eder.

Askerî'nin mülteci işlerinin idaresine seçilmesi bu bağlamda şüphesiz önemlidir. Talat Paşa, 1914 Temmuz'unun ilk günlerinde Askerî'yi İstanbul'a getirmek maksadıyla yerini tespit etmeye çalışırken, Aydın (İzmir) Valisi Rahmi Bey'e Askerî'nin İstanbul'a dönüşü için gereken tedbirleri almasını yazdı.[25] Teşkilat-ı Mahsusa İzmir bölgesine odaklanmaya başlamıştı ve Libya ile Trakya'da kurulan şebekeler bir kez daha eyleme çağrılmaktaydı.

İstikbalde Türkiye Cumhuriyeti'nde hem Başbakanlık hem de Cumhurbaşkanlığı görevine gelecek olan İzmir'in İttihatçı sorumlularından Celal Bayar'ın otobiyografisinde Eşref'in kayıp hatıralarından bir kesit bulunmaktadır. Eşref bu kesitte Enver ve Talat'ın, artık sınırları oldukça daralmış olan Osmanlı Devleti için en yakın tehdidi gayrimüslim nüfus olarak gördüklerini anlatır. İmparatorluğun ekmeği ve lütfuyla serpilmiş olan gayrimüslimlerin "nankör" olduğunu söyleyen Eşref, söz konusu görüşmelerin odağında doğrudan Ege kıyılarının bulunduğuna işaret eder. Rum nüfusun yoğun olduğu Ege kıyıları artık bir stratejik yükümlülük olarak görülüyor, bu görüş bir başka savaşın kapıda olduğu inancıyla birleşince ise bir varlık sorunu boyutunu alıyordu.[26] Gizli görüşmelerde bulunanlara göre, "Yunanların" bağlılık duyguları Abdülhamid döneminde kök salan ve Eşref'in aktardığına göre Rumları ayaklanarak Osmanlı ordusunu arkasından vuracak bir konuma kadar getiren Megali İdea, yani Ege'nin iki kıyısına da uzanan bir Yunan devleti kurma fikriyle çelinmişti.[27] Teşkilat-ı Mahsusa İstanbul'a giden Müslüman yolcuların tercih ettikleri başlıca otel olan Sirkeci'deki Meserret'in zemin katında bulunan karargâhında, Ege kıyısı boyunca göze çarpan Hellenleştirme kampanyası tehdidini listeleyen dosyalar derlemekteydi. Endişe kaynaklarından biri, genç Rumların silah altına alındıkları ve kısa zaman önce Yunan ordusu tarafından

25 BOA DH.S SFR 42/184, 19 Haziran 1330.

26 Bayar, V, 1573.

27 Bayar, V, 1574.

Yunan krallığına ilhak edilen yakınlardaki adalarda askerî eğitim görmekte oldukları iddiasıydı; dolayısıyla bu adamların olası bir savaş durumunda Yunanistan için savaşmaları kuvvetle muhtemel kabul ediliyordu. Bir başka endişe kaynağı ise Rum ahalinin kıyı boyunca uzanan stratejik noktalarda ve kıyıyı Anadolu'nun iç kesimleriyle bağlayan demiryolu hatlarında yoğunlaşmış olmasıydı. Eşref'in belirttiğine göre demiryolu hatları bütünüyle Rumlar tarafından kontrol ediliyordu. Öyle ki Müslümanlar demiryolunda işe bile alınmıyorlardı. Dahası, diye iddia ediyordu Eşref, evlilik ve göç yoluyla Yunan anakarasından bölgedeki Yunan nüfusu artırmaya yönelik bir politika güdüldüğüne dair kanıt vardı.[28] Daha ürkütücü olansa, Rumların Mauser tüfekler, makineli tüfekler ve el bombaları da dâhil olmak üzere azımsanamayacak bir cephanelik stoklamış oldukları düşüncesiydi.[29] Bundan da kötüsü, diyordu Eşref, Meclis-i Mebusan'ın bazı Rum Ortodoks üyelerinin bu faaliyetlerin içerisinde olmasıydı. Eşref'in söylediği gibi, "Gâvur İzmir' sözü göreceli bir ifade değildi. Efendi olmak bir yana, orada muhafız bile değildik."[30]

Tartışmalar sabah saatlerine kadar devam etti ve odak gittikçe İzmir ve çevresine yoğunlaştı. Bu durum Eşref'i öne çıkardı. Enver, bölgeye dair tecrübe ve bilgisi nedeniyle Eşref'e döndü ve ahvalin vahametini vurguladıktan sonra, İttihatçıların eline ulaşmakta olan çeşitli rapor ve bilgileri teyit etmesi için ondan bölgede bir inceleme yapmasını istedi. Durum hakkında bir rapor hazırlamakla görevlendirilen Eşref, Talat Bey'in, "Eh, Eşref… Bu işi seveceksin. Talih kuşu başına kondu,"[31] dediğini işitmişti. Eşref, Osmanlı yetkilileriyle de kendi şahsi bağlantılarıyla da

28 Emre Erol, "Organised Chaos as Diplomatic Ruse and Demographic Weapon: The Expulsion of the Ottoman Greeks (Rum) from Foça, 1914," *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 10:4 (2013), 90.

29 Bayar, V, 1574.

30 Bayar, V, 1574.

31 Bayar, V, 1575.

temas etmeden, tebdil-i kıyafet vaziyette bölgede seyahat etmeye ciddi bir vakit ayırdığını belirtir.

Bu güvensizlik ve endişe atmosferinde, Eşref'in raporunun nasıl olacağı neredeyse önceden belliydi. Rapor stratejik olarak hayati önem taşıyan ve "tarihsel olarak Türk" olan bu toprakların kaybedilmemesi için derhal harekete geçilmesini salık veriyordu.[32] Eşref'in raporu gayrimüslim etnik azınlıklar arasındaki hain unsurlardan temizlenmesi gereken "iç tümörler" olarak bahsetmesiyle bednamdır.[33] Dolayısıyla, beklenileceği üzere Rum nüfusun bu politikanın doğrudan etkilerini hissetmeye başlaması uzun sürmeyecekti. Rumlara yönelik etnik temizlik başlamak üzereydi.

Teşkilat-ı Mahsusa bu vahim görevi icra etme rolünü üstlendi. Eşref'in fiilî süreçteki rolü belirsizliğini korumaktadır. Bir kaynak, kendisinin komutası altındaki Türk çetelerinin Sisam Adası'ndaki Yunanlarla kuvvetli bağları olan Rumlara karşı Söke çevresinde baskınlar düzenlediklerini belirtir.[34] Rahmi Bey'in 1914 senesinin Eylül ayında, kendisine bilgi verilmeksizin, Rumların bölgeden çıkarılmaları için Eşref'e İstanbul'dan emir ve adam gönderilmesi hususunda Talat Paşa'ya yakınması muhtemelen açıklayıcıdır.[35] Teşkilat-ı Mahsusa çeteleri; ekonomik boykotlar, Balkanlar ve Girit'ten gelen Müslüman mültecileri Rumların arasına yerleştirmek ve son olarak şiddetli saldırılar gerçekleştirmek gibi bir dizi taktik uygulamak suretiyle 1914 yazı ve sonbaharında "içerideki düşmanları" ülkeden çıkarma görevine başladı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin "organize

32 Erol, "Organised Chaos," 91.

33 Bayar, V, 1578.

34 Nurdoğan Taçalan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken* (İstanbul: Hür Yayınları, 1981), 57.

35 BOA DH.S SFR 442/46, 28 Temmuz 1914. Rahmi Bey ayrıca Bulgar topraklarını ele geçirmekten henüz dönen adamların kısa zaman önce İzmir'e vardıklarından bahseder ki, bu da Balkan Savaşları'nın sona ermesiyle odağın Ege kıyılarına dönmesi arasındaki ilişkinin altını çizer.

kaos" politikası bölgede o vakit popüler olan bir tür milliyetçi düşünceyle uyumluydu. Savaş sonrasında Milletler Cemiyeti tarafından destek görecek bir uygulama olan nüfus mübadelelerine millî birliklerini güvence altına almak adına Bulgaristan ve Yunanistan da meyilliydi. Bununla birlikte bu gaddar politika İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde topyekûn destek bulmamış gibi görünmektedir. Bazı yetkililerin bu tutuma muhalefet ettikleri kayda alınmıştır.[36] Yine de, imparatorluğun son dönemindeki birçok kavşakta söz konusu olduğu gibi, iş o raddeye gelince baskın çıkan, eylemci, saldırgan hizip olmuştur. Eşref bu hizbin şiddet içeren politikalarını gerçekleştirecek zincirin bir halkası işlevini görmüştür.

Yeniden yollarda

Eşref, Rum Ortodoks nüfusun Batı Anadolu'dan çıkarılmasındaki rolünün hemen ardından Asya'nın çok farklı bir bölgesine yapılacak bir seyahati içeren bir başka görevi kabul etti. Pervin'le evliliklerinin yedinci ayında Eşref'e "Beş Türk"ün Orta Asya görevlerinde rol verildi. Benzer düşüncedeki Müslüman temsilcilerle, yani yaklaşan savaştaki potansiyel müttefiklerle temas kurmak adına "Türkistan"a gidiyorlardı. Söz konusu beş kişi Eşref'in küçük kardeşi Selim "Hacı" Sami, Hüseyin Emrullah (Barkan), Derneli Adil Hikmet, İzmirli Tatar (nam-ı diğer Kırımlı) Hüseyin ve Bursalı İbrahim Gürcü'ydü (Haklıer). Eşref yolculuklarında onlara refakat edecek, yol boyunca Umman ve Bahreyn'de görevler icra edecekti.

Eşref'in kardeşi Sami, bu adamları, adanmış Müslüman milliyetçilerden oluşan daha büyük bir grupla bir araya getirdi. Eşref'in "Aşere-i Mübeşşere" listesinin en üstünde bulunan dört kişinin hepsi bu grupta mevcuttu: Eşref, kardeşi Selim Sami, Süleyman Askerî, Yakup Cemil ve onlarla birlikte şair Ömer

36 Erol, "Organised Chaos," 93.

Naci. İki grup Eşref ve Pervin'in İzmir'deki evlerinde bir araya geldi. Askerî Bey, Kuşçubaşılarla birlikte kalırken, diğerleri İzmir deniz kenarındaki Grand Hotel Kraemer Palas'a yerleşti. Grup İran Körfezi'ndeki Osmanlı Basra Limanı'na kadar *Kara Deniz* isimli bir yolcu gemisiyle seyahat edecekti.[37] Oradan Hindistan'a ve sonunda Türk eylemcilerle temas kurmak için gidecekleri Orta Asya'ya geçeceklerdi. Gemi İzmir'de rıhtıma yanaştı ve altılı, güverteye çıkmak için hazırlıklarını yaptı. Fakat onlar evden ayrılmadan evvel Pervin isyan bayrağını açtı. "Eşref Bey," dedi Pervin, "Madem hep gidip de beni yalnız bırakacaktın, neden beni aldın?" Bu feryada Eşref şöyle yanıt verdi, "Seni bir başkasının almasına mâni olmak için işleri aceleye getirmem icap ediyordu. Hata mı ettim?" Pervin'in anlattığına göre bu yanıt üzerine ikisi de hem kahkahaya hem de gözyaşlarına boğuldular.

Kara Deniz 22 Temmuz 1914'te denize açıldı. Grubun güvertede çekilen fotoğrafları, meraklı yolcuların dikkatini dağıtmak için girdikleri tacir ve bürokrat kılıkları ile onları alışılmadık pozlarda göstermektedir.[38] Eşref sırayla kullandığı iki kılığından biri olan çizgili denizci gömleğiyle gayet havalı, Buharalı tacir kılığıyla ise daha ziyade şaşkın görünmektedir.[39] Geride kalan Pervin ise yine bir uzun bekleyişin ıstırabını çekiyordu. Yolculardan aldığı ilk haber, onlar Kızıl Deniz kıyısında bir yerlerdeyken dolaylı olarak geldi. Bu sırada, Sırbistan ve Avusturya-Macaristan arasında Birinci Dünya Savaşı'nın ilk kıvılcımları çakılmıştı (28 Temmuz 1914). Osmanlı İmparatorluğu'nun henüz resmen savaşta olmamasına rağmen savaş durumuna geçmesiyle imparatorluktaki hadiseler hızlandı. Balkanlarda silahlı çarpışmaların başlamasıyla birlikte Enver Paşa neredeyse derhal intikal emrini

---

37 Bu gemi, daha sonra İngilizler tarafından Bombay'da el konulan aynı isimli Türk yolcu gemisiyle karıştırılmamalıdır. Pervin, 10.

38 Adil Hikmet Bey, *Asya'da Beş Türk*, Yusuf Gedikli, ed. (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1998), 52.

39 EK Resim, 25.

Eşref'in birinde bir bahriyeli ve diğerinde Hindistan'a giden Buharalı bir tüccar gibi giyinmişken görüldüğü fotoğrafları. (Kaynak: EK belgeleri)

verdi. Osmanlı tümenleri imparatorluğun sınırlarına gönderildi ve yedekler askere çağrıldı. Enver 1 Ağustos'ta seferberlik emri verdi ve iki gün sonra intikaller başladı.[40] Bu noktadan itibaren Osmanlı trenleri ticari yükleri kabul etmeyecek, bütün vagonlar askerî seferberliğe ayrılacaktı.

Bu sırada, bir son dakika pazarlığı telaşının ardından, Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu Ağustos 1914'te askerî bir ittifaka imza attı. Başını Enver Paşa'nın çektiği Osmanlı hükûmeti, varlığını sürdürmesinin Avrupalı Güçler'le bir ittifaka girmesine dayandığına inanmıştı. İstanbul'un ilk tercihi İngiltere ve/veya Fransa olsa da, bu ülkeler Osmanlıların tekliflerini

40 Aksakal, 104; TNA FO 195/2459, 284, 3 Ağustos 1914, Amat'tan (İzmit) Eyres'a (İstanbul).

umursamadılar.[41] İstanbul bunun ardından yüzünü Almanya'ya çevirdi. İstanbul'un bakışına göre Almanya birçok açıdan tamı tamına uygun bir partnerdi: Alman subaylar Osmanlı askeriyesinin yeniden organizasyonu ve modernizasyonuna on yıllardan beri yoğun bir şekilde müdahil olmuşlardı. Bunun yanı sıra, nispeten yeni kurulmuş olan Alman devleti hem emperyal yükten hem de İngilizler, Fransızlar ve Ruslar tarafından sergilenmiş olan Osmanlı topraklarına el koyma temayülünden uzaktı. Kayzer II. Wilhelm, "Osmanlı Sultanı-Halifesi tarafından ilham verilecek, Enver Paşa tarafından organize edilecek ve Fas'tan Hindistan'a ve Orta Asya'ya kadar Antant imparatorluklarındaki milyonlarca Müslüman tarafından sahneye konulacak dünya çapında bir Müslüman devrimi vizyonu"[42]güdüyordu. Enver'in Osmanlı İmparatorluğu'nun dirilişinin sembolü hâline geldiği Berlin'de –Enver Bey marka sigaralar ve Potsdam'da adının verildiği bir köprüyle Enver popüler düzeyde temsili olan biriydi– Türkiye'ye ilişkin meseleler yakından takip ediliyordu.[43] Osmanlılar pazarlık masasına büyük bir askeriye ve bütün İtilaf devletlerinin stratejik çıkarlarını tehdit edebilme imkânını getirdiler. İstanbul ve Berlin, yakında İngiltere'nin Mısır'daki pozisyonunu ve Hindistan'a giden hayat damarını tehdit edecek olan Süveyş Kanalı'na yapılacak bir Osmanlı harekâtının yararlarını; Doğu Anadolu, Kafkaslar ve Orta Asya'daki Rusları vuracak bir harekâtı ve Kuzey Afrika'daki Fransızları devirecek bir planı müzakere ediyor olacaktı. Almanların bazı propaganda planları çılgınlık derecesinde gerçek dışı olsa da –Eşref ve Teşkilat-ı Mahsusa'daki dostları bu planları cidden gülünç bulmuşlardı–[44] bunlar, İngiliz ve Fransızların Ortadoğu'daki konumlarını sarsmaya yönelik büyük ve iyi fonlanan bir Alman-Osmanlı harekâtının bir parçasıydılar.

41 Kayalı, *Arabs and Young Turks*, 185-6.
42 Aksakal, 101.
43 Stefan Ihrig, *Atatürk in the Nazi Imagination* (Cambridge, MA: Belknap Press, 2014), 2.
44 Stoddard, 67.

İmparatorluğun hem içerisindeki hem de dışarısındaki Müslümanlar ordunun çağrısına yanıt vermişti ve harekâta katılmak için farklı noktalardan Suriye'ye geliyorlardı.[45] Osmanlı tarafı, bunun farkında olmaksızın, Osmanlıların Alman kontrolünden bağımsız hareket edemeyecekleri yönündeki hatalı İngiliz algısının yardımını görüyordu. Bir araştırmacının belirttiği gibi, "Osmanlıların kurnazlık ve inisiyatiflerini küçümsemek İngilizlerin muhtemelen Ortadoğu'daki savaş boyunca yaptıkları bedeli en yüksek hata olmuştur."[46]

Yoğun faaliyetlerle geçen bu dönemde Pervin yolculardan hâlâ doğrudan bir haber alamamıştı. Ardından bir gün ansızın, Arabistan'ın Hicaz bölgesindeki Eşref'ten her zamanki gibi üstü kapalı bir telgraf aldı. Telgrafta şöyle yazıyordu: "Medine'ye vardım. Arkadaşlarım yolculuklarına devam ediyor. Yakında İzmir'e dönüyorum. Sağlığım iyi. Eşref." Eşref'in 1914 Ağustos'una tekabül eden zamanda Hicaz'da olduğu, Hicaz Valisi'nin Eşref ve Sami'ye nasıl davranması gerektiği yönünde talimat istemek üzere Ağustos ayının ortalarında İstanbul'a bir telgraf çekmiş olmasıyla teyit edilmiştir.[47] Takvimler 24 Ağustos'u gösterirken kardeşlerin yolları ayrıldı.[48] Sami ve "Beş Türk" grubunda olan arkadaşları kendilerini önce Orta Asya'ya, daha sonra Çin'in Sincan bölgesindeki Pamir dağlarına ve nihayetinde Şangay'a götüren yolculuklarına devam ettiler. Birçok serüvenin ardından Hamburg'a giden bir Japon gemisine binerek, kendilerini sıkı bir şekilde takip eden İngilizlerin ellerinden kaçtılar ki bu, Birinci Dünya Savaşı'nın küresel boyutunu göstermek açısından iyi bir örnektir.[49]

---

45 A.g.e., 67-8.

46 Tilman Lüdke, *Jihad Made in Germany*, 82.

47 BOA DH.S SFR 44/90, 25 Ağustos 1914.

48 BOA DH.S SFR 437/69, 24 Ağustos 1914.

49 Görevlerinin hikâyesi gruptan birinin hatıratında anlatılmıştır: Adil Hikmet Bey, *Asya'da Beş Türk*.

Eşref ise Medine üzerinden Şam'a gitmek üzere yola koyuldu. Kısa bir süre sonra Pervin'e [o zamanki adıyla] Transürdün'deki Ma'an kentinden yine sağlığının iyi olduğunu belirten bir başka telgraf çekti. Ardından ise sessizlik. Haftalar geçmesine rağmen Pervin'e Eşref'ten hiçbir haber gelmedi. Bir süre sonra, Sina Yarımadası'ndaki Arap kabilelerini Osmanlı'ya bağlı tutmak maksadını taşıyan bir görev sebebiyle İzmir'e dönüşünün iptal olduğu ortaya çıktı. Daha sonra gelen ani bir telgraf ise Eşref'in bir ya da iki gün içerisinde Salihli'ye geleceğini bildiriyordu. Pervin ve ev ahalisi Salihli'ye koştu. Eşref oradaydı.

Eşref bu kez evde sadece üç gün kaldı. Pervin umutsuzluk içerisindeydi. Kocası dönmüştü, fakat kısa bir ziyaret olduğu ortaya çıkan bu dönüşte Eşref, kendisiyle evde geçirdiğinden daha fazla zamanı telgraf bürosunda geçiriyordu. Daha kötüsü, gecelerini Teşkilat-ı Mahsusa'daki arkadaşlarıyla konuşmalara dalarak geçirmekteydi. İstanbul'dan yeni adamlar geldi; geri kalanlar ise çevre bölgeden toplandı. Toplanıp Birinci Dünya Savaşı'nın büyük ölçüde göz ardı edilen, fakat çok mühim olduğu su götürmeyen muharebe meydanı Arap Yarımadası'na gittiler. Pervin acı gözyaşları döktü. Kocası sanki uçup giden, dikkati dağınık bir misafir gibiydi. Savaş artık ufukta beliriyordu. Eşref evde sadece birkaç gün kaldı ve bu sırada bile gecenin ilerleyen saatlerine kadar taktikleri tartışmak üzere arkadaşlarını etrafına topladı.

Seferberlik başlamış, fakat imparatorluk henüz savaş ilan etmemişti. Bu durum, ordu ayrıntılı seferberlik planlarını tamamlayana, müttefikleri Batı cephesinde başarı gösterene ve Osmanlı ile Avusturya toprakları arasında karadan bir ikmal yolu açılana kadar Osmanlıların doğrudan savaşmaktan kaçınma stratejilerinin bir parçasıydı. İstanbul ancak bunlar yapıldıktan sonra müttefiklerine yardım etmeye hazır olacaktı.[50] Plan buydu,

50 Hanioğlu, *Brief History*, 177.

fakat muhtemelen kaçınılmaz hadiseler nedeniyle gerçekleşmedi. İngiliz Akdeniz Filosu tarafından 5 Ağustos 1914'te Çanakkale Boğazı'nın girişine kadar takip edilen Alman savaş gemileri *Goeben* ve *Breslau*'nun göstermelik olarak satın alınmasının ardından Osmanlıların tarafsızlıklarını muhafaza etmesi daha da güç bir hâl aldı. Bu savaş gemilerinin sözde Osmanlı gemileri hâline gelmesiyle İstanbul'un savaşa girme kararı daha da yaklaştı.

Başkentte bu ciddi gelişmeler yaşanırken Pervin hâlâ kocasından haber alamamıştı. Eşref'in bu dönemdeki faaliyetlerine ilişkin bilgiler yarım yamalak olsa da, Arap Yarımadası'ndaki önde gelen kabile liderlerini Osmanlıların yanında tutmaya yönelik görevlere gönderilmiş gibi görünmektedir. Kendisi İbnü'r-Reşid, Abdülaziz el-Suud ve Mekkeli Şerif Hüseyin'in oğlu Şerif Ali gibi önemli kabile liderleriyle buluşmuştur.[51] Çölde neler olduğu konusunda, hayal kırıklığı yaratacak kadar az delil vardır. İngilizlerin Eylül 1915 tarihli istihbarat raporları ve Halep'te ele geçirilen bir Osmanlı kurmayından alınan bilgilere göre: "Eşref Bey bir süre önce İbnü'r-Reşid'e 10.000 pound değerinde altın götürmüş[tü]; bunun onu Abdülaziz el-Suud'a saldırmaya ikna etmek için olduğu söylendi." Bu noktada İngiliz istihbarat yetkilisinin araya yüksek dozda editörlük içeren bir miktar arka plan bilgisi kattığını görüyoruz: "Eşref Bey –bir Çerkes–, bazı uzlaşmaz politikacıları Konstantinopol'de Cemiyet adına infaz etmesinin ardından Trablusgarp Savaşı'nda gönüllü olan ve bir gerilla kuvvetine komuta etme kabiliyeti sergilemiş eski bir fedaî. Ahlakı berbat."[52]

Eşref'in görevi, Hicaz şerifleri haricinde başarıya ulaştı. Görünen o ki Eşref, bu dönemde "Arap İsyanı"nın müstakbel lideri Mekke Emiri Şerif Hüseyin'e suikast düzenlemeye teşebbüs etmiş ama başarısız olmuştur. Bunun hem Eşref hem de bütün

51 Philip Hendrick Stoddard ve H. Basri Danışman, eds., *The Turkish Battle at Khaybar* (Istanbul: Arba Yayınları, 1997), 31.

52 TNA, FO 157/695, 4 Eylül 1915.

imparatorluk için yıkıcı sonuçları olan bir başarısızlık olduğu sonradan anlaşılacaktı.

Pervin, sonunda, Sina Yarımadası'nın kuzeyinde ortaya çıkan Eşref'ten bir telgraf aldı. Eşref yine çölde neyin peşinde olduğuna dair bilgi vermiyordu. Fakat Pervin, Eşref ile Mümtaz'ın kendi milislerini organize ettikleri ve bir Bedevi kuvvetiyle birlikte İngiliz kontrolündeki Mısır sınırını geçip kuzey Sina'daki en önemli kent olan El-Ariş kalesinde bir karargâh kurduklarına ilişkin söylentiler duymuştu.

Çölün bir ucundan diğerine: Kanal Harekâtı

İmparatorluğun savaşa girmek adına belirleyici olan adımı atmasının ardından askerî faaliyetlerin hızı daha da arttı. Eşref için savaşın büyük kısmı, imparatorluğun Arap topraklarında geçecekti; Osmanlı askerî planlamalarının odak noktası Suriye'ydi. Dördüncü Ordu komutanlığına ve Suriye valiliğine atanan Cemal Paşa 6 Aralık 1914'te Şam'a vardı. Karargâhını Şam Palas Oteli'nin ihtişamlı arazisine kurdu. Orada Dördüncü Ordu ve ona bağlı 8. Kolordu'nun kurmayları olan Alman subaylar Werner von Falkenberg ve Friedrich Kress von Kressenstein'la strateji geliştirdiler. Bu iki adam da görünümleri, davranışları ve tabiatlarıyla tipik Alman subaylarıydı.

Bu grup Cemal Paşa'nın Şam'a intikalinden önce hazırlanmış planları gözden geçirdi. En önemlisi, İngiliz İmparatorluğu'nun yaşam yolu olan Süveyş Kanalı'na, atılgan veya donkişotvari denebilecek bir taarruz tasavvur ettiler.[53]

Süveyş Kanalı'na taarruz kararı, birbiriyle bir nebze çelişen iki amaca hizmet etmekteydi. Planın Alman genelkurmayındaki

53 Hanioğlu, *Brief History,* 180. Kanal'ın, stratejik önemini de aşan ehemmiyetine ilişkin bkz. *Valeska Huber, Channelling Mobilities: Migration and Globalisation in the Suez Canal Region and Beyond, 1869–1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013).

Kress von Kressenstein. (Kaynak: Kress, *Mit den Türken zum Suezkanal*)

mimarları için Mısır'a yapılacak bir hücum ciddi bir stratejik anlam taşıyordu. Britanya, Hindistan ve Avustralya arasındaki kritik bağlantıyı hedefleyen, Süveyş Kanalı'na yönelik bir taarruzun bariz faydaları vardı. Ayrıca böylelikle, örneğin Silezya'da bulunan Avusturya ordusunun üzerindeki baskıyı azaltmak suretiyle olduğu gibi hem şu anda hem de ilerde Müttefik askerlerinin öteki cephelerden kaydırılması sağlanacaktı. İngiltere'nin emperyal arteri olan Süveyş Kanalı'nı saf dışı bırakmak İstanbul için ise Mısır'ı Osmanlı İmparatorluğu'na yeniden kazandırmak anlamını taşıyordu.[54]

Süveyş Kanalı'na yapılacak bir taarruz İngiliz imparatorluğu için ölümcül bir tehdit teşkil etmekteydi. "Süveyş Kanalı'nı aşan bir düşman kuvveti düşüncesi savaşın başlangıcından beri

54 Hew Strachan, *The First World War, I: To Arms* (Oxford: Oxford University Press, 2001), 729.

İngiliz liderlerin temel kaygılarından biri olmuştu."[55] Süveyş Kanalı üzerindeki kontrolü muhafaza etmek sadece stratejik bir zorunluluk değil, aynı zamanda, pratik konuşacak olursak, Hindistan'dan, Avustralya'dan ve Yeni Zelanda'dan gelecek imparatorluk askerlerinin Avrupa'daki cephelere ulaşımı için kritik bir yoldu. Dolayısıyla Osmanlıların 1914 sonbaharında savaşa girmesi, İngilizlerin bu su yolu ve Mısır'ın kendisi üzerindeki kontrolleri açısından potansiyel bir tehditti. Asker sayısı 88.000'i bulan bir Osmanlı kuvvetine ilişkin Londra'ya ulaşan raporlar Mısır'daki İngiliz garnizonunun takviye edilmesine neden oldu. Fakat Batı Cephesi'ne verilen öncelik nedeniyle, Mısır'daki İngiliz kuvvetlerine savunmaya yönelik pozisyon almaları emredildi. Çölden neyin çıkabileceğinden korkan İngilizler, kuvvetlerini Sina'dan Süveyş Kanalı çevresindeki bir savunma hattına çekip siper kazarak beklemeye koyuldular.[56]

Osmanlıların Kanal Harekâtı, savaşın erken dönemlerindeki Osmanlı planlarına karakterini veren cüretkâr, kimilerine göre ise tedbirsiz hücumlarla benzerlikler göstermiştir. Sina Çölü'nü geçmeye yönelik harekât, belki de kışın ortasında Sarıkamış'ın karlı dağlarını geçerek ilerlemeye yönelik harekâttan bile daha olasılıksızdı (Sarıkamış Harekâtı, tesadüfen de olsa, genellikle bilindiğinden daha çok başarıya yaklaşmıştı). Plan ne denli cesur olursa olsun, Cemal Paşa henüz Suriye'ye varmadan evvel, kayda değer hazırlıkların yapılmış olduğu açıktır. Bu hazırlıklar Kanal boyunca yapılacak tahribat işlemleri için gerekenlerin tedarikini, su yolunun geçilmesi için dubalar taşıyan önemli bir müfrezenin çölün öteki ucuna gönderilmesini, harekâtı desteklemek ve eğer mümkünse İngiliz işgaline karşı topyekûn bir ayaklanma kışkırtmak için özel ajanların Mısır'a sokulmasını içeriyordu.

55 Edward C. Woodfin, *Camp and Combat on the Sinai and Palestine Front: The Experience of the British Empire Soldier, 1916–18* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012), 14.

56 Woodfin, 14.

Bu sürece ciddi ölçüde müdahil olan Eşref, Kanal Harekâtı'na hazırlanması için kendisine henüz 23 Ağustos 1914'te gayri resmî emirler verildiğini not düşmüştür.[57] Osmanlıların gizli yazışmaları Eşref'in 1914 Eylül sonu ile Ekim başı arasındaki bir vakitte Şam'da olduğuna işaret etmektedir. Eşref hâlihazırda Kanal Harekâtı için bir "seyyar" müfrezenin donatılması ve silahlandırılmasına nezaret ediyordu ve İstanbul'daki Teşkilat-ı Mahsusa karargâhında bulunan Süleyman Askerî'yle iletişim hâlindeydi.[58]

Şam'da bulunan Cemal Paşa Osmanlı sefer kuvvetinin Sina Çölü'nde karşılaşacağı lojistik sorunların gayet farkındaydı. Nihayetinde İstanbul'dan Suriye'ye ulaşmak bile iki haftasını almıştı. Yolculuğu ana demiryolu hattındaki büyük boşluklar sebebiyle uzun sürmüştü; demiryolu inşa süreci devam etmekteydi ve 1918'e kadar tamamlanmayacaktı ki bu, imparatorluğun savaşa hazırlıksız oluşunun bir başka göstergesiydi. Zaman zaman demiryolundan ayrılmak ve seyahatine otomobille devam etmek durumunda kalmıştı. Karayolunun bulunmadığı yerlerde ise "rayların on beş – yirmi metrelik bir mesafe boyunca boşlukta asılı durduğu* ve başka yerlerde su altında kaldığı" bazı kısımları yük arabasıyla geçmeye mecbur olmuştu.[59] Cemal Paşa, asker ve malzemeleri Sina Çölü'nden geçirmeye yönelik herhangi bir teşebbüsün son derece güç olacağını biliyor olmalıydı.

---

57 EK2, Resim 011.

58 Vahdet Keleşyılmaz, *Teşkilâtı Mahsusa'nın Hindistan Misyonu (1914–1918)* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999), 26–7.

* Bilindiği üzere raylar yatay traverslerin üzerine döşenmektedir. Böylece ray çökmez ve düz kalır. Günümüzde daha çok beton travers kullanılsa da traversler geçmişte ahşaptan imal edilmekteydi. Ahşap, hava koşulları veya bakımsızlık nedeniyle yıpranırsa raylar taşıma niteliğini kaybeder. Yazar burada belirli sayıda bir traversin hasar gördüğünden veya kaybolduğundan, dolayısıyla rayların havada asılı kaldığından bahsetmektedir. Raylar ağırlıkları nedeniyle eğilip, taşıma güçlerini yitirdikleri için bu, trenler için tehlike teşkil eden bir durumdur. (ç.n.)

59 Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman*, 142.

Aslına bakılırsa, Şam'a vardığı vakit, Kanal Harekâtı'nın akla yatkınlığı hakkında Cemal Paşa'nın zihninde çoktan tereddütler oluşmuştu. Suriye'deki vaziyet ve değiştirmek istediği şeyleri içeren uzun liste sadece kaygılarını artırmıştı. Eğer gayesi taarruz planını rafa kaldırmak idiyse şüphelerini Alman askerî erkânıyla bağlantısı olan Alman subayı ve ajanına açmak hatasında bulunmuştu. Bir Alman istihbarat subayı olan Dr. Curt Prüfer, taarruzun gerçekleşmesi gerektiği hususunda son derece kararlıydı.[60] Dolayısıyla Cemal Paşa'nın söz konusu tereddüdünü amiri Max von Oppenheim'a bildirdi. Alman yüksek komutanlığı Osmanlı erkânının önemli bir bölümünün savaşa pek de hevesli olmadığının ve ittifaktan caymaya meyledebileceklerinin farkındaydı.[61] Prüfer'in gönderdiği haber neticesinde Berlin, her ne pahasına olursa olsun taarruzu gerçekleştirmesi için İstanbul'a baskı yapmaya başladı. Prüfer'in Kanal Harekâtı'yla ilgili endişelerini özel olarak ifade etmiş olması ilginçtir; fakat kendisi şüphesiz Alman hiyerarşisinin bir kısmının *cihad* politikasının takip edilmesine ne kadar bel bağladığını biliyordu. Eşref'in sonradan yorumladığı gibi, Almanlar *cihad*ın potansiyel imkânları konusunda Osmanlı subaylarına kıyasla hep daha çok hevesli olmuşlardı.

Bu sırada, Cemal Paşa'nın mıntıkası; yani günümüzdeki Suriye, Lübnan, İsrail ve Filistin'i kapsayan Büyük Suriye bölgesi, keskin bir savaş fırtınası tarafından vurulmak üzereydi. Savaş sürecinde, bölge nüfusunun beşte biri, hatta dörtte biri çoğunlukla açlık nedeniyle hayatını kaybedecekti. Açlık; verimsiz hasatların, amansız bir Müttefik deniz ablukasının, Osmanlı askeriyesinin mahsul ve hayvanlara el koymasının, güçlü tacir kartellerinin tahıl karaborsacılığı yapmasının ve hatta kutsal

---

60 İlginçtir ki Eşref, Prüfer'den kendisini 11 Kasım 1914'te Şam'daki Grand Victoria Otel'de kahvaltıya davet eden Arapça bir mektup almıştır. Eşref'in bu davete iştirak edip etmediği, ettiyse görüşmede ne tartışıldığı bilinmemektedir. Stoddard belgeleri V.

61 Scott Anderson, *Lawrence in Arabia: War, Deceit, Imperial Folly and the Making of the Modern Middle East* (New York: Doubleday, 2013), 93–4.

kitaplarda bahsedilen boyutlardaki çekirge sürülerinin kurbanı olan bölge sakinlerini pençesine alacaktı. Savaşın muhtelif zamanlarında vaziyet o kadar kötüye gitti ki anneler bebeklerini terk etti. Yollarda yürüyenler kendilerini sokaklardaki cesetlerin üstüne basarken buldular. Birçoğu Amerikalı misyonerler olan insani yardım görevlilerinin yürekleri açlık ve kıtlık içinde nasır tuttu. Çaresiz kalanlar kendilerini fuhuşa verdi; ot ve tohum için insanlar hayvanlarla mücadele etti. Mazide yenmez ve içilmez olanlar sıradan bir şeymiş gibi tüketildi. Yamyamlık vakaları vuku buldu. Suriye'deki yaşamın normal yapısı savaşla alt üst oldu.

Osmanlı ordusu askerî harekâtını işte bu ortamda icra etmek durumundaydı. Cemal Paşa 1914 senesinin Aralık ayının başlarında Suriye-Filistin cephesini teftiş etmek için Suriye'ye vardığında seferberlik henüz normal seyrindeydi. Suriye'de görevlendirilmiş olan 8. Kolordu'nun bazı tümenleri Kanal Harekâtı'na ayrılmış, diğerleri ise Arap milliyetçiliğinden giderek artan bir şekilde etkilenmiş, fakat düşünülenin aksine henüz bu hususta geri döndürülemez bir süreçte olmayan Suriye ve Lübnan'da asayişi muhafaza etmekle vazifelendirilmişti. Bu sırada başlıca subaylar Kanal Harekâtı için zemin hazırlamak maksadını taşıyan görevlerle meşguldü.

Pervin'in işittiği söylentiler büyük ölçüde doğruydu: Eşref, Süveyş Kanalı'na doğru ilerleyecek daha büyük bir kuvvetin başını çeken bir müfrezenin parçası olarak Sina'ya gönderilmişti.[62] İzmitli Mümtaz da Eylül ayında gönüllü Arap Bedevi kuvvetlerinin başına verilmişti.[63] Bu sırada, Rus konsolosun raporundan gördüğümüz üzere, Eşref, Ekim ayında Mersin çevresinde personel toplamaktaydı. Tarsus'taki bir mahkûmun

62 EK2, 009.

63 Polat Safi, "The Ottoman Special Organization—Teşkilat-ı Mahsusa: A Historical Assessment with Particular Reference to its Operations against British Occupied Egypt (1914–1915)" (yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2006), 44.

"Eşref Bey'in Mısır sınırındaki çetesine" verilmesine ilişkin olarak Talat Paşa tarafından gönderilen bir emir bize savaş dönemindeki çıkarların normal kuralları nasıl değiştirdiğine dair bir fikir vermektedir.[64] Savaş mahkûmlara umut oldu. Aslında, İstanbul'da bulunan Talat Paşa, Sina'daki aksiyonun gittikçe artan temposunun nereye vardığından haberdar değildi. *Fedaîler* Kasım'da bütünüyle angaje olmuşlardı. Mümtaz'ın gönüllüler müfrezesi, Sina'nın kuzeydeki kapısı olan El-Ariş'i emniyete almıştı. Daha güneyde Eşref ve gönüllü akıncılardan oluşan "seyyar kuvveti", Sina'nın oldukça iç kesimlerindeki Kalatü'l-Nahl'ı ele geçirmiş, kendisine 2 Kasım'da verilen emri uygulamış ve İngilizlerin Ekim ayında gerçekleşen ricatından istifade etmişti.[65] Eşref İngilizleri Sina'nın iç kısımlarından süpürdüklerini ve hatta daha harp ilan edilmeden evvel Süveyş Kanalı'ndaki gemi trafiğini taciz etmeye başladıklarını iddia eder.[66]

Kanal hücumuna destek sağlamak için bir piyade alayı Akabe'de hazır tutuldu. Çöldeki bütün kuvvetler Filistin'in güneyinde bulunan Beerşeba'daki bir alay tarafından desteklenecekti.[67] Alman-Osmanlı Süveyş Kanalı stratejisi bazı bakımlardan sonuç vermekteydi. Eşref'in anlatımına göre Osmanlıların Kanal'a doğru taarruzu İngiliz tarafında sorunlara neden olmaktaydı; Osmanlılar da zaten bunu amaçlamışlardı. İngilizler çoğu Hint ve Avustralyalılardan oluşan 200.000 askeri Osmanlılara karşı savunma yapmak için Mısır'da tutmak durumunda kalmışlardı. Osmanlıların Mısır'da bir isyan çıkarmaya yönelik umutları nihayetinde sonuçsuz kaldıysa da Teşkilat-ı Mahsusa'nın bölgede Mısırlılar, Türkler, Almanlar ve Avusturyalılardan oluşan 600

---

64 BOA DH.S SFR 47/346, 6 Aralık 1914.

65 Stoddard, 103–4, 50–51; Polat Safi, "Operations against British Occupied Egypt," 52; Yigal Sheffy, *British Military Intelligence in the Palestine Campaign, 1914–1918* (London: Frank Cass, 1998), 43.

66 EK2, 52 No'lu tarama.

67 Cemal Paşa, *Memories*, 148.

kadar "ajan ve provokatör"ü mevcuttu.[68] Bunların istihbarat ve keşif raporları, diğer kaynaklar tarafından toplanıp Osmanlı İkinci Şubesi tarafından analiz edildikten sonra, Osmanlı komutanlığına Mısır'daki İngiliz kuvvetlerinin mevzilerine dair oldukça isabetli bilgiler verdi. Bu birlikler sadece Süveyş Kanalı boyunca değil, İskenderiye ve Port Said gibi muhtelif yerlerde de konuşlandırılmak durumundaydılar. Dolayısıyla Fransızların çaresizce İngilizlerin yardımını istediği Avrupa cephesine gönderilemeyeceklerdi.[69]

Yaklaşmakta olan Osmanlı ilerleyişi Mısır halkını gittikçe gergin bir hâle soktu. İngiliz gizli servisi devasa, belki de 750.000 kişilik bir Osmanlı ordusunun Mısır'ı kurtarmak üzere yolda olduğuna ilişkin söylentilerin yayılmakta olduğunu rapor etti. Tedavülde olan diğer hikâyeler Osmanlı kuvvetinin, bir koluyla Hicaz'ı almak ve zeplinlerle donatılmış olan diğer koluyla da Mısır'ı fethedip Osmanlı idaresini yeniden tesis etmek üzere, ikiye ayrılacağından bahsediyordu. Bir rapora göre bir Osmanlı uçağı Süveyş Kanalı'nın doğu yakasındaki İngiliz mevzilerini bombalamış, büyük bir tahkimatı yok edip 3.000 kişiyi öldürmüştü. Diğer söylentilere göre Mekke Şerifi Osmanlılar tarafından ele geçirilmişti ve İstanbul'da tutuluyordu. Görünüşe bakılırsa Mısır'daki Hıristiyan nüfus bunun Mısır'daki Müslüman idaresinin ihya edilmesine yönelik daha büyük bir Osmanlı taarruzunun sadece ilk aşaması olduğuna ve "Belçika'daki dehşetlerin* Mısır'da yeniden yaşanacağına" dair kaygı duyuyordu. [70]

---

68 Polat Safi, "The Ottoman Special Organization—Teşkilat-i Mahsusa: An Inquiry into its Operational and Administrative Characteristics" (yayınlanmamış doktora tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2012), 46.

69 EK2, 54-5 No'lu taramalar.

* Alman İmparatorluğu'nun Belçika'yı işgali sırasında (1914-1918) ülkede ciddi bir baskı baş göstermiş, kıtlıklar yaşanmış ve Belçikalı işçilerin Alman savaş ekonomisine hizmet etmek üzere zorla Almanya'ya gönderilmesi gibi birtakım hadiseler yaşanmıştı. (ç.n.)

70 *Arab Bulletin* 17, 187-8.

Osmanlıların Kanal Harekâtı'nın gerçek mahiyeti ise çok daha mütevazıydı. Harekât üç sene önceki Trablusgarp Savaşı'yla birçok açıdan önemli benzerlikler gösteriyordu. Libya'da olduğu gibi Osmanlılar bir kez daha sayıca üstün ve çok daha iyi teçhizatlı bir düşmanla karşı karşıyaydılar. Daha da kötüsü, bu kez Osmanlı kuvvetlerinin iyi tahkim edilmiş İngiliz mevzilerine saldırmak durumunda olmasıydı. Osmanlılar Libya'da ekseriyetle savunmaya yönelik pozisyonlarından, araziyi bilen yerel kabile üyelerinden ve nerede ve ne zaman çarpışacaklarını seçebilmelerinden dolayı avantaj sağlamışlardı. Fakat İtalyan işgalcilerin aksine İngilizler 1882'den beri Mısır'daydı ve bölgeyi iyi biliyorlardı. Yine de, birçok benzerlik olduğu aşikârdı. Libya'da olduğu gibi, Osmanlıların Birinci Dünya Savaşı'ndaki Mısır seferi de çölden sinsi bir şekilde ilerlemeyi içeren gizli bir operasyon olarak icra edilmek durumundaydı; operasyon gayri nizamî Bedevi savaşçıların ve Osmanlı subaylarının birleşimine dayanıyordu, bunların birçoğu adanmış, gönüllü kişilerdi; az sayıda Osmanlı askeri konuşlandırılmıştı ve bunlar düşmanla doğrudan temastan mümkün olduğunca uzak duruyor, kıyıya yaklaşmaktan ve düşmanın üstün deniz toplarının menziline girmekten imtina ediyorlardı. Bir başka benzerlik ise Osmanlıların bu seyyar kuvvetlerin eylemlerinin sorumluluğunu inkâr etmesinde yatıyordu. İngilizler, Osmanlıların İtalyanlar ve Osmanlılar arasındaki savaşta Mısır'dan asker geçirmesinden şikâyet etmişlerdi; çünkü her ne kadar gayri resmî olarak İtalyanların Libya'daki planlarını bir hayli desteklemiş olsalar da resmiyette Mısır bu savaşta tarafsız bir toprak parçasıydı. Şimdi, 1914'te, tehdit altında olansa İngilizlerin Mısır'daki konumuydu. Londra'dan İstanbul'a, Osmanlı askerlerinin daha savaş resmen ilan edilmeden Mısır'a ilerlediklerine ilişkin bir protesto çekildi. İstanbul'un bu taktiği, Osmanlıların müstakbel düşmanlarından erken davranırken bir yandan da topyekûn bir mücadeleye girmekten kaçınma arzusunu yansıtıyordu. Bu tutumu muhafaza edebilmek için

İstanbul bir kez daha subaylarını göreve gönderdi, fakat onların eylemlerinden dolayı sorumluluk almamak hakkını saklı tuttu.

Üç sene önce Libya'da olduğu gibi, ulaşım ve ikmal hatlarının işleyişini sürdürmek büyük bir sorundu. Çölün sert tabiatı ve büyük mesafeler göz önüne alındığında, verilecek lojistik sınav ağırdı. Sina'nın kumlarını boydan boya geçmek üzere bir kuvvet göndermek, Kanal'ı geçmek, onu ele geçirmek ve mevzileri iyi ikmal edilen ve sayısal olarak üstün İngiliz kuvvetlerine karşı savunmak neredeyse imkânsız bir girişimdi. Bu sefer için hazırlanmak Cemal Paşa'nın kara kara düşünmesine neden oldu, söz konusu olan sayı ve mesafeler sarsıcıydı. Plan, Filistin'in güneyinden Sina'nın ıssız çölleri boyunca Kanal'a kadar ulaşacak bir karakollar zinciri kurmaktı. Zapt olunmaz Kress von Kressenstein, 25-30 kilometreden daha fazla olmayan aralıklarla karakolların kurulacağı noktaları seçmekle görevlendirilmişti.[71] Bu karakollar her ne kadar basit istasyonlar olacaksa da her birini sefere hazırlamak üzere ciddi bir uğraş verilmesi gerekiyordu; artezyen kuyular kazılmalı ve kuyuları çöldeki kış yağmurlarıyla ortaya çıkan su baskınlarından korumak için setler inşa edilmeliydi.

Her karakolun bir sahra hastanesiyle donatılması ve sefer kuvvetini diri tutacak gıda ve su istihkakını stoklamış olması gerekiyordu. Güzergâh üzerindeki malzeme eksikliği göz önüne alındığında, her şeyin önceden nakledilmiş ve depolarda saklanmış olması icap ediyordu. Ya da her şey askerler tarafından taşınacaktı. Acımasızca hesaplanmış, askerleri ancak ayakta tutmaya yetecek kadar bir gıda paketi olan çöl istihkakını kabul

71 Kressenstein daha sonra harekâta dair detaylı bir eser kaleme aldı. Bu eserde, Eşref'in rotasında olan Nahl güzergâhından Kanal'a doğru ilerleyen büyük bir gönüllü kuvvetine atıfta bulunurken, adını belirtmeden, "Makedonyalı ünlü bir gerilla kumandanı" olarak bahsettiği kişinin Eşref olması mümkündür. Friedrich Freiherr Kress von Kressenstein, *Mit den Türken zum Suezkanal* (Berlin: Vorhut-Verlag Otto Schlegel, 1938), 85.

etmek durumundaydılar. Her subay ve askere peksimet, hurma, zeytin ve bir matara sudan müteşekkil, bir kiloyu geçmeyen bir istihkak veriliyordu. Planlar, sefer kuvvetinin Kanal'ın Mısır'a bakan tarafında sadece dört gün boyunca dayanabileceği şekilde tasarlanmıştı. Bu süre zarfında ya İngiliz mevzilerine üstün gelecek, siper kazacak ve kendi mevzilerini savunacaklar veya ricat edeceklerdi. 1914'ün sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap vilayetlerinde bir inceleme görevi üstlenen Dr. Curt Prüfer'e göre Süveyş Kanalı harekâtı planlarının daha hırslı, özellikle de Eşref'in dâhil olduğu bir maksadı daha vardı. Eşref'in 60 "*komitacı*"sıyla birlikte Kanal'ı geçmesi ve Osmanlı propaganda broşürlerinin gizlice dağıtılmasının hemen ardından, isyan çıkarmaları için önceden Mısır'a gönderilmiş olan Mısır asıllı Osmanlı ajanlarıyla güçlerini birleştirmesi bekleniyordu.[72] Fakat Osmanlı planlarının burada uzunca kalmayı tasavvur etmediği açıktır. Kanal'a en yakın karakol olan, kavurucu elli kilometre ötedeki İkinci el- Kubra'daki erzak on günü çıkarmaya güç bela yeterdi. Bunun ardından, Cemal Paşa'nın daha sonra yazacağı gibi, "İsrailoğullarının çektiğinden bile daha fena bir ıstırap çekmeye mahkûmdular."[73] Fakat Kitab-ı Mukaddes'teki bu muhacirlerin aksine, Osmanlı kuvvetleri kendi dünyevi besin ve tedbirlerine dayanmak zorundaydılar.

Her şey hesaba katıldığında bu, icra edilmesi olağanüstü güç ve pek mümkün olmayan bir harekâttı. İngilizlerin neredeyse her alandaki üstünlükleri; yani sayıları, eğitimleri, arazi ve ortaya çıkacağı üzere, istihbarat toplama kabiliyetleri göz önüne alındığında, terazi şüpheye mahal bırakmayacak şekilde onlardan yana ağır basıyordu. Osmanlıların bel bağlamayı umabileceği iki avantaj da elle tutulur değildi. Bunlardan biri, Osmanlı askerlerinin Müslüman toprağında yabancı, Hıristiyan bir düşmanla çarpışacak olmasıydı. Potansiyel olarak bir hayli

72 Tilman Lüdke, *Jihad Made in Germany*, 153.
73 Cemal Paşa, *Memories*, 150.

etkili olabilecek diğer avantaj ise sürpriz unsuruydu. Doğrusu İngilizler, en azından başlangıçta, Sina'dan gelecek bir taarruz beklemiyorlardı. Çöldeki Osmanlı kuvvetleri, taarruza epey az bir zaman kalana kadar ilerleyişlerinin mahiyetini İngilizlerden gizlemeyi nispeten başarmışlardı; Kahire'deki İngilizler, ilerleyen Osmanlı askerlerinin sadece tacizlerde bulunup tam bir taarruza kalkmayacağını varsaymıştı. İngilizlerin kaynak ve istihbarat toplama üstünlükleri en sonunda baskın geldiyse de, bir süre boyunca, çoğunlukla Mısır'a giden muhbir akışını kesmeye adanan Osmanlı karşı istihbarat operasyonları,[74] havadan keşif yapılmasını engelleyen cömert bir bulut desteğinden yardım almasıyla birlikte,[75] İngilizleri elde edebilecekleri bir erken uyarıdan mahrum bıraktı. İngilizler Osmanlıların Kanal taarruzunun an meselesi olduğunun farkına varmaya başladıklarında bile, harekâtın beklenmedikliği bazı bakımlardan onun en kıymetli tarafı oldu.

Arap vilayetlerinin Birinci Dünya Savaşı'nı müteakip Anadolu'dan ayrılmasının ardından Arap-Türk münasebetlerini belirleyen karşılıklı ithamların sertliği ile iki halk arasındaki ilişkiye mahiyetini veren "arkadan bıçaklama" ve baskı efsaneleri göz önüne alındığında,[76] çok sayıda Arap ve Türk'ün savaş sırasında birlikte iyi savaştıklarını hatırlamak önemlidir.[77] Cemal Paşa, Kanal'a yürüyen Türk ve Arap askerleri arasındaki kardeşçe muhabbet ve fedakârlık ruhunu not düşerek Osmanlı askerlerinin çaba ve kahramanlıklarını övmüştür. "Arapların büyük

74 Polat Safi, "Operations against British Occupied Egypt," 49–50; Sheffy, 43.

75 Strachan, 738.

76 Şerif Mardin, "The Ottoman Empire," K. Barkey ve M. von Hagen, ed., *After Empire: Multiethnic Societies and Nation-building in the Soviet Union and the Russian, Ottoman and Habsburg Empires* (Boulder, CO: Westview, 1997) içinde, 115.

77 Mesut Uyar, "Arab Officers between Nationalism and Loyalty during the First World War," *War in History* 20:4 (2013), 526–44.

kısmının Hilafet makamına en derin hislerle bağlı olduğuna, bu Birinci Kanal Seferi en yüce bir örnektir."[78] Cemal Paşa ayrıca, Osmanlıların Süveyş Kanalı boyunca elde edeceği başarıyı öğrendikleri vakit, Mısırlıların İngiliz işgalcilerine karşı ayaklanacaklarını ummaktaydı. Geçmişe bakıldığında, İsmailiye'yi ve doğrusu bütün Süveyş Kanalı'nı ele geçirme planı, olağanüstü hırslı bir plan gibi görünmektedir. Fakat muhtemelen, bütün olanaksızlıklara rağmen alınan bir diğer Osmanlı kararında, yani Enver'in Osmanlı Üçüncü Ordusu'nu 1914 senesinin Aralık ayında Doğu Anadolu'daki karlı Sarıkamış dağlarına göndermesi vakasında olduğu gibi, bu da eğer başarıya ulaşsaydı, bir taktik dehası olarak dikkat çekecek bir plandı.

Kanal Harekâtı'nın, daha çok, aksi takdirde ya Batı Cephesi'ne ya da Çanakkale gibi Osmanlı İmparatorluğu için daha büyük tehlike teşkil edebilecek bölgelere nakledilebilecek İngiliz kuvvetlerini oldukları yere bağlamak için tercih edilmiş olması da kuvvetle muhtemeldir. Enver Paşa, birçok kişinin kendisinin Mısır'ı yeniden fethetmek hedefinde olduğunu düşünmesine istinaden savaşın ardından, "Bu bir saçmalıktır. İkmal yolu niyetine elinizde olan tek bir kervan yoluyla modern savaşta böyle bir şey yapamazsınız. Harekâtın amacı, aksi takdirde Batı Cephesi'ndeki dengeyi bozabilecek büyük bir İngiliz kuvvetiyle temas sağlamak ve onu yerinde tutmaktı," demiştir.[79] Cemal Paşa'nın hatıralarında, Enver'in kendisinden Suriye'ye gidip Dördüncü Ordu'nun başına geçmesini istediği görüşmenin detayları yer alır. Cemal'in buradaki vazifesi, hem Arap isyanının ilk kımıldanmalarına son vermek hem de Mısır'da İngilizlere karşı yapılacak harekâtı idare etmek olacaktı.[80] Enver, Kanal görevinin Alman yüksek komutanlığı için birinci öncelikte olduğunu söylemişti ve harekâtın gerçek mimarı olan Bavyeralı General Kress von Kressenstein'ı

78 Cemal Paşa, *Memories*, 153.
79 TNA WO 32/5620, 160. "Enver Paşa'yla bir görüşmeye ilişkin notlar."
80 Cemal Paşa, *Hatırat* (İstanbul: Arma Yayınları, 1996), 146–7.

Dördüncü Ordu'ya danışman olarak Şam'a göndermiş olmasının nedeni buydu. Cemal Paşa birkaç gün içerisinde kurmay heyetine muhtelif atamalar yaparak Şam yolculuğu için gereken hazırlıkları tamamladı. Süveyş Kanalı'nı aşmak ve elinde tutmak şöyle dursun, İngilizlerin Kanal üzerindeki kontrollerini tehdit etmeye yönelik bir harekâtın organize edilmesinin dahi çok zor olduğu zaman içinde ortaya çıkacaktı.

Kablolar, develer ve Kanal

Eşref kendini aksiyonun içerisine atmıştı. Yazışmaları, yani ömrünün sonuna kadar şahsi evrakları arasında sakladığı bir telgraflar yığını, Kanal'a giderken çöl yolunda gerçekleştirdiği seyahatleri ve Osmanlıların çölde karşılaştığı çeşitli sorunları ortaya koymaktadır. Eşref bu hazırlık döneminde Suriye, Filistin ve Sina'yı baştan sona geçti. Farklı yönlerdeki intikallerine rağmen hiçbir zaman telgraf bağlantısından uzak kalmadı. Onun için bilgi akışı hayati önem arz ediyordu. Bu sayede hem Teşkilat-ı Mahsusa üyesi arkadaşlarıyla hem de normal komuta zinciriyle çöldeki askerî operasyonları koordine edebiliyor ve İzmir'deki ailesiyle irtibatını sürdürebiliyordu.

Ekim ayının sonlarında Filistin kıyısındaki Yafa'ya ulaşmıştı. Kanal Harekâtı'na yönelik hazırlıklar bu noktadan itibaren ciddiyetle başladı. Artık İstanbul'daki Teşkilat-ı Mahsusa'nın Başkanı olan Süleyman Askerî'ye gönderdiği bir dizi şifreli telgraf ile harekâta dair birkaç meseleyi gündeme getirdi. Meselelerin başını askerler, para ve erzak çekiyordu. Eşref, askerler hususunda, Askerî'nin vaadini gerçekleştirmediğinden ve sadece ayaktakımından bir grup Afgan gönüllüyle kaldığından şikâyet etti. Bu kadar mesafe katedebilmek ve otuz kişilik bir müfreze toplayabilmek için kendisine önceden gönderilmiş parayı kullandığını belirtti. "*Çete*" veya silahlı milis rolüne bürünecek, Bedevi kılığına girecekti. Fakat para ve silah bekliyordu. Emrindeki bazı adamların çarıklarının bile olmadığından şikâyet etti. Çöldeki

güçlüklerle meşgulse de yine de meseleleri uzaktan koordine etmek için fırsat bulmaya çalıştı. Örneğin Askerî'den, o vakit Mumbai'ye ulaşmış olan kardeşi Sami'ye para göndermesini rica etti.Sami'nin İzmir'e telgraf çekerek eline 100 Osmanlı lirası geçtiğini bildirdiğini, fakat üç ayı parasız geçirmiş oldukları için ilave yardım yapılmadan kendisi ve arkadaşlarının görevlerine devam etmelerinin imkânsız olduğunu söylediğini aktardı.[81]

Eşref operasyonlarına başlayabilmek adına bir hafta sonra hâlâ para ve telgraf kodlarının şifrelerini talep etmekteydi. Telgraflarını, harp müstearı [nom de guerre] olan "Ebu Feridun" adıyla çekiyordu.[82] 1914 Kasım'ının başlarında Suriye'nin kuzeyindeki Halep'e gitmişti. Orada, Süleyman Askerî'den, Akabe ve civarının komutanlığına atandığına ilişkin bir telgraf aldı. Para ve telgraf kodlarının şifreleri, yolunun üzerindeki Yafa'da kendisini bekliyordu. Daha merkezî bir rol oynamasını sağlayacak seyyar bir komutanlık göreviyle vazifelendirilmek için bu atamadan muaf tutulmayı talep etti.[83] Sonraki hareketleri de seyyar bir görev alma eğilimini tasdik edecekti.

Eşref Suriye'deyken, Fransızlarla birlikte Osmanlılara karşı kumpas planlayan yerel eşrafa ilişkin suçlayıcı deliller bulmak amacıyla, mühürlenmiş Fransız konsolosluklarına düzenlenen bir dizi baskının ilkinde yer aldı. Eşref ve Mümtaz, Teşkilat-ı Mahsusa hücrelerini hem sivil nüfus ve hem de Osmanlı subayları arasındaki isyan faaliyetlerini ortaya çıkarmak üzere organize etmekteydiler. Söz konusu operasyona bir sonraki bölümde yeniden değineceğiz. Fakat bu, Eşref'in aldığı talimatların daha

---

81 EK Resim, 263, Eşref Kuşçubaşı'ndan (Yafa) Süleyman Askerî'ye (İstanbul), 23 Ekim 1914.

82 EK Resim, 299, Eşref Kuşçubaşı'ndan (Yafa) Süleyman Askerî'ye (İstanbul), 30 Ekim 1914. Arapçada "Feridun'un Babası" anlamına gelen Ebu Feridun, uygun bir lakap olmakla birlikte, hemen hemen hiç de güvenli bir rumuz değildi.

83 EK Resim, 4, Süleyman Askerî'den (İstanbul) Eşref Kuşçubaşı'na (Halep), 4 Kasım 1914.

konvansiyonel askerî görevler ile gayri nizamî operasyonları nasıl bir araya getirdiğine ilişkin farklı bir örnek teşkil etmektedir.

Bu görevin tamamlanmasıyla birlikte Eşref kıyıdan aşağı doğru Mısır'a ilerledi. Bir sonraki operasyon bölgesi daha batıda ve aksiyona daha yakın olacaktı. Süveyş Kanalı harekâtına zemin hazırlamaya yardımcı olmak için Sina'ya yöneldi. Mümtaz, Rafa'dan El-Ariş'e, oradan da El-Kantara'ya kadar uzanan bir kuzey hattı boyunca ilk keşfi yapmakla yükümlüyken, Eşref de aynı görevi güneyde Akabe'den Nahl'a, oradan da Süveyş'e uzanan güneydeki paralel hatta gerçekleştirecekti.[84] Eşref Kasım ayının sonlarına doğru Transürdün'deki Ma'an'da ortaya çıktı; oradan birkaç telgraf gönderdi. Örneğin bunlardan birinde Medine Kalesi komutanından Kanal Harekâtı'na ne kadar asker ayırdığını öğrenmek istiyordu. Aralık ayının ortalarında El-Ariş'e, Sina Yarımadası'nın kuzeyindeki harekât merkezine doğru yol aldı. Burada telgraf trafiğini kısıtlayan askerî bir emre karşı geldi. İletişim adına verdiği bu kavga Eşref için komuta kademesiyle takışmaya değerdi, zira askerî durumdan ve aile meselelerinden haberdar kalabilmek için ekseriyetle telgraf şebekesine bağlıydı. Elinin altında telgraf türü bir iletişim aracının olması ona talepkâr kişilik özelliğini fiiliyata dökme imkânı sunuyordu; daima emirler yağdırıyor, üstlerini kaynak göndermeye ikna ediyor ve çölün derinliklerindeyken bile ailesinin işleriyle ilgileniyordu.

Eşref, İttihat ve Terakki Triumvirası'ndaki Cemal'den ayırt edilmesi amacıyla "Küçük" Cemal olarak anılan Mersinli Cemal Paşa'yla bu çerçevede temas kurdu. Küçük Cemal Paşa, Kanal Harekâtı'nı organize etmekle görevlendirilmiş olan 8. Kolordu'nun komutanıydı. Eşref, telgraf iletişimine getirilen yasağı protesto etmek için Küçük Cemal Paşa'ya yazdı. İletişim hatlarının mümkün olduğunca açık tutulmasının hem operasyonel hem de şahsi gerekliliğinden dem vurdu. Gönüllülerin

84 Safi, "Operations against British Occupied Egypt," 48.

komutanı olarak askerî vazifelerini icra edebilmek adına haber göndermesinin ve almasının elzem olduğunu ifade etti. Ayrıca arkada bıraktıkları ailelerinden haber alabilmelerinin ve ailelerini kendi sağlıklarından haberdar edebilmelerinin "düşman kurşunları karşısında yaşamlarını tehlikeye atan" kendisi ve gönüllüleri için hayati önem taşıdığından bahsetti. Komutandan, telgraflarını taşıyan bir binicinin her gün deve ya da atla gönderilmesine yönelik taleplerini karşılamasını istedi.[85]

Eşref için taktik bilgi akışı kritik önemdeydi. Artık neredeyse sürekli istihbarat ve keşif raporları alıyordu. Gözcülerinden gelen farklı bilgi parçalarını sentezliyor ve İstanbul'da bulunan Teşkilat-ı Mahsusa Başkanı Süleyman Askerî'ye göndermek üzere Kanal'daki genel duruma ilişkin raporlar oluşturuyordu.

Bir çivi kayboldu…’

Eşref'in telgrafları, dünyanın en güçlü imparatorluğunun karşısındaki gergin fakat kararlı Osmanlı askeriyesinin eksikliklerini yansıtmaktadır. İstihkak, silah, cephane, asker, binek… Hepsi yetersizdi. Sorunlar adeta baş edilemez ölçüdeydi. Eşref kendini büyük ölçüde gönüllüler tarafından icra edilecek bir operasyonun detaylarına kaptırmıştı. Komutasındaki kuvvetler iyi eğitilmemişti ve birbirleriyle benzeşmiyorlardı. Elindeki asker listesinde, imparatorluğun bütün vilayetlerinden gelen gönüllüler bulunuyordu. Kudüs ve Yafa'dan, Halep ve

85 EK Resim, 3, Eşref Kuşçubaşı'ndan (El-Ariş) 8. Kolordu Komutanı'na, 19 Aralık 1914.

Şam'dan, Bağdat'tan, San'a'dan, Mardin ve Malatya'dan, Edirne ve Drama'dan gelmişlerdi. İmparatorluğun eski topraklarından; Kahire ve İskenderiye'den, Bingazi'den veya Girit'teki Hanya'dan gelenler de vardı; Müslüman dünyasının enginliklerinden, Kafkaslardaki Dağıstan'dan ve Sudan'dan gelenler de. Eşref bütün bu gönüllü kuvvetlerin komutanıydı. Bunlardan bazıları, İzmirli Haydar ve Hilgendorf isimli Alman subay gibi Eşref'in astları tarafından idare edilen müfrezelere atandı.[86] Çok sayıda gönüllünün Afganistan'dan gelmiş olması dikkat çekicidir. Bu gönüllülerden 40'ı El-Ariş'ten Kalatü'l-Nahl'a gerçekleştirilecek ilerleme için doğrudan Eşref'in komutası altına verilmişti; diğer 76'sı ise Haydar'ın komutası altında geride kalmıştı ve bunlar Eşref'in kuvvetlerini daha sonra takip edeceklerdi.[87] Söz konusu adamların hepsi Alman Mauser veya İngiliz Martini-Henry'ler olmak üzere Osmanlı tüfekleriyle, bir sırt çantasıyla ve bir deri matarayla donatıldı. Gelen Afganlar Kabilli, Kandaharlı, Heratlı, Peşaverli, Celalabadlı ve Gaznelilerdi.[88] Eşref Afgan gönüllülerden oluşan bir müfrezenin Sina Çölü'nün ortasında ne derece faydalı olabileceğini düşünmüş olabilir, fakat hâl böyleydiyse de kısa notlarında bu şüphelerine yer vermemiştir.

Mensupları birbiriyle benzeşmeyen bu grubun karşı karşıya olduğu görev göz korkutucuydu. İkmal hatları uzun ve zayıftı. Bazı noktalarda sert ve diğer noktalarda kumlu olan arazi, erzaklarını civardan edinmelerine imkân verecek kadar cömert değildi. Eşref para, gıda ve nakliye için sürekli olarak birçok Osmanlı yetkilisinin yakasına yapışmak durumunda kaldı. Örneğin, Kanal'a yapılacak nihai taarruzun arifesinde, önde gelen astlarından biri olan Haydar, Eşref'e bazı endişelerini yazmıştı. Haydar, muhtemelen Süveyş'teki İngiliz savunmalarının durumunu rapor etmek niyetiyle, kısa zaman önce İngilizler için çalışmış kişilerden oluşan

86 EK2, 431 No'lu tarama.
87 EK2, 437-41 No'lu taramalar.
88 EK2, 432-3 No'lu taramalar.

bir grup Arap askerini Eşref'e göndermişti. Bunlar, masraflarının karşılanması için yol üzerinde yerel bir Bedevi'ye "bahşiş" vermek zorunda kalmışlardı. Akabe'de depolanan istihkaklarda sadece peksimet vardı. Dolayısıyla Haydar deve sürüsünün bir kısmını un ve diğer tayınları almak için göndermek durumunda kalmıştı. Haydar bu esnada askerlerinin sadece peksimetle beslendiğinden, bunun sonucunda zayıf düşüp birçoğunun hastalandığından yakındı. Konunun aciliyetine binaen Eşref'ten kendisine bir miktar koyun göndermesini istedi. Ardından, Afganlarla ilgili sorunlar olduğunu bildirdi. İçlerinden ikisinin tüfekleri bozuktu ve yenileriyle değiştirilmesi gerekiyordu. Afganlar tütün bağımlısıydılar fakat tütün stokları El-Ariş'teydi; Haydar, Eşref'in bir miktar tütün gönderip gönderemeyeceğini öğrenmek istiyordu. İster büyük olsun, ister küçük; sorunlardan yana kıtlık yoktu.

En büyük baş ağrılarından biri ulaşımdı. Suriye'de bulunan Cemal Paşa, Kanal Harekâtı için yeterince deveyi bir araya toplama mücadelesinden yılmıştı. Masadaki plan 11.000 devenin temin edilmesini gerektiriyordu ve bu sayı sadece Suriye'den güneye doğru ilerleyecek iki tümenin ihtiyacını karşılamak içindi. Akabe'den gelen kuvvetlerin kendi develerini getirmeleri gerekecekti. Cemal Paşa'nın daha sonradan ifade ettiği gibi, "Suriye ve Hicaz gibi yüz binlerce, belki milyonlarca devenin mevcut bulunduğu bir bölgede on-on beş bin devenin nasıl olup da sağlanamadığına hayret edenler çok bulunur zannederim. O kimselere şimdiden haber vereyim ki zannettikleri gibi değildir. Çünkü her gördüğümüz deve yük taşımaz ve yük taşıyabilecek develerin miktarı öyle yüz binlere ulaşmaz."[89] Cemal Paşa nihayetinde gereken develeri temin etmeyi başarmış –fotoğraflar Osmanlı sefer kuvvetinin bol miktarda devesi olduğunu göstermektedir– fakat bunun için ciddi bir zaman, çaba ve masraf lazım gelmiştir. Deve sorunu, çöldeki asıl sınava kıyasla kolay bir sorundu: Asıl sınav, Osmanlıları nihai olarak Süveyş Kanalı'nı

89 Cemal Paşa, *Memories*, 151.

Birinci Kanal Harekâtı'nda Beerşeba'ya hareket eden
Osmanlı hecinsüvar birlikleri. (Kaynak: Kongre Kütüphanesi.)

ele geçirmeye yönelik planlarını kısa kesmeye itecek olan bütün asker ve hayvanlar için yeterince su tedarik etme sınavıydı.

Sahadaki sorunlar ağırlaşıyordu. Öyle ki Haydar, at sayısındaki yetersizliğin orduyu yok etmekte olduğundan şikâyet ediyordu. Ayrıca eldeki atlar da aksıyordu. Atların nallarını çöl şartlarında muhafaza etmek büyük bir sorundu. Haydar'ın raporu, Osmanlıların Kanal Harekâtı'nda mustarip olduğu sorunlara dair bir fikir vermektedir:

> Topu çeken at, nallarından birisini kaybetti. Diğer atların da nalları kırık. Toynakları kötü şişti. Eğer nallar ve çiviler El-Ariş'e ulaştıysa bunların acilen Mümtaz Bey'in mıntıkasındaki askerî demirciyle birlikte buraya gönderilmesi talep edilmektedir. Zira burada ne nal çakabilecek bir kimse ne de bunun için gereken alet ve edevat mevcuttur. Her ne suretle olursa olsun Mümtaz Bey'den demircisini hızla buraya göndermesi talep edilmektedir.[90]

90 EK Resim, 140, Ali Haydar'dan Eşref Kuşçubaşı'na, 27 Aralık 1914.

Eşref'e Sina'nın iç kesimlerinden de raporlar geliyordu. Buradaki sorunlar da aynı derecede vahimdi. Yiyecek, içecek, barınak ve nakliyat kaynakları seyrekti. Keşif raporları pek iç açıcı değildi. Eşref'in arazideki astları, İngilizlerin Süveyş'e çekilmeden evvel bazı bölgelerdeki tahkimatlarını dinamitlediğini anlattılar. Hapishaneyi havaya uçurdukları Hasna Kuyusu'nda ve çöl kalesinin kapılarını patlattıkları Nahl'da böyle olmuştu.[91] Hem askerler hem de nakliye hayvanları için yeterince içme suyu sağlamak son derece zordu. Bolca su bulmayı umdukları bazı yerlerde bir birikintiden daha derin olmayan havuzlarla karşılaşmışlardı.[92] Günler boyu yetecek erzak bulmayı umdukları bazı vahalarda ise hiçbir şey yoktu.[93]

Yük ve binek hayvanı bulmak ise daha da zordu. Laf dinler olan Bedevilerse sıkı pazarlık yapmakta ustalardı. Nasıl ki Cemal Paşa için Şam'daki karargâhından Kanal Harekâtı'na yeterli sayıda deve bulmak güç olduysa, Eşref ve gönüllü kuvvetleri de kendi deve kervanlarında değişiklik veya takviyeler yapmak için hayvan bulma mücadelesi veriyorlardı. Bedeviler sıkı pazarlık yapmalarıyla nam salmışlardı ve doğal olarak, genel bir nakit sıkıntısı çeken Osmanlıların teklif ettiği senetler karşısında hayvanlarını vermekte isteksiz davranıyorlardı. Pek çok bölgede ise Bedevi bile yoktu. Eşref'in müfreze komutanlarından aldığı raporlardan biri, arazinin çoraklığını ayrıntılı bir şekilde anlatıyordu:

---

91 EK Resim, 146, Ali Haydar'dan Eşref Kuşçubaşı'na, 25 Aralık 1914.

92 Dördüncü Ordu'nun çölde su tedarik etme sürecinde yaşadığı çarpıcı sorunlara daha detaylı bir bakış için o esnada Dördüncü Ordu'yla birlikte Suriye'de bulunan Falih Rıfkı Atay'ın *Zeytindağı* isimli eserinden istifade edilebilir. (Falih Rıfkı Atay, *Zeytindağı*, İstanbul: Pozitif Yayınları, 131-132.)

93 EK2 386 No'lu tarama, 15 Ocak 1915. İngiliz kuvvetleri savaşın sonraki safhasında aynı Sina topraklarından ters istikamete ilerlerken, konuk sevmez araziye dikkat çekeceklerdi. Ona "çürümüş yaban" deyip, düşmanlarının karşılaştığı aşırı sıcak hava, susuzluk, böcekler, çorak arazi ve kum fırtınalarına lanet ettiler; içlerinden bir kısmının akıl sağlığı zarar gördü. Woodfin, 19 ff.

> Kalatü'l-Nahl kelimenin tam anlamıyla kupkuru. İngilizler kaleyi yok ettiler. Yerel nüfus sadece beş ya da altı aileden oluşuyor. Bölgede Bedevilerden yana hiçbir şey yok. En yakın Bedevi buradan bir veya iki gün uzaklıkta. Kalatü'l-Nahl'dan veya Bedevilerden temin edilebilecek hiçbir şey yok. Burada hiçbir şey yok.[94]

Başka yerlerde bulunabilecek develerinse bakımı sorun teşkil ediyordu. Eşref'in astı olan komutanlardan biri eline on dört develik erzak ulaştığı hâlde deve sürücülerine ödeyecek parası olmadığını yazmıştı. Bu kişi, sonuç olarak develeri kiralamaya karar verdi ve Eşref'ten, hayvanlarını almak için geri döndüklerinde sürücülere ne söylemesi gerektiğine ilişkin tavsiye istedi. Bu sırada işler neredeyse gülünç boyutta kötüleşmişti. Burada kimse, diye bildiriyordu, deve bakımı veya elindeki yirmi koyunun güdülmesiyle ilgili bir şey bilmiyor. Şüphesiz, aldıkları Prusya askerî eğitiminin bir parçası değildi bu. Eşref'e ne yapması gerektiğini soruyordu. O karmaşada bazı develer kaçmayı başarmıştı. Çöldeki bu macera Eşref'in başını daha çok ağrıtacak gibi görünüyordu.

Hem insanları hem de hayvanları organize etmeye çalışmaktan kaynaklanan bütün operasyonel güçlüklere rağmen, Eşref ve arkadaşları Süveyş'e yapılacak taarruza yönelik ön hazırlıkları sürdürdüler. Erzaklar bir şekilde yerine vardı, telgraflar yollandı ve ulaştı, para gönderimi sağlandı ve uzak diyarlardan gelen muhtelif savaşçılar görev yerlerine intikal etti. Eşref'in komutasındaki kuvvetlerin gönüllülerden müteşekkil olduğu gerçeği, işlerini daha zor hâle getirmişti; eğer nizamî askerler olsalardı şüphesiz bu kadar zor olmayacaktı. Adamları takip etmek, icap ettiğinde tedarik etmek ve cephede bulunmalarını sağlamak için gereken iletişimin sonu gelmiyordu. Eşref gönüller ve erzaklarının

94 EK Resim, 146, Ali Haydar'dan Eşref Kuşçubaşı'na, 25 Aralık 1914.

ulaşıp ulaşmadığını sürekli kontrol etmek, ödemeleri ve diğer bürokratik meseleleri hâlletmek durumundaydı.

İşler bu kadarla da bitmiyordu. Eşref bu sırada ayrıca evdeki meselelerle de başa çıkmak durumundaydı. Bu konudaki asıl derdi, Pervin ve ev ahalisine para tedarik edilmesi ve kendisinin buyruklarının yerine getirilmesiydi. Eşref, yapılmasını istediği şeylerin çalışanlarınca düzgün yapılamadığını düşündüğü durumlarda bazen çok öfkeleniyor ve hiddeti adeta telgraf tellerinden hissedilecek gibi oluyordu. Bu sert telgraflardan biri, Salihli'deki mülkün çalışanlarından Hasan Ali'ye hitaben yazılmıştı; Eşref onu ihmalkârlıkla suçlamış ve beklentilerini karşılamakta başarısız olması durumunda söz konusu olacak sonuçlar hakkında kendisini uyarmıştı.[95] İstediği zaman, özellikle de astlarıyla iletişime geçerken Eşref gaddarlık derecesinde açık sözlü olabiliyordu.

Bu sırada Eşref'in arazi defterleri İngilizlerin Süveyş Kanalı boyunca yerleştikleri mevzilere ilişkin istihbaratla dolmaktaydı. Dört bir yandan hızla ve çok sayıda rapor geliyor, bunlar Kanal boyunca uzanan çeşitli kamplar ve geçici üsleri birbirine bağlayan yolların –veya çoğunlukla çöldeki patikaların– kalitesi ve stratejik su yolu boyunca sıralı İngiliz savunmaları hakkında bilgi sağlıyordu. Eşref, örneğin, 1914 Noel'inden iki gün sonra büyük bir İngiliz savaş gemisinin ortaya çıkıp El-Ariş kıyısına doğru[96] ilerlediğini bildiren ve İngiliz silah ve savunmalarının üstünlüğünü ortaya koyan bir mektup aldı.

Durum ürkütücüydü. Eşref, İngilizlerin mevzilerini, kuvvet yapılarını ve silahlarını teferruatıyla belirttiği raporları İstanbul'a, Süleyman Askerî'ye gönderdi. Osmanlı kuvvetleri İngiliz savunmalarına ilişkin resmi parça parça bir araya getirmekteydiler. Sahadaki ajanları tarafından toplanan istihbaratı,

95 EK Resim 288, Eşref Kuşçubaşı'ndan Hasan Ali'ye, Salihli, tarihsiz.
96 EK Resim 37, 27 Aralık 1915.

Kanal'a ilişkin detaylı kroki ve haritalarla birleştiren Osmanlı sefer kuvveti, harekât ilk tasarlandığı vakit zihinlerinde oluşan boşlukları dolduruyordu. Eşref, Linant de Bellefonds'un [Linant Paşa] 1850'lerin ortasında Süveyş kıstağı için yaptığı etütler de dâhil olmak üzere Fransızların elinden çıkan orijinal arazi haritalarını ve coğrafi profilleri elde etmeyi bir şekilde başarmıştı. Süveyş Kanalı'ndan daha eski olan bu materyaller, Mısır'ın hâlâ Osmanlıların elinde bulunduğu zamanlara aitti. Bu vesikalardan biri neredeyse iki buçuk metre uzunluğundaydı ve bunların hepsi Eşref ve adamlarına Kanal hakkında bir bilgi hazinesi sağladılar. Söz konusu materyaller bugün hâlâ Eşref'in torunlarının elindedir.

Bunlar tam da Osmanlı yüksek komutanlığının Eşref ve Mümtaz gibi adamları Sina'ya gönderirken elde etmeyi umduğu bilgilerdi. Cemal Paşa daha sonra konu hakkında, "Gerçeği söylemek lazım gelirse, bu Birinci Kanal Seferi'ni gerçekleştirdiğimiz zaman, kimse Kanal'ın nasıl geçilebileceğini bilmiyordu. Böyle bir taarruzi keşif yapmaya *cidden* muhtaçtık," diye yazmıştır.[97] "İngilizler Çanakkale taarruzunu, bizim bu teşebbüsümüzün neticelerini beklemek üzere geri bıraktılar. Bundan başka da Mısır'da her zaman en az 250.000 nefer bulundurmak mecburiyetinde kaldılar."[98] Bu sözler pekâlâ Cemal Paşa'nın bir mağlubiyetten zafer çıkarma çabası olabilir, fakat her hâlükârda Mısır'daki İngiliz kuvvetlerini oldukları yere bağlama hedefinin başlangıçtaki Alman-Osmanlı hesapları açısından önem teşkil ettiği doğrudur.

Fakat Osmanlı sefer kuvvetinin karşılaştığı güçlükler, zaten yeterince zorlu olan, Süveyş Kanalı boyunca sıralı tahkim edilmiş İngiliz mevzilerini aşmak görevinin ötesine geçmişti. Osmanlılar aynı zamanda kendilerini aktif İngiliz karşı taarruzlarından

97 Cemal Paşa, *Memories*, 158.

98 A.g.e., 157-8.

korumak zorundaydılar. Bu karşı taarruzlar mavi göklerden aniden gelebiliyor ve ölümcül bir alan bombardımanına dönüşebiliyordu. Eşref'in adamlarından Kale el-Heyl'de konuşlu olan bir grup, 1915 senesinin yılbaşı gününde, öğleden sonra, ufukta Süveyş yönünden gelmekte olan bir İngiliz uçağının uğultusunu duydu.[99] Osmanlı kuvvetleri uçağın kendi mevzilerine yaklaştığını görünce ateş açtılar; fakat uçak, komutanları Ali Haydar'ın 2.000 ile 2.500 metre civarında olduğunu hesap ettiği bir yükseklikte, kendilerinin çok üstünde uçtuğu için komutan tarafından ateşi kesmeleri emri verildi. Uçak bölgede 15 dakikada kadar daireler çizerek, kaleyi hedefleyen bombalar bıraktı. Bombaların hedeflerini ıskalaması Ali Haydar'a rahat bir nefes aldırmıştı, fakat kumda açılan kraterler 1,5 metre genişliğinde ve 35-40 cm derinliğindeydi. Ali Haydar bir bomba parçasını hatıra olarak sakladı, bunu belki de adamlarının ilk kez böyle bir hava taarruzuna uğramalarına istinaden yapmıştı. Birkaç hafta sonra, yani Ocak ayının sonlarına doğru, İngiliz keşif uçakları, Süveyş Kanalı'na ilerlemekte olan Osmanlı birimlerini tespit etti.[100] Sürpriz etkisi Osmanlıların umduklarından daha ufak bir avantaj teşkil etmekteydi.

İngilizlerin ateş gücü kapasitesini hissetme sırası o ayın sonraki günlerinde bu kez Eşref'in Afgan müfrezesine gelmişti. Afgan gönüllülerinden oluşan birim 27 Ocak 1915 gecesinde Batı Sina sınırındaki üssünden Kanal'a doğru harekete geçti. Altı saatlik bir ilerleyişin ardından yük katarlarını Kanal'ın kıyısında bırakıp biraz keşif yapabilmek için Süveyş'in hemen kuzeyine, batı yakasındaki Madama'ya geçtiler. Ellerindeki ışıldaklarla bazı sorunlar yaşadılarsa da İngiliz hatlarını 100 metre kadar geçmeyi başardılar. Arazi dümdüzdü, bu nedenle, düşmanla çarpışmaya başladıklarında Mehmet Tevfik isimli komutanları

99 EK Resim 148.

100 Peter Englund, *The Beauty and the Sorrow: An Intimate History of the First World War*, çev. Peter Graves (London: Profile, 2011), 82.

ricat emri verdi. O anda kaos baş gösterdi. İngiliz topçuları yoğun ve istikrarlı bir baraj ateşi açtılar, fakat Osmanlı müfrezesi zayiat vermeden geri çekilmeyi başardı.[101] Osmanlı askerleri Süveyş'in İngilizlerin elinde kalan tarafında keşif görevi icra etmeye ve düşmanla angajmana girene kadar tespit edilmemeye muvaffak olmuşlardı. Osmanlı kuvvetleri bir hafta sonra daha büyük sayılarla ve İngiliz tahkimatlarına ilişkin istihbarat toplamış olarak geri döneceklerdi.

Mısır'da bir rüşvet hikâyesi

Bir Teşkilat-ı Mahsusa subayından bekleyebileceğimiz bir ferasetle, Eşref, Süveyş Kanalı'ndaki Osmanlı-İngiliz düellosu hikâyesinde, askerî düzlemde yatandan daha fazlasımım olduğunu ortaya koyar. Gizli operasyonlar icra edilmekte veya tertiplenmekteydi. Eşref'in şahsi belgeleri perde arkasında neler olduğuna ilişkin şahane bilgiler sunmaktadır. 1914 senesinin son haftalarında Eşref Sina'da akındayken, Teşkilat-ı Mahsusa'nın İstanbul'daki karargâhında bulunan Süleyman Askerî ise Mısır'a bir komando kuvveti yerleştirmek için gizli bir operasyon tasarlıyordu. Eğer sefer kuvveti Süveyş Kanalı'nı geçmekte başarılı olursa, bu "ağır" akıncılar çetesi Mısır kıyısına çıkarılacaktı. Grup gece vakti Yafa'dan gemiyle gelecekti. Askerî, bu kuvvetin Mısır halkı tarafından kabul görmek için neye ihtiyaç duyacağını sormak üzere şifreli bir telgraf gönderdi. Eşref, dağlardan yoksun, gizlenmek için neredeyse hiç siper olmayan Mısır arazisinin böyle bir operasyona ev sahipliği yapmak için pek imkân tanımadığını söyleyerek planı kesin bir dille reddetti. Bunun yerine, Mısır'ı tanıyan Osmanlı ajanlarının Bodrum'daki deniz üssünden kalkacak bir denizaltı aracılığıyla Libya üzerinden Mısır'a sızmalarını ve Senusî tarikatına mensup bağlantılarından faydalanmalarını önerdi. Ona göre bu, Mısır'ı tanıyan Osmanlı

101 EK Resim, 144.

ajanlarının propaganda yapması ve gizli operasyonlar icra etmesi için daha iyi bir yol olacaktı.[102] Eşref kendinden üçüncü şahıs olarak bahsederek şöyle yazdı:

> Teşkilat'taki adamlarımız bu şekilde dört bir yandan saldırıya açık kaldı. Ajanlarımız arasında Eczacı Vedad [Yalıntürk] ve Münime Teyze gibi kişiler mevcuttu. Heyhat, çok yazık. Bir süre sonra enterne [ele geçirildi] edildiler [İngilizler tarafından]. Kadın ayrı tutuldu, dostumuz Vedad ise bir kampa atıldı. İngilizler, Vedad'ın Eşref'e yakın olduğunu bildiklerinden dolayı muhtemelen bu kadın ve Vedad'ın Eşref tarafından gönderildiğini düşündüler.[103]

Vedad'ın, tutsak olduğu vakitte İngilizlerin kendisine yaptığı sıra dışı bir teklif hakkında daha sonra yazdığı bir rapora Eşref'in atıfta bulunması merak uyandırıcıdır. Görünüşe göre İngilizler, rüşvet teklif etmek suretiyle, Osmanlıların önde gelen komutanlarını savaş dışı bırakmaya teşebbüs etmişlerdir. Eşref tarafından aktarıldığı şekliyle, Vedad'ın raporu, boylu boyunca alıntılanmaya değer bu dikkat çekici teklif hakkında bilgi vermektedir:

> Eşref'in dostu ve bir Teşkilat-ı Mahsusa mensubu olduğumu düşünerek beni tutsak ettiler. Fakat benden hiçbir bilgi alamadılar. Ve benden hiçbir bilgi alamayacaklarını da biliyorlardı. Münime Hanım'dan da hiçbir şey öğrenemediler. Bir süre sonra, Eşref'in maiyetiyle Libya'da bulunmuş ve o vakit bizimle birlikte Mısır'da tutsak olan Arap Kamil'i seçtiler. Onu bizden ayırdılar ve James restoranına gönderdiler.[104] Mısır'ın en *luxe* restoranında Türkçe bilen iki generalin eline teslim edildi. Arap Kamil ve bu generaller arasındaki diyalog şu şekilde gerçekleşti:

---

102 EK2, 56-9 No'lu taramalar.

103 EK2, 59-60 No'lu taramalar.

104 Büyük olasılıkla, daha sonra Churchill, Agha Khan ve General Montgomery gibi isimlerin uğradığı St. James restoranı. http://weekly.ahram.org.eg/2003/642/letters.htm, 8 Haziran 2014 tarihinde erişildi.

General: Sizin isminiz Fotografcı Kamil midir?

Kamil: Evet efendim.

General: Enver Paşa'yı nereden tanır[sınız] ve dostluğunuz neredendir?

Kamil: Enver Paşa'yı ben tanırım. [O] Beni görse şimdi tanımaz belki, zira ben onun ordusunda bir fotografcı idim.

General: Eşref Bey'i tanır mısın?

Kamil: Pek yakından. Zira ben fotografcı iken o da urban kumandanı, fakat amatör bir ressam ve fotograf meraklısı olduğundan beraber harblerde, hatta ateş arasında beni yanına alarak çok entersan ve estanteniye resimler çeker ve çekdir[ir]di ve ben[i] sanatım [ve] cesaretimden sever ve iltifatla korurdu, chambre noire [karanlık oda] çadırında beraber çalıştığımız olurdu.

General: Sana bir vazife vereceğiz. Kimselerden bu sır işitilmeyecek. Aksi hâlde yok olursun. Bunu böyle bil.

Kamil: ——

General: Dinleyiniz.

Kamil: Buyrun.

General: Seni Eşref Bey'in bulunduğu Süveyş karşısındaki sahile göndereceğiz. Kanal karşısında onun adamlarını bulup, "Beni Eşrefe Bey'e götürün," deyip Eşref'i bulursun. Ve şunları kendisine söyleyeceksin:

Zavallı Kamil'in ileteceği mesaj, İngilizlerin Türkleri sevdiği ve Türklerle bir ihtilafları olmadığıydı. Ayrıca Eşref'e bir teklifte bulunmak istiyorlardı. Eğer dostları Enver ve Cemal Paşaları harbe girmemeleri gerektiğine ikna edebilirse, İngilizler onlara 2.000.000 altın sterlinlik bir ödeme yapacak ve Osmanlı İmparatorluğu'na da 10.000.000 altınlık bir borç vereceklerdi. Eğer Eşref, Enver ve maiyetini bunu ikna edemezse, Sina'daki faaliyetlerini geciktirmesi karşılığında bizzat ona 50.000 altın

sternlinlik bir ödeme yapacaklardı. Eşref bunu kabul edecek olursa ona 50.000 altın sterlinlik bir ödeme gönderecek, Kamil'e de 3.000 altın sterlin vereceklerdi. Yolculuk için Kamil'e 100 altın veren İngiliz subaylar, kendisinden derhal bir yanıt vermesini beklemediklerini, iyice düşünüp tekrar buluşmak üzere iki gün içerisinde St. James'e gelmesini söylediler.

Bize aktarılan, 48 saat sonra geri döndüğünde Kamil'in muhataplarına şunları söylediğidir:

> "Ceneralларım, çok düşündüm. Eşref'in karakterini ortaya koydum. Bu teklifi inceledim. Ve gördüm ki ben Eşref'e bu teklifi yapar yapmaz ya alnıma kurşunu yiyeceğim yahud da 'Bu işin altında daha(?) neler vardır,' diye hemen beni divan-ı harb verecek. 'Düşman tarafından bizi iğfale gelmiş,' diye beni kurşuna dizdirecek. Bence ve benim bildiğim Eşrefce yapacağı budur."

Buna mukabil subaylardan biri bu görevi yapmaya kimin uygun olabileceğini sordu. "Alimallah, bilmiyorum," diye yanıt verdi Kamil. "Bildiğim tek şey, böyle bir teklifle Eşref'e her kim giderse gitsin, alacağı cevap kurşun yemek olacaktır." Generaller bunun ardından Kamil'e nereye gideceğini sordular. Kamil, eğer gitmekte serbestse, Zagazig'deki ailesinin yanına döneceğini söyledi. Kendisine gitmekte serbest olduğu söylendi, fakat eğer meseleyle ilgili tek bir kelime bile duyulursa, bunu canıyla ödeyeceğine ilişkin uyarıldı. İki saat sonra eve dönmek üzere tren istasyonundayken tutuklandı ve yeniden hapse atıldı.

Pek bilinmese de İngiliz hükûmetinin rüşvet aracılığıyla Osmanlı İmparatorluğu'nu savaştan vazgeçirmeye yönelik bazı teşebbüsleri olmuştu. Bunlardan ilki henüz 1915'te, Osmanlıların Sarıkamış'ta uğradıkları vahim bozgunun ardından uygulanmıştı. Deniz İstihbarat Daire Başkanı olan Albay Reginald Hall, savaş döneminin kabine sekreteri olan Sir Maurice Hankey'nin onayıyla, İstanbul'a £4.000.000 teklif edilmesini önermişti.

Müzakereler 1915 Nisan'ında gerçekleşti, fakat Müttefik kuvvetlerin Gelibolu'ya yaptığı çıkarma bir uzlaşma ihtimalini ortadan kaldırdı.[105] Buna benzer bütün çabalar içinde en çarpıcı olanı, Osmanlı İmparatorluğu'nu ve özellikle de Enver Paşa'yı devasa paralar karşılığında savaştan ayrılmaya ikna etmek üzere 1917 Kasım'ı ile 1918 Ağustos'u arasında gerçekleşen gizli görüşmelerdi. Tekrar tekrar gerçekleşen müzakereler sırasında 25 milyon dolara varan rakamlar tartışıldı. Enver'den istenen, Boğazlar'ı İngiliz savaş gemilerine açacak şekilde düzenlemeler yapması, Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul'u muhafaza etmesi ve Filistin'i elde tutması karşılığında askerlerini Hayfa-Dera demiryolu hattının kuzeyine çekmesiydi. Bu teşebbüs, Londra'da bulunan silah imalatçılarından Vickers'ın mali ve idari işler sorumlusu Vincent Caillard aracılığıyla, Başbakan Lloyd George'la irtibatta olan, Osmanlı doğumlu Yunan silah tüccarı Basil Hazaroff vasıtasıyla yapıldı. Deşifre edilmesi pek güç olmayan "ZedZed" kod adını kullanan (Başbakan'dan ise "başkan" olarak bahsediliyordu) Zaharoff, çok sayıda ülkeye silah satarak servet kazanmış efsanevi bir figürdü. Zaharoff, Osmanlı'nın İsveç temsilcisi, aynı zamanda Enver'in amcası olan Abdülkerim Bey aracılığıyla İngiliz hükûmeti adına Enver Paşa'ya yanaştı (kod adı "para çantası).[106] Başlangıçta bir anlaşma sağlanabilecekmiş gibi görünse de nihayetinde zamanlama doğru değildi. Rusların savaştan çekilmesi, Osmanlıları zaferin mümkün olduğuna inandırdı ve bütün mesele kaçırılmış bir fırsat olarak kaldı. Eşref'in anlattıkları, hikâyeye yeni bir sayfa eklemektedir. Diğer kaynaklar tarafından teyit edilmemiş olsa da Eşref'in beyanı, İngilizlerin Ortadoğu politikalarına ilişkin bilinenlerle uyuşmaktadır. Bu mesele, İngilizlerin Osmanlıların

---

105 Joseph Maiolo ve Tony Insall, "Sir Basil Zaharoff and Sir Vincent Caillard as Instruments of British Policy towards Greece and the Ottoman Empire during the Asquith and Lloyd George Administrations, 1915–8," *International History Review* 34:4 (Aralık 2012), 827.

106 Parlamento Arşivleri, Lloyd George Vesikaları, LG/F/6/1.

Hilafet iddiasını gayri meşrulaştırma çabası ve pek yakında, genelde Osmanlı İmparatorluğu ve özelde Eşref üzerinde doğrudan tesirde bulunacak bir gelişme olan "Arap İsyanı"nı tetiklemek adına Mekke Şerifi Hüseyin'e sağladıkları para ve materyal gibi "alışılmadık" planlarla birlikte ele alınmalıdır.

Muharebe

İngilizlerin Osmanlıları satın alma teşebbüsünün sonuçsuz kalmasıyla, Kanal'a gerçekleştirilecek taarruzun hazırlıkları 1915 Ocak'ının sonları ve Şubat'ının başlarında devam etti. Osmanlıların planı yaklaşık 24.000 askerin iştirak edeceği üç koldan bir taarruz yapmaktı. Biri kuzeyde, Kantara'nın karşı yönünde ve diğeri güneyde, Süveyş'e karşı icra edilecek kanat hareketleri, İngiliz kuvvetlerini İsmailiye'deki müstahkem mevkilerinden çekmek ve böylelikle Osmanlıların daha kuvvetli unsurlardan oluşan merkezdeki kolunun buradan cepheyi yarmasını sağlamak adına daha ziyade şaşırtma taarruzlarıydı. Eşref sol kanadın veya diğer bir deyişle güney kolunun başına getirildi. Sonunda Osmanlı kuvvetleri Kanal'a yönelik taarruza başlayabileceklerdi. Taarruz nihayet 3 Şubat 1915'te başladı. Osmanlı kuvvetlerinin Sina kumları üzerinde zahmetle taşıdığı duba ve tombazlar suya indirildi ve muharebe Acıgöl'ün hemen kuzeyinde gerçekleşti. Osmanlı kuvvetlerinin ileri kolu İngilizleri İsmailiye yakınında şaşırtmayı başarttı, fakat ikinci dalgada gelen askerlerin gecikmesi İngilizlere şaşkınlıklarını atmak ve sayı üstünlüklerini kullanabilmek için zaman tanıdı.[107] Güneyde, Eşref'in komutasındaki sol kanat, taarruzunu Kanal'ın Süveyş'ten kuzeye uzanan kısmına, Madama dolaylarına ve kanalın üzerindeki Kubri'ye veya Türkçedeki adıyla Köprü'ye yoğunlaştırdı. Bu, Osmanlı keşif birliğinin ateş altında kalmadan evvel, Ocak ayının sonlarında İngiliz hatlarını aşabildiği mıntıkaydı.

107 Stoddard, 106-7.

Eşref'in muharebe alanı ve düzenine ilişkin elle çizdiği ve belgeleri arasında sakladığı krokiler, Osmanlıların taarruz stratejisine dair mühim detaylar içeren bir kaynak sağlamaktadır. Belki de şaşırtıcı olmayan bir şekilde bu belgeler, Eşref'i aksiyonun tam ortasına yerleştirmektedir. On iki adımlı muharebe düzeni onun planıydı ve onun emirleriyle icra edilecekti.[108] Muharebe alanı krokisi onu merkezî konumda, altı ön müfrezenin hemen arkasında ve üç makineli tüfek takımı ile iki dağ topu mevziinin önünde göstermektedir.[109] Kendisi, "Kanal'ın sol kanat komutanı" olarak tanımlanıyordu. Osmanlı birlikleri; düzenli ordu müfrezeleri (*nizamîye*) ile Eşref"in Afgan gönüllülerden, hecinsüvar birliğinden ve diğer birimlerden müteşekkil olan gayri nizamî gruplarının bir karışımıydı. Eşref'in güvenilir astı Haydar, üç gayri nizamî grubun komutanı olarak öne çıkmaktaydı. Geride ise taarruz kolundaki en yüksek rütbeli düzenli ordu subayı olan Albay Kâzım, ihtiyat birliklerinin başında bulunuyordu. Kayda geçen emirler, o ve adamlarının Eşref'in buyruğu altında olduğunu netleştirmiştir. Eşref'in çizimleri Kanal'ın önüne dizilmiş muhtelif İngiliz savunma hatlarını, kumlara gizlenmiş mayın zincirlerini, Kanal'ın Sina veya doğu tarafındaki çıkarma sahillerini koruyan dikenli telleri ve hatların ardındaki bir dizi tahkimatı göstermektedir. Ayrıca su boyunca sakince süzülen birkaç İngiliz savaş gemisi ve top bataryası da görünmektedir. Taarruzun odak noktası, İngiliz savaş gemilerinin, kuzeyde Acıgöl'den ve güneyde Süveyş Körfezi'nden ateş altına alabilecekleri menzilin dışında kalacak şekilde seçilmiş gözükmektedir. Muharebe planları titizlikle hazırlanmıştı. Askerlerin konumları hakkında bilgi aktarmak için bir işaretleşme sistemi kullanılıyor, yeşil ışık düşmanı, kırmızı ışık ise Osmanlı kuvvetlerini temsil ediyordu. Kâzım Bey ve komutanları istişare

108 EK2, 907 No'lu tarama.
109 EK2, 908.

Eşref'in Kanal'daki muharebeye ilişkin krokisi. (Kaynak: EK belgeleri.)

etmek ve talimatlarını almak üzere muharebeden kısa bir süre önce Eşref'in karşısında hazır bulunacaklardı. Mevcut kuvvetler, Eşref'in çarpışmalar başlamadan evvel son hazırlıkları teftiş edeceği vakit, yani 3 Şubat akşamının gün batımından yarım saat önce yerlerinde olacaktı.

Nihayetinde planlama, tedarik ve intikalle geçen onca uzun saat pek az sonuç verdi. İkmal hatları fena hâlde gerilmiş, yiyeceği ve suyu az olan Osmanlı sefer kuvveti; ağır silahlı, iyi bilgilenmiş ve organize bir rakiple karşılaştı ve sadece ufak bir ilerleme kaydedebildi. Bir önceki gün vuku bulan kum fırtınası Osmanlıların taarruz planında gecikmeye neden olmuştu. Nihayetinde üç duba, Süveyş'ten geçerek batı yakasına ulaştı, fakat gün ağardığında ifşa olup İngilizlerin açtığı ateşle kullanılmaz hâle geldi. Kısa zaman sonra doğu tarafındaki dubalar da bir

İngiliz torpido botu tarafından imha edildi.[110] Osmanlı saflarına kargaşa hâkimdi.

Kanal'a ulaşmayı başaran, taarruzun merkez kolundaki Osmanlı askerleri, kısa zaman sonra ya ele geçirildi ya da karadan veya gemilerden açılan İngiliz ateşiyle vuruldu. Eşref'in kanadında ne olduğu belirsizdir. Londra menşeli *The Times*'ın İngiliz askerî kaynaklarına dayanarak verdiği bilgilere göre, "Eşref Bey'in ekseriyeti gayri nizamî unsurlardan oluşan kuvveti" büyük ölçüde Süveyş yakınında "kendini gösterme" maksadını taşıyordu ki bu analiz, Osmanlıların düşmanı şaşırtmaya yönelik planlarıyla uyumludur.[111] Görünüşe göre, Osmanlıların kanatlardan gerçekleştirdiği taarruzların ikisi de İngiliz savunmacıların ana merkezî hücumundan kuvvet kaydırmasını sağlayamamıştır. Merkezdeki taarruzun başarısız olduğunu öğrenen Cemal Paşa, kendisinden daha büyük olan İngiliz kuvvetiyle bir meydan muharebesine girmemesi için Osmanlı güçlerine ricat emri verdi. Osmanlı kuvvetleri çöl boyunca geri çekilecekleri moral bozucu, fakat teşkilatlı bir sürece girdi. İngilizlerin, kısmen Osmanlı kuvvetlerinin sayısını fazla hesaplamalarından ve ikinci bir taarruzun an meselesi olduğunu düşünmelerinden, kısmen de Mısır'daki düzeni muhafaza etmeyi öncelemelerinden ötürü, sağladıkları avantajın peşine düşmemeleri Osmanlı kuvvetleri için bir şans oldu. Şimdi iki taraf da seçeneklerini yeniden değerlendirecekti.[112] İngilizler, olası Osmanlı akınlarına karşı bir tampon bölge olması için Süveyş'teki müdafaa kuşaklarını doğuya doğru genişletmeye karar vermişlerdi. İngiliz savunmaları hakkında iyi bilgi toplamış olan Osmanlıların kararı ise başka bir taarruz teşebbüsüne girişmek adına yeniden organize olup kuvvetlerini pekiştirmek oldu.

---

110 Strachan, 739-42.

111 *The Times*, 13 Şubat 1915, 7.

112 Stoddard, 107; Strachan, 742.

Evden haberler

Eşref kısa bir süre sonra Pervin'den bazı haberler aldı. Bu haberler onu Kanal'daki başarısızlığın ardından sevindirmiş olmalı: Pervin bir erkek bebek doğurmuştu. "Nur topu gibi bir oğlumuz oldu. Ona Eşref'in anne tarafından dedesine ait olan Sencer ismini verip müjdemizi telgrafla El-Ariş'e gönderdik. Zira El-Ariş'le telgraf bağlantısı kurabiliyorduk!"[113] Eşref bu telgrafı hayatının sonuna kadar evrakları arasında sakladı. İzmir'deki telgraf bürosunda bulunan Yüzbaşı Adli'den El-Ariş'teki Eşref Bey'e gönderilen 14 Mart 1915 tarihli mesajda şöyle yazmaktadır:

> Gece bir erkek çocuğunuzun dünyaya geldiğini, Ahmed Bey'in de ameliyatı[nın] muvaffakiyetle neticelendiğini, her ikisinin de sıhhatleri a'la olduğunu tebşir ederim, ellerinizden öperim.
>
> Yüzbaşı Adli[114]

Ailesinden gelen şen haberler Eşref'in gönlünü ferahlatmış olmalıydı, fakat bunlarla geçirilecek pek de zamanı yoktu. Osmanlı kuvvetleri Süveyş'teki yenilginin ardından iletişim ve ikmal hatlarını geliştirme çabalarını iki katına çıkarmıştı. Buna ikmal depolarıyla bağlantı kurmak adına Beerşeba'dan çöle doğru uzanan bir yol inşa etmek de dâhildi. Osmanlı yüksek komutanlığı Kanal'a yeni bir taarruz gerçekleştirmeye karar vermişti.

Fakat memleketten gelen bütün haberler iyi değildi. Oğlunun doğumunu öğrendikten neredeyse iki hafta sonra -ki görünüşe bakılırsa bu haber onu yeni doğan çocuğunu görmek için cepheden ayrılıp İzmir'e gitmeye sevk etmiştir- kardeşi Selim Sami İstanbul'dan üzücü bir mesaj gönderecekti:

> İzmir Karşıyaka'da istasyon civarında mukim Çerkes Eşref Bey'e,

113 Pervin, 13.

114 EK Resim 38, Yüzbaşı Adli'den (İzmir) Eşref Kuşçubaşı'na (El-Ariş), 14 Mart 1915.

Pederim ağırlaştı, birkaç güne kadar gelmez iseniz göremeyeceksiniz. Ahmed'le beraber her hâlde acelen hareket edin.

Hacı Sami[115]

Birinci Dünya Savaşı'nın dört bir yanındaki askerler gibi, Eşref de evinden gelen ve onu çeşitli duygulara sürükleyen hem iyi hem de kötü haberlerle uğraşmak durumundaydı.

Bu sırada savaş, birçok cephede tüm yoğunluğu ile amansızca sürüyordu. Osmanlı ordusunun harpteki performansı beklentileri aştıysa da savaş, Osmanlı hükûmeti ve vatandaşları için katıksız bir felaket olmuştu. Yollar, demiryolu hatları, hastaneler, gıda dağıtım ve iletişim şebekeleri örneklerinde gördüğümüz gibi yetersiz ya da hiç olmayan altyapısına rağmen, Osmanlı ordusu, dört bir yanda, üstelik geniş bir alan boyunca harekâtlar yaptı. Doğu Avrupa'daki Rumen, Makedon ve Galiçya cephelerinde müttefiklerine destek verdi. Gelibolu'daki Müttefik çıkarmalarına karşı meşhur müdafaasını gerçekleştirdi ve müteakiben 1915 başlarından 1916 başlarına kadar süren acımasız muharebelerde düşmanına karşı koydu. Enver'in Sarıkamış Harekâtı Doğu Anadolu'daki Rus ordusunu neredeyse çembere almışsa da buzdan bir felaketle sonuçlandı. Gördüğümüz üzere, Süveyş Kanalı'nı baskı altına almaya yönelik teşebbüsler de -başarısızlıkla neticelendiyse de- orada bulunan Müttefik askerlerinin Avrupa'daki cephelere gönderilmesini engellemeye yaradı. Osmanlı ordusu Kut'ta bütün bir İngiliz ordusunu ele geçirerek kayda değer bir başarı kazandı. Kuzey Afrika, İran ve Arabistan'daki daha küçük seferler de Osmanlı savaş çabalarının geniş kapsamını gösterdi. Ödenen insani bedel ise devasaydı; 325.000 ölü ve 400.000 yaralı. 200.000 Osmanlı askeri de esir alınmıştı.[116] Firar ise

115 EK Resim 39, 27 Mart 1915, Hacı Sami'den (Der'aliye [İstanbul]) Eşref'e (İzmir).

116 Hanioğlu, *Brief History*, 181.

had safhadaydı, özellikle savaşın sonuna doğru, askere alınan 2.850.000 askerden sadece 560.000'i üniformalı kalmıştı.[117]

Sivil halkın uğradığı hasar ağırdı. Yaşanan insan kaybını hesaplamak neredeyse imkânsızdır, fakat etkileri dört bir yanda açıkça görülmektedir. Her topluluk nasibini almış, fakat en çok mağdur Osmanlı Ermenilerinden çıkmıştır. Batı Anadolu'daki Rumlara karşı kullandığıyla aynı mantığı uygulayan İttihatçı hükûmet, özellikle de savaşın erken döneminde doğu cephesinin çökmesiyle, Ermeni nüfusu gittikçe artan bir yoğunlukla stratejik bir tehdit olarak gördü. Ermenilerin birçoğu buna müdahil olmasa da radikalleşmiş bir azınlık Rus ordusunu destekleyen Ermeni devrimci örgütlerine katılmıştı. Osmanlı otoriteleri bütün nüfusu cepheden uzağa, Suriye çölüne sürmeye karar verdi. Bazı Teşkilat-ı Mahsusa birimleri, bu mülteci kafilelerinin ya yerlerinden çıkarılır çıkarılmaz ya da yol üzerinde saldırıya uğramaları ve katledilmeleri suretiyle daha da kötü bir hâl alan sürgünler sırasında belirgin bir rol oynadı. Sonuç, Osmanlı Ermenilerine ait yaşam biçiminin yok olmasıydı.

Burası, Ermeni tehcirinde Eşref'in herhangi bir rolünün olup olmadığını sormak için uygun bir nokta olabilir. Bazı yazarlar, onu bir Teşkilat-ı Mahsusa mensubu olarak ya fiilen ya da irtibatlı olması suretiyle suçlu addeder. Teşkilat-ı Mahsusa'nın hem imparatorluğun sınırları içerisinde ve hem de örneğin İran, Orta Asya, Güney Asya ve Kuzey Afrika'da olduğu üzere sınır dışında faaliyet gösteren geniş bir teşkilat olduğunu ve üyelerinin tamamının, hatta muhtemelen çoğunun tehcirlere karışmak mecburiyetinde olmadığını hatırlamalıyız. Eşref'in savaştaki faaliyetleri Arap toprakları üzerinde yoğunlaşmıştı, fakat 1915 ve 1916 yılları arasında Doğu Anadolu'da gerçekleşmekte olan tehcir ve cinayetlerde İstanbul ve cephe arasında seyahat ettiği

---

117 Mehmet Beşikçi, *Ottoman Mobilization in the First World War: Between Voluntarism and Resistance* (Leiden: Brill, 2012), 114.

sırada bir rol oynamış olması ihtimal dâhilindedir. İlk bakışta Eşref'in bu sürece karışmış olabileceğine işaret eden bazı kaynaklar mevcuttur. Lakin daha yakın bir tetkik yapıldığında, bağlantılar daha az olası veya en azından teyitsiz kalmaktadır. Osmanlı arşivlerindeki bazı belgeler Eşref isimli bir adamı Suriye'ye gönderilmekte olan Ermeni kafileleriyle bağlantılandırmaktadır. Fakat bu belgelerin Kuşçubaşı Eşref'le aynı adı taşıyan Bağdat Mülkiye Müfettişi Eşref Bey'e atıfta bulunduğu ortaya çıkmıştır.[118] Bıçağın kemiğe dayanacak kadar yaklaştığı kaynaklar, Eşref'in çetelerini 1915 senesinin Haziran ayının sonları ve Temmuz'unda Diyarbakır, Harran ve Urfa bölgesine konumlandıran hatıratlardır. Çetelerin bölgedeki köy ve hatta kentlere baskınlar ve yağmalar gerçekleştirdiği belirtilmiştir. Hilmar Kaiser'e göre bu saldırıya uğrayan köyler Müslüman köyleriydi.[119] Enver Urfa'ya acil bir mesaj göndererek Eşref'in biriminin el koyduğu hayvanlar ve daha başka ne karıştırmışlarsa onlarla ilgili "can sıkıcı detaylar" hakkında bilgi talep etti. Böyle hadiseler esnasında otoriteler, askerî haberleşmeyi sağlam tutmak ile (özellikle de bölgedeki demiryolu hattına yönelik Bedevi

118 Örneğin bkz. BOA DH.S SFR 55A/223, Talat'tan Adana vilayetine, 13 Eylül 1915. Bu sivil yetkili hakkında bkz. Hilmar Kaiser, "Shukru Bey and the Armenian Deportations in the Fall of 1915," M. Talha Çiçek, ed., *Syrian in World War I* (London: Routledge, 2015). Soyadlarının ve aynı ismi taşıyan adamların ayırt edilmesini sağlayan diğer vasıtaların yokluğundan doğan sorun nedeniyle ortaya çıkan belirsizliği gidermek zaman zaman oldukça güç olabilmektedir. Örneğin bir belge, tarlaları ateşe verdiği için üç buçuk yıl hapse mahkûm edilen Çerkes Eşref isimli bir adamdan bahsetmektedir. Kendisi daha sonra imparatorluk kararnamesiyle Ekim 1914'te affedilmiştir. BOA İ.MMS 190/15 ve DH.S SFR 46/251, 8 Kasım 1914. Fakat gördüğümüz gibi, Eşref o vakit Yafa'da Süleyman Askerî'ye Kanal Harekâtı'nın hazırlıklarıyla ilgili telgraflar göndermekteydi. Dolayısıyla söz konusu kundakçı bir başka ve öncesine kadar bilinmeyen başka bir "Çerkes Eşref"tir ki, bu da konuya bir başka düzeyde bir belirsizlik katar.

119 Hilmar Kaiser, *The Extermination of Armenians in the Diarbekir Region* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014), 362.

saldırılarından endişeliydiler) düzeni muhafaza etmek arasında çabalar görünürler. İlginçtir, Dahiliye Nezareti'nin yazışmalarına göre Eşref o sırada birimiyle birlikte değildi. Eşref'in çetesi adı altındaki 200 kişilik grup onun yokluğunda Rıfat adlı birinin komutası altında hareket etmekteydi.[120] Diyarbakır'da gözaltına alınmalarının ardından Dahiliye Nezareti Eşref'in adamlarını cezalandırmaya niyetlendiyse de Hilmar Kaiser'in araştırması bu kişilerin nihayetinde herhangi bir ceza almadan kurtulmayı başardıklarını göstermektedir.

Nizamî idare ile gayri nizamî birimler arasındaki gerginlikler bir kez daha aşikâr olmuştu. Eşref'in olay yerine gelmesi ve kendisi ile adamlarının bir başka birimle birleşeceklerini belirten bir emir çıkarmasının ardından Van Gölü'nün güneyindeki bölgeye doğru ilerlemelerine izin verildi.[121] Eşref'in orada olanlarla bağlantısı bilinmemektedir. Sonraki sene de yetkililerin Eşref'in yerini belirlemekte güçlük çektikleri başka durumlar olacaktı. Bunlardan birinin nedeni, İzmir'e gitmiş olmasıydı.[122] Enver Paşa bile sık sık Eşref'in nerede bulunduğundan, o ve adamlarının neyin peşinde olduklarından emin olamıyordu.[123] Dolayısıyla, görünüşe göre Eşref ve birimi Arap vilayetlerindeki faaliyetleri sırasında, Ermenilere karşı suç işlendiği bilinen bölgelerde bulunmuşlardır. Fakat adamlarının bölgedeki köylere baskınlar düzenlediği –görünüşe göre bunlar Müslüman köyleriydi– ve Eşref'in Diyarbakır'da ortaya çıkmasıyla biriminin ceza almaktan kurtulduğu dışında daha kesin şeyler söylemek güçtür. Eşref'inki gibi gönüllülerden oluşan birimlerin ortaya çıkması, bu birimleri ordu denetimi altına alarak (büyük olasılıkla oldukça gevşek bir şekilde) kontrol etmek için cebelleşen Osmanlı bürokrasisi

120 DH.S SFR 54/32 DH'den Diyarbakır vilayetine, 16 Haziran 1915. Kaiser, 362.

121 Kaiser, 363.

122 DH.S SFR 61/132.

123 DH.S SFR 54/231, Enver'den (Harbiye Nezareti) Urfa mutasarrıflığına, 30 Haziran 1915.

için açıkça sorun yaratıyordu. Kaiser savaştan sonra Eşref'in birimindeki adamlardan birinin mahkemeye çıkarıldığını ve kendisine Dahiliye Nezareti'nin yazışmalarının gösterildiğini, fakat adamın sivillere karşı saldırılara karıştığına ilişkin bütün suçlamaları reddettiğini yazar.[124] Dolayısıyla Eşref'i Ermeni katliamlarıyla bağdaştıran doğrudan bir kanıt olmadığı gibi, kendisi karşı tez olarak, eğer Osmanlı hükûmeti Ermenilerin katledilmesi için emir vermiş olsaydı savaşın sonunda hiçbirinin hayatta kalamayacak olduğunu beyan etmiştir.

İngiliz istihbaratı bu sırada Eşref'in arkadaşları Süleyman Askerî ve İzmitli Mümtaz'ın gidiş gelişleri hakkında rapor veriyordu. Savaş ilerledikçe Enver güvenilir adamlarına itimat etmeye devam etti. İngilizler Mümtaz'ın izini, haber kaynaklarının dediğine bakılırsa yükselmekte olan Türk aleyhtarı hissiyat nedeniyle Cemal Paşa'nın komutasının gittikçe sıkıntılı bir hâle geldiği Şam'a kadar sürdü. Cemal Paşa'nın, 16. yüzyılda Arap topraklarını fethederek Osmanlı İmparatorluğu'na katan Yavuz Sultan Selim tarzında kendi çevresinde bir kült yaratma çabaları, yükselen huzursuzluğun önünü alacak gibi değildi. Daha doğuda, Enver Paşa'nın Basra Körfezi'nden ilerleyen İngilizlere karşı direnişi yoğunlaştırmak üzere Irak'a gönderdiği Süleyman Askerî bacağından yaralanmıştı. Osmanlı Harbiye Nezareti daha sonra Kurtuluş Savaşı'nın liderlerinden biri hâline gelecek ve Kâzım Karabekir olarak bilinip savaşın ardından Mustafa Kemal'e rakip olacak Kâzım Bey'i Askerî'nin yerini almak üzere Bağdat'a gönderdi. İngilizlerin "Enver'in aceleci ve fevri korgenerali" olarak andıkları Askerî, bunu işitmek bile istemiyordu. Askerî görevini bırakmayı reddetti. Bu, İstanbul'a kadar bütün yolu geri dönmek durumunda kalan Kâzım Bey'i "oldukça sinirlendirdi." Kâzım nihayetinde İstanbul'da Alman General Liman von Sanders'in yanında bir vazife aldı.[125] Enver'in adamları ona

124 Kaiser, 362, not.
125 TNA, WO 157/695, 2, 4 Eylül 1915.

şiddetle bağlıydılar, fakat Libya'daki gibi kendi aralarında anlaşmazlıklar yaşamaya devam ediyorlardı.

Eşref'in birimi, 1915'te Kress von Kressentein komutasındaki yeni bir sefer kuvvetinin emrine verildi. Kanal'a ikinci bir taarruz planlanacaktı. Planlanan ikinci Osmanlı taarruzundan önceki sükûneti fırsat bilen Enver, Arabistan'daki İngiliz etkisini kırmak için Eşref'i bir göreve yolladı. Osmanlı yüksek komutanlığı Hicaz'daki konumunun gittikçe kötüleşmesinden ciddi bir şekilde kaygı duyuyordu; bunun üzerine Enver, Eşref'i Arabistan'a tekrar gönderdi. İngiliz istihbarat raporlarına göre Eşref'in görevi Kuzey Arabistan'daki, Hail merkezli Cebel Şammar'ın lideri İbnü'r-Reşid'e 10.000 altın sterlin göndermekti.[126] Suudilerin azılı rakibi olan Reşidîler, Osmanlıların savaş sırasında Arabistan'ı kendi yanlarında tutma çabaları açısından kritik önem taşıyan önde gelen kabilelerden biriydi. İngilizler tarafından ele geçirilen yazışmaların daha sonra gösterdiği gibi, İbnü'r-Reşid Osmanlılardan gördüğü muameleden her zaman çok memnun değildi ve kimi zaman İbn Suud'la olan mücadelesini "Arap İsyanı" güçlerine karşı Osmanlıların yanına gelip çarpışmamaya bahane olarak sunuyordu. İstanbul'dan bakınca ise kendisinin Osmanlı karşıtı ayaklanmaya katılmaması önemli bir kazanımdı.

Bir kez daha İngilizlerin üstün organizasyonel ve finansal gücü ile kabileler arası ihtilaflarla karşı karşıya kalan Osmanlılar, hayata geçirilebilir bir İngiliz karşıtı koalisyon için fazla destek bulamadılar.[127] Öte yandan, her ne kadar bütün Araplar adına hareket ettiği iddiası abartılı da olsa, "Arap İsyanı" yoldaydı. Bu, Eşref ve diğerlerinin çabaları sayesinde, Osmanlıların Arap kabilelerini kendi yanlarında tutma modeline bir istisna teşkil etti. Fakat Osmanlıların cazibesi, Hâşimîlere sadece daha fazla altın değil, aynı zamanda Osmanlıların rekabet edemeyeceği bir

126 TNA, WO 157/695, 1, 4 Eylül 1915.
127 Stoddard, 110.

başka şey, yani, sonradan her ne kadar güvenilmez olduğu ortaya çıkmış olsa da bir Arap krallığı vaat eden İngilizlerinkine kıyasla sönük kaldı. Bu esnada, Şerif Hüseyin'in kuvvetlerine tedarik edilen altın ve silahlar ise Osmanlıların savaş çabaları için genel olarak, Eşref için ise özel olarak hakiki bir sorun yaratmaya yeterli olacaktı.

6

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI II: ARABİSTAN'A DÖNÜŞ

Suriye'deki konsolosluk baskınları

Savaşın uzamasıyla birlikte, Eşref kendini gittikçe imparatorluğun Arap vilayetlerine çekilirken buldu. Arabistan sürgününde elde ettiği bilgi ve tecrübe Osmanlıların savaş çabasında işe yarıyordu. İroniktir ki, Şerif Hüseyin'in sözde "Arap İsyanı"nın patlak vermesi, kendisi de eski bir isyancı olan Eşref'in hizmetlerinin Osmanlı Harbiye Nezareti nazarında artan bir talep göreceği anlamına gelmekteydi. Paramiliter geçmişi ve şişkin sicili göz önüne aldığında, Eşref'in bazı alışılmadık görevlere verilmesi belki de şaşırtıcı değildi. Bu görevlerden ilki için Beyrut'a gidecekti.

Söz konusu görev oldukça ihtilaflıydı. Eşref, Osmanlıların kayda değer mazeretlerle, Fransızlarla iş birliği içinde olduklarını düşündükleri Suriyeli milliyetçilere karşı delil toplamaya yardımcı olması için Enver ve Cemal Beyler tarafından Suriye'ye geri gönderildi.[1] Söz konusu suçlamalar arasında ihanet de mevcuttu. Suriye ve Lübnan'daki Osmanlı idaresi, İtilaf Devletleri'nin

---

1 Philip Hendrick Stoddard ve H. Basri Danışman, "The Life of Eşref Sencer Kuşçubaşızade," Eşref Kusçubaşı, *The Turkish Battle at Khaybar*, ed. Philip Stoddard ve H. Basri Danışman (İstanbul: Arba Yayınları, 1997), 32.

bölgeyi istikrarsızlaştırmayı hedefleyen bir dizi kumpasıyla savaş boyunca uğraşmak durumunda kaldı. Osmanlı mesajlarının ele geçirilmesi, deniz ablukası ve bölgenin önde gelenleriyle çevrilen entrikalar, Osmanlı savaş çabası açısından belirgin bir şekilde kaygı vericiydi. Osmanlılar, ekseriyetle Almanların tavsiyesiyle, buna, kapsamlı bir karşı casusluk faaliyetiyle yanıt verdiler. Eşref ve Mümtaz, Arap kökenli bazı Osmanlı subayları hakkında dosyalar derleyecek olan Teşkilat-ı Mahsusa hücrelerini idare etmekle görevlendirildi. Söz konusu subayların ihanet içerisinde olduklarından ve hususi olarak Fransa'yla müstakil bir anlaşma yapmayı planladıklarından, Suriye'nin bağımsızlığını ilan etmeye niyetlendiklerinden ve Türk komutan subaylarını öldürmek için kumpas kurduklarından şüpheleniliyordu.[2] Osmanlı yüksek komutanlığı, orduda hizmet veren Arap subayların söz konusu olduğu vakalar ile sivillerin söz konusu olduğu vakalar arasında önemli bir ayrım yaptı. İkinci Kanal Harekâtı için sürdürülen hazırlıkların hassaslığı nedeniyle, İstanbul, Arap subayları genellikle diğer bölgelere atamayı tercih etti. Fakat Arap eşrafına karşı yürütülen davaları çok daha güçlü bir şekilde takip etti.

Fransızlar ile Suriyeliler ve Lübnanlılar arasındaki bir kumpasa ilişkin güçlü şüphelerini ispatlamak için fena hâlde kanıta ihtiyaç duyan Osmanlılar, Amerika Birleşik Devletleri'yle önemli münasebetlerini riske atacak kadar ileri gittiler. Osmanlı yetkilileri, ilk önce 1914 sonlarında Halep'te, ardından ise 1915 Eylül'ünde Beyrut'ta ve nihayet Kasım ayında Şam'da, savaşa girdiklerinden beri kapalı olan Fransız konsolosluklarının zorla içine girdiler.[3] Hâlâ tarafsız olan Amerikalılar Fransız konsolosluklarının mühürlenmesine gözetmenlik etmiş, böylelikle her şeyin diplomatik değerlere uygun icra edilmesi için sorumluluk üstlenmişlerdi. Beyrut Valisi'nin talimatıyla hareket eden ve

2 Stoddard ve Danışman, 147.

3 Nicholas Ajay, "Political Intrigue and Suppression in Lebanon during World War I," *IJMES* 5:2 (Nisan 1974), 155–6.

içlerinde Teşkilat-ı Mahsusa subaylarının da bulunduğu Osmanlı görevlileri, Amerikan konsolosluğu tarafından Fransız konsolosluğuna vurulan mühürleri 27 Eylül tarihinde kırdılar. Son Fransız konsolosu François Georges-Picot'nun doldurduğu ve bölgeden ayrılırken kendisiyle birlikte götürmesi ya da imha etmesi emredildiği hâlde arkasında bıraktığı 32 dosyaya el koydular.[4] Savaşın kısa süreceğini düşünen ve kötü şöhretli Sykes-Picot Antlaşması'nın istikbaldeki ortağı olan Fransız diplomat, dosyaları konsolosluğun duvarındaki gizli bir bölmeye saklamış ve bu bilgiyi Maruni tercümanına emanet etmişti. Bu tercüman, Anadolu'ya gönderilme tehdidi altında, Fransızlar ve bölgedeki kumpasçı dostları namına talihsiz bir şekilde, elindeki bilgiyi Şam'daki Osmanlı yetkilileriyle paylaşmak zorunda kaldı. Osmanlıların konsolosluğa girmesi, "uluslararası hukukun müstakar ilke ve teamüllerinin ihlal edilmesinden" esef duyan Amerikan hükûmetinin resmî protestosuna neden oldu.[5] Amerikalıların rahatsızlıkları göz önüne alındıysa da bu rahatsızlık, söz konusu eylem tarafından tetiklenen olaylar zincirini değiştirmek açısından hiçbir etki yapmadı. Beyrut'taki Fransız konsolosluğunun basılmasıyla (bu hadisede Eşref de yer almıştır) elde edilen bilgiler nihayetinde 1916 Mayıs'ında bazı Arap milliyetçilerinin asılmasına yol açacaktı.

Yılmayan Enver, Eşref ve Teşkilat-ı Mahsusa subaylarına, daha fazla cezai delil bulacakları Şam'daki Fransız konsolosluğuna girmelerini emretti. Eşref tarafından daha sonra verilen bilgiye göre, konsolosluklara girip ilgili belgelere el koyan, kendi birimiydi. Akabinde Eşref ve Mümtaz, Fransa'yla birlikte kumpas çevirdiklerinden şüphelenilen Arap kökenli bazı subaylar hakkında suç dosyaları oluşturulmasına nezaret etti.[6] Bu dosyalardaki

---

4 Eliezer Tauber, *The Arab Movements in World War I* (London: Frank Cass, 1993), 39–41.

5 BOA HR.SYS 2415/14, 4 Kasım 1915.

6 Stoddard, 147, 222, n 336.

belgeler, –bunlardan bazıları Cemal Paşa'nın hatıratının İngilizce çevirisinde yayınlandı– Fransızlarla haince münasebetlere girmiş Arap kökenli Osmanlı subaylarını ve sivil Arap eşrafını içeriyordu.[7] Bu konsolosluklardan elde edilen belgeler öylesine çoktu ki, Beyrut'taki Osmanlı idaresi Şubat 1916'da hâlâ onlarla uğraşıyordu.[8] Belgelerin içerdiği cezai bilgiler o senenin ilerleyen dönemlerinde gerçekleşen askerî mahkemelerde delil olarak sunuldu ve davalar sanıklardan birçoğunun ölüm cezasına çarptırılmasıyla sonuçlandı. Bu, Cemal Paşa'nın "büyük terör dönemi" olarak söz edilen süreçteki diğer unsurlarla birlikte, savaş sırasında birçok Suriyeli Arap'ın yabancılaşmasında bir etken oldu. Cemal Paşa, bu davalar olmaksızın Osmanlıların hiçbir zaman nizamı koruyamayacağını ve dolayısıyla İngiliz ve Fransızları savaşın sonuna kadar Suriye'den uzak tutamayacaklarını savunmaktaydı. Fransızlar ile Arap önde gelenlerinden müteşekkil küçük, fakat etkili bir grup arasındaki suç ortaklığının boyutu ortadaydı. Lakin Cemal'in iddiaları bu belgelerin savaş sırasındaki ihaneti değil, savaş öncesindeki faaliyetleri barındırdığını görmezden gelmektedir.[9]

Görünüşe göre, Eşref Suriye'deki görevinin ardından İzmir'e dönmüştür. Fakat kendisinin bu dönemdeki faaliyetlerini ve nerelerde bulunduğunu tespit etmek umumiyetle güçtür. İstanbul polisinin valiye, Eşref'in adamlarından birinin, yani Çerkes Hasan Ali'nin kendisiyle görüşmek üzere Konya'dan İzmir'e gidiyor olduğunun sanıldığını yazdığı Şubat ayının sonlarına

---

7 Cemal, *Memories*, 197, 228 ve devamı.; Ajay, 156.

8 BOA DH.S SFR 508/101, 11 Şubat 1916. Beyrut'taki Osmanlı valisi Cemal Azmi, bir önceki yıl, yani Beyrut'a atanmadan evvel Trabzon'daki Ermenilerin tasfiyesinde oynadığı rol nedeniyle "Trabzon Kasabı" olarak tanınıyordu.

9 Kayalı, *Arabs and Young Turks*, 193; M. Talha Çiçek, *War and State Formation in Syria: Cemal Pasha's Governorate during World War I, 1914–17* (London: Routledge, 2014), 49–50.

doğru, Eşref'in İzmir'de olduğu düşünülmekteydi.[10] (Hasan Ali 1916 Mart'ının sonlarında bilinmeyen bazı nedenlerden ötürü Konya'da erzak yüklü demiryolu vagonları tedarik etmeye çalışıyordu.)[11] Bu, Eşref'in, Söke yakınlarındaki bir trende şans eseri karşılaştığı bir Alman tabibin üstünde kalıcı etki bıraktığı zamana tekabül ediyor olabilir.[12] Tropikal hastalıklar uzmanı olan Ernst Rodenwaldt gelecekte bir Nazi yetkilisi olacaktı. Eşref trende kendisinin kompartımanına girdiğinde Rodenwaldt onu tanımamış, ancak daha sonra Eşref'in kimliğini öğrenmişti. Rodenwaldt tren arkadaşını "maceracı bir karakter" olarak betimlemiş, onun gri bir kürk şapka ve fok derisinden bir palto giyen uzun boylu, kara gözlü ve kara sakallı bir adam olduğunu belirtmiştir. Göğsüne fişeklik takmış ve omzuna bir tüfek asmıştı. Sessiz, fakat ağır silahlı iki arkadaşı da Eşref'e refakat ediyordu. Aralarında bir dil uçurumu olsa da Eşref ve Rodenwaldt, el hareketleri ve ortak birkaç kelime aracılığıyla temas kurdular. Üç "karanlık adam" bir sonraki istasyonda indiğinde Rodenwaldt yaşlı bir Rum'un fısıltılarından bu adamın "un homme d'Enver"* olduğunu öğrendi. 1950'lerde hatıratı yayınlanan Rodenwaldt, "Bugün olsa *Geheime Staatspolizei* [Gizli Devlet Polisi/Gestapo] derdik," şeklinde yorumda bulunmuştur.[13] İkilinin yolları daha sonra İzmir'de yeniden kesişmiştir. Eşref bu Alman'ı, eski bir dostu gibi karşılayıp kendisini akşam yemeğinde misafir etmiş, geceyi geçirmesi için onu evinde ağırlamıştır. Rodenwaldt daha sonra Eşref'in Mezopotamya'da devrimci bir hareket yönettiğini ve ardından, haberdar olduğu kadarıyla, savaştan sonra İngilizler tarafından esir edildiğini öğrendiğini söyler. Bu sırada

---

10 BOA DH.S SFR 61/132, 27 Şubat 1916.

11 BOA DH.S SFR 521/61, 30 Mart 1916.

12 Ernst Rodenwaldt, *Ein Tropenarzt erzählt sein Leben* (Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag, 1957), 138. Bu referans için Dr. Hilmat Kaiser'e minnettarım.-

* Fransızca "Enver'in adamı." (ç.n.)

13 A.g.e.

Eşref yakında kendisini yeniden Batı Anadolu'dan uzaklaştırıp Arabistan'ın ortasındaki Necid çöllerine sürükleyecek bir başka göreve çağrılacaktır.

Necid görevi

1915 sonlarına doğru, İngilizlerin Hicaz'daki Araplarla çevirdiği entrikalar İstanbul'u gittikçe daha fazla endişelendirmekteydi. Daha sonra, biraz da isabetsiz bir şekilde "Arap İsyanı" olarak isimlendirilecek olan hadise, Şerif Hüseyin ve Mısır'daki İngiliz Yüksek Komiseri Henry McMahon arasındaki "Hüseyin–McMahon yazışmaları" olarak bilinen mektup alışverişi ile yavaşça biçimlenen bir anlaşmanın sonucuydu. Buna karşılık İstanbul, en önemlileri Reşidîler ve Suudlar olan diğer mühim Arap yöneticilerin bağlılıklarını pekiştirmek için tedbirler düşünmeye başlamıştı. Bu tedbirler kapsamındaki görevlerden biri Eşref, Mümtaz, şair Mehmed Âkif ve Tunuslu sürgün lider Şeyh Salih'in dâhil olduğu bir heyete verilecekti. Teşkilat-ı Mahsusa'nın tüm izlerini taşıyan bu projenin maksadı, İslamî dayanışmayı Osmanlı savaş çabasına kanalize etmekti. Bu görev, bir kez daha, motive olmuş az sayıda şahsın olayların gidişatını etkileme inancını yansıtıyordu. Mümtaz, daha önce gördüğümüz üzere, Enver'in güvenilir yaveriydi. Mehmed Âkif, Müslüman Britanya esirlerini silah altına almak adına 1914'te Almanya'daki esir kamplarını gezmişti. Yine Şeyh Salih de din kardeşlerini Osmanlı Libyası'ndaki İtalyan işgaline karşı seferber etmek için çalışan Müslüman dünyasının önde gelen kişilerinden biri olarak öne çıkmıştı. Eşref'in Libya yolunda refakat ettiği kişiler arasında o da vardı. Bu kez silahlı deve kervanları da onlara eşlik edecekti.

Osmanlı Harbiye Nezareti'nin jest siyasetinin bir parçası olması dışında bu görev hakkında itibar edilir bilgi bulmak

güçtür.[14] Bu yolculuğu konu alan tek eser, Cemal Kutay'ın kısmen Eşref'in hatıralarını temel alan 1963 tarihli, tarihler ve alıntılar konusunda dikkat çekici ölçüde rahat olan çalışmasıdır.[15] Kutay'ın, Eşref'i neredeyse azizlik mertebesinde gösteren çalışması, "sözde gazetecilik" olarak bahsedilen türün tipik bir örneğiydi.[16] Bilinen, heyetin Necid'e gittiği, Reşidî emiriyle görüşmeler yaptığı, karşılıklı olarak birçoğu hayvan cinsinden gösterişli hediyeler takdim edildiği ve heyetin Medine ile Suriye üzerinden geri döndüğüdür. Savaş sırasında Reşidîlerin İstanbul'la ittifaklarından caymamış olmaları bu heyetin başarılı olduğuna işaret etmektedir. Daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin millî marşını yazacak olan Mehmed Âkif, bu yolculuğu "Necid Çöllerinden Medine'ye" isimli bir şiirle ölümsüzleştirmiştir. Çöl fırtınaları ve susuzluktan mustarip olunan yolculuk zorluydu. Evlerinden gelen haberler yolcularda duygusal gelgitlere neden oluyordu. Pervin, heyetin çöl yolculuğu başlamadan birkaç hafta önce Eşref'e ilk çocuğunun öldüğünü bildiren bir telgraf çekti. Küçük Sencer sadece birkaç aylıktı. Bu sırada, seyahat esnasında,

---

14 Görevin zaman aralığını tespit etmek sorun teşkil etmektedir. Düzdağ görevin 1915 Mayıs'ında başladığını ve beş ay sürdüğünü söyler. M. Ertuğrul Düzdağ, ed., *Mehmed Âkif Ersoy* (İzmir: Sütün, 2007). Stoddard'dan alıntı yapan Safi, Eşref'in 1915 sonuna kadar Sina'da kaldığını ve ardından oradaki İngiliz nüfuzuna karşı koymak için Arabistan'a gittiğini belirtir. Polat Safi, "The Ottoman Special Organization—*Teşkilat-ı Mahsusa*: A Historical Assessment with Particular Reference to its Operations against British Occupied Egypt (1914–1915)" (yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2006), 76. Stoddard ve Danışman görevin 1916'ın ilk zamanlarında gerçekleştiğini söyler: Stoddard ve Danışman, 32. Pervin grubun dört aylığına gittiğini belirtir: Pervin, 18. Çanakkale muharebeleri 1915 Nisan'ı ile 1916 Ocak'ı arasında gerçekleşmişti; belki de söylenebilecek en iyi şey, söz konusu görevin 1915 sonlarına doğru başlayıp, 1916 ilkbaharı veya 1916 yazının ilk vakitlerinde sona erdiğidir.

15 Cemal Kutay, *Necid Çöllerinde Mehmed Âkif* (İstanbul: Ercan, 1963).

16 Polat Safi, "History in the Trench: The Ottoman Special Organization—Teşkilat-ı Mahsusa Literature," *Middle Eastern Studies* 48:1 (Ocak 2012): 91.

Mehmed Âkif de hanımının bir erkek çocuğu doğurduğunu ve ona Tahir adını verdiğini öğrendi. Pervin'in belirttiğine göre; "Eşref, Âkif'i tebrik ederken, duygusal Âkif de yaşlarla dolu gözleriyle Eşref'i teselli etmişti. Kervan, böyle acı ve tatlı haberlerin arasında Necid'e doğru yolculuğuna devam etti."[17] Gezginler, böylesine can alıcı ve duygusal sınavların ardından nihayet çölden çıkıp Tabuk'un güneydoğusundaki küçük El-Muazzam kasabasında bulunan Hicaz tren istasyonuna ulaştılar. Eşref derhal İstanbul'daki Enver'le temasa geçme çabasına koyuldu. Eşref ve Osmanlı komutanı, sonunda birbirleriyle görüştüler. Enver, Eşref'e Osmanlıların Çanakkale Boğazı'nı Müttefiklerin taarruzuna karşı başarılı bir şekilde müdafaa ettiği müjdesini verdi.[18] Çanakkale zaferi Eşref ve maiyeti tarafından neşeyle karşılandı. Kilit önem taşıyan iki Arap liderini Osmanlıların yanında tutma görevleri başarıyla sonuçlanan ve şimdi de Gelibolu'nun müdafaasına dair olumlu haberler alan Osmanlı gezginlerinin savaşın seyri hakkında iyimser olmak için sebepleri vardı.

Yemen görevi

Eşref 1916 yazının sonlarına doğru İstanbul'daydı. Enver burada kendisine bir davette bulunacak ve Eşref de alınyazısını belirleyecek olan bu davete iştirak edecekti.[19] Enver, koruması altındaki Eşref'ten Ortaköy'ün kuzeyinde bulunan, Kuruçeşme'deki Boğaz'a nazır yalısına gelmesini istedi. Enver açısından görüşmenin maksadı, Eşref'ten bu kez Yemen'e gideceği bir başka tehlikeli görevi üstlenmesini istemekti. Enver ona Hicaz'daki isyan nedeniyle Yemen'deki Osmanlı ordusuyla irtibatın

---

17 Pervin, 16.

18 Kutay, *Necid Çöllerinde*, 156.

19 Bu toplantının tam tarihi bilinmese de muhtemelen Rumi Temmuz 1332'de, yani 1916 senesinin 14 Temmuz'u ile 13 Ağustos'u arasında bir vakitte gerçekleşmiştir. EK, *Turkish Battle*, 228-9. Müteakip kısımlar Eşref'in anlattıklarına, yani hatıratının elde kalan tek cildine dayanır.

kesildiğini ve ordudakilerin kaderlerine terk edilmediklerini öğrenmek suretiyle moral depolamaya, altına ve İstanbul'dan gidecek emirlere ihtiyaç duyduğunu söyledi. Hatıratına göre Eşref, bu teklifi duraksamadan kabul etti ve derhal görevinde nasıl bir tutum izleyeceğini açıklamaya başladı.

Bu görevin, Eşref'i vazife arkadaşı Yakup Cemil'in tutuklanmasıyla ilintili olan kavgadan uzaklaştırmak gibi ikinci bir saiki de bulunmuş olabilir. *Fedaî zabitan* arasındaki en acımasız, en öngörülmez kişi olarak bilinen Yakup Cemil, İttihatçı hükûmeti devirmek üzere kumpas kurmak suçlamalarıyla o sıralarda tutuklanmıştı. Yakup Cemil, Bâb-ı Âli Baskını sırasında Harbiye Nazırı Nâzım Paşa'yı vurmuş olması nedeniyle hükûmetin kendisine borçlu olduğunu düşünmeye başlamış, hak ettiğini düşündüğü komutanlık görevini alamayınca büyük bir hüsrana uğramıştı.[20] Görünüşe göre Yakup Cemil bu kez çok ileri gitmişti. Artık Enver bile bu ünlü suikastçıyı kurtarmayı başaramayacaktı.

Pervin'e göre Eşref bu hadiseye, belki de işbirliği yapmak suretiyle dâhil olmuştu ve bu, Pervin'in endişesini daha da artırmıştı.[21] Görünüşe göre Eşref de soruşturma altındaydı. Sapancalı Hakkı günün birinde Salihli'ye bir telgraf çekti. Eşref'i piyasada olmaları uygun bulunmayan bazı malları göndermekle itham ediyordu. Bunlar muhtemelen Hasan Âli tarafından temin edilen mallardı. Eşref, arkadaşı Hüsrev Sami'yle birlikte İstanbul'a gitti. İlginçtir ki, Hüsrev Sami, Mustafa Kemal'in en eski dostlarından biriydi.[22] Gittikçe kaygılanan Pervin, muhtelif raporlardan ve Bandırma treniyle başkentten gelenlerin aktardığı söylentilerden yola çıkarak hikâyenin parçalarını bir araya getirmek için uğraştı.

20 Erik Jan Zürcher, *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement* (Leiden: Brill, 1984), 51 n.

21 Pervin, 24.

22 Başka bir bölümde göreceğimiz üzere, Mustafa Kemal'in Cumhuriyet dönemi öncesinde temasta olduğu bazı kişiler, onun bir devlet adamı olarak daha sonraki rolünden rahatsız olmuşlardır.

Nihayet, kumpas soruşturmasının genişlemesiyle birlikte, hem Eşref'in hem de Hüsrev Sami'nin, tutuklanan çok sayıdaki kişi arasında olduğunu ve askerî mahkemeye çıkarıldıklarını öğrendi. Haftalar geçmesine rağmen Eşref'ten herhangi bir haber yoktu. Pervin nihayet kocasının sahiden tutuklanmış ve ardından serbest bırakılmış olduğunu, fakat davasının hâlâ askerî mahkemenin önünde olduğunu öğrendi. Akabinde Eşref'ten geceleyin Salihli'de olacağını bildiren bir telgraf aldı. Ev ahalisi heyecanlanmış ve bilhassa Pervin rahatlamıştı.

Fakat o gece, Eşref daha Salihli'deki evine ayak basmadan evvel, Pervin'in erkek kardeşi gazetedeki haberleri gördü. Eşref daha evin basamaklarını çıkarken haberleri ona gösterdi. Pervin'in henüz duymadığı bu haberler iki adamı da sersemletmişti: Yakup Cemil idam mangası tarafından kurşuna dizilmişti. Haberleri işiten Eşref feryat etti. "Yok! Bu kararı da fazla. Şer'i tahdid olunmalı idi. Fakat böylesi çirkin." İkilinin öfkesi yavaşça azaldı ve arkadaşlarından "biçare" ve "alık" arkadaş diye bahsettiler. Sonunda Pervin ne olduğunu kardeşinden öğrendi. Bu, diye merak etti, acaba daha bir ay önce İzmir'deki evlerinde misafir olan Yakup Cemil miydi?[23]

Evet, diye cevapladı kardeşi. Bu o Yakup Cemil'di. İktidarını pekiştirmeye yardımcı olduğu İttihatçı hükûmete karşı bir darbe girişiminden dolayı kurşuna dizilmişti. Sorgu sırasında Enver'in yerine kimin geçmesini istediği sorulduğunda Mustafa Kemal'in adını vermişti.[24] Gruptaki diğer kişiler de bundan etkilenmişti. Talat, bu hadiseyi *fedaî zabitan*'ın etkisini sınırlamak için Enver'e baskı yapmak adına bir fırsat olarak gördü.[25] Sonuç olarak Enver'in kilit konumdaki bazı yardımcıları İstanbul'u

23 Pervin, 26.

24 Erik Jan Zürcher, *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey* (London: I. B. Tauris, 2010), 132.

25 Zürcher, *Unionist Factor*, 51 n.

terk etmek durumunda kaldı. Kovulanlar arasında Mümtaz, Sapancalı Hakkı, Hüsrev Sami ve Yenibahçeli Nail de vardı.

Pervin'e göre bu kişiler arasında Eşref de bulunuyordu. Pervin, Yakup Cemil hadisesinin ardından Eşref'in Yemen'deki göreve verilmesini açık bir şekilde bu olayla ilişkilendirmektedir. Kendisi, Eşref'in çöl güzergâhından gizlice Yemen'e gitmek suretiyle İstanbul'dan uzaklaştırıldığını sonradan öğrendiğini söylüyor.[26] Enver'i Eşref ve *fedaî zabitan*'ın diğer üyeleriyle birbirlerine bağlayan ağ –Mustafa Kemal'in Libya yolunda deneyimlemiş olduğu üzere– bir kez daha hem hoş hem de nahoş yanları olduğunu göstermişti.

Eşref'e verilme sebepleri ne olursa olsun, bu tehlikeli bir görevdi. Görevin temel maksadı Yemen'deki Osmanlı kuvvetlerine bir altın ve emir sevkiyatı yapılmasıydı. Yemen vilayeti, Osmanlı tarihinin son dönemindeki süreçte kaybedilmiş bir davayla eş anlamlı hâle gelmişti. Oraya atanmak; vilayetin uzaklığı ve bölgede yaşanan isyanların şiddeti nedeniyle ölümle hemen hemen eş anlamlı görülüyordu. Fakat sözde "Arap İsyanı" durumu daha da umutsuz kılmıştı. İngiliz altınları ve savaşın ardından kurulacak bir Arap krallığına ilişkin vaatler, Mekke Şerifi Hüseyin bin Ali'nin başını döndürmüştü. Hüseyin bir müddet ikili oynadı. Savaşın hangi istikâmette seyredeceği henüz belirsizken Osmanlılara Süveyş'e yapacakları taarruz için asker göndermeyi vaat ettiyse de, ardından İstanbul'dan bir miktar otonomi kazanmak

26 Pervin, 26. Yakup Cemil vakası ile Eşref'in Yemen'e gönderilmesi arasındaki bağlantı akla yatkın olsa da, bu husustaki kronolojik sıralama biraz sorunludur. Eşref'in seyahati hakkında yazdıkları, kendisinin Enver'le görüşmeye Rumi Temmuz ayında yani 14 Temmuz ile 13 Ağustos 1916 arasındaki bir tarihte gittiğini belirtir. Özellikle de Pervin'in hatıratının olayların sırası konusunda gayet açık olması nedeniyle, Eşref'in, Enver'le yaptığı ilk toplantının tarihini yanlış hatırlamış olmasının imkân dâhilinde olduğu göz önüne alınmalıdır.

umuduyla bunu geciktirdi.[27] Aynı zamanda 1916 başlarında nihayete eren ünlü Hüseyin–McMahon yazışmaları vasıtasıyla İngilizlerle de gizli görüşmelere başladı. Osmanlıların hiçbir vakit teklif edemeyeceği bağımsız bir Arap devleti vaadine karşılık, Hüseyin Anglo-Fransız savaş gayretine destek sözü verdi.

Dolayısıyla, Eşref'in Yemen'e gerçekleştireceği görevi planlamaya başladığı vakitte, Hüseyin'in Arap halkı adına yaptığı, iyi finanse edilmiş isyanı hayli ilerlemişti. Hüseyin boyundan büyük hedefi için (birçok önemli yerel yöneticiden sadece biri olmasına rağmen Kasım 1916'da kendisini Arabistan Kralı ilan etmişti) güç topluyor ve Hicaz'dan çıkarak Osmanlıların Suriye'nin güneyindeki hükümlerini istikrarsızlaşma tehdidi teşkil ediyordu. İsyanın, Osmanlıların savaş zamanındaki hükmüne teşkil ettiği tehdidin gerçek çapı tarihî bir tartışma konusu olarak kalsa da, isyanın gelişmekte olan tabiatı Eşref'in görevine hiç de ihtiyaç duymadığı bir öngörülmezlik derecesi kattı. Durumdaki istikrarsızlık, görev planlamasının ciddi ölçüde bir esneklikle yapılması gerektiği anlamına geliyordu. Örneğin Enver, görevi nasıl icra edeceğini sorduğunda Eşref sefer kuvvetini karayoluyla Şam'a ve ardından güneye, oradan bir botla devam edecekleri Kızıldeniz'deki bir limana götüreceğini söyledi. Planlamanın çoğu ve müteakip gecikmeler, *zambugh* denilen küçük, üçgen yelkenli bir kıyı teknesine takılacak bir deniz motorunun temini, nakliyesi ve yerleştirilmesiyle ilgili olacaktı. Eşref'in önerisine göre bu *zambugh* denen vasıta, Kızıldeniz'in kıyısındaki kayalıklar ve sığlıklar boyunca manevra yaparlarken grubun İngilizler tarafından tespit edilmemesini sağlayacaktı. Fakat Şerif'in isyanının gittikçe yayılması Kızıldeniz kıyısının hangi kısımlarının Osmanlıların elinde olduğundan, hangilerinin ise isyancıların eline düştüğünden Eşref'in emin olamayacağı anlamına geliyordu.

---

27 Ulrike Freitag, "Modern-Day Saudi Arabia During the First World War: Insights into a Contingent Era," *Fikrun wa Fann*, www.goethe.de/ges/phi/prj/ffs/the/a100/en12235572.htm, 26 Temmuz 2014'te erişildi.

Eşref'in belgeleri, Enver'in ona yönelttiği spesifik sorular ve Eşref'in bunlara verdiği aynı ölçüde kesin yanıtlar da dâhil olmak üzere Enver'le yaptıkları görüşmenin tam bir kaydını sunsa da, kayda değer ölçüde bir risk ve öngörülmezliğin görevin tamamına damgasını vurduğu açıktır. Eşref'in anlatımına güvenecek olursak, kendisi hemen oracıkta bir plan sunmuştur. Bu alelacele tertiplenen plan bir komando takımı, Kızıldeniz'in kayalık kıyısında seyir tecrübesi olan bir bahriye subayı, bir gemi mühendisi ve bir makineli tüfek de dâhil olmak üzere, uzun yolculukları boyunca ihtiyaç duyacakları erzak ve mühimmatın bir araya getirilmesini içeriyordu. Zaten yeterince çetrefilli olacak hazırlıklara, hem Arabistan içlerinden bir karayolu güzergâhının hem de Kızıldeniz kıyısından alternatif bir deniz yolunun planlanması ihtiyacı oldukça sorunlu bir boyut kattı.

Enver'in Eşref'i seçme nedeni onun Arap kabileleri arasında kazandığı dikkate değer tecrübe ve Balkanlarda birtakım görevler icra ettiği 1908 yılına kadar giden, uzun yıllardan müteşekkil bir süreçte, komutanına bağlılığını ve faydasını kanıtlamış olmasıydı. Enver, bu görevi yerine getirmek için ihtiyaç duyacağı tüm kaynak ve güce sahip olacağına dair Eşref'i temin etti: "Pekâlâ, kabil olabilen her şeyi yapar ve icap ettiği takdirde lüzumu kadar para da sarf edersin."[28] Eşref'in adamlarının, sağ salim geri döndüklerinde ödüllendirileceğine dair söz veren Enver, Allah'ın yolunu açık etmesini dileyerek görüşmeyi sonlandırdı. "Ayrılırken," diye hatırlıyor Eşref, "o temiz yüzüyle gülümseyerek, haksızlığa karşı bükülmek bilmeyen o nazik elleriyle elimi kabul buyurdu ve muvaffakiyet duasını ederken mübarek gözleri yaşarmıştı."[29] Eşref'in Enver'e olan inancı; yani ortak bir mazi ve kuvvetli bir kişisel bağın, dinî-vatansever bir ülküye olan adanmışlıkla karışımından doğan itimadı, dikkat çekecek kadar güçlüydü.

28 EK, *Turkish Battle*, 39.
29 EK, *Turkish Battle*, 40.

Hazırlıklar

Eşref yolculuğu organize etmek üzere işe koyuldu. Enver'le görüşmesinin ertesi gününde, resmî emirlerini almak üzere öncelikle Beyazıt Meydanı'ndaki Harbiye Nezareti'ne gitti. Ardından da Yemen'deki ordu için hazırlanan yüksek miktardaki parayı almak üzere Maliye Nezareti'ne uğradı. Eşref aldığı paranın üç milyon altın liranın üzerinde, yani 1917'deki kura göre yaklaşık 1.500.000 milyon dolar değerinde olduğunu belirtir. Böyle yüksek meblağda bir parayla bağlantılı olarak, Eşref, tartışmalı karakteri hakkında yorumda bulunmaya mecbur hisseder. "Böyle yüksek meblağlar vazifelerim doğrultusunda ara sıra önüme çıkar. Bunca parayı zatıma, hakkaniyetsizliğe karşı birçok darbe vurmuş, fakat kimileri tarafından eşkıya denen bir kimseye emanet etmekte hiçbir tereddüt gösterilmedi. Buna 'Allah'ın bir lütfu' denilemez miydi?" Bu, onu eleştirenleri haksız çıkarmak için Eşref'e bir şans verecekti. Kendi küçük evreninde, ülkesi için en çetin görevlerden birinin karşısında kendini hazır ve ehliyetli bir mahiyette takdim ederken, gelgitlerle dolu itibarı noktasında (her ne kadar acı verici bir şekilde bunun farkında da olsa) meydan okuyan bir tavırdaydı.

Para Harbiye Nezareti'nde muhafaza ediledursun, Eşref kendini hazırlıkların pratik detaylarına kaptırdı. İhtiyaç duyacağı malzemeleri temin etmek için Levazım Dairesi Başkanı İsmail Hakkı Paşa'yı görmeye gitti. İhtiyaç listesindeki en önemli şeyler bir makineli tüfek ve Afyonlu Ethem Efendi'nin başında olacağı beş kişilik eğitimli bir ekipti. Eşref onlara mümkün olan en kısa zamanda yola çıkmaya hazır olmalarını söyledi. Ardından Harbiye Nezareti'ne döndü ve paranın "PATLAYICI" yazan sandıkların içerisine doldurulmasına nezaret etti.[30] Bir sonraki durağı iyi dostu ve Çerkes soydaşı olan Rauf [Orbay]'ı görmek üzere gideceği Bahriye Nezareti'ydi. Rauf Bey, *Hamidiye* isimli

30 EK, *Turkish Battle*, 41.

kruvazörün kaptanıydı; onun Balkan Savaşları sırasındaki Yunan ambargosunu aşabilmesi sayesinde nasıl bir millî kahraman hâline geldiğini görmüştük. Rauf Bey, Eşref'e Kızıldeniz hakkında önerilerde bulunup, görevine yardımcı olmaları için iki bahriye subayını tavsiye etti. Bunlardan birincisi, Umman Denizi kıyısındaki devriye gemilerini idare etmekte bir hayli tecrübesi bulunan Kolağası Mudanyalı Asım'dı. İkincisi ise gemi mühendisi ve tecrübeli bir makinist olan "Tatar" Ali Efendi'ydi.[31] Denizdeki hazırlıklar iyi bir seyirde sürmekteydi. Eşref paradan sorumlu adamlarını ve deniz müfrezesini Adana'nın kuzeybatısındaki, Anadolu ve Suriye arasında hizmet gören demiryolu hattının karşı tarafında kalan Pozantı'ya uzun ve yavaş bir tren yolculuğuna gönderdi.

Fakat Yemen yolundaki son uzantı olan Kızıldeniz'in ahvaline ilişkin soru işareti, Eşref'in karayolunu da hesaba katması gerektiği anlamına geliyordu. Zihni bununla meşgulken, sayısı artmakta olan sefer kuvvetine Yemenli lider İmam Yahya'nın İstanbul'daki temsilcileri olan Şeyh Mezigir ve arkadaşı "Sakallı" Ahmet Mücahit'i kattı. Behçet isimli bir teğmen ve eski silah arkadaşı "Gazinocu" Necati'nin de çölde yapılacak muhtemel bir yolculukta faydalı olabileceklerini düşündü. Eşref'in heybetli emir eri "Zenci" Musa da her zamanki gibi yine ayrılmaz bir yol arkadaşıydı. Eşref, Batı Trakya'da yaptığı gibi, bir çarpışmaya hazırlanırken adamlarını kendi eliyle seçmesi gerektiğine gerçekten inanıyordu.

Eşref'in Osmanlı başkentindeki faaliyetleri, yakında yolunun kesişeceği İngilizlerin dikkatini çekmekteydi. Bu faaliyetler, Şerif Hüseyin'in Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ayaklanmasının teşvik edilmesinden ve isyanın altın ve silahlarla takviye edilmesinden sorumlu olan Kahire'deki Arap Bürosu'nun gözünden kaçmamıştı: "Enver tarafından korunan Salihlili eşkıya Eşref Bey,

31 EK, *Turkish Battle*, 41.

son zamanlarda İstanbul'da bulunuyor ve Arabistan'a gitmek üzere gayri nizamî bir grup oluşturmakla yetkili."[32]

Eşref, İstanbul'daki hazırlıklar tamamlandığı vakit Salihli'ye döndü. Sefer kuvvetindeki safları doldurmak için on üç savaşçıyı daha grubuna aldı. Ayrıca kişisel hazırlıklarını da tamamladı. Pervin bu hazırlıkları merak ve sıkıntı içerisinde gözlemledi. Eşref, ona bu seferki görevinin ne olacağı hakkında bilgi vermediyse de Pervin, yaptığı hazırlıklardan Eşref'in yine çöle gideceğini anlamıştı. Eşref, deve eğerlerini temizlemek, çöldeki kuyulardan su çıkarmaya yarayan özel aparatları incelemek, çadırları tamir etmek, kendisine ait değerli Arap atlarından birkaçını ve en hızlı yol alan develeri seçmekle meşguldü. Pervin, kocasının planlamakta olduğu seyahatin sadece bir hava değişikliği veya yayla kaçamağı değil, daha ziyade "mutlak bir çetin ve ölümlü yolculuk" olduğunu fark etmişti.[33]

Kuşkularına rağmen bir itiraz belirtmedi; bunun nafile olacağını ve alacağı yanıtları biliyordu: "Beni, 'Bu, vatana hizmettir. Seni üzgün görmek istemiyorum. Bilakis senden teşvik bekliyorum' gibi sözlerle susturacağını biliyordum." Bunlar daha önce benzer durumlarda Eşref'in, karısının itirazlarının önüne geçmek için kullandığı cümlelerdi. İkili bir kez daha vedalaştı.

Salihli'den ayrılmasının üzerinden çok geçmeden işler ters gitmeye başladı. Deniz motorunun gecikmesi karşılaştıkları ilk sorun oldu. Eşref çekirdek ekibiyle Karahisar'da beklemeye karar verdi. Motorun daha da gecikeceğini öğrenince adamlarından birine geride kalıp motoru beklemesini emretti; kendisi ve diğerleri, tren ve otomobil karışımı bir yolculukla Halep'e ilerlediler. Ünlü Baron Otel'e gelen Eşref, grubun Şam'a gitmek üzere az önce yola çıkmış olan öncü kolunu kıl payıyla kaçırmış

32 *The Arab Bulletin: Bulletin of the Arab Bureau in Cairo, 1916–1919*, I, no. 26, 16 Ekim 1916, 361.

33 Pervin, 27-8.

olduklarını öğrendi. İki gün sonra grubun geri kalanına yetiştiler ve Dördüncü Ordu'ya ev sahipliği yaparak Birinci Dünya Savaşı boyunca Ortadoğu'da vuku bulan bütün Osmanlı askerî operasyonlarının ve görünüşe göre bir de entrikanın merkezi olan Şam'da onlarla bir araya geldiler.

Şam Palas Oteli'nde konaklarken Eşref'in karşısına sıra dışı bir ziyaretçi çıktı. Lübnanlı bir kadın kendisini görmek istemişti, fakat Eşref hazırlıklarla meşgul olduğu için onu öfkeyle geri çevirdi. Kadın, kalmakta olduğunu söylediği otelde Eşref'in ertesi gün kendisini ziyaret etmesi için ısrarcı oldu. Nihayetinde merakına yenik düşen Eşref, kadının kaldığı otelin lobisinde onunla bir araya geldi. Kadın, Eşref'e kocası henüz ölmüş ve parasına haksızca el konulmuş bir dulun hikâyesiyle yaklaştı. Eşref kaba bir şekilde parasını geri almasına yardımcı olmaları için Osmanlı yetkililerine başvurmasını söyledi. Kadın, bunun için gerekli bağlantılara sahip olmadığını söyleyerek yalvarınca, Eşref onun adına duruma müdahale etmeyi teklif etti. Kadın iki gün sonra yeniden ortaya çıktı. Fakat üslubu bu kez oldukça farklıydı. Çok güzel bir sesi olduğunu, piyano çalabileceğini ve şehrin dışındaki bir bahçede tanıdığı bazı kızlarla birlikte Eşref için özel bir parti vermek istediğini söyledi. Gittikçe şüphelenen Eşref, aciliyet arz eden resmî işleri olduğunu söyleyerek teklifi geri çevirdi. Fakat hikâye burada sona ermeyecekti. Kadın ertesi gün Eşref'in otelinde yeniden boy gösterdi ve sanki tesadüfen karşı karşıya gelmişler numarası yaparak başkalarını görmek için orada olduğunu iddia etti. Eşref'ten, kaybettiği varlıklarını geri almasına yardımcı olmaları için kendisini önemli Osmanlı subaylarıyla tanıştırmasını istedi. "Kadından aniden şüphelenmeye başladım," diye aktarıyor Eşref:

> "Çünkü ilk defa mağduriyetinden, alacaklıların para vermemesinden dolayı her işinin yüz üstü kalması dolayısıyla sefâlet hâlinden bahsederek merhamet ve muavenet dilenen bu kadın benle temasını muhafaza etmek için hiçbir fırsat kaçırmıyor.

> Saniyen, ikinci mülakatında, mühim olan işlerini geri bırakarak bana ziyafet vermek istediğini söylüyor ve sesinin güzelliğini ve sairesine ilâve eyliyor ve şu hareketiyle de hâl ü vaktin bu gibi âlem-i sefahat için pek müsait bulunduğunu göstermek istiyor. Biraz düşündüm. Tarihi göz önüne getirdim. Öteden beri hâl-i harpte bu gibi kadınların casusluk vazifesiyle istihdam edilerek pek mühim roller ifa eylediklerini hatırlayarak, kendi kendime acaba bu da o cinsten olmasın dedim."[34]

Hadisenin altında neyin yattığını öğrenebilmek için uyumlu davranan Eşref, kadına ertesi gün gelip kendisini görmesini söyledi. Ertesi günkü görüşme sırasında kadın Şam'daki Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa'dan bahsetmeye başladı. Cemal'in emrinde ne kadar adam olduğunu sordu. Komutası altında kaç tane paşa hizmet görüyordu? Osmanlıların silah deposundaki büyük topların sayısı neydi? vb… Şüpheleri tasdiklenen Eşref başka bir yöntem deneyecekti. Fikrini değiştirdiğini ve Şam ziyaretini birkaç ay daha uzatmak istediğini söyleyerek, kadına ona bir ev bulmasına yardımcı olup olamayacağını sordu. Zokayı yutan kadın, Eşref için bir villa kiralamaya ve içini döşemek için hiçbir masraftan kaçınmamaya gönüllü oldu. Hatta Eşref'i eğlendirmek için arkadaşlarıyla oraya gelmeye söz verdi. Eşref kadına başlangıçta kaybettiğinden söz ettiği paranın bahsini açınca kadın bu konuya pek az ilgi gösterdi ve meselenin savaş sonuna kadar bekleyebileceğini belirtti. "Kendisi için hayat ve memat meselesi hükmünde olduğunu, iki gün evvel yana yakıla anlatan bu aklı kısa madam şimdi bu işi harpten sonraya talik ediyordu… Ben bunun üzerine bu kadının Fransızlar tarafından para ile tutulmuş bir casus olduğuna tamamen emin oldum." Eşref bir jandarma yetkilisine durum hakkında bilgi verdi.[35] Şam'dan ayrıldığında kadının hâlâ polis tarafından sorgulanmakta olduğunu işitmişti.

---

34 EK, *Turkish Battle*, 44–5.

35 EK, *Turkish Battle*, 46.

Eşref'in zihninde daha acil meseleler vardı. Şam'da geçirilen bir haftaya rağmen gemi motoru hâlâ meydana çıkmamıştı. İronik bir şekilde, ortada daha fena bir ihtimal vardı. Nihayetinde motora hiç ihtiyaçları olmayabilirdi. Zira Eşref, Şerif Hüseyin'e bağlı kuvvetlerin Kızıldeniz kıyısının tamamını ele geçirmek üzere olduğuna dair söylentiler duymuştu. Bu, yolculuğun deniz ayağını başlatacak bir limanlarının olmayacağı anlamına geliyordu. Eşref, iki seçeneği de elinde tutmak için lanet motorun ulaşır ulaşmaz kendilerine gönderilmesine ilişkin emirler bırakıp, Medine'ye gitmek üzere grubuyla Şam'dan Suriye'nin güneyindeki Dera kentine doğru yola koyuldu.

Sefer kuvveti yolculuğuna devam etti. Mesafelerin, hastalıkların ve yoğun Osmanlı bürokrasisinin üstesinden gelen Eşref ve adamları sonunda Hicaz'a ulaştılar. Eşref, 8 Ekim 1916'da Medine dışındaki bir ileri karakolda Fahri Paşa'yla (Ömer Fahrettin) görüştü. Bölgeye Mayıs ayının sonlarında varmış olan Fahri Paşa imparatorluğun son yıllarının efsanevi bir figürü hâline gelecekti.[36] Şerif Hüseyin'in kuvvetlerine, İngilizlere ve hatta İstanbul'un emirlerine karşın Medine'de gerçekleştirdiği cesur müdafaa, Osmanlı ordusunun Suriye'den çekilmesinden ve İstanbul'un savaştaki varlığını sonlandıran ateşkesin imzalanmasından çok sonra bile devam etti. Fahri Paşa ve Eşref, Eşref'in Yemen'deki görevinin hedef ve detaylarını görüştüler. Fahri Paşa, Medine'yi isyancıların saldırılarına ve Arapların geçmişten gelen kabile akınları geleneklerine karşı savunmak mücadelesi veriyordu. Kayda değer bir başarıya erişmiş olmakla birlikte, Medine'yi hem güvende tutmak ve hem de demiryolu aracılığıyla yiyecek ve yakıt gibi temel ihtiyaçları karşılamak suretiyle iyice ikmal etmek adına elinde yeterli kuvveti yoktu. Eşref'inki riskli bir görev olsa da Fahri Paşa şüphesiz bunun Osmanlıların

36 Fahri Paşa hakkında bakınız: Martin Strohmeier, "Fakhri (Fahrettin) Pasha and the End of Ottoman Rule in Medina," *Turkish Historical Review* 4 (2013), 192–223.

Hicaz'daki durumlarını iyileştirmek açısından sunduğu olanakları görmüştü. Eğer Yemen'deki Osmanlı ordusuna yeniden yaşam suyu verilebilirse, Medine'nin üzerindeki baskı da hafifleyebilirdi.

Çevrelerindeki kısıtlamalara rağmen Eşref hazırlıklarına devam etti. Şam'a, Halep'e, Pozantı'ya telgraflar yağdırarak yeniden uğursuz gemi motorunun peşine düştü. Gördüğümüz üzere, Eşref arzu ettiği vakit yırtıcı bir telgraf yazarı olabiliyordu. Sonunda motorun ve mürettebatının izini bulmayı başardı, 10 Ekim'de Şam'a varmışlardı. Fakat tam da bir sorun çözülmüş gibi görünürken, bir diğeri baş gösterdi. Belalı motor için gelen yakıt ve yağ tenekelerinde sızma olduğu fark edilmişti. Savaş döneminin kıt koşulları içinde gerekenleri bulabilmek için Şam'da birkaç gün daha geçirmeleri gerekecekti. Bu sırada başka baş ağrıları ortaya çıktı. Eşref'in adamlarını ve ekipmanını Şam'dan Medine'ye nakletmek için gereken iki buçuk demiryolu vagonundan sadece biri mevcuttu. Bu Eşref'i "oldukça şiddetli tedbirler almaya" zorladı ve sevkiyat 21 Ekim'de yapıldı. Her zamanki gibi, Eşref meseleyi burada bırakmadı ve derinlemesine araştırmak için vakit ayırdı. Bu araştırma, yıldırıcı lojistik ve bürokratik noksanlıklar silsilesini ortaya çıkaran bir araştırma oldu. Cemal Paşa'nın daha Şam'a varmadan evvel keşfetmiş olduğu üzere, Suriye'deki Osmanlı savaş çabası korkunç altyapı ve organizasyon yetersizlikleri nedeniyle aksamaktaydı.

Sonunda muhtelif sorunlar aşıldı. Motor, yakıt ve yağ, artık hepsi hazırdı. Fakat bu kez de daha büyük bir sorun ortaya çıktı: "Şimdi her şey elimizde mevcut, yalnız sahil yoktu."[37] Eşref'in henüz Şam'dayken duyduğu söylentiler doğru çıkmıştı. Şerif Hüseyin'in kuvvetleri kıyı şeridini işgal etmişti. Deniz yolundan ilerleme fikrini tamamıyla rafa kaldırmaktan başka bir yol yoktu. Eşref kolağası Asım Bey ile gemi mühendisi "Tatar" Ali'yi

37 EK, *Turkish Battle*, 52.

İstanbul'a geri gönderdi. Artık tüm dikkatini karayoluna, çöl güzergâhına verebilirdi.

Medine'deki durum gittikçe zorlaşıyordu. Fahri Paşa, şehre yaklaşmakta olan Şerif Hüseyin'e bağlı Bedevi kuvvetlerini püskürtmekte başarılı olmuştu. Fakat alınan her yer aynı hızla kaybediliyor gibi görünüyordu. Hicaz demiryolunda kömür yetersizdi ve bu da düzenli seferlerin aksamasına, nüfusun yiyecek ve diğer temel ihtiyaçlarında noksanlıklar yaşanmasına sebep oluyordu. Medine halkı, çevresindeki topraklardan gittikçe izole hale gelmekteydi. Bu kısıtlı şartlar arltında, Eşref'in, giderek daha düşmanca bir mahiyete bürünen topraklara çetin bir yolculuk yapmak için bir şekilde adamlarını hazırlaması gerekiyordu. Planı altmış kişilik bir kervan hazırlamak ve donatmaktı. Eşref, bolca tüfek bombasına sahip olmaları, fakat bunların nasıl kullanılacağına ilişkin eğitimleri bulunmaması nedeniyle, adamlarının bu silahlarla talim yapmasına izin vermesi için Fahri Paşa'dan izin istedi. Bu sırada, daha önce Hicaz'da geçirdiği yıllardan tandığı bazı adamlar ile Medine'de yaşayan bazı Yemenlileri kuvvetine katarak sayılarını artırdı.[38] Eşref'in kuvvetine yaptığı ilavelerden biri, daha önce Şerif Hüseyin'in maiyetinde yer almış, fakat şimdi Medine'de tutuklu olan, Avali kabilesine mensup bir şeyhti. Eşref, Fahri Paşa'nın izniyle, kendisi için savaşması sözüne karşılık adamı serbest bıraktı. Bu riskli bir teklifti, zira kendisinin gayet iyi bildiği üzere bölgedeki bağlılıklar hızla değişebilirdi. Eşref adamlarını eğitmeye devam etti. Saflara yeni katılanlardan her birine Mauser tüfeğinin ileri modellerinden biri verildi. Bu, o dönemde Osmanlı kuvvetlerinin erişebildiği en iyi silahtu. O vakit özellikle az bulunan yeni Mauserleri temin etmek için, Eşref, Cemal Paşa'nın Şam'daki subaylarından birinden geçmişte yaptığı bir iyiliğin karşılığını istemek durumunda kalmıştı. Saflara deve sürücüsü olarak katılanlara ise bu tüfeklerin çok daha eski modelleri verildi.

38 EK, *Turkish Battle*, 53.

Adamlar silahlarına alışadursun, Eşref dikkatini seferin son aşamasını nasıl organize edeceğine odakladı. Ortaya koyduğu plan, grubu iki ayrı kervan şeklinde bölmekti. Maksat, başlarının belaya girmesi hâlinde kafileleri birbirlerine yardım edebilecekleri kadar yakın tutmak ve daha kolay tespit edilebilecek büyük bir grup teşkil etmekten kaçınmaktı. İki müfrezeden küçük olanının başını Yemenli Şeyh Muhammed Mezigir çekecek, Sakallı Ahmet de ona yardım edecekti. Bu kuvvet 20'si hecinsüvarlardan müteşekkil 36 askerden oluşuyordu. Teğmen Yusuf Efendi ile Eşref'in emir eri olan Zenci Musa'ya emanet edilen paranın sorumluluğu bu kervandaydı. Paraya mühimmat görüntüsü verilmiş ve Eşref sandıkların içinde gerçekten ne olduğunu kendi adamlarından bile saklamıştı. Eşref, 49'u asker olan 78 kişiden müteşekkil ikinci ve daha büyük olan kervanın komutasını ise kendi üstüne aldı. Makineli tüfeği muhafaza eden de bu gruptu.

Yola çıkacakları vakit Eşref'e Cemal Paşa'dan bir emir ulaştı. Abdülaziz el-Suud'un adamlarına mensup bir şeyh kendilerine katılana kadar yola çıkmamalılardı. Dahası, Hicaz'daki hemen hemen her önemli askerî ve bürokratik yetkili, bunun uygun olmadığını ve hatta imkânsız olduğunu düşünerek Eşref'in görevine karşı gibiydi. Ardından, Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah'ın Mekke'den ayrılarak 10-15.000 kişilik bir kuvvetin başında kuzeye doğru ilerlediği haberi geldi. Amaçları, Medine'nin kuzeyindeki Osmanlı demiryolu hattını kesmekti. Eşref yeni bir plan hazırladı. İki kervandan büyük olanı Abdullah'ın ordusu varmadan Medine'den ayrılacak ve Şerif'in keşifçilerini üstüne çekmek üzere yanıltıcı bir manevra yapacaktı. Bu sayede ikinci kervan dikkat çekmeden Medine'den sessizce uzaklaşabilecekti. İkinci kervan güven içerisinde yoluna koyulduğunda Eşref'in kervanı, düşmanı, İbnü'r-Reşid'in topraklarına geri dönüyor olduğuna inandırmak için rotasını kuzeye, Hayber vahasına çevirecekti. İkinci aldatma manevrası da icra edildikten sonra Eşref güneye dönecek ve Yemen yolundaki küçük kervanla birleşecekti. Bu planın temel maksadı küçük kervanın alacağı

riski azaltmaktı. Eşref'in düşüncesine göre bu kervan ekseriyetle Yemenlilerden müteşekkil olduğu için daha az şüphe çekecekti. Eşref ve Fahri Paşa'nın Abdülaziz el-Suud'a yazdığı ve grubun Yemen'e giden bir grup seyyahtan müteşekkil olup güvenli geçiş talep ettiğini belirten mektuplar hazırlanmıştı. Eşref'in büyük ölçüde Türklerden oluşan kervanı ise büyük bir tehlike içerisinde olacaktı. Sonuç itibariyle, Eşref şöyle söyler:

> "Bizim kafilenin şu zamanda çölde kat'i mesafesi ekseriyeti Türklerin teşkil etmesi hasebiyle gayet tehlikeli olduğunu nazar-ı dikkate aldığımdan hazineyi tamamen birinci kafileye teslim etmiş, bizimkiler için ancak yirmi bin liralık bir para ayırmıştım. Bu meblağa şahsıma ait beş bin lira da dâhildi."[39]

Nihayet iki kervan da Cebel-i Uhud (Uhud Dağı) yönünde ilerlemek üzere Medine'den ayrıldı. Küçük kervan gizlice aradan çıkıp gitti ve Eşref, Uhud Dağı ile Sah Dağı arasındaki vadiye kamp kurdu. Bedevi ve Şerifçi gözcüler tarafından sürekli izleniyorlardı. Eşref'in planı işliyor gibi görünüyordu: Büyük kervan tüm dikkati çekiyor ve kımıldamadan, kamp hâlinde durduğu rapor ediliyordu. Üç taraftan sarılmışlardı. Sadece kuzeydeki yol açıktı. Fakat Eşref'in kervanı, Cemal Paşa'nın talep etmiş olduğu üzere, Abdülaziz isimli bir Suud destekçisinin gelmesini beklemek zorundaydı. Dahası, Cemal, Eşref'in müfrezesinin Yemen'e giderken Suudi kalesi Riyad'ı ziyaret etmesini istemişti. Grup kampın konumunu değiştirdi ve beklemek üzere Uthman Kuyusu'na doğru geçti. Bu uzun bir bekleyiş oldu. Geçen 42 günün ardından Abdülaziz nihayet Cemal Paşa'dan bir notla birlikte çıkageldi. Eşref yeni gelen bu kimsenin şüpheli davrandığını ve görev için pek de yarar sunmayacağını düşündü. Abdülaziz üç veya dört gün sonra gizlice ayrılması gerektiğini söyledi. Paşa'nın kendisine saygı göstermediğini ve hiçbir şey bilmediğini söyleyerek Fahri Paşa'yı eleştirmeye başladı. Durumu araştıran

39 EK, *Turkish Battle*, 56.

Eşref, bu adamın eski bir İbnü'r-Reşid taraftarı olduğunu, bir olayın ardından kovulduğunu ve akabinde Reşidîlerin başlıca rakibi olan Abdülaziz el-Suud'dan yana saf tuttuğunu öğrendi. Kendisi de bir görev için kısa bir zaman önce İbnü'r-Reşid'in yanına gitmiş olduğundan, Reşid'in, düşmanın adamlarından biriyle seyahat ederken görülürse bunun nasıl algılanacağından endişe etti. Eşref kafa yordukça, durum daha da kötü göründü. Dolayısıyla tek başına gitmeye karar verdi.

> "Velhasıl düşündüm taşındım, inceden inceye muhakeme ettim, bu adamla yola çıkmak hususun[u] hiçbir veçhile muvafık görmeyerek tevekkeltü alâllah şu yolculuğu da yalnız başıma yapmağa karar verdim ve zaten Riyad tarikiyle uzun bir mesafe kat edememeğe başka bir sebep dahi mevcut idi: Epi zaman Medine'de oturduğum cihetle yem ve otsuzluktan develerim kalet olmuştu. Bunun için evvelemirde planın icabatı olarak yürüyeceğim İbnü'r-Reşid istikametinde, Hayber-Hobit civarına hâkim olan Huteym kabilesine haber göndererek mezkûr kabileden yeniden develer mubayaa etmek de benim için mümkündü."[40]

Eşref'in Abdülaziz'den kurtulmak için sadece bir bahane bulmaya ihtiyacı vardı. Ansızın İstanbul'a çağrıldığını ve bütün gereçlerini trenle kuzeye göndermekte olduklarını beyan etti. Numara işe yaradı.

Nihayet yola çıkmışlardı. Fahri Paşa 14 Ocak 1917'de İstanbul'a Eşref ve adamlarının Yemen'e doğru ilerlediklerini belirten bir telgraf gönderdi.[41] Fakat birkaç gün sonra, Medine ve Hayber arasındaki Ebu el-Naam garnizonuna vardıklarında Eşref duraksamak zorunda kaldı. Cemal Paşa Fahri Paşa'ya bir telgraf çekmiş, eğer Eşref henüz Medine'yi terk etmediyse parayı

40 EK, *Turkish Battle*, 60.

41 BOA DH.S SFR 574/59, Fahri'den (Medine) Dahiliye Nezareti'ne, 14 Ocak 1917.

orada bırakıp İstanbul'a dönmesini belirtmişti. Fahri Paşa'nın Cemal Paşa'nın telgrafına iliştirdiği not, durumun çok tehlikeli ve mesafenin çok uzun olduğunu, fakat "ne gerekiyorsa yapmaya çalışmasını" ima ediyordu. Eğer Fahri gerçekten Eşref'in geri döneceğini düşünmüş ise bunda yanılmıştı: "Şimdi ileri gitmeyerek tam tehlikeyi gördüğüm bir sırada avdet etmeklik doğrusu ârıma dokunuyordu. Ve aynı zamanda ben Medine'nin muhasara hattı mıntıkasının şarktan arkasına düşmekle vaziyeti iyi görüyor ve vazifemi tehlikesizce ifa edebileceğime kanaat getiriyordum."[42] Eşref, Paşa'ya hâlihazırda yolda olduğunu ve şu andan itibaren gizliliği korumak için kimseyle görüşmeyeceğini yazdı. Bir kereliğine de olsa, telgraf hatlarının erişimi dışında kalacağına muhtemelen memnundu. Artık geri dönüş yoktu.

Bir sonraki gün, bölgedeki son Osmanlı ileri karakolu olan Ebu el-Naam'ı terk edip çöle doğru ilerlediler. Kaledeki subay, kentin dışına kadar onlara refakat etmesi için bir hecinsüvar birliği görevlendirdi. Yola çıkmak üzerelerken Şerif Hüseyin'e bağlı kuvvetlerin Medine'ye doğru ilerlediği haberi geldi. İleri karakolun başındaki subay şöyle söyledi:

> "İnşallah deruhte ettiğin işte muvaffak olursun, yoksa elimde olsa seni çeviririm."

Bu, neredeyse Eşref'in o gece göreceği rüya kadar uğursuz bir işaretti. Hayber yönünde, kervandaki develer için çok dik olan bir araziyle karşılaştıkları bir günlük meşakkatli ilerleyişin ardından, adamların develerdeki yükleri indirip onları sarp yoldan sürüklemek zorunda kaldıkları "zor bir operasyon" icra ettiler. Osmanlı kuvvetlerinin, kendisine egzotik bir marifet gibi gelen bu işi başarmalarının ardından, grubun Bedevi rehberi Eşref'e, "Hak Allah antum afârît: Allah hakkı için siz şeytansınız," diyerek hayretini ifade etmişti. Geceyi, arkalarını emniyete alan bir

42 EK, *Turkish Battle*, 61.

tepeye sığınarak geçirdiler. Eşref, sürpriz bir taarruza karşı tedbir olması maksadıyla makineli tüfeğin tepenin zirvesine kurulmasını emretti. Böylelikle onun koruması altında uyuyabileceklerdi.

Fakat Eşref kesik kesik, rahatsız bir uyku uyudu. 12 Ocak 1917 günü, şafağın sökmesine iki saat kala nihayet uyandı ve gördüğü nahoş fakat muğlak rüya hakkında düşündü. Hâlâ uyumakta olan adamlarına baktı. Onların kaderini, onlara ve görevine karşı sorumluluklarını düşündü.

> "Memleketlerinde evlâd ü iyâllarını bırakarak bir hizmet-i vataniye ifası için peşime katılıp bir zaman Hazret'i Ali'ye meydan-ı harp olan Hayber'in şu ıssız çöllerine kadar gelmiş olan biçarelerin her birisi bir tarafta yatıyor. Kim bilir onlar da ne gibi bir rüyanın tesiri altında bulunarak mesrur veyahut mahzun oluyorlardı. Bunlara baktıkça şu manzara kalbime daha ziyade dokunuyor ve bir hiss-i kable'l vuku bu zavallıların son gecelerinin veda uykularını uyuduklarını bana ifham ettiriyordu."[43]

Eşref'in adamlarından birkaçı da geceyi onun gibi rahatsız geçirmişti. Eşref geleneksel rüya tabirlerine itimat etmediğini iddia ettiyse de, adamlarının inançları aksi yöndeydi. Adamlarından biri, geceleyin hissettiği bir seziden öylesine alt üst olmuştu ki, görev sırasında öleceğine kani oldu ve çocuklarını Eşref'e emanet etti. Eyüp Berzenç isimli bir Çerkes süvari de gördüğü rüyalara aynı ölçüde inanmıştı. Rüyalar, bir muharebenin an meselesi olduğunu söylüyordu. O da çocuklarının bakım ve eğitimini Eşref'e yükledi. Eşref de yüreğinde "bir huzursuzluk ve keder" hissetti, fakat adamlarının moralini yükseltmek için bunların zevzeklik olduğunu söyleyerek böyle konuşmalara son verdi.

Zor bir görev yüklenmişlerdi. Yeterli suları yoktu ve [ateş yakmamak için]düzgün bir yemek pişirmekten vazgeçmek durumunda kalmışlardı. Eşref adamlara yemek yerine çay ve peksimet

---

43 EK, *Turkish Battle*, 63.

verilmesini emretti. Makineli tüfek, bütün gece açıkta kaldığı için toz ve kumla kaplanmıştı ve sökülerek temizlenmesi icap ediyordu. Eşref Arap rehberin "yere çökmüş, çölün kumlarına parmağıyla garip işaretler çiziyor olduğunu" fark etti. Ne yaptığını sorduğunda, rehber, bulundukları yerden daha fazla ileri gitmeyeceğini, zira kumlarla istişare ettiğini ve onların burada durmaları gerektiğini söylediğini belirtti. Eşref öfkeden mosmor oldu. "Raml ile rüya ile yola gidenlerden değilim," dedi. "Hurafet ile imrar-ı hayat devirleri çoktan geçmiştir; Allah ne yazdıysa o olur," diye karşılık verdi ve rehbere yoluna devam etmesini söyledi.[44]

Sıcak yemek yememiş ve birçoğu düzgün bir uyku çekememiş olmasına rağmen, kervan kısa süre sonra yeniden yola koyulmuştu. Hedefleri Hayber vahasıydı. Bu şehir, Müslüman kuvvetlerin 629 yılında Hayber'in Yahudi sakinlerini bozguna uğrattıkları muharebeye ev sahipliği yapmış olması nedeniyle, erken dönem İslam tarihinde ünlüydü. Müslümanlar neticede Yahudileri şehirden çıkarmış ve zengin hurma üretimini denetimleri altına almışlardı. Şehir bu hadisenin öncesinde Peygamber'in dedesinin kadın bir kâhinle istişare etmeye gittiği şehir olarak biliniyordu. Peygamber'in dedesi burada en küçük ve en sevdiği oğlunu, yani Peygamber'in babası olan Abdullah'ı kurban edip etmemesi hususunda bir kadın kâhinle istişare etmişti.[45] Artık düşman topraklarında oldukları için Eşref "azami güvenlik önlemleri" alınmasını emretti. Morallerini bozmamak için bunun sadece bir tatbikat olarak yapıldığını, fakat bu bölgenin sık sık yerel kabilelerin baskın ve pusularına sahne olduğunu bildiğini söyledi. Yancılar[46] ana kervanın iki tarafında mevzilenirken, o da öncü olarak yola koyuldu. İçinden geçmekte oldukları

44 EK, *Turkish Battle*, 65.

45 A. Guillaume, *The Life of Muhammad: A Translation of [Ibn] Ishaq's Sirat Rasul Allah* (Oxford: Oxford University Press, 1955), 510 ve devamı.

46 EK, *Turkish Battle*, 72.

vadinin örtüsünden pek yakında çıkacaklardı. Eşref, kendisi ve keşifçilerinin önlerindeki araziyi inceleyebilmeleri için atların arkadan getirilmesini emretti.

Fakat Bedevi keşifçilerden biri az sonra aniden hareketsiz kalıp onlara da durmalarını işaret etti. Hızla Eşref'e doğru gelip, uzakta bir kervan gördüğünü söyledi. Söylediğine göre bu, içindeki adamların "çekirge sürüsü" gibi göründüğü devasa bir kervandı.

Eşref makineli tüfek ve bütün hecinsüvarların ileri getirilmesini istedi. Bir tepeciğe tırmandı ve bu büyük kuvvetin 1,5 kilometre mesafede olduğunu gördü. Güneyden kuzeye doğru ilerliyorlardı. Gevşek intikal düzenlerinden anlaşıldığı kadarıyla, batıdan doğuya ilerleyen ve dolayısıyla çarpışma rotasında olan Osmanlı kuvvetini fark etmemişlerdi. Söz konusu kuvvetin kimliği ve kime bağlı olduğu belirsizdi. Şerif Hüseyin'den yana da olabilirlerdi Osmanlılardan yana da. Eşref kervanını kayalıkların ardına gizledi. Arazinin kıvrımları arasında hep birlikte yüz üstü uzandılar. Şansları yaver gitmedi. Bedevilerden ikisi ana gruptan ayrılıp Eyüp Berzenç ve on adamının Eşref'in sağ kanadında mevzilenmiş olduğu tepeye doğru ilerledi. Eşref, yerlerini ele vermemek için kuvvetlerine kesinlikle gerekmediği sürece ateş açmama emri vermişti. Eyüp Bey'in adamları, kendileriyle karşılaşan iki gözcüden birini ateş açmadan ele geçirdiler, diğer gözcü ise kaçmayı başardı. Ele geçirilen süvari, taşıdığı İngiliz tüfeğiyle birlikte Eşref'in önüne getirildi. Karşılarındakiler şüphesiz düşman tarafındalardı ve İngilizler onları iyi donatmıştı.

Kaçmayı başaran süvarinin az sonra ana gruba haber salacak olmasından dolayı, Eşref o noktaya kadar gözettiği tedbir hâlini bir kenara bıraktı. Kervan hakkında mümkün olduğunca bilgi alıp rapor vermesi için bir keşifçi gönderdi. Yerel rehberler büyük kuvvetin kimden yana olduğu konusunda ihtilafa düştülerse de Eşref bunların "Arap İsyanı"nın bir parçası olduklarını biliyordu. Düşman kuvvetinin hacmi ve yakınlığı, kendisinin çok daha küçük olan grubunun kazayla ifşa olmasıyla birleşince, Eşref'in

midesine kramplar girmeye başladı. Düşmanın ana kuvveti, araştırma yapmak için 2.000 kişilik bir kuvvet göndermek adına az sonra durunca herşey aşikâr oldu. Rüyalarında adamlarına malum olan muharebenin artık eli kulağındaydı.

Muharebe

Mekkeli süvari kuvveti, yaklaşık 1 kilometre kadar ötedeyken taarruza geçti. 2.000 hecin ve binicileri Osmanlı sefer kuvvetinin üstüne yağdı. Eşref, kuvvetini üç küçük müfreze şeklinde teşkilatlandırmıştı. Arkalarındaki derin vadide saklı olan ana kervanı korumak üzere Eşref merkezde, on kişilik birimiyle Çallı Hüseyin sol kanatta ve Eyüp Berzenç'in on adamı ileride ve sağ kanattaydı. Şerif Hüseyin'in süvarileri 700 metrelik menzile girdiklerinde Eşref makineli tüfek takımına derhal ateş açmalarını emretti. Fakat tam o anda Eşref bir başka taarruz grubunu fark etti. Bunlar atlı süvarilerden oluşuyor ve sol taraftan Osmanlıların merkezine doğru ilerliyorlardı. Çallı Hüseyin'in adamları bu taarruz grubuna ateş açmadılar; geçmelerine izin verip, sonrasında arkalarından ateş açmayı düşünmüşlerdi. Fakat arazi makineli tüfeğin ateş sahasını kısıtlayarak, süvarilerin herhangi bir engelle karşılaşmadan ilerlemesine olanak sundu. Makineli tüfeğin pozisyonunu değiştirmek için artık çok geçti; Eşref ve dört adamı, hücum etmekte olan süvarilere doğrudan ateş açabilecekleri, açıktaki bir tümseğe çıktılar. Az sonra Çallı Hüseyin'in müfrezesi de ateşe başladı. Yoğun ateş, hücum etmekte olan Araplar arasında kargaşaya neden oldu. Çallı Hüseyin'in adamlarından birinin attığı bir tüfek bombasıyla kargaşa paniğe dönüştü. Hücum eden grup dağılmış, fakat farkında olmaksızın Osmanlıların ricat hattını iyice tıkayan bir bölgeye çekilmişti. Osmanlı kuvveti tam da yarattığı kaostan istifade edecekken makineli tüfek tutukluk yaptı ve bu da Arap kuvvetlerine geri çekilme, yeniden düzen alma ve cephe taarruzlarını yenileme

imkânı tanıdı.[47] Taarruz grubunun ikinci denemesi daha ihtiyatlı oldu; makineli tüfek tamir edilip yeniden ateşe başladığında Arap süvariler akıllılık ederek durdular ve böylece Osmanlı makineli tüfeğini belirleyici bir rol oynamaktan mahrum bıraktılar.

Bu esnada Şerif Hüseyin'e bağlı kuvvetlerin ana gücü Osmanlıların etrafını çevirmek üzere yeniden düzen almıştı. Osmanlıları kanatlarından çevirmek için geniş bir manevraya başlamalarıyla, Eşref böyle üstün bir kuvvet karşısında hayatta kalmak adına tek şanslarının etrafları çevrilmeden evvel kaçmak olduğunu fark etti. Fakat kaçış güzergâhları tıkanmıştı. Eşref ve yaveri, ilerideki mevzilerinden ayrılarak, ana kervanın ricatını idare etmek üzere geri döndüler. Artık kendilerine 300-400 metre kadar yaklaşmış olan Mekkeli süvarilerden müteşekkil bir grubun hafif silahlarıyla icra ettiği bir yaylım ateşinin altında kalmışlardı. Nihayet ana kervana ulaşan Eşref, gelirken kullandıkları ve şimdi önü kesilmiş olan vadiyi es geçip paralel bir vadi üzerinden geri çekilmeleri talimatını verdi. Taşıdıkları paranın vadiye gömülmesini emrederek, düzenli bir geri çekilme için plan yapmaya başladı. İlk önce Eyüp Berzenç'in grubunun çekilmesini ve ardından Çallı Hüseyin ve makineli tüfek müfrezesi ricat ederken Berzenç grubunun onları korumasını istedi.

Bu sırada düşman, çemberi daraltıyordu. Eşref'in yaveri hızla gelip, geri çekilmeyi umdukları vadinin 500 metreden sonra çıkmaz yola dönüştüğünü bildirdi. Adamlar ana kervanı korumak üzere tepe hattındaki mevkilere tırmanırken, Eşref develerin geçitte çömeltilmelerini emretti. Makineli tüfeği adamlarının geri kalanıyla birlikte bu geçide çekebilmeyi umuyordu. Böylelikle burada bir savunma mevzii oluşturacak ve daralmakta olan kıskaçtan kurtulmaya teşebbüs edecekleri gecenin karanlığı çökene kadar dayanmayı umacaklardı. Düşman, makineli tüfek takımının geri çekilmeye başlamasıyla birlikte, saldırısının

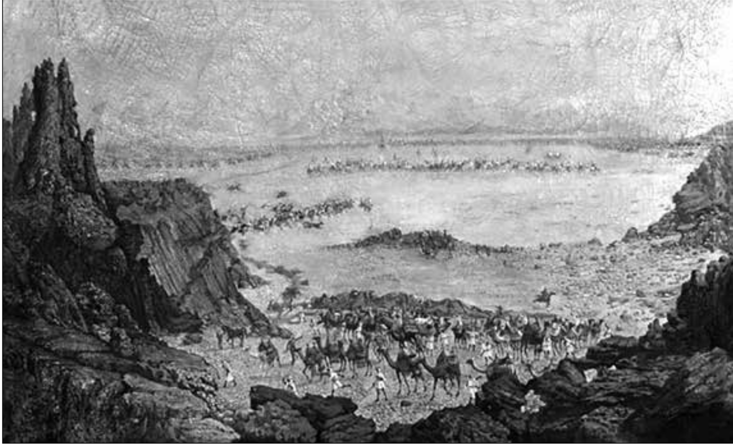
47 EK, *Turkish Battle*, 75.

şiddetini artırdı. Eşref'in "şehitler" olarak andığı birkaç kayba karşın takım, içlerinden birinin meydan okurcasına "Hayber kalesi" olarak adlandırdığı daha dar olan savunma mevziine çekilmeyi başardı.[48] Şimdi bir başka yaylım ateşi, düşmanın bir başka hücumunu haber veriyordu. Bu hücum, tüfek ve bombaların kullanıldığı bir çapraz ateşle Osmanlıların mevziine sadece 50 metre kala durduruldu. Şerif Hüseyin'in kuvvetleri yaklaşmaktaydı. Eşref'in sözleriyle, "100'e karşı 1 oynanan bir futbol maçını" andırana kadar, mevziinin sağ ve ön taraflarındaki çarpışma dişe diş, süngüye süngü ve hançere karşı hançerle sürdü.

Zaman hızla geçti. Muharebe sabah başlamış ve vakit çoktan öğleden sonrayı bulmuştu. Eşref ve adamları tükenmişliğin adım adım kendilerini sarmaya başladığını hissedebiliyorlardı. Hareketsizleşmeye, ayaklarının üstünde duramayacak kadar yalpalamaya başladılar. Neredeyse her biri o veya bu şekilde yaralanmıştı artık. Eşref makineli tüfeğin namlusunu yakaladı ve adamlarından birinin yardımıyla onu daha yüksek bir yere kaldırmaya çalıştı. Fakat tepe Bedeviler tarafından süratle ele geçirildi. Artık herkes kendi başının çaresine bakmak zorundaydı.

Eşref, solundaki Çallı Hüseyin ve sağındaki Eyüp Berzenç istikâmetlerinden artık herhangi bir direniş emaresi işitmiyordu. Durum son derece boğucuydu. Yalnızca adamlarının teslim olmadan ölmüş olmalarıyla bir nebze gurur duyabilirdi. İçlerinden sadece birkaçı hâlâ hayattaydı. Bunlar da muharebe meydanı boyunca dağılmışlar, neresi müsaitse orada iki veya üç kişilik gruplar hâlinde direniyorlardı. Eşref, sonunda, hayatta kalan Osmanlı askerlerinden bir ya da ikisiyle birlikte bir yükseltiyi ele geçirmeyi başardı, fakat Arapların şiddetli saldırısı devam etmekteydi. Eşref, birden adamlarının birinin hâlâ çarpışmakta olduğunu fark etti. Bir kayanın arkasına siper almış, tüfeğini ateşliyor ve yaklaşan düşmana süngüsüyle saldırıyordu. Adam,

48 EK, *Turkish Battle*, 77.

Eşref'in Hayber muharebesine ilişkin çizimi.
(Kaynak: Eşref'in aile koleksiyonu.)

bir anlık bir aralıkta Eşref'i gördü ve destek ateşiyle onu korumayı vaat edip, atına binerek kaçması için ısrar etti. Diğer yandan bir başka adamı da aynı hususta ısrar ediyordu. "Aman beyim," dedi, "bize ne olduysa oldu, Allah aşkına şu ata bin de bari sen kendini kurtar! Kendini şu heriflere yedirme!" Eşref, aşağıya bakıp atının nasıl olduysa hâlâ adamlarının biri tarafından tutulmakta olduğunu gördü. Tam o anda bir bağırtı duyuldu: "Beyim, hazineyi buldular." Eşref yeniden aşağı baktı ve Bedevilerin gömülmüş paraya bir çekirge sürüsü gibi akın ettiklerini gördü. Osmanlı kuvvetinden geriye kalanlar Bedevi yığınına ateş açtı. "Attığımız kurşunların beheri bu insan yığını içinde birkaç adam delip geçtiği hâlde kimse buna aldırış etmiyor, cesetler birbiri üzerine yığıldığı hâlde bile bu ölüm fırtınası, yağmacıları katiyen işlerinden alıkoymayarak altın kapışmak hususundaki faaliyetlerine halel getirmiyordu."[49]

49 T. E. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom: A Triumph* (New York: Penguin Books, 1962), 159. Lawrence muharebeyi, makineli tüfeği ve Eşref'in Abdullah'ın adamları tarafından nasıl ele geçirildiğine ilişkin hikâyeyi aşağı yukarı aynı şekilde aktarmadan evvel Eşref'in özet bir biyografisini

Başka yerlerdeki görüntüler de aynı ölçüde gaddarcaydı. Eşref, adamlarından birinin karnının deşilmekte olduğunu duydu. Bir başkası bir mermiyle vuruldu ve kayalardan baş aşağı yuvarlanıp beş metre yükselkliten düşerek öldü. Eşref ve hâlâ çevresinde olanlar, 50 metre öteden adamın kafatasının açıldığını gördüler. Bir diğer yoldaşları o kadar tükenmişti ki tüfeğinin şarjörünü değiştiremiyordu. Gözleri bir yandan diğerine devrilirken ağzından köpükler çıkmaya başladı. Eşref yanına yaklaştığında adamın komutlara neden yanıt vermediğini anladı. Vücudu mermilerle deşilmişti ve gözleri kararmaktaydı.

Bu kıyımın ortasında Eşref son bir çabaya teşebbüs etti. Adamlarına kayalık bir zirveyi almalarını ve oradan gelmekte olan Bedevileri ateş altına alabilecekleri bir mevzi oluşturmalarını emretti. Makineli tüfek takımından bir teğmen onlara katıldıysa da emri yerine getirmeye çalışırken vuruldu. Eşref silahı kaptı ve tepeden yukarı doğru ilerlemeye başladı. Fakat mühimmatının ve makineli tüfeğin sabitleneceği üçlü ayağın kayıp olduğunu fark etti. Onları taşımakla yükümlü olanlar ya ölmüşlerdi ya da kayıplardı. Vaziyetin beyhudeliğini fark eden Eşref, silahın imha edilip gömülmesini emretti. Ümidini gittikçe yitiren Eşref, etrafındaki birkaç adamla birlikte bir keçi yolundan ilerlemeye çalıştıysa da grup bir kez daha ağır ateş altında kaldı. Eşref'in arkasındaki adamlardan biri vuruldu. Bir başka adamı yerde kıvranıyor, ötekiler ise onun yarasını sarmaya çalışıyordu. Geriye kalan iki yoldaşıyla birlikte ilerlemeye çalışan Eşref kasığında şiddetli bir acı hissetti ve yere yuvarlandı.

> Ve ilk sadme ile önüme düşen kurşun darbesiyle yerden kopan bir taşın husyelerime çarptığını sandım. Istırabım tesiriyle alıklaşmış idim. Bu kendi mahalline mahsus acıyla nefesim kesildi,

---

sunar ve bu sırada bazı detayları yanlış verir.

göğsüme bir şey bastı. Gözlerim karardı. Bir müddet etrafımı görmedim. Hafif bir baygınlık geçiriyordum.[50]

Ayıldığında kulakları çınlıyordu. Böbrek ve kasığındaki acı nedeniyle kusacak gibiydi. İlerleyebilmek için gücünü toplamaya çalıştı, fakat yağmacılara ateş açarak, sadece, sönmeye yüz tutmuş muharebeyi yeniden alevlendirdi. Nihayet çarpışma yeniden dindiğinde vakit artık neredeyse gün batımıydı. Eşref ilerlemeye çalışırken yeniden vuruldu ve kaçmak için kendini yeniden zorladı. Sonunda bir tepeye ulaşmayı başardı, fakat bir kez daha vuruldu ve yere düştü. Düşünceleri karısına, çocuğuna ve ailesine kaydı. Astı İzzet onu bir kayanın arkasına çekti. Eşref hâlâ düşmana ateş etmeye çabalıyordu. Mekkeli bir Şerif[51] başına dikilerek kendisini teslim olmaya ikna etmeye çalıştı. Böylelikle hayatı bağışlanacaktı. Eşref'in "kaç" emrine rağmen Şerif ısrarcı oldu ve iki adam el sıkıştı. İzzet revolverini Şerif'in kafasına doğrultarak adamın beynini patlatmayı teklif ettiyse de Eşref, bu tokalaşmanın daha fazla mücadele etmeden teslim olma anlamına geldiğini söyleyerek revolveri indirdi.

Akıbet

Muharebe sona ermişti. Artık yapılabilecek tek şey ölü ve yaralıları bulmak için muharebe alanını incelemekti. Bedeviler, ölülerden birçoğunu çırılçıplak soymuştu. Eşref ve geride kalanlar çok üzgündü. Eşref'in yarasının acısı aniden bedenini sardı ve uzanmak zorunda kaldı. Adamlarından biri yeri temizleyerek yaralı bacağını sardı. Yerde uzanan Eşref, bir muharebe raporu yazmaya niyetlendi; fakat kalemini muharebe sırasında kaybettiğini fark edince İzzet'e sözlü bir beyan verdi ve bunu orada bulunan Osmanlı kuvvetlerine aktarması için İzzet'in Ebu el-Naam'a

50 *The Arab Bulletin* 40 (29 January 1917), 41.

51 Polly A. Mohs, *Military Intelligence and the Arab Revolt: The First Modern Intelligence War* (London: Routledge, 2008), 120.

dönmesini emretti. Sonunda Eşref, isyana bağlı güçler tarafından olaysız bir biçimde gözaltına alındı. Muharebe sırasında toprağa düşen askerlerine içli bir dua okumasına müsaade edilmesinin ardından, deveyle Emir Abdullah'ın çadırına götürüldü. Orada yere yatırıldı, bir doktor tarafından muayene edildi ve kendisine biraz yiyecek verildi. Saygılı bir muamele gördüyse de, neden bir Arap ülkesinde çarpışma zahmetine girdiği ve bunu neden İttihat ve Terakki Cemiyeti adına yaptığına ilişkin sorgulandı. Kuşların Şeyhi olarak bilindiği zamanlardan, yani eski rejim döneminde Arabistan'da geçirdiği yıllardan tanıdık bazı yüzler gördü. Ertesi gün Eşref ve küçük müfrezesi, muharebenin ardından onlarla ilgilenen doktorun da eşliğinde yoldaydı. Devesinin sarsak adımları yaralarının acısını şiddetlendiriyordu. Ais Vadisi isimli bir yere ilerlemektelerdi.

"Arap İsyanı"na bağlı güçler için Eşref'in ele geçirilmesi bir kutlama sebebiydi. 19 Ocak 1917'de, T.E. Lawrence aralarında Emir Faysal'ın da bulunduğu Araplardan oluşan büyük bir grupla birlikte yolculuk ediyordu. Akşam yemeğinin ardından yaşanan bir kargaşa dikkatini çekti.

> Soluğu kesilmiş bir köle çadırın içinden kafasını uzatarak, "Haber var! Haber var! Şerif Bey yakalandı," diye haykırdı. … Faysal ayağa fırlayıp gürültü arasında bana, "Abdullah, Eşref Bey'i ele geçirmiş!" diye bağırırken gözleri neşeyle büyümüş, ışık saçıyordu. Hadisenin ne kadar büyük ve iyi olduğunu o zaman anladım.[52]

İstikbalde "Arabistanlı Lawrence" olarak bilinecek olup, Eşref'in sık sık kıyaslanacağı bu adam için Eşref'in ele geçirilmesi Arabistan'da Osmanlılara karşı yürütülen mücadelede bir dönüm noktası teşkil ediyordu. Kampın sakinleri sabahın ilk saatlerine kadar kutlama yaptılar.

---

52 EK, *Turkish Battle*, 241.

Mısır'daki Arap Bürosu'nda bulunan İngiliz yetkililer de aynı ölçüde heyecanlılardı. Eşref Arap Bürosu'nun personeli arasında bilinen bir figürdü. Onu her ne kadar vicdansız bulsalar da zorlu bir rakip olarak görüyorlardı. Kahire'deki kilit isimlerden birinin, 1912-1913 yılları arasında İzmir'de Osmanlı jandarmasıyla birlikte icra ettiği geçici görevlendirme sırasında Eşref ve kardeşi Selim Sami'yle karşı karşıya gelmiş olan Wyndham Deedes olduğu unutulmamalıdır.

Eşref'in ele geçirilmesi, *Arap Bülteni*'nin 1917 Ocak'ının sonlarında yayınlanan haftalık özetinde verilen ilk haberler arasındaydı. "Sidi Abdullah, ünlü Türk haydut Salihlili Eşref Bey'in komutası altındaki silahlı bir kervana ayın 13'ünde Hayber yakınlarında baskın düzenledi."[53]

Sorguları sırasında Eşref'in adamlarından alınan bilgiler, kendisinin hatıratındaki başlıca detayları doğrulamaktadır. Ebu el-Naam'dan seyahat etmiş olması, küçük kervanın 20.000 lira taşıyor oluşu ve diğer hafif silahlarla birlikte bir makineli tüfeğin de ele geçirilmiş olması gibi detayların hepsi İngilizlerin istihbarat özetinde yer almıştır. Ayrıca Kahire, Eşref ve adamlarının ele geçirilmesinin, işlerin Osmanlıların aleyhine dönmeye başladığına ilişkin bir işaret olduğuna inanıyordu. İkinci haber ise Osmanlı kuvvetlerinin taarruza yönelik mevzilerinden çekilmekte olduğuydu. Kahire'deki İngiliz askerî istihbaratının iki olayın birbiriyle bağlantılı, yani sebep sonuç ilişkisi dâhilinde olduğuna inandığı açıktı. Bir başka deyişle, Eşref'in görevinin başarısızlıkla sonuçlanması, güneyde hareketsiz kalan Osmanlı kuvvetlerinin isyancılara karşı baskı uygulayamayacağı anlamına geliyordu. Böylelikle isyancılar gerilerinden gerçekleşebilecek bir taarruzdan endişe etmeden kuzeye yapacakları hücuma rahatça odaklanabileceklerdi.

---

53 *The Arab Bulletin* 40 (29 January 1917), 41.

Arabistan'a dönersek, Eşref'in ele geçirilmesi Arap isyanını cesaretlendirdi. Abdullah, Fahri Paşa'yı sıkıntıya düşürmek için demiryoluna gerçekleştirdiği taarruza ilişkin muzaffer bir rapor yollayıp, Eşref'in şatafatlı altın Mekke hançerini Faysal'a gönderdi. Faysal bu hançeri Cidde'deki İngiliz temsilcisi Albay C. E. Wilson'a verdi.[54] Eşref'in kendisi de bir çeşit canlı ganimet olarak görülüyordu. Eşref yakında isyanın finansörü ve silah tedarikçileri olan Mısır'daki İngiliz askerî heyetine teslim edilecekti.

Hayber muharebesinin akıbeti ve muharebenin Arap isyanı için teşkil ettiği önem arasında göz ardı edilen gerçek, kervanlardan küçük olanının Yemen'e ulaşmış olmasıdır. İngilizlerin beyanları 20.000 liraya odaklansa da görmüş olduğumuz üzere, Eşref hazinenin çok daha büyük olan kısmını Medine'yi terk ederken yollarını ayırdıkları küçük müfrezeyle göndermişti. Eşref'in aktardığına göre, Teğmen Yusuf ve Eşref'in emir eri "Zenci" Musa'ya emanet edilmiş olan bu daha büyük meblağ, Mekkeli isyancıların rakibi olan Abdülaziz el-Suud tarafından sağlanan koruma sayesinde başarılı bir şekilde Yemen'e ulaştırılmıştı. Musa altını Yemen'deki Osmanlı kumandanı Ali Said Paşa'ya verirken gözlerinde yaşlarla, "Çok şükür başardık ve hazineyi teslim edebildik. Fakat bu arada Eşref Bey'imizin düşmanın eline düşmesine müsaade ettik!" demişti.[55]

54 Polly A. Mohs, *Military Intelligence and the Arab Revolt: The First Modern Intelligence War* (London: Routledge, 2008), 120.

55 EK, *Turkish Battle*, 241.

7
SAVAŞ ESİRİ

Eşref gibi yerinde duramayan savaşçı bir karakter için tutsaklığa dayanmak zordu. Teslimiyet; hareket kabiliyetini yitirmek, eylemsizliğe zorlanmak ve eski düşmanlarının elinde tutsak olmaktan kaynaklanan sayısız rahatsızlık anlamına geliyordu. İlk önce Arabistan'da, ardından Kahire'de ve son olarak Malta'da olmak üzere neredeyse üç yıl boyunca savaş esiri olacak kalacak, bu esnada alışık olmadığı uzun bir eylemsizlik dönemiyle cebelleşecekti. Söz konusu dönem yaralarına iyileşmek imkânı verecek, fakat zaman geçirmesi için kendisine çeşitli meşgaleler bulmasını gerektirecekti. Eşref, bu mecburi aylaklık döneminde bile Birinci Dünya Savaşı'nın küresel sonuçlarından etkilenecekti.

Birinci Dünya Savaşı'nın küresel boyutu ve topyekûn savaşa dönüşmesi, bu savaşın esaret düzenine de yansımıştır.[1] Savaş sırasında 6.6 ile 8.4 milyon insanın hapsedildiği hesaplanmıştır. İtilaf Devletlerince Endonezya, Doğu Afrika gibi bölgelerde gözaltına alınan esirler ve Arabistan çöllerinde yakalanan Eşref, kendilerini onlar için aynı ölçüde uzak olan Man Adası, Yeni Güney Galler, İngiliz Kolumbiyası, Barbados, Trinidad, Burma, Hindistan,

1 Alan R. Kramer, "Prisoners in the First World War," in (?) Sibylle Scheipers, ed., *Prisoners in War* (London: Oxford University Press, 2010), 76.

Mısır ve Malta gibi bölgelerde buldular.[2] Diğer tarafta ise Kuzey Afrika'dan, Hindistan'dan, Kanada'dan, Birleşik Devletler'den, Fransa'dan, Britanya Adaları'ndan, Rusya'dan vb. alınan esirler, sayıları 300'ün üzerinde olan Alman kamplarında toplanmıştı. Bu hapishanelerin yol açtığı bir arada bulunma hâlleri, savaşın en büyüleyici fakat az çalışılmış boyutlarından birini teşkil etmektedir. Ortaya çıkan milliyetler, siyasi ideolojiler, etnisiteler, dinler, diller, gelenekler ve toplumsal sınıflar karışımı akıllara durgunluk vericiydi. Bu küreselleştirici tecrübenin Eşref'i nasıl etkilediğini saptamak zor olsa da, bunun kendisinin ufkunu açtığı, ülkesi ve kendisinin bu tecrübedeki rolü üzerine düşünme fırsatı verdiği açıkça görünmektedir.

Eşref'in esaret günleri 13 Ocak 1917 tarihinde başladı. Hayber'de ele geçirilmesinden birkaç gün sonra, bu yeni ve alçaltılmış statüsünü henüz idrak etmeye çalışırken, Hicaz'da oradan oraya götürülecekti. Başlangıçta yaralarının yakıcı acısından başka pek az şey düşünebiliyordu. Şerif Hüseyin'in oğlu Emir Abdullah, Eşref ve birliğinden geriye kalan birkaç adamı toplamak için bir müfreze göndermişti. Bunlar Abdullah'ın selamını iletip Eşref'i bir devenin üstüne yerleştirdiler. Hayvana binmeye çalışması Eşref'in acısının daha da artmasına neden oldu. Daha kötüsü, devenin sırtından, muharebe meydanında oluşan kıyımı daha iyi görebilmesi moralini bozmuştu. "Millet sağda, solda, sırtlarda parçalanmış yatıyor. Hepsinin de ayağındaki dona kadar elbiseleri alınmış idi."[3] Eşref toprağa düşen yoldaşlarının ruhlarına Fatiha okuyabilmek için orada biraz beklemek istedi. Bedeviler, "sanki arkadaşlarını öldüren onlar değilmiş gibi"

2 TNA FO 383/347; Kent F. Schull, "Interned on the Isle of Man: Ottoman Notes 306 Citizens in British Concentration Camps during World War One," Middle East Studies Association'ın yıllık toplantılarında sunulan makale, Denver, CO, Kasım 2012.

3 EK, *Turkish Battle*, 90.

Eşref'in duasına katılarak ve adamlarının cesaretlerini överek, Eşref'in gözündeki durumlarını kısmen değiştirdiler.

Toprağa düşenler için söylenen birkaç acıklı sözün ardından grup, "Kuşların Şeyhi"nin sıcak bir şekilde karşılanacağı Abdullah'ın karargâhına doğru yola çıktı. Abdullah Eşref'i Arabistan'daki bağlantılarının kimler olduğu ve buraya savaşmaya neden geldiği konusunda sorguya çekerken ve Emir, isyancı unsurların İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne düşmanlıkları ile Osmanlı hükûmetine bağlılıkları arasında bir nebze samimiyetsiz bir ayrım yapmaya çalışırken Eşref'e tıbbi tedavi uygulandı. Eşref bir kölenin dizlerine yatırıldı ve İsa isimli bir doktor yaralarını tedavi etti. Gücünü toplaması için kendisine yağ ve bal getirildi ve geriye kalan yegâne elbisesi olan kanlı ve parçalanmış üniformasını değiştirmesi için de bir ihram verildi.

Ertesi gün Hadiye isimli yere gitmek üzere yola koyuldular. Hadiye'ye ulaşmak üzere sarsak deve üzerinde yaptıkları bir günlük yolculuk, Eşref'in yaralarının yeniden alevlenmesine neden oldu. Aldığı yaralar çöl şartları ölçüsünce bakım gördüğü için artık ciddi şekilde iltihaplanmıştı. O gece uyuyabilmesi için Doktor İsa tarafından kendisine önce bir doz, ardından da ikinci doz morfin verildiyse de Eşref çok acı çekiyordu. Sabah olduğunda bacağı "normal boyutunun iki katına" çıkacak kadar şişmişti ve "kalçasından aşağısı sanki kalın bir kütük gibiydi."[4] Kalçası karardı ve baldırında mor benekler çıktı. Maalesef önlerinde yolculukla geçecek iki gün daha vardı. Abdullah Eşref'e iyi bakılmasını sağlamaya çalıştıysa da, bulundukları yerde yapılabilecek pek az şey vardı. Bu sırada Emir, bir telgraf direğine Eşref'in kendisinin "misafiri" olduğunu belirten bir not iliştireceğine dair bilgi verdi. Böylelikle Eşref'in tutsak olduğu duyulacaktı. Bu, Eşref'e Medine'deki Fahri Paşa'ya yazmak için müsaade isteme cesaretini verdi. Fahri Paşa'yı muharebe ve ele

4 EK, *Turkish Battle*, 98.

geçirilmesi konusunda bilgilendirecek ve ondan yaralı ve tutsak olduğu haberini ailesine bildirmesini isteyecekti.[5] Göreceğimiz üzere, haberlerin Pervin'e ve ailenin geri kalanına ulaşması biraz zaman alacaktı. Bu sırada grup, yolculuğa devam etti. Bir vakit Eşref'in acısı öylesine şiddetlendi ki devesinden inerken düşüp bayıldı ve bandajlarını değiştirmeye çalışan doktora, duyduğu yakıcı acıyla vurdu.

Tüm bu çileli süre boyunca Eşref çektiği acıya rağmen gururunu elden bırakmamakta kararlı davrandı. Kendisine eşlik eden Bedevilerden biri bir saygısızlık alameti gösterdiğinde Eşref derhal ona haddini bildirdi. Abdullah, Eşref'e kendisini rahatsız etmeye teşebbüs eden adamların hepsini cezalandıracağı güvencesini verdi ve hatta doktor İsa'ya Eşref'e en ufak nezaketsizlik gösterecek herkesi vurmasını emretti.[6] Fakat asıl büyük dert Eşref'in bacağı idi. Abdullah yarayı bizzat inceledi. Hayatının kurtulması için bacağının kesilmesi gerekeceğinden giderek daha fazla kaygılanan Eşref, Abdullah'tan operasyonu icra etmesi için bir Osmanlı askerî tabibini çağırtmasını istedi. Abdullah ise yarayı yolculuğun kötüleştirdiğini söyleyerek yakında iyileşmenin başlayacağını belirtti ve sabır telkin etti. Abdullah ertesi gün Eşref'in devesinin iki tarafına eşyalar yükletip yatak şekli verdirdi, böylece Eşref yolculuğa sırt üstü uzanarak devam edebilecekti. Bu önlem, ağırlığı bacağından alarak devenin sarsak hareketlerinin etkisini azaltmıştı. Böylece ilerlemeye devam ederlerken, Abdullah Eşref'in yarasından ve yaraya neden olan muharebeden söz açtı. Emir ona silahsız ve küçük bir gruba sahip olmasına rağmen neden teslim olmadığını sordu. Eşref bir askere yakışır şekilde yanıt verdi. Bunu kolaylıkla yapabileceğini, fakat bu durumda vazifesini yapmaktaki başarısızlığından dolayı "ciğerinin müebbeden kanayacağını" söyledi. Akabinde, hayret verici bir şekilde, Abdullah isyana katılması durumunda ordusunu Eşref'in

5 EK, *Turkish Battle*, 98–9.
6 EK, *Turkish Battle*, 100.

komutasına vermeyi teklif etti. Tahmin edilebileceği üzere, Eşref bu teklifi reddetti:

> Abdullah Bey, ben Müslümanım. Sizin harekâtınızı da kritik etmiyorum. Çünkü bu bana ait bir şey değildir. Fakat her şeyden evvel ben bir meslek sahibiyim ve askerim. Ben dün hasım namına silah attığım bir orduya bugün şu hâle düştüğümden dolayı, değil kumandanlık yapmak, hasım olarak geldim, hasım olarak gitmek istiyorum. Bunu lütfen biliniz ki hakkın sizde olmuş olduğunu bilsem bile yine sanatıma leke getirmemek için teklifinizi kabul etmem. Fakat bu vaziyet ile ben bu teklifinizden çok müteessir oldum.[7]

Abdullah utanıp özür diledi ve atını dörtnala sürdü. Eşref gelecek günlerde isyancılarla kader birliği yapmayı seçmiş Arap kökenli eski meslektaşlarının bir kısmıyla karşı karşıya gelecekti. Bunlar tatsız karşılaşmalar olacaktı.

Eşref'in bacağıyla ilgili tartışmalar sürüyordu. Bacağı gören herkes, kesilmesi gerektiğinde mutabık kaldı. Abdullah sonunda insafa geldi ve Eşref'e, Medine'deki askerî tabibe* yazması için izin verdi. Bu sırada, yerel tıbbi uygulamalar yapan bir Bedevi hekimi ortaya çıktı. Eşref'in Bedevileri aşağılayan bir tavırla genellikle "Osmanlı Oryantalizmi"ni yansıtıyor gibi görünen hatıratında, kendisinden imalı ve şüpheci bir şekilde bahsettiği bu Bedevi "hekim" isteksiz hastayı muayene etmeye çalıştı.[8] Lakin Eşref, Abdullah'a, "yeşil tırnakları ve elinde tuttuğu aslı faslı gayrı malum bir edviye ile" bu adama itimadı olmadığını söyleyerek bunu reddetti. Emir ısrar etmedi. Tam o sırada, Taif Emiri olan Şerif Şakir isimli bir başka kabile reisi geldi. Kendisi muharebe sırasında Eşref'in adamlarına karşı icra edilen süvari

---

7 EK, *Turkish Battle*, 102–3.

* Söz konusu doktor Rasih Bey'dir. (ç.n.)

8 Ussama Makdisi, "Ottoman Orientalism," *American Historical Review* 107:3 (2002), 768–96.

hücumuna komuta etmişti. Eşref'in yarasını inceleyen Şakir yarayı bizzat tedavi etmeyi önerdi ve eğer Eşref beş dakika içerisinde faydasını görmezse işlemi bırakmaya söz verdi. Ayrıca cerahatli yarayı kurcalamak şöyle dursun, ilaç kullanmayacağını ve ona elini bile sürmeyeceğini belirtti. Şaşıran, fakat açıkça meraklanan Eşref, Şakir'den izahat istedi. Şakir ona bacağını ısıyla tedavi edeceğini söyledi. Yerde 22 cm derinliğinde geniş bir çukur kazacak ve bu çukur, minyatür bir sauna, bir çöl saunası görevi yapacaktı. Bir ateş yakıp beş-on kadar taşı bu çukurda kızdıracaklardı. Yaranın ağzı bu çukurun üstüne getirilecek ve bacağının üstüne bir battaniye örtülecekti. Eşref'in battaniyeye sarılacak bacağının altından girecek bir el sıcak taşlara su dökecek ve yaralı uzva nüfuz edecek bir buhar ortaya çıkacaktı. Şakir bu teknikten birçok kez anında fayda gördükleri konusunda güvence veriyordu.

Eşref, bir nebze gönülsüz de olsa teklifi kabul etti. Belinden aşağısı soyulup çukurun üstüne yerleştirildi, Şerif Şakir operasyonu bizzat yönetiyordu. Beş dakika içerisinde, Eşref bacağının yumuşadığını ve kan dolaşımının başladığını hissetti. "Günlerden beri hasret kaldığım tatlı bir uyku üzerime çöktü." Ardından, işlemin topuğundan beline kadar bütün bacağının tedavi göreceği şekilde genişletilmesini istedi. Çukur gerektiği kadar genişletildi, sıcak taşlarla dolduruldu. Eşref yarım saat içerisinde acısının kalmadığını fark etti. Bacağı terliyor ve yarasından "hayret etmemenin kabil olmadığı sarı-mor cerahat" boşalıyordu. İşlemin ardından Eşref on dört saat süren deliksiz bir uykuya daldı.[9]

Uyandığında kendini günlerdir ilk kez acıkmış buldu. Bu mahallî tedavi sayesinde cerrahi müdahaleden kurtulmuştu ve iyileşiyordu. Bu, esaret durumuyla daha iyi başa çıkabileceğinin kuşkulu olduğu bir vaziyete yol açacaktı. Büyük ve küçük

9 EK, *Turkish Battle*, 105.

sorunları kolaylıkla görebiliyordu. Örneğin, serbest bıraktığı kölelerden bazıları Bedeviler tarafından ganimet olarak alınmıştı ve şimdi yeniden köleleştirilme tehlikesi altındaydılar. Sudan kökenli bu adamlar Medine'de sefer kuvveti toplarken kendisine katılmışlardı. Bu adamların altısından dördü, biri göğsünden ağır yaralanmış olmak üzere, muharebeden sağ çıkmıştı. Geriye kalan adamlarına göz kulak olmak düşüncesi Eşref'in zihnini kendi sorunlarından uzaklaştırdı ve maksat ve vazife anlayışını yeniden canlandırdı.

Birkaç başka hadise, muharebe hakkındaki konuşmalar ve Bedevilerle birkaç irtibatın ardından, kervan yoluna devam etti. Sonunda Eşref'in İngilizlere gönderilme vakti gelmişti. Abdullah İngilizlere Eşref'e iyi bakmaları için bir mektup yazdı ve Eşref'in Kahire'de kalacağı zaman zarfında iyi bir evde tutulması için gereken masrafları karşılamayı vaat etti. Ayrıca Kızıldeniz'deki Yenbu limanına kadar kendisine refakat edecek bir kervan ayarladı. Eşref orada İngilizlere teslim edilecekti. Kervan 28 Ocak 1917'de Yenbu'ya vardı. Fakat çok geçmeden planların değiştiğini öğrendiler. Şerif Hüseyin Yenbu'daki valisine Eşref'in önce Cidde'ye, ardından da Mekke'ye gönderilmesine dair haber göndermiş, Eşref'in kaçmak hususundaki şöhreti konusunda da valiyi uyarmış, fakat bu "önemli kişiye" iyi bakmalarını emretmişti.

Grup Yenbu'da bir İngiliz gemisine binip, güneydeki bir sahil kenti olan ve Şerif Hüseyin kuvvetlerinin karargâhı hâline gelen Rebiğ'e gitti. İngilizlerin Hicaz'daki temsilcisi Albay Cyril Wilson ve isyana katılmış olan Arap kökenli bazı eski Osmanlı subayları da oradaydı. Bu kişiler, Trablusgarp Savaşı'nda Derne'de Eşref'le birlikte çarpışan, fakat Irak'ın istikbaldeki Başbakanı Nuri el-Said olacak Nuri Bey ile eski Teşikat-ı Mahsusa subayı Aziz Ali el-Mısrî, yani gelecekte Mısır askeriyesinde önemli bir rol oynayacak olan bir Çerkesti.

Eşref'in gemisi Rebiğ'e yanaştığında, Albay Wilson ve Aziz Ali Bey, Eşref'i ziyaret etmek için güverteye çıktılar. Fakat Eşref'in

Aziz Ali'yle karşılaşması garip bir karşılaşma oldu. İki adam Libya'da İtalyanlara karşı birlikte savaşmış, ama şimdi kendilerini daha büyük bir savaşın zıt taraflarında bulmuşlardı. Aziz Ali, birçok Osmanlı subayının Balkan Savaşları'nda çarpışmak üzere bölgeden çekilmesinin ardından Libya'daki komutanlık görevini bırakıp gitmesi ve Osmanlı askerî fonlarını zimmetine geçirmesi nedeniyle divan-ı harbe verilmişti. Başlangıçta ölüme mahkûm edildiyse de, muhtemelen İstanbul'un bu popüler ve tecrübeli Arap subayından bir kahraman yaratmaktan korkması nedeniyle cezası hafifletilmişti.

Aziz Ali, Eşref'i görür görmez onu içtenlikle kucakladı ve geçmiş olsun dedi. Eşref irkilmişti: "Şimdi ben hayret ve teessürle acayip bir manzara karşısında kalmıştım. Dün bu Aziz Ali Bey bizim orduda memleketimizin müdafaasına memur, şimdi ise onun zıttı. Hayret, hayret!"[10] Eşref, Şerif Hüseyin isyanı saflarında "Paşalığa" ve "Harbiye Nazırlığına" terfi ettirilmiş olan Aziz Ali'yle kendini baş başa bulmuştu. Aziz Ali karşılaştıkları koşullardan yakındı; Eşref'in kendisini bir hain olarak görmesinden korktuğunu, aslında kendisinin Türk milleti için kan ağlamaya hâlâ hazır olduğunu söyledi. Eşref'in "Kuva-yı Milliye" dönemindeki taraf değişikliğini düşününce, eski meslektaşının Osmanlı subaylığından isyancı "Paşa"lığa geçişini böylesine sert bir şekilde yargılamış olduğunu görmek ilginçtir.

Akabinde, Şerif Hüseyin'den Eşref'in gemiyle Cidde'ye gönderileceğine ilişkin haber geldi. Bu hareketli limanda kıyıya çıkan Eşref, şehir eşrafından oluşan bir heyet ve askerî törenle, bir kahraman gibi karşılandı. Bir yemeğin, Hüseyin'den bizzat gelen bir çağrının ve yeni giysiler istemek için bulduğu bir şansın ardından, Eşref ve adamları Mekke'ye götürülmek üzere yola çıkarıldılar.[11] Eşref, İslam'ın doğduğu topraklara varacağı

10 EK, *Turkish Battle*, 127-8

11 EK, *Turkish Battle*, 130–1.

vakit çok daha kötü bir şekilde karşılanacağından habersizdi. Yolcuları şehrin dışında, aralarında Hüseyin'in yaveri olan Rauf el-Kubeysi'nin de bulunduğu bir grup bekliyordu. Rauf eski bir Osmanlı subayıydı ve Eşref'in aktardığına göre, "pintiliğiyle meşhur" olduğu Harbiye'de Eşref'in sınıf arkadaşı olmuştu. Şimdi, oldukça farklı koşullar altında karşılaşmışlardı. "Ben bu kirli mahlukun istikbalci olduğunu zannettim. Meğerse Şerif[in], kafasızlığını, şerefsizce olan muamelesini bana tatbike memur imiş."[12]

Küçümsenmeye ve herhangi bir saygısızlık belirtisine karşı hep hassas olan Eşref'in şimdi şikâyet etmeye değer bir sebebi vardı. Öncelikle kendisine muhafızlık etmesi için Kürt paralı askerlerin gönderilmesini itibarına hakaret kabul etti. "Bu üç buçuk cibilliyetsiz ücretli reziller"i aşağılayarak onları İran'da Osmanlı ordusuyla birlikte İngilizlere veya Ruslara karşı savaşan hemşehrileriyle kıyasladı. Ardından Eşref'i adamlarından ayırmaya çalıştılar, fakat Eşref'in gururla aktardığı gibi, adamları "Beyleri olmadan" bir yere gitmeyi reddettiler.

Daha da kötü muameleler kapıdaydı. Mekke'ye vardıkları vakit şehir boyunca yürütüldüler. Eşref geçmişte Mekke'ye götürülen bazı Osmanlı subaylarına yapılan aşağılayıcı muameleyi biliyordu. Bunlardan bazıları sadece birkaç gün önce gerçekleşmişti. Fakat kendisine Şerif Hüseyin adına verilmiş olan maşlahı üstünden çıkarması istendiğinde en kötüsünden korkmaya başladı. Şehir boyunca yürütülecekti, fakat Eşref'i gerçekten rahatsız eden şey, kendisi ve adamlarının Mekkeli kadın ve çocukların önünde aşağılanıyor olmalarıydı.

> Milletin şeref ve saadeti uğruna 15.000 kişiye karşı merdane döğüşerek bihakkın ifa-yı vazifeye muvaffak olan biz bir avuç biçareler için tasavvur ettiğimin milyonlarca fevkinde bir hakaret hazırlanıyordu ki, o da Şerif'in ikamet buyurduğu emaret

---

12 EK, *Turkish Battle*, 132–3.

> dairesinin üst katında ve karşıki pencerelerde ve güzer[g]âhımıza tesadüf eden evlerde birikmiş ve ahz-ı mevki ettirilmiş olan hanım, cariye ve çocuklar önünde biz geçirilerek bu suretle akılları sıra gurur-ı millî ve azamet-i m[u]lukâne-yi Şerif ilân etmek istiyordu. Nihayet bu insanlıktan uzak kalarak hiçbir vicdanın tahammül edemeyeceği bir kurun-ı ulâkarı üzerimize teveccüh eden hakaret nazarlarıyla muameleler arasında ezile büzüle geçtik. Benim fikrim, aklım, kalbim ağladığı gibi eminim ki insaniyet de ağlıyordu.[13]

Daha birçok onur kırıcı hareket, kendisini yatıştırmaya yönelik bazı teşebbüsler, Şerif Hüseyin'le iki görüşme ve bir yol kenarı pususu teşebbüsünün ardından Eşref, Cidde'ye geri götürüldü. 16 Şubat 1917'de şehre varan Eşref, Albay Watson isimli, "yüzü kadar muamelesi soğuk ve terbiyesi mefkut" bir kişinin önüne çıkarıldı.[14] Bu görüşme Eşref ile İngiliz askerî otoritesi arasında uzun ve sıklıkla hoş olmayan karşılaşmaların başlangıcı oldu. Watson, Eşref'i ayakta bekletti ve kim olduğunu, nereden geldiğini bilmiyormuş gibi davranıp, onu, izzet-i nefsine yakıştıramadığı soğuk bir tavırla sorguladı. Eşref kendisine gösterilen kabalık ve küstahlığın aynısıyla yanıt verdi. Böylelikle, Albay'ın ofisini terk etmeden önce, az da olsa, içindeki eski savaşçı ruhu sergilemeye muvaffak oldu.

İki gün sonra İngiliz muavin kruvazörü *Hardinge*'in güvertesine çıkarıldı. Daha önce Süveyş Kanalı'nda benzerlerini görmüş olduğu bu gemi, Cidde limanında demirliydi.[15] Birlik komutanının yine bir nobran tutumuna karşı hiddetli bir tepki daha veren Eşref, kabaca geminin kilerinde tutulan birkaç Osmanlı subayının yanına atıldı. Süngüsü takılı muhafızların dikkatli bakışları altında öfkeden köpürmekteydi. Kontrolünü kaybedip

---

13 EK, *Turkish Battle*, 135.

14 EK, *Turkish Battle*, 156.

15 http://www.naval-history.net/WW1Battle1502SuezCanal.htm, 4 Eylül 2014 tarihinde erişildi.

muhafızlara sövdü ve el kol hareketleri yaptı. Gemi mutfağının yakınındaki bir hücrede tecrit altına alındı; "fotoğraf makinesini kapan her İngiliz yanıma, sağ ve soluma geçerek resim alıyorlardı." Bir zamanlar fotoğrafçı olan Eşref şimdi hatıralık arayan İngilizlerin objesi hâline gelmişti. Düşmanlarının önüne bir ganimet gibi sunulmaya gayretkeş bir şekilde karşı koydu.

Gemi sonunda demir aldı ve tüm tutukluların HMS *Lama*'ya nakledilecekleri Rebiğ'e gitti. Silahlı bir gemiye dönüştürülmüş olan bu sivil yolcu gemisinde[16] Eşref küçük bir hücreye atıldıysa da Aziz Ali "Paşa"nın müdahalesiyle, sorun çıkarmaması ve kaçmaya çalışmaması karşılığında kendisine gemide serbestçe hareket etme imkânı tanındı. Böylelikle itibarının en azından kısmen iade edilmesiyle, gemi Süveyş'e doğru ilerlerken Eşref saatlerini Aziz Ali'yle konuşarak geçirdi. Karaya çıkarken kendisine bir muhafız verilme nezaketi gösterilen Eşref, aceleyle inşa edilmiş ve zayıf bir şekilde donatılmış sahra hastanesinde yaralarının bir hafta boyunca tedavi edileceği çöl kampına giden trene bindirildi. Ardından ise 2 Mart tarihinde ulaşacağı Kahire'ye gönderildi.

Kahire

Eşref'in Kahire'de geçirdiği zaman İngiliz bürokrasisiyle temaslarını yoğunlaştırdı. Bu karşılaşmalar kendisinin İngilizlere ve İngiliz imparatorluğuna duyduğu takdiri baltaladı. Kötü yemek, saygısızca tavırlar ve tuvalet mahremiyetinin ihlal edilmesinin de

16 http://www.naval-history.net/OWShips-WW1%E2%80%9309-HMS_Lama.htm, 4 Eylül 2014 tarihinde erişildi. Storrs, T. E. Lawrence ve Aziz Ali el-Mısrî aynı gemide yolculuk etmişlerdir. Michael Asher, Lawrence: *The Uncrowned King of Arabia* (London: Penguin Books, 1999), 168, 172.

dahil "skandal muameleler" bu konudaki düşüncelerini yeniden gözden geçirmesine yol açtı:[17]

> "Kanunun en doğru ve en muntazam hükmünü icra ettiğini zannettiğimiz İngilizlerin içinde öyle kanuna boks atıcı, tekme vurucu adamlara tesadüf ettim ki, bunların kanunculuklarının, insaniyetlerinin pek sıska ve adeta gösterişten ibaret olduğuna kanaat getirdim. Öyle kirli, öyle müteaffin ve çekilmesi gayr-ı kabil irinli muamelelere hedef oldum ki Allah için İngilizlere karşı olan muhabbetim nefretlere tahavvül etti."[18]

Eşref'in İngiliz askerî bürokrasisiyle sürtüşmeleri devam etti. Hayber'de esir düşmelerinden bu yana kendisi ve adamlarının gördükleri muameleden şikâyetini cüretkâr bir tavırla kayda geçirdi. Şimdi, imparatorluk sınırlarının dışında iyi bilinir hâle gelmiş olan 1915-16 Ermeni katliamları dönemindeki faaliyetleri hakkında sorgulanıyordu. Katliamlar sırasında nerede bulunduğu soruldu; Eşref, bunun kendisini sorgulayan şahsın değil, Osmanlıların iç işi olduğu yanıtını verdi. "Yalnız," diye ekledi, "Size şunu vicdanen söylemek isterim ki, ben müsellâh kuvvetlere karşı birahmane mukabele edenlerdenim, vakta ki silah dumanını, barut kokusunu keser, bütün şefkat ve mürüvvetimle insaniyetin hadimi bulunurum." Buna karşılık yetkili Eşref'e sadece kendisine verilen emirleri mi yerine getirdiğini sordu. Eşref, muhatabına, konuyu yanlış anladığını söyledi. "Yalnız size şunu söylemek isterim ki," diye ekledi ürpertici bir şekilde, "eğer hükûmetimiz Ermenileri katliam etmek emrini vermiş olsaydı, İstanbul'dan itibaren bütün Anadolu'da bir tek Ermeni bile kalmazdı."[19] Bunun ardından, ilerleyen yıllardaki

17 Eşref'in İngilizlerle karşılaşmasının karşılaştırmalı perspektiften bir analizi için bakınız, Selim Deringil, "Intellectual encounters with the west: The cases of Turkey and Japan," *New Perspectives on Turkey* 35 (2006), 65–83.

18 EK, *Turkish Battle*, 171–2.

19 EK, *Turkish Battle*, 180–1.

polemiklerde tekrar tekrar masaya konacak bir başka argüman sundu:

> "Niçin Zeytun'da bir hadise oluyor, Urfa'da bazı Ermeni vuruluyor, Van'da Ermeni kanı dökülüyor da Konya, İzmir, Bursa ve sairede neden bir hadise zuhura gelmiyor? Nerede Ermeninin silahı patladıysa orada Türklüğün mukabelesi görüldü."

İfadesini alan İngiliz, onu ayrıca arkadaşı ve meslektaşı Mümtaz ve kardeşi Selim Sami hakkında da konuşturmaya çalıştı. Görünüşe göre İngiliz istihbaratı, hatalı bir şekilde, Mümtaz'ın Mısır'da yaşayan bir kız kardeşi olduğuna inanıyordu; fakat ikisinin de Enver Paşa'nın özel kuvvetler ağındaki kilit isimler olmasından ötürü, bu ikili hakkında soru sorarken doğru iz üstündelerdi.

Tutsak Eşref daha fazla asabiyet belirtisi gösteriyor ve yaraları yüzünden zorlukla uyuyordu. Bir gece bir konser sesiyle uykusu bölündü. Özellikle gümbürdeyen davul kendisini çok rahatsız etmişti. Uyumaya çalışmayı bırakıp, "Artık hırs ile kalktım. Bütün kâinâta karşı kabadayıcasına bir küfür fırlattım." Kendisi gibi savaş neticesinde ıstırap çekmiş ve hâlâ da çekmekte olan kişiler ile, gamsız bir şekilde savaştan rahatı bozulmamış olanların durumları arasındaki tezat usandırıcıydı. "O keratalar ise geride zevk ve safada, konserlerde kim bilir hangi dilber bir işvebazın karşısında, zevk ve safa diye bu insaniyete lânet! Bu medeniyete lânet! Ne akıl, ne fikir, ne mantık? Ben de şimdi saldıracak yer arıyordum fakat dört duvar içerisinde kendimi at canbazhanesinde hayvanat kafesleri içerisinde bulunan biçare hayvanat nahıkalara teşbih ediyordum."[20] Eşref'in tutsak bir hayvan olduğu teması bilhassa duygusal bir noktaya temas ediyordu: "İsmi kadın lâkin kadınlık nezaketinden pek uzak bir tiyatro kızının biçare mahpusu aslan ve kaplanlara demir parmaklık

---

20 EK, *Turkish Battle*, 184.

içinde ve haricinde şaklattığı kırbaçlar gibi biz de birtakım acı şaklayan muamelâta duçar oluyor. Onlar orada zevkte bizler burada kalbi feryad ediyorduk." İntikam, düşüncelerinden uzak değildi: "Acaba çöl ve sahralarda bu kırbaç atan kızlar bu zavallı hayvanlara bir rast gelse, kaba söyleyeceğim, baldırlarını ıslatır mı ıslatmaz mı?" Hücresinde ileri geri volta atıyor ve ıstırabını azaltmak için hiç de alışık olmadığı biçimde peş peşe sigara içiyordu. Sonunda ailesini düşünerek, içinde bulunduğu talihsiz durumu yavaş yavaş unuttu.

İngiliz bürokrasisiyle yaşayacakları bitmemişti. Bunlardan bazılarını hakaretamiz buldu, bazılarını ise kendisinin hak ettiğini düşündüğü saygı ve "şövalyece muamelenin" sergilendiği nazik tutumlar olarak gördü. Malta'daki İngiliz esir kampına gönderileceğini öğrenmişti. Ancak daha sonra, açıklama yapılmamakla beraber naklinin gecikeceğini işitti. Bir keresinde sinir bozukluğu ve depresyondan mustarip olduğunu kabul etmiş; bir başkasında ise birden fazla defa intiharı düşündüğünü söylemiştir. Eşref diğer tutuklulardan ayrı olarak daha kötü muamele görüyor ve bu özel muamele gücüne gidiyordu.

Bu sıkıntılı dönemde gerçekleşen çok sayıdaki görüşmelerinden biri özellikle dikkat çekiciydi. Eşref, yıllar sonra Wyndham Deedes'le, yani savaştan önce İzmir civarında eşkıyalık yaptıkları zaman kendisini ve Sami'yi takip eden İngiliz subayıyla yüz yüze gelecekti. Deedes şimdi Kahire'de, Eşref'in gördüğü muameleye ilişkin şikâyetlerini araştırmak için gelen bir grup subayın arasında hücresine girmişti. Eşref başlangıçta onu tanımamıştı, fakat Deedes'in mükemmel Türkçesi,ve bir kurmay ve bir binbaşı olarak pozisyonu dikkatini çekmişti. Eşref, bir yanlış anlaşılmayı giderdikten sonra, Hicaz'daki Bedevilerin elinde bile İngilizlerinkinden daha şerefli bir muamele gördüğünden şikâyet etti. Neden diğer Osmanlı esirlerinden farklı bir muameleye uğradığını öğrenmek istedi. Eşref'in hâlâ tanıyamadığı Deedes tebessüm edip, "A Eşref Bey, sen onlarla bir misin?" dedi. Eşref

ne kastettiğini sordu ve Deedes bu soruya şöyle yanıt verdi: "Türkiye'de on Eşref Bey yok ya, bir tane olduğu için ona tabiî bizim de özel bir muamele yapmamız icap eder." Eşref, bu tarz konuşmaları anlamadığını söyleyerek yeniden izahat istedi, lakin tanınmış olması izzet-i nefsini hiç de rahatsız etmemişti şüphesiz. Deedes buna Eşref'in namını iyi bildiğini söyleyerek yanıt verdi. İrkilen Eşref, ne bildiğini sordu. Deedes, "İzmir vilâyetinde bahusus bizi az mı yordunuz? Hele biraderiniz Sami Bey'i de iyi tanırım. Sizin müesellah hükûmete karşı olan tuğyanlarınızı da pek iyi bilirim ve az çok sizinle muamele de yaptık." Eşref sordukça Deedes, karşı karşıya çarpışmış olabileceklerini de ilave etti. Eşref hayretler içerisindeydi. Mazide bir İngiliz subayıyla nasıl müsademe etmiş olabileceğini merak etti. Savunmaya geçen Eşref, uzun zaman önce gerçekleşen hadiselerden bahsetmek istemediğini ve 1908'den beri kanun çerçevesinde hareket ettiğini belirterek ilave etti: "Ona lazım gelen hizmeti ve feda-yı canı kendime bir vazife bilirim."

Deedes buna, Osmanlı jandarmalarıyla birlikte vazife gördüğünü ve Kânûn-ı Esâsî'nin yeniden yürürlüğe girmesinin ardından da vukuatlar yaşandığını hatırladığını söyleyerek karşılık verdi., Eşref'in Sarayköy bölgesinde hükûmetle çatıştığını ve Ödemiş'teki hadiselerden sorumlu olduğunu da bildiğini söyledi. Eşref, bunların Sami'nin icraatları olduğu ve aileler arasındaki kan davasından kaynaklandığı izahını yaptı. Sami, diye ilave etti, affedilmişti ve artık vatanına hizmet ediyordu. Eşref, Deedes'e saygı duymuş, hatta ondan hoşlandığını kabul etmişti. Deedes Kahire'de üç hafta daha kalabileceğini söyleyerek Eşref'in içine su serpti. Eşref tabi tutulduğu muamelede bazı iyileştirmeler istedi; örneğin biraz temiz hava alabilmesi için kapısının açık tutulmasına izin verilmesini ve muhafızların kendisine saygılı davranmasını talep etti. Deedes bunların yerine getirileceği sözünü verdi ve Eşref'in göndermek istediği bir mektup var ise bunun için de yardımcı olmaya gönüllü oldu. Eşref Deedes'e teşekkür etti ve İstanbul'daki Harbiye Nezâreti'ne, esir düştüğü

hususunda bir telgraf çekilmesini istedi. Deedes bu telgrafı hâlâ tarafsız olan Amerikalılar aracılığıyla göndermeyi kabul etti. Birbirlerinden arkadaşça ayrıldılar, hatta Deedes, Eşref'in hücresini daha konforlu hâle getirmeyi teklif etti. Eşref bu yeni ve nazik muameleden öylesine hoşnut olmuştu ki, günün birinde iyiliğinin karşılığını verebilmek ve İngiltere'ye bir armağan gönderebilmek için Deedes'in adresini istedi. Deedes'in adını gören Eşref sonunda onu tanımıştı. İngilizlere ilişkin görüşü böylelikle olumlu yönde değişmişti. Deedes'in vaatleri layığınca yerine getirildi ve Eşref, hâlâ bir tutsak olsa da, kendini daha iyi hissetti. Deedes'le karşılaşması hem gördüğü muamele hem de gönül rahatlığı açısından Eşref'te büyük bir değişikliğe neden olmuştu.

14 Nisan 1917'de o ve bir başka tutsak, yani Kahire'den uzaklaştırılıyor olduğuna inanmayı komik bir şekilde reddeden bir Mısırlı, süngüleri takılmış silahlı muhafızlar eşliğinde Kahire'deki tren istasyonuna getirilerek İskenderiye'ye giden trene bindirildiler. Ardından bir ambulans ile Mısır yolcu gemisi *Abbasia*'ya bindirilecekleri limana getirildiler. Güvertedeki Eşref, Alman denizaltılarının, yolcu gemisine refakat eden İngiliz destroyerlerinin oluşturduğu kordonu aşıp gemiyi bir torpidoyla vurmaları ihtimaline karşın yolculara can yelekleri giydirilmesini keyifle izledi. Kendisinden beklenileceği üzere, eğer gemi saldırıya uğrarsa bunun için yeterince zamanı olacağını söyleyerek, can yeleğini şişirmek bir yana, onu giymesi yönündeki talimatları bile yerine getirmedi.. U-botların teşkil ettiği tehdit yeterince gerçekti, fakat bir iki alarm ve yolculuğun son aşamasındaki bir bahri refakat ile gemi 18 Nisan tarihinde Malta'ya ulaştı.

İmparatorluğun ara istasyonu: Malta

Osmanlı İmparatorluğu Malta'yı 1565 yılında kuşatma altına aldıysa da bu adayı ele geçirmeyi asla başaramamıştı. Mısır'a intikal ederken adayı ele geçiren Napolyon kuvvetlerinin, Amiral Nelson'ın ablukası karşısında teslim olmaya zorlandıkları

1800'den beri Malta İngilizlerin elindeydi. Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla bu adanın ve özellikle de ev sahipliği yaptığı liman ve tersanelerin önemi Britanya için artmıştı. Ada zaman içerisinde imparatorluğun Akdeniz filosunun karargâhı hâline geldi. Süveyş Kanalı güzergâhından yolculuk eden hem sivil hem de askerî gemiler yakıt ikmali için sık sık Malta'ya uğruyordu. Birinci Dünya Savaşı sırasında Malta, barındırdığı askerî hastane nedeniyle İngilizler tarafından "Akdeniz'in hemşiresi" adıyla anılır oldu. Adanın stratejik önemi, valiliği için tercih edilen kişilerin kimliğinde kendisini göstermekteydi. Malta valiliği görevini neredeyse tüm savaş boyunca üstlenen kişi Paul Methuen'di.

Methuen veya diğer unvanlarıyla 3. Methuen Baronu, GCB, GCMB, GCVO, DL Feldmareşal Paul Sanford Methuen, Britanya İmparatorluğu'nun vücut bulmuş hâliydi. Bıyığı ve dik duruşuyla, savaş dönemindeki ünlü askere alım posterindeki Lord Kitchener'la rekabet edebilirdi. Bir Eton mezunu olarak İngiliz ordusunda hızla yükseldi ve daha sonra Gana hâline gelecek Ashanti'de gerçekleşen Üçüncü İngiliz-Ashanti savaşında vazife yaptı. Ardından askerî ataşe olarak İrlanda ve Berlin'de görev aldı. İngilizlerin 1882 senesindeki Arabî Paşa Ayaklanması'nı bastırmalarında bir dönüm noktası teşkil eden Tel el-Kebir Muharebesi ve Mısır'ın nihai kolonizasyonu sırasında Mısır'daydı. Atının, üzerine devrilmesi sonucu esir edildiği Boer Savaşları sırasında bir tümene komuta etti. 1911'de feldmareşalliğe terfi etti ve Birinci Dünya Savaşı'nda Batı Cephesi'nde çarpışacak kuvvetlerin eğitiminde yer aldı. 1915'te, 70 yaşında ve emekli olmuşken, kendisine teklif edilen Malta valiliği ve başkomutanlığı görevlerini kabul etti. Savaşın sonuna gelindiğinde İngilizlerin adadaki faaliyetlerini, hastane kapasitesinin artırılmasına öncelik vererek dönüştürmüş olacaktı.[21] Eşref artık Methuen'in mülküne girmişti.

---

21 Stephen M. Miller, Lord Methuen and the British Army: *Failure and Redemption in South Africa* (London: Frank Cass, 1999), 249.

Adanın rıhtımına varan Eşref, götürüldüğü yerde başka Osmanlı esiri olup olmadığını sordu. Olduğunu öğrenmek onu memnun etti. Fakat götürülmekte olduğu heybetli kaleyi görünce bundna pek de memnun kalmadı. Yukarı bakınca, Valetta'dan Grand Terminali boyunca Cottonera tepesine hükmeden geniş bir kompleks görmüştü. Bu savunma kompleksi, Verdala Kışlası ile St. Clement tahkimatının surlarını, yani kısmen on yedinci yüzyıldan kalan, fakat 1880'li yıllarda İngilizler tarafından modernize edilen devasa tahkimatları birleştiriyordu. İngilizler adayı ilk kez Boer Savaşları sırasında, ele geçirdikleri harp esirlerini enterne etmek adına meşhur toplama kampını icat ettikleri vakit kullanmışlardı. Bu uygulama, Birinci Dünya Savaşı sırasında Alman, Avusturyalı, İtalyan, Mısırlı ve Osmanlı tutsaklarının devasa bir kampa yerleştirilmesiyle yeniden diriltildi. Bu büyük tahkimat kompleksi, yüksek düzeyde gizlilik taşıyan bir harp esiri operasyonuna da neden olmuştu. Bazı Alman tutsakların gözetleme yapmaya müsait olan yerlerden İngiliz donanmasının hareketlerini kaydettikleri ve bunları açıklanamayan bir şekilde Almanya'ya aktardıkları fark edilince, kaledeki ok yarıkları* bile kısa zaman önce üzerlerine tahta çakılarak kapatılmıştı. Tahkimatın ürkütücü görüntüsü Eşref'e onu bekleyen mahpusluğu sezdirmişti. Eğer bunun üç yıl süreceğini bilseydi, daha da fazla sıkıntı duyardı.

Yine de Malta'daki esir hayatı, subaylar için sıradan askerlere kıyasla daha iyiydi. Sıradan askerler ekseriyetle sıra sıra dizilmiş çadırlarda tutuluyorlardı. Bir gözlemciye göre, bu çadırlar iyi havada katlanılabilir olsa da (gerçi yakıcı yaz güneşinde içleri çok sıcak olmalıydı), kopacak gibi oldukları fırtınalar sırasında feci oluyorlardı. Yağmurlu zamanlarda çadırların i genellikle

---

* Gözetleme yapmak veyahut düşmana ok fırlatmak maksadıyla kale duvarlarına açılan dikey yarıklar. (ç.n.)

bileklere kadar suyla doluyordu.[22] Oysa subaylar çok daha iyi koşullarda yaşamaktaydı. Eşref'in de içlerinde bulunduğu daha önemli subaylar ise Verdala Kışlası'na yerleştirilmişti.

Eşref'in tutsak arkadaşları çok ilginç ve çeşitli karakterlerden müteşekkildi. Asker ve sivillerden, yaşlı ve gençlerden (Osmanlı esirlerinden biri sadece 12 yaşındaydı[23]) oluşan esirler, neredeyse sersemletici bir çeşitlilikteki mesleki, dinî ve sınıfsal geçmişe sahipti. Onları bir araya getiren şey savaş olmuştu. İçlerinde Almanlar, Avusturyalılar, İsviçreliler, Macarlar, İtalyanlar, Bulgarlar ve Osmanlılar vardı. Osmanlı kökenli olanlar ise Türklerden, Yunanlardan, Ermenilerden, Çerkeslerden ve Araplardan müteşekkil olmak üzere birçok farklı etnik kökene mensuptu. Ülkelerindeki kuvvetli İngiliz askerî varlığıyla kamçılanan güçlü ulusal hareketler nedeniyle Mısırlıların sayısı da yüksekti.

Malta'daki esirler çok dilli bir gruptu: İçlerinde İtalyan bir sanatçıyla vakit geçiren bir Alman prensi, Triesteli bir besteci, Güney Tirollü bir fotoğrafçı, bir gemi operatörü, Alman bir kimyacı, aralarında Saad Zaglul da bulunan ve ekseriyetle Mısırlılardan oluşan[24] birkaç Arap milliyetçisi vardı. İlaveten, Osmanlı hanedanına mensup bir kişi ile İTC mensubu olan ve daha sonra Türkiye Cumhuriyeti milletvekilliğine seçilen Eyüp

---

22 https://www.timesofmalta.com/articles/view/20140817/life-features/The-Salter-album-from-World-War-I.532336, 5 Eylül 2014 tarihinde erişildi.

23 EK, 154 No'lu resim.

24 İngilizler aynı tarihlerde Maltalı milliyetçileri Mısır'da, genellikle İskenderiye yakınlarındaki Sidi Bishr kampında hapis tutuyorlardı.

Sabri Akgöl[25] gibi çeşitli kademelerden[26] Osmanlılar da mevcuttu. Gruptaki Alman subaylar daha ünlüydü. Hohenzollern Prensi Franz Josef ve Eşref'ten sonra, 1918'de Malta'ya getirilen, Alman donanmasının "kurt sürüsü" taktiğini Malta'dayken tasarlayan ve İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru kısa bir süreliğine Hitler'in yerine geçen Karl Dönitz ile nihayetinde Endonezya sahillerinde yakalanmadan evvel birçok Müttefik gemisini torpidolayan efsanevi Alman *Emden* kruvazörünün komutanı Karl Friedrich Max von Müller de oradaydı.[27] Ayrıca Doğu Afrika'dan getirilen bir Alman esir grubu da mevcuttu. Eşref'in Almanlarla ne kadar yakın olduğunu bilmek güçtür, fakat Kayzer'in birinci dereceden kuzeni olan Prens'i resmettiği suluboya portre bugün Eşref'in mirasçılarının elindedir.

Kamptaki yaşam

Mecburi eylemsizlik ve tecrit hâline rağmen, Malta'daki esaret yaşantısı birçok açıdan oldukça konforlu ve hatta, en azından subaylar için rahattı. Koşullar hakkındaki raporlar, kendilerini kaleme alan kaynaklara göre büyük ölçüde değişiklik göstermektedir. Alman prensi koşulları genellikle "katlanılabilir"[28] bulurken,

---

25 Eyüp Sabri, 1908 Devrimi'nde Hürriyet Kahramanları'ndan biri olarak Enver ve Niyazi'yle birlikte oynadığı rolden ötürü özel bir vaka teşkil ediyordu. Kendisi, görünüşe göre İstanbul'un salıverilmesini sağlamak için araya girdiği tek Osmanlı tutsağıydı ki, bu girişim İngiliz savaş kabinesi tarafından tartışılmıştı. IWM, Korgeneral Sir Herbert Belfield Vesikaları. Belfield, 1914-20 seneleri arasında İngilizlerin Savaş Esirleri Masası Başkanıydı.

26 İngiliz ve Fransızlar savaşın ardından İstanbul'u işgal ettiklerinde, yazar ve siyasetçi Ziya Gökalp gibi birçok siyasi tutsak, çarpışmalar sırasında ele geçirilenlerle birlikte Malta'ya gönderildi.

27 *Emden* kruvazörünün sıradışı hikâyesi ve İngilizlerin bu kruvazörünün Güney ve Güneydoğu Asya boyunca yaptığı akınları durdurmaya yönelik hummalı teşebbüsleri için bakınız: Strachan, 466 ve devamı., 479-80.

28 Franz Joseph Prince of Hohenzollern, *Emden: My Experiences in S.M.S. Emden* (London: Herbert Jenkins, 1928), 267.

İsveç konsolosluğu tarafından Osmanlı hükûmeti için hazırlanan bir rapor, Eşref'in de aralarında bulunduğu dönemde "Türk" esirlerine sunulan koşullara ilişkin daha olumlu bir görüş sunar. Adada 300'ün biraz üstünde Osmanlı harp esiri bulunuyordu. Bunların çoğu sivildi. İçlerinden sadece 42 tanesi subaydı. Bunların çoğu kışlada tutuluyorken, neredeyse üçte biri ise çadırda kalıyordu. Ya kendilerine "gezinmeleri ve spor yapmaları için bolca alan" veriliyor, duvarların dışında kıyı gezintileri yapmalarına müsaade ediliyor ya da hep birlikte çadırlarına tıkılıyorlardı. Yazın yüzmek için denize götürülüyorlardı.[29] Kaldıkları yerler rahat addediliyordu, her adama –kadın esir yoktu–atkılından iki döşekle bir demir yatak, yastık, çarşaf, battaniye, bir lavabo ve sandalye verilmekteydi. Tutsakların okumak, yazmak ve oyun oynamak için dinlenme odaları bulunuyordu. Ayrıca kendisi de enterne edilmiş olan Malta'daki Osmanlı konsolosluğu imamının görev yaptığı bir camileri de mevcuttu.

Esirlerin şikâyetlerine karşılık, savaş sürecindeki koşullar belirgin şekilde iyileştirilmiştir. Kampa 1914 senesinin sonlarında getirilen Prens Franz Joseph koşullar hakkında sert şikâyetlerde bulunmuştu. O vakit mahkûmların egzersiz yapmak için pek az alanı mevcuttu, posta fena hâlde gecikiyordu ve helâların durumu "skandaldı."[30] Yetkililere, esirlerin uğradıkları haksızlıkların listelendiği bir manifesto sunuldu ve bunun neticesinde vaziyet ıslah edildi. Örneğin, "bahçelere, kulübelere ve yeşilliklere" alan açmak için tahkimatlardan biri yıkıldı. Göreceğimiz üzere, Eşref hapishane hayatının bu yeni koşullarından faydalandı ve

29 BOA HR.SYS 2204/70. Rapor 10 Ocak 1918 tarihlidir, başka bir deyişle, Eşref'in Malta'ya varışından dokuz ay sonra kaleme alınmıştır. Raporun yazarı, kaldıkları yerleri inceleyebilmek için bütün tutuklularla tek tek görüşmesine izin verildiğini iddia eder. Fakat Hohenzollern Prensi, yerel bir Maltalı olan bu adamın İngilizlere borçlu olduğunu ve yazdıklarının "çok yetersiz olduğunu" söylemektedir. Hohenzollern, *Emden,* 278.

30 Hohenzollern, *Emden*, 273.

St. Clement kampının yeni oluşturulan yeşil alanlarındaki bir kulübenin idaresi kendisine verildi.

Kamp düzenindeki ilginç kurallardan birisi de işçilikle ilgiliydi. Raporda, "Hizmetçiler, garsonlar, aşçılar vb. alt sınıf mahkûmlardan oluşur ve maaşları, mutabakatla, işverenler tarafından ödenir," deniyordu. "İşverenler" üst sınıf mahkûmlardı. Bu ayrım ve işçi-işveren ilişkisi, göreceğimiz üzere bazıları Eşref'i de ilgilendiren birçok soruna zemin hazırlamıştır. Fakat Eşref şüphesiz bu sistemden istifade etmişti ve Malta'da geçirdiği zaman boyunca en azından bir hizmetçisi olmuştu. Bunun dışında koşullar oldukça uygundu. Mahkûmların ağır iş yapmaları beklenmiyor, sadece yaşadıkları alanı temiz ve düzenli tutmaları isteniyordu. Konsolos hijyen tertibatını "kusursuz", sağlık hizmetlerini "fevkalade" ve ücretsiz buldu. Hem gündüz hem de gece sıhhiye personeli mevcuttu.

Her ne kadar Almanlar daha önceden şikâyette bulunmuşlarsa da, giyecek temin ediliyordu ve istihkak boldu. Tutsaklar, sofralarında hepsi "en iyi kaliteden" şeker, pirinç, çay, tuz, karabiber, reçel, peynir, süt, et, ekmek, taze sebzeler, mercimek ve fasulye bulmayı umabilirlerdi. Bira, şarap ve alkollü içeceklere de ulaşmak mümkündü. Ayrıca kamp dükkânlarından ilave yiyecek alabilirlerdi. Dükkânlardan elde edilen gelirlerin yüzde 10'u para harcamaları, örneğin bira (günde yaklaşık bir litre kadar) veya tütün satın almaları için mahkûmlara iade edilmekteydi. Suiistimal edilmediği sürece şarap ve alkollü içecekler de alabiliyorlardı.

Eşref için her daim önemli bir husus olan dış dünyaya erişim, savaş esirleri için oluşturulan posta sistemiyle mümkün oluyordu. Bir de özel kırtasiye mevcuttu, tabii ki tutsaklar yazdıklarının askerî sansürcü ekibi tarafından denetleneceğini biliyorlardı. Gönderiler sınırlandırılmıştı, her hafta 200 kelimelik iki mektup veya altı kartpostal gönderilebiliyordu. Fakat gelen postalar için herhangi bir sınır yoktu. Kendilerine posta yoluyla gazete

gönderilmesine izin verilmiyor, ancak kamp yetkililerinin temin ettiği gazeteleri okuyabiliyorlardı. Kamp kütüphanesinde Fransızca, İtalyanca kitaplar mevcut olsa da, Arapça veya Türkçe kitap bulunmuyordu. Mahkûmlara deniz ötesinden giyecek ve yiyecek gönderilmesine müsaade edilmekteydi. Konsolos önemli ölçüde olumlu olan raporunu, "ehemmiyet arz etmeyen" bazı şikâyetler dışında mahkûmların kampta gördükleri muameleden memnun olduklarını belirterek sonlandırmıştı.[31]

Kamp yaşantısına ilişkin diğer görüşler değişmekteydi. Hohenzollern Prensi, mahkûmlara deniz ötesinden gönderilen paraların dağıtımıyla sorumlu olan bazı İngiliz subayları sert bir şekilde eleştirmiş, onları had safhada komisyonlar almak ve döviz kuru üzerinden dalavere çevirmekle suçlamıştı. Ayrıca Maltalı muhafızların tutuklulardan rüşvet almasını da ayıplamış, [32] sansür nedeniyle postalarda yaşanan gecikmeleri usandırıcı bulmuştu. Oysa sadece kız kardeşine, Portekiz Kraliçesi'ne yazmak istemişti. Göreceğimiz üzere, Eşref ve Pervin de mektuplarındaki uzun gecikmeler nedeniyle sürtüşme yaşayacaklardı. Diğer görüşler ise daha olumluydu. Bir Arap mahkûm, "Talihsiz yaşantımdaki en güzel günler tutsaklık günlerimdi. Her türden insanla karşılaşıyorsunuz, fakat İngilizler insanlara nasıl muamele edileceğini biliyorlar," diyordu. Daha kuşkucu bir tutumu olan İstanbullu bir Rum ise bu vesileyle muhtemelen İngiliz hayranlığını dışa vurmaktaydı: "Paradoks: Esir tutulmak ve sizi esir tutanlara muhabbet duymak."[33]

31 BOA HR.SYS 2204/70.

32 http://www.timesofmalta.com/articles/view/20140817/life-features/The-Salter-album-from-World-War-I.532336, 5 Eylül 2014 tarihinde ulaşıldı.

33 http://www.timesofmalta.com/articles/view/20140817/life-features/The-Salter-album-from-World-War-I.532336, 5 Eylül 2014 tarihinde ulaşıldı

Gördükleri muamele hakkında ne düşünmüş olurlarsa olsunlar, mahkûmların esaret dönemlerinde kuvvetli bağlar kurmayı başardıkları açıktır. Bir Gestetner baskı makinesini kullanabiliyor ve *Camp Nachrichten* isimli, büyük ölçüde hiciv ağırlıklı bir kamp gazetesi basıyorlardı. Ayrıca tiyatro geceleri ve müzikli eğlenceler için birlikte çalışan gruplar oluşturmuşlardı – *Emden* kruvazörünün tayfası bu faaliyetlerde özellikle öne çıkıyordu. Belki de saflarında birkaç fotoğrafçı ve sanatçı bulunmasından dolayı, mahkûmlar Malta'daki günlerinin anısını yaşatmak için kitaplar hazırladılar.[34] Eşref'in koleksiyonu, esaret sırasında oluşturdukları grupların ve günlerini paylaştıkları birçok şahsın fotoğrafını içermektedir. Bu fotoğraflar, birlikte geçirdikleri zamanı yâd etmek adına çekilmişti.[35] Bütün bunlardan, tutsakların hem bireysel hem de kolektif olarak içinde bulundukları kötü durumu ellerinden gelen en iyi şekilde geçirmeye karardikleri izlenimi alınmaktadır. Kamp yaşantısına etraflıca bakılınca, özellikle de koşullar iyileştirildikten sonra, buradaki yaşantının kampta tutulanların çoğu adına genel olarak sefil bir tecrübe olmadığı açıktı. Hindistan'ın Ahmednagar vilayetindeki İngiliz esir kampında bulunanların aksine, Malta'daki tutsaklar farelerden ya da hıyarcıklı vebadan mustarip değillerdi. Şüphesiz, Malta'da bulunanlar bir gulagda veya Guantanamo Körfezi'nde değillerdi.

---

34 İmparatorluk Savaş Müzesi (IWM – Imperial War Museum) Koleksiyonları, "Autograph Book by POWs at Malta, First World War, presented to Captain George Henry Salter" (Belgeler 3004).

35 Bu fotoğraflardan kırmızı deri çerçeve içerisinde Eşref'e verilen bir tanesinde, ekseriyeti fes giyen ve grup fotoğrafı için üç sıra halinde dizilmiş 37 Osmanlı vatandaşı görülmektedir. Eşref'in fotoğrafa düştüğü not, fotoğraftakilerin Hicaz ve diğer bölgelerde ele geçirildiklerine, Malta'ya gönderildiklerine ve on kamptan birine yerleştirildiğine işaret eder. EK2, 12 No'lu tarama. Diğer fotoğraflarda ise üniformalı Alman denizcilerden oluşan bir müzik grubu ile büyük bir grup Müslüman esir, İyi Bayramlar dileyen bir kartpostal için poz verirken görülür. EK, 127 No'lu Fotoğraf.

Eşref'in Malta'daki odası. (Kaynak: EK vesikaları)

Eşref'in kamp düzeninde nasıl bir rol oynadığı bütünüyle açık değildir, fakat görünüşe göre kısa zamanda Osmanlı mahkûmlarının lideri olarak öne çıkmıştır. Bu, diğerleri arasında bazı hoşnutsuzluklara yol açmış olabilir. Eşref şüphesiz daha iyi muamele gören esirler arasındaydı.[36] Fotoğraflar onu tenis giysisine benzeyen kıyafetler ve elinde bir gazeteyle yayılmış olarak gösterir. Bir fotoğrafta ise kaybolan Osmanlı kıyafetlerinin yerine verilen İngiliz askerî üniformasıyla görünmektedir. Verdala Kışlası'ndaki odası yere serilen bir halı ve üstü Osmanlı hilal ve

36 Eşref'in Malta'da bulunduğu zamana ilişkin kaynaklar fotoğraflardan, ailesine yazdığı ve ailesinden gelen mektuplardan ve yitirilmiş hatıratı için daktiloyla yazılmış bazı taslaklardan oluşmaktadır.

yıldızıyla süslenmiş ahşap bir panelden sarkan bol bir cibinliğin etrafını sardığı bir yatakla donatılmıştı. Bu, raporda belirtilen standart metal bazalı yataktan daha teferruatlı bir oda düzeniydi. Odasında ayrıca bitkilerin ve bir akvaryumun bulunduğu bir balkon vardı ve burada kuşları izliyor ve besliyordu.

Sabah yataktan kalktığında, Eşref'in vakit geçirmek bir hayli seçeneği bulunuyordu. Bunlardan birçoğu keyifli şeylerdi. Genellikle "*köşk*"ü olarak bahsettiği, kısa zaman önce ıslah edilmiş olan St. Clement kampındaki tek katlı kulübeye veya çardağa gidiyordu. Ağaçların arasına kurulmuş bu basit fakat rahat yapı bütün modern kolaylıklara, hatta bir banyoya bile sahipti. Bu yapı, Eşref'in hizmetçisinin ön planda olduğu bir fotoğrafta, bitkilerle çevrilmiş ve asmalarla sarılmış şekilde görünmektedir.[37] "Vakit geçirip dinlenmek ve arkadaşlarımla konuşmak için her gün saat 09:00'da oraya giderdim."

Bazı zamanlar Mevlana Mahmud Hüseynî isimli bir din adamıyla sohbet ediyordu. Bu dinî ve siyasi tartışmalar aklını ahvalden uzak tutmaktaydı. Diğer zamanlarda ise o ve arkadaşları gramofon çalıyorlar ve Eşref ya müzik yapıyor ya marangozlukla uğraşıyor ya da resim çiziyordu. Eşref, Malta'da bulduğu zamanı hatıraları üstünde çalışmak ve resim yapmayı öğrenmekle geçirdi. Öğretmeni muhtemelen post-Scapigliatura akımına mensup, Litta veya Ditta Dellastora isimli biriydi.[38] Eşref'e hem suluboya hem de yağlıboya resim tekniğini öğretti; ikilinin Malta'daki günlerinde birlikte resim yaparken ve sohbet ederken çekilmiş fotoğrafları mevcuttur. Hayber muharebesini konu alan büyük

37 EK 131 No'lu resim.

38 Eşref bu kişiden "ünlü ressam" Sinyor Ditta olarak bahsetmektedir. Fakat söz konusu kişinin imzasını "Litta" olarak okumak da mümkündür. http://www.timesofmalta.com/articles/view/20140817/life-features/The-Salter-album-from-World-War-I.532336, 5 Eylül 2014 tarihinde erişildi. Söz konusu ressamın resimlerini takma bir isim kullanarak yapıp yapmadığı bilinmemektedir. Şahsen kendisinin gerçek kimliğini tespit etmeye muvaffak olamadım.

bir yağlıboya resim de dâhil olmak üzere, öğretmeninin elinden çıkan bazı eserler günümüzde Eşref'in ailesindedir.

Hapishane hikâyeleri

Dünyanın dört bir yanındaki esirler gibi, Eşref de Malta'daki esaret günlerinde bir hayli kalem oynatmıştı. O dönemden geriye kalan hatıralarının birçok kısmı oldukça uzun, detaylı ve zaman zaman neredeyse konudan konuya atlanan hikâyeler barındırıyordu. Bunlarda belirtilen faaliyetler ve yazıldıkları biçim, zamanının bol olduğunu göstermekteydi. Dolayısıyla hatıralarının bu kısımları, Eşref'in önceki, özellikle de cephedeyken kullandığı kısa, telgrafımsı tarzla doğrudan bir tezat hâlindedir. Birkaç istisna dışında bu hikâyeler Eşref'i olumlu bir yüzle sunar. Bunları yazarken kendi statüsü, gücü, belagati veya bilgeliğine ilişkin kaygısı yine baskındı.

Hikâyelerden biri kendisinin fiziksel gücüyle ilgilidir. Eşref, sağlığı düzeldikçe kendisini spora vermişti. Kavgacı kişiliğine uygun düşecek eğlencelerden biri de bokstu. Gücünü geri kazanmasıyla birlikte kendini idmanlara verdi. Günün birinde, esir arkadaşlarından Eczacı Kâzım onu ziyarete geldi. Kâzım Kahire'de yıllar boyunca mesleğini yapmış, fakat savaş patlayınca, bir İttihatçı ve Osmanlı ajanı olarak görüldüğünden Malta'ya gönderilmişti. Kâzım geldiği vakit Eşref antrenman yapıyordu. Eşref'in boks eldivenleri ilgisini çekti.[39] Kabarık eldivenlerin puf böreği gibi olduğunu düşünmüştü. Öylesine şişkindiler ki güçlü bir darbe vuramazlardı. Eşref yanıldığını, eldivenlerin güçlü bir darbe vurmaya engel olmadığını söyledi. Bunun üzerine Kâzım Eşref'ten kendisine yumruk atmasını istedi. Eşref, canının yanacağını söyleyerek önce bunu reddetti. Nihayetinde, vurabileceği en yumuşak darbeyi indirdi. Kâzım, daha sert ve daha hızlı vurmasını istedi. Eşref bunu da yerine getirdi. Sonunda, Kâzım

39 EK, 5-7 No'lu resimler.

vurabileceği en sert darbeyi indirmesini istedi. Eşref bu kez Kâzım'ın omzunun etli kısmına bütün gücüyle vurdu. Zavallı adam, darbenin etkisiyle, kolunu tutup tökezleyerek yatağa devrildi. Eşref derhal yanına koştu. Bir yerinin kırılıp kırılmadığını merak ediyorlardı. Alman tutsaklar koşarak gelip ambulans isteyip istemediklerini sordu. Kâzım başını hayır anlamında salladı. Alman bir eczacı Kâzım'ın kolunu inceleyip kırık olmadığını teyit etti. Kâzım her şeyin kendi suçu olduğunu açıkladı ve puf böreği gibi olmasını beklerken balyoz gibi bir darbe yediğini söyledi. Bu olaydan unutulmaz bir hatıra olarak bahseden Eşref, attığı yumruğun kuvvetinden şüphesiz gurur duyuyordu ve hadisenin kalıcı bir zarar bırakmadan sonlanmasından dolayı rahatlamıştı.

Lakin kamp yaşantısının bütün yönleri bu kadar şen şakrak değildi. Zaman zaman tutsaklar arasında gerçek kavgalar da baş gösteriyordu. Eşref, cinayetle sona eren ürpertici bir kavga aktarmıştır.[40] Dediğine göre bu hadise bütün Osmanlı esirlerine utanç vermişti.

Bir başka hadise ise Osmanlı İmparatorluğu'ndaki etnik gerilimlerin bir tezahürü olmuştu. Söz konusu hadise Eşref'in adadaki ilk zamanlarında meydana geldi. Eşref, Yanko isimli Alaşehirli bir Rum ile kaynaşıp arkadaş olmuştu. Yanko kalp kriziyle aniden hayatını kaybedince, Eşref onun cenaze işlerine yardımcı oldu. Bedeninin tahnit edilmesiyle ilgilendi, tabut için gereken ödemeyi yaptı[41] ve Müslüman esirlerden oluşan yaklaşık on kişilik bir grubun başında cenazeye iştirak etti. Cenazeye, yaklaşık otuz kişilik bir gruptan oluşan Rum tutuklular ve Malta'daki yerel Rum cemaatinin üyeleri de katılmıştı. Papaz, Malta'daki Rum cemaatine mensuptu. Eşref Rumlar arasında, Osmanlı hükûmetine bağlı olanlar ile Venizelosçu milliyetçi cepheye meyilli ve dolayısıyla İngiliz yanlısı olanları ayıran gerginlikler

40 EK, 19-21 No'lu resimler.
41 EK, "Malta hatırası"; EK2, 7 No'lu resim.

olduğundan bahsetmiştir. İngilizler cenazeye katılmalarına izin verilen mahkûmların yerel Rum nüfusla irtibat kurmaması için katı emirler vermişti, bu kısıtlama ise papazı öfkelendirmişti.

Cenaze sırasında dualar okunurken bazı Rum tutuklular kıkırdamaya ve derken gülmeye başladılar. Eşref şaşırıp kalmıştı. Yanında duran Giritli adama dönüp neyin bu kadar komik olduğunu sordu. Adam bilseydi kendisinin de güleceğini, fakat vaziyetin, papazın ilahi söylerken kullandığı liturjik Rumcaya bazı tutukluların ayak uyduramamış olmasından kaynaklanabileceğini söyledi. Az sonra Eşref de ne olup bittiğini anlayarak kıkırdamaya başlamıştı. İzmir'de geçirdiği zaman zarfında, tutukluların ilahiyi papazla iletişime geçmek için kullandıklarını anlayabilecek kadar Rumca öğrenmişti. Rum esirler, ilahinin tekdüze ritminde sözleri, "Biizzziiiiii çadırrrrlaraaaaaaa tıktıııılaaaaarr," diye değiştirip, papazdan kendileri adına Osmanlı hükûmetiyle iletişime geçmesini istiyorlardı. Papaz tütsünün dumanlarını yas sahiplerine doğru götürmek için buhurdanlığını sallarken, ilahiyi "Tanrııı'nııın izniyleeeeeeee, meraaaaak etmeeeeeyinnnnnnn," şeklinde söyleyerek, onlara nazikçe yanıt verdi. Böylelikle onlara ilk fırsatta hükûmete yazacağını işaret etmişti. Kıkırdamalar devam ettiyse de cenaze sahipleri mezarlıktan gözlerinde yaşlarla ayrıldılar.

Eşref ertesi gün kamp komutanının makamına çağrıldı, kendisine cenazede ne olduğu soruldu. Cenazede bulunanlardan birisi ilahi aracılığıyla kurulan diyaloğu ihbar etmiş ve komutan Eşref'ten, tarafsız bir gözlemci olarak orada neyin vuku bulduğuna ilişkin fikrini sormak istemişti. İlginçtir ki Eşref komutana pek az şey aktardı. Rumca bilmediğini, fakat Rum tutuklulardan birinin papaza ilahisinde eşlik edemediği için diğerlerinin güldüğünü sandığını söyledi. Eşref bir hafta sonra İngilizlerin papazı adadan kovduklarını öğrenecekti.[42] Buradaki Rumların

42 EK, "Malta hatırası"; EK2, 11 No'lu resim.

bazı dindaşlarını İzmir çevresinden çıkarmakta oynadığı rol göz önüne alındığında Eşref, Malta'da tutuklu olan Rumlarla şaşırtıcı bir şekilde yakın münasebetler sürdürmüştür. Bu belki de kendini savaşta onlarla aynı tarafta hissetmesinden ötürüydü.

Lakin Eşref, iki Müslüman ve bir Ermeni tutuklunun dâhil olduğu bir başka hadise için aynı şey söylenemez. Bu hadise dört kişinin tamamının askerî mahkemeye çıkarılmasıyla sonuçlanmıştı. Eşref'in anlattığına göre olay şu şekilde gerçekleşmişti. Bir şekilde Malta'ya getirilmiş olan söz konusu Ermeni, diğer esir kamplarından ayrı tutulan ve onları ziyaret etmesi yasaklanmış bir gruba mensuptu. Eşref bir gün yürürken yolda bu tutuklulardan oluşan bir grubun dikildiğini gördü. İçlerinden biri –sonradan, bu kişinin Ermeni olduğu ortaya çıkacaktı– Eşref'i görünce Osmanlı sultanına ve İslam'a sövmeye başladı. Eşref adamın deli olduğunu varsayıp durdu. Birine "Sarı" Mustafa ve diğerine "Deli" Hasan[43] denilen yakınlardaki iki Müslüman Osmanlı subayına adamın kim olduğunu sordu. İki Türk subayı Eşref'e adamın hep böyle davrandığını söylediler. Çadırının üstüne sultana küfürler yazdığını (İngilizler bunları silmişti) ve sürekli bağırdığını belirttiler. Adam sövmeye devam etti ve Eşref öfkeli bir şekilde adama ne dediğini sordu.

Bu noktada işler şiddete dönüşecekti. İki Müslüman subay Eşref'e "Ne yapalım?" diye sordular. Eşref bunu, "Vurun alçağa," diyerek yanıtladı. Daha sonra askerî mahkeme bu sözlerin üzerine, özellikle de Türkçede geniş bir anlam taşıyan "vurmak" kelimesine odaklanacaktı. Eşref'in emrini kendilerince

43 "Yanındaki" adamların kimlikleri Eşref'in anlatımı sayesinde açıktır: Sarı Mustafa, "Kuva-yı Milliye" döneminde manga veya çete komutanı olacaktı. Deli Hasan ise Bağdatlı bir bahriye albayıydı. Bu olayın kaynağı, Eşref'in bazı hadiselere ilişkin anılarını anlatan "Malta Hayatımız" isimli hatıratıdır. Hatıratta tarih bulunmasa da Eşref'in (kısmen de sorunlu bir şekilde) Latin alfabesini kullanmış olmasından ötürü, muhtemelen Malta döneminden çok sonra yazıldığı düşünülebilir. EK, "Malta Hayatımız," 137-8 (EK2 Resim 210-11).

yorumlayan adamlar, bıçaklarını çekip Ermeni'yi bıçaklamaya başladılar. "Durun" komutlarına aldırış etmeyip adama epey bir zarar verdiler.

Müteakip soruşturma sürecinde bir İngiliz gardiyan tanıklık etti. Eşref'in durduğunu ve bıçaklarını çekip Ermeni'ye saldıran iki Türk subayıyla hiddetli bir şekilde konuştuğunu uzaktan görmüştü. Hastaneye kaldırılan Ermeni ancak yirmi gün sonra geri gelebildi. Olay askerî mahkemeye intikal etti, Eşref ile iki saldırgana dava açıldı. Mahkeme günü geldi ve üçlü, bir İngiliz generali olan askerî hâkimin karşısına çıkarıldı. Eşref diğer iki adamdan ayrı oturdu ve suçu bizzat işlediği için değil, suç ortağı olduğu için yargılandığını söyleyerek avukat hakkını reddetti. Bir avukata ihtiyacı olmadığını ve soruları kendi başına yanıtlayacağını söyledi. Diğer iki suçlu ise Eşref'in kendilerinin vekili olabileceğini söylediler. Bu noktada Eşref, Ermeni müşteki getirilmeden önce, "bu bir nebze deli" mağdurun provokatif davranmaya meyilli olması nedeniyle hâkimden dikkatli olmasını istedi. Kendisinin ve diğerlerinin öfkeli olmasından dolayı, kontrolünü yitirip mahkeme önünde saygısızca davranacağı şekilde provoke edilmek istemediğini hâkime iletti. Hâkim herkese saygı gösterilmesini emretti. (Eşref hatıratında, kendisini durumun tamamını, hatta hâkimi bile yönetir vaziyette tasvir etmektedir.) Kısa bir süre sonra duruşma başladı. Ermeni müşteki salona getirildi, mahkeme heyetini selamladı ve ardından Eşref'e dönüp, kelimenin tam anlamıyla ona selamını sundu. Eşref buna, "Sana da selam evladım," diyerek yanıt verdi. Hâkim derhal tercümana Eşref'in ne dediğini sordu ve aldığı yanıtları not tuttu. Sorguya geçildi. Oldukça uzun ve sıkıcı bir nutkun ardından Eşref, hâkime Hindistan'dan veyahut başka bir yerden bir asker onun kralına ve dinine hakaret etseydi ve hatta "yazılı hücumlar" gerçekleştirseydi (Eşref burada Ermeni'nin çadırına yazdığı sloganlardan bahsediyordu) nasıl hissedeceğini sordu. "Bu

sizi çılgına çevirmez miydi? Ve bilhassa harp yıllarının acısı ve mahvolmuş sinirleriyle böyle bir tahrik karşısında sükûnetinizi yitirmez miydiniz? Ben vaziyeti inkâr etmiyorum," diye devam etti. "Ben hakikati konuşuyorum. Ona 'Vurun,' dediğim zaman kesinlikle bıçaklanmasını kastetmemiştim." Eşref bu aşamada, Türkçede "vurun" kelimesine yüklenebilecek anlamların tamamını açıkladı. Bu yumruk atmak, sopayla, hançerle, mermiyle, kılıçla ya da hatta bir top mühimmatıyla vurmak anlamına gelebilirdi. Mahkemenin vereceği hükmü, ağır da olsa hafif de; günlerce, haftalarca veya aylarca hapis tutulacak olsa da olmasa da, kabul etmeye hazırdı. Fakat salıverileceği gün benzer bir şekilde tahrik edilecek olsa yine aynısını yapardı. Aksinin korkakça olacağını yüksek sesle söyleyip, meydan okuyan bir şekilde yumruğunu mahkeme salonunun masasına vurdu. Masa sarsıldı. Hâkimin mürekkep hokkasını dökülmesin diye sakin bir şekilde tutmaya davrandığını gören Eşref, mahkeme adabının sınırlarını aştığını fark etti. Ardından kuzey ve güney iklimlerinde yaşayanlar arasındaki mizaç farklılıkları hakkında bir söyleve başlayıp, "buz gibi" İngilizler ile "volkan gibi" Akdenizliler arasındaki yaradılış farklılığını karşılaştırdı. İlginç bir şekilde, hadiseye ilişkin kendi anlatımını kaydettiği not defterine, kolunun masadan sarktığı bir eskizi de eklemiş, hatta mahkeme masasının ölçülerini belirtmiş ve oturma düzenini göstermiştir.

Sonunda konuşma sırası Ermeni'ye geldi. Anne babasının savaş sırasında "bu Türklerin" elinde can verdiğinden söz edip, Zeytun'da 40-50 bin Ermeni'nin öldürülmüş olduğunu söyledi. İngilizlerin kendisini Malta'ya getirdiğinden bahsederek, "Başka ne yapmam gerekiyordu?" diye sordu. "Elbette intikamımı söverek alacaktım."

Adı hiçbir zaman zikredilmemiş olan Ermeni, bu Türklerin anne ve babasını öldürmüş olduğu yönündeki suçlamasını tekrar etti. Hâkim durumu netleştirmek istedi: Anne ve babasını

mahkeme salonunda oturan bu adamlar mı öldürmüştü? Ermeni buna, "Onunla bunun arasında fark var mı? Onları Türkler öldürdü, Türkler. Bu, onları öldürenlerin bunlar olduğu anlamına geliyor," şeklinde yanıt verdi. Eşref kendini tutamadı. Kendisine söz hakkı verilmeden, bunun saçmalık olduğunu, bu adamın ya ne dediğini bilmediğini ya da deli olduğunu söyledi. Hâkim sırası gelmeden konuştuğu için kızıp sabırlı olmasını söyledi. Hâkim müştekiye, Eşref gibi Malta'daki bir Osmanlı subayının nasıl olup da onu böylesine saygılı bir şekilde selamladığını, kendisine "evladım" dediğini sordu. Hâkim yargılamayı sonlandırıp Eşref'ten dışarı çıkmasını istedi.

Mahkeme kısa zamanda kararını verdi; Eşref'in sözlerinin talihsiz hadiseyi tetiklediği kanaatindeydi. Fakat Eşref'in kıdemli mevkiini ve centilmence davranışını göz önüne alıp, cezasını iki aylık kışla hapsine düşürmüşlerdi (lakin yine de denizde yıkanmaya devam edilebilecekti). Ayrıca bu süre zarfında mektuplaşması yasaklanmıştı. Failler Mustafa ve Hasan'a ise on dört gün boyunca askerî hapishanede tutulma cezası verildi. Ermeni'ye gelince, Fransız cephesindeki İngiliz kuvvetlerine mensup ücretli bir birime nakledilecekti.

Tahmin edebileceğimiz üzere Eşref, posta üzerinden dış dünyayla gerçekleşen iletişiminin kesilmesine itiraz etti. Bunun masum ailesini mağdur edeceğini söyledi. Neden, diye sordu, ailesi neden cezalandırılmalıydı? Hâkim, iki ay boyunca kendisine ulaşamayacaklarını ailesine haber verebileceğini belirtti. Eşref itiraz etti. Malta'da zaten esir tutulurken ailesine bu çifte hapis hâlini nasıl açıklayabileceğini sordu. Gerekirse altı ay boyunca kışlaya kapatılmasını, fakat ailesiyle iletişiminin kesilmemesini istedi. Eşref itirazını yazılı olarak bildirdi ve evraklar Lord Methuen'e kadar ulaştı. Sonunda suçun tamamından beraat etti. Faillerin cezası da bir haftaya düşürüldü. Eşref, "kuzeyliler" ve "güneyliler" arasındaki mizaç farkını açıklamak için, yumruğunu masaya vurmasını can alıcı bir ibret olarak sunmuştu. Bu

açıklama, en azından onun gözünde, adaletin sağlanması için hayati önemdeydi.

Eşref'in Malta'daki esir kampında üstlendiği rolün bir başka şaibeli tarafı daha olabilir. Kendisi, Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından Osmanlı esirlerine gönderilen bir miktar parayı zimmetine geçirmekle itham edildi.[44] Bu iddia bazı mahkûmlarca dile getirilmiş ve İsviçre Büyükelçiliği tarafından Osmanlı Hariciye Nezareti'ne iletilmişti. (ABD'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesiyle birlikte düşman ülkeler arasında diplomatik temas sağlama işlerini İsviçre devralmıştı.) Bu suçlamaya, suçlamada bulunanların kimliklerine ve daha önemlisi, suçlamanın herhangi bir hakikat barındırıp barındırmadığına dair elimizde başka bir detay bulunmuyor. Fakat bu hadise, Eşref'in Osmanlı savaş esirlerinin bayraktarı olarak oynadığı rolün bazı huzursuzluklara yol açmış olabileceğine işaret etmektedir. Adaya daha yeni gelmiş bir kimse olarak, güçlü kişiliğinin Osmanlı esirleri arasında gerginliklere yol açmış olması mümkündür. Ancak hâl böyleyse de, Osmanlı esirlerini Marsa'daki Müslüman mezarlığında gösteren fotoğraflarda bu sorunlar belli olmamaktadır. Eşref, eski Osmanlı mezarlığının tamir edilmesinden ve Birinci Dünya Savaşı sırasında esaret altındayken hayatını kaybeden Osmanlı askerleri için bir abide dikilmesinden sorumluydu. Günümüzde söz konusu alandaki bir levha Eşref'ten "Malta'daki Müslüman savaşçıların komutanı" ve toprağa düşen Osmanlılardan ise *şehidler* olarak söz etmektedir.[45] İstikbalde Eşref'in kızları adaya gelecek ve abideyi

44 BOA HR.SYS 2210/44. 3 Eylül 1335 (3 Eylül 1919). Hadisenin bir yıl önce yaşandığı rapor edilmiştir. İstanbul'daki yetkililere neden bu kadar geç ulaştığı açık değildir.

45 Levhanın bir fotoğrafı için bakınız: https://plus.google.com/100372985217770342562/about?gl=uk&hl=en&pid=5685567732449581762&oid=109071717030654322604, 12 Eylül 2014 tarihinde erişildi.

ziyaret edeceklerdir. Eşref bu abidenin fotoğraflarını hayatının sonuna kadar evrakı arasında muhafaza etmiştir.[46]

Evden mektuplar

Eşref Malta'daki yaşantıya alışadursun, Salihli'deki Pervin kocasının akıbetinden henüz haberdar değildi. Eşref'in, esir düştüğü haberini Pervin'e gönderme çabaları başarısız olmuştu. Şimdi ise Pervin haberleri mümkün olan en kötü şekilde alacaktı. Bir gün, tiksindiği Çerkes Reşid'in[47] sesinin Salihli'deki duvarlarla çevrili mülkün sessizliğini bozduğunu işitti. Ana binadan müştemilatlardan birine uzanan yoldan bir adam ciğerlerini patlatırcasına haykırarak geliyordu. Pervin'in bir baykuşun cırlamasına benzettiği bu sert ses Eşref'in annesini çağırmaktaydı. Pervin, sesi işittiği vakit tonunun kulağa neredeyse neşeli geldiğini düşündü.[48] Reşid'in getirdiği haberler şöyleydi: Eşref hayattaydı, fakat dört yerinden yaralanmış, ele geçirilmiş, tedavi görmüş ve İngilizler tarafından Malta adasına gönderilmişti. Pervin tepki vermeyecek kadar sersemlemişti, fakat Eşref'in annesi Reşid'i sert bir şekilde azarlayıp ona duydukları acıdan keyif mi aldığını ve kendilerine inme geçirtmek mi istediğini sordu. Bu fırçaya kulak asmayan Reşid konuşmaya devam etti. Malta'ya gitmenin ne demek olduğunu, Boerlerin orada yirmi yıl kadar uzun süreler boyu savaş esiri olarak tutulduklarını söyleyerek sözlerine devam

46 Levhanın bir fotoğrafı için bakınız: https://plus.google.com/100372985217770342562/about?gl=uk&hl=en&pid=5685567732449581762&oid=109071717030654322604, 12 Eylül 2014 tarihinde erişildi.

47 Eşref de esir alındıktan hem önce ve hem de sonra Reşid'den şikâyet etmiştir. Kendisinin Malta'ya gönderilmesiyle Reşid'in azıttığını söylemiş, onu gemi azıya almış bir ata benzetmiştir. Bu, Reşid birkaç yıl önce Batı Trakya'da zıvanadan çıktığında kullanmış olduğu ifadenin aynısıdır. Eşref, Reşid'in tuhaf davranışlarına cidden içerlemiş ve toprak verip Salihli'deki mülkünün bir kısmının tapusuna ortak ettiği Reşid'i nankör addetmiştir.

48 "Pervin Sencer'in hal tercümesi," 30

etti. Pervin'in annesi sonunda, "Dilin kopsun. Sen gerçekten delirmişsin, nankör adam. Allah cezanı versin. Git buradan," diyerek onu susturdu. Korkudan neredeyse felç geçirecek gibi olan Pervin bayıldı. Altında imzası olan başka günahlardan oluşan uzun liste bir yana, Pervin, Reşid'i o günkü davranışından dolayı hiçbir zaman affetmeyecekti.[49]

Fakat yakında kocasının esaretini kabullenmeye başlayacaktı. Onun yokluğuyla başa çıkabilme yollarından biri Eşref'le yazışmaktı. Görünüşe göre askerî sansür ve savaştaki imparatorluklar arasında posta gönderimi konusunda yaşanan sorunlar nedeniyle zaman zaman iki veya üç aylık boşluklar söz konusu olsa da Eşref ve Pervin birbirlerine düzenli olarak yazdılar. Bu aralıklar zaman zaman endişeye sebep olmaktaydı. Bir keresinde Eşref uzunca bir süre mektup alamamış ve bu bekleyişten ötürü üslubu oldukça sertleşmişti. "İki ay geçti. Tek bir mektup bile almadım. Her şey bir yana, Feridun'dan bir mektup ya da bir haber almamış olmayı kabul edemem. Nedir bu? Daha önce gönderdiğin mektuplara Feridun'dan söz ederek başlamıştın. Şimdiyse unutmuşa benziyorsun. Unutma!"[50] Pervin ve Eşref'in mektupları, ilişkilerini gerçekten sınamış zorlu bir zamanın acılarını yansıtmaktadır. Bu mektuplar günlük yaşantıya ilişkin – sıhhatleri, Feridun'un akıllılığı, Pervin'in ailesini ziyaret eden akrabaları, postadaki sorunlar vb. – ayrıntılarla dolu olsa da, zaman zaman daha mühim hadiseler de araya giriyordu.

Başlangıçta Pervin, kocasının tutsaklığına rağmen, neredeyse şaşmaz bir şekilde iyimser kalmayı başardı. Malta'daki Eşref'e yazdığı mektuplar, örneğin Feridun'un tıbbi yardıma ihtiyaç

49 "Pervin Sencer'in hal tercümesi," 33.

50 EK, 33 No'lu Resim. Eşref Kuşçubaşı'ndan (Malta) Pervin'e, 14 Mart 1918. Postayla ilgili sorunlar devam etti. 1919 Şubat'ında Eşref'in mektuplarından birini yanıtlayan Pervin, kendisine üç veya dört aydır mektup gelmediğini yazmıştır. EK2, 202 No'lu tarama, Pervin'den (Salihli), Eşref Kuşçubaşı'na (Malta), 28 Şubat 1919.

duyduğunda olduğu gibi, zaman zaman her anneyi kaygılandıracak türden haberler barındırıyor olsa da, satırlarına işlerin en olumlu taraflarını koymaya kararlıydı. Onlar için endişe etmemesi gerektiğini söyleyerek sık sık Eşref'i temin etti. Ayrıca genç Feridun'u babasına yazmaya teşvik etti ki bu mektuplar, aile arasındaki en dokunaklı yazışmalardan bazıları oldu. Örneğin, Feridun gönderdiği bir hediye için babasına teşekkür mektubu yazmıştı. Çocukcağız bir lambanın ışığında kutuyu açıp içinde üç binici kırbacı bulduğunda duyduğu heyecanı, hediyesini odadaki herkese göstermesini ve hatta gece rüyasında bunu görmesini babasına anlatmıştı.[51] Pervin, kendi hesabına, Eşref'in sakin olması yönündeki tavsiyesine uymaya söz verdi – Eşref ona bir yıl kadar Malta'da kalabileceğini söylemişti ki, bunun ciddi ölçüde eksik bir tahmin olduğu ortaya çıkacaktı. Yüreğini bir erkeğinki kadar güçlü kılacağına yemin etti.[52]

Fakat metanetini korumak, özellikle de ailesindeki diğer kişilere üzüntüsünü belli etmemek durumunda olduğundan Pervin için zor oldu. 1918 yazının sonlarında olduğu gibi, bazen Eşref'e, Salihli çevresindeki güzel manzarayı yazdı. Yakınlardaki pınarlar karşısında uzanan kızıl ve yeşil dağları anlattı. Kendisi ve akrabalarının dört gün boyunca kaplıcaya gittiklerinden ve nefis havanın tadını çıkardıklarından söz etti. Yine de bu hoş sahneler sadece ayrılıklarının acısını büyütüyor gibi görünüyordu. Eşref'in orada olup bunları kendisiyle paylaşamamasının ona acı verdiğini söylüyordu.[53]

Tutunabileceği her daldan teselli oldu. Enver'in, Eşref'in sağlığına ilişkin raporlar göndermek suretiyle verdiği desteği gördü

51 EK2, 191 No'lu tarama, Feridun'dan (konum bulunmuyor) Eşref'e (Malta) (tarih bulunmuyor).

52 EK2, 189 No'lu tarama, Pervin'den (konum bulunmuyor) Eşref'e (Malta), 2 Ağustos 1918.

53 EK2, 185 No'lu tarama, Pervin'den (Salihli), Eşref'e (Malta), 25 Ağustos 1918.

ve imparatorluğun en yüksek kademesindeki subayın, savaşı idare ettiği sırada onu ve ailesini düşünecek vakit ayırmasına ebediyen minnettar kaldı. Ayrıca, Eşref'in yokluğundaki zararı karşılamak üzere Enver'in 4.000 altın lira göndermeyi teklif ettiğini yazmıştır. Pervin ona teşekkür etmiş, fakat tek isteğinin Eşref'in sağ salim geri dönmesi olduğunu belirtmişti.[54] Eşref'in esaret yılları Pervin için yavaş geçti. Teselliyi dinde buldu ve Eşref'in selameti için sürekli dua etti, zekât verdi ve Kur'an'dan belirli ayetler okuyarak Allah'tan yardım diledi.

Pervin savaşın sona ermesini ve Eşref'in geri dönmesini hasretle bekliyordu. Mektuplarında tekrar tekrar yeniden kavuştuklarında yaşayacakları mutluluğa değindi. Fakat bu mutlu hadisenin yakınlaştığına ilişkin bir işaret görülmeden günler ve aylar geçti. Zaman zaman Malta'daki Osmanlı tutsaklarının dönmesine izin verildiğine dair söylentiler duydu. Fakat bunlar doğru çıkmadı. 1919 senesinin Nisan ayında, Eşref'e, gazetelerde barış için anlaşmaya varıldığını okuduğunu ve yakında "yine saadeti[n]e kavuşaca[k]" olmasının kendisine sonsuz bir mutluluk verdiğini yazdı. O yıl Haziran ayına tekabül eden Ramazan'da Eşref'in evde olacağını umduğunu ifade etti.[55] Aslına bakılırsa, 1918 yılının Ekim ayının sonlarına doğru imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması'yla silahlar susmuştu. Görünüşe göre Pervin bir barış antlaşması olasılığından söz etmekteydi. Bu antlaşma bilindiği gibi gecikmiş ve nihayetinde çıkan olayların altında kalmıştı. Sevr Antlaşması 1920 Ağustos'unda imzalandıysa da eşzamanlı iki gelişme nedeniyle kısa zaman sonra hükümsüz kaldı. Bunlardan biri İzmir'in 15 Mayıs 1919'da Yunanlarca işgali, diğeri ise Mustafa Kemal'in Anadolu'daki direnişi örgütlemek üzere 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkışıydı. Yunan ordusu ve Müslüman "millî" kuvvetler arasındaki mücadele, Türklerin zaferi ve bölgeyi

54 "Pervin Sencer'in hal tercümesi," 36–7.

55 EK2, 182 No'lu tarama, Pervin'den (Salihli) Eşref'e (Malta), 13 Nisan 1919.

yeniden ve temelden biçimlendirecek Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla sonuçlanacaktı. Bu mücadele, Eşref ve Pervin'in hayatlarını yeni baştan alt üst edecekti.

Bu sırada, siyasi durumun çözümsüz kaldığı ve kocasının Malta'da tutulduğu süre uzadıkça, cesur duruşunu muhafaza etmek Pervin için daha zor bir hâl alıyordu. Eşref'in sık sık ortadan kaybolmasıyla baş etmeyi bundan önce de öğrenmiş olsa da, uzayan ayrılık kaygı ve gerginlik yaratıyordu. Şubat ayında, yas tuttuğundan ve Eşref'in geri dönmesi ihtimaliyle yükselen umutlarının yeniden kırılmasının kendisini bir süreliğine yazmaktan alıkoyduğundan bahsetmiştir. Nisan ayı geldiğinde Pervin, Eşref'in Malta'dan çarçabuk döneceği hususunda yeniden iyimserdi. Fakat iki hafta sonra Eşref, Pervin'in Seza Hanım isimli bir akrabasından mektup aldı. Seza Hanım, Pervin'in odasından çıkamayacak kadar kötü olduğundan bahsediyordu. Pervin'in onsuz yaşayamadığını ve kendisi geri dönünce tüm bunların unutulacağını umduğunu yazmıştı. Mektuba, Pervin'den küçük bir not da iliştirmişti. Pervin bu notta rahatsız olduğundan, birkaç kelimeden fazlasını yazamadığından, bunları da ancak titreyen bir elle kaleme aldığından bahsetmiş ve "Seni o sevdiğim ve yıllardan beridir kendimi adadığım o tatlı gözlerinden milyonlarca kez öperim," demişti.[56] Ağustos ayında sinirleri için bir uzman doktora görünmekte olduğunu ve kendisine ilaç ve egzersiz yazıldığı anlattı.[57] Kasımda daha ciddi bir üslup

---

56 Seza Hanım'dan (Salihli) Eşref Kuşçubaşı'ya (Malta), 27 Nisan 1919. EK2, 207 No'lu tarama. Hacı Nazmi Paşa'nın kızı olan Seza Polar (Üçer), gazeteci ve eğitimciydi. Çerkes Numune Mektebi'nin müdürü ve *Diyane* mecmuasını yayınlamış olan Çerkes Kadınlar Teavün Cemiyeti'nin kurucularındandı.
EK2, 182 No'lu tarama, Pervin'den (Salihli) Eşref'e (Malta), 13 Nisan 1919.

57 Pervin'den (Beşiktaş) Eşref Kuşçubaşı'na (Malta), 17 Ağustos 1919. EK2, 204-5 No'lu taramalar.

takındıysa da, hâlâ sinirlerinden ve uykusuzluktan mustarip olduğundan bahsediyordu.

Zaman geçtikçe, Pervin'in mektuplarını çözümsüz kalan siyasi durum şekillendirmeye başladı. İtilaf Devletleri'nin İstanbul'u işgalini bir felaket olarak değerlendirdi, fakat daha kötüsü yoldaydı. İzmir'in Yunanlarca işgalinin ardından bölgedeki Müslüman nüfusa karşı zulümler gerçekleştirilmekte olduğunu duydu. Bir Yunan çetesinin Eşref'in Salihli'deki mülküne baskın düzenlediği ve değerli hayvanları çaldığına ilişkin raporlar Haziran 1919'da İstanbul'a ulaştı.[58] İleride göreceğimiz üzere, kırsal kesimde gittikçe zorlaşan koşullardan kaçınmak adına Pervin ve ev halkı sonunda İstanbul'daki akrabalarının yanına gidecekti. Yuvasının hasretini çeken altın kafesteki bir bülbül gibi hissettiğini yazan Pervin, İstanbul'dayken kimi zaman ailesiyle iletişime geçmeye bile muvaffak olamadı; Salihli'yle, Söke'yle ve Bandırma'yla irtibatı kesilmişti. Bu sırada siyasi ve askerî durum değişiyor, bu da işleri daha kötü kılıyordu. Bunu o vakit henüz bilmese de işler, sonunda Pervin ve ailesi için çok daha fena bir vaziyet alacaktı.

Geçmişe bakarak, yaklaşmakta olan travmanın alametlerini saptamak daha kolaydır. Savaşın nispeten erken dönemlerinde dahi, Osmanlı yüksek komutanlığı bir bozgun ve geriye kalan Osmanlı topraklarının İtilaf Devletleri'nce işgali ihtimaline karşı bir direniş harekâtı için hazırlıklar yapmaya başlamıştı. Bu planın temel sütunlarından biri, silahların depolanacağı gizli yerler bulunmasıydı. Salihli'deki çiftlik, Eşref'in Enver ve "*fedaî zabitan*"la bağlantıları göz önüne alındığında şaşırtıcı olmayan bir şekilde bu yerlerden biri olarak seçilmişti.[59] Yunan işgaliyle birlikte bu planları fiiliyata geçirme çabaları ciddiyetle uygulamaya kondu. Pervin, erkeklerin Salihli'deki mülkü bir direniş merkezi

58 ATASE İSH 84/67, Bekir Sami'den (Eşme), Harbiye Nezareti'ne, 14 Haziran 1919.

59 Ayrıca, savaşın son yılında İTC kayıtlarının yakıldığı yerin Salihli olduğundan şüphe ediliyordu. Erik Zürcher, şahsi iletişim.

hâline dönüştürmeye başlamalarıyla birlikte oradan ayrılma planları yaptı. Kayınvalidesi, babasıyla kalmak üzere Bandırma'ya gitmesini tavsiye etti. Oradan Eşref'in amcası Hacı Murad'da kalabilecekleri İstanbul'a daha kolay geçebilirlerdi. Salihli'den ayrılmak için gereken hazırlıkları hızla yaptılar. Eşref'in küçük kardeşleri Ahmed ve Mekki'nin de içlerinde bulunduğu silahlı muhafızların refakatinde Akhisar'a doğru yola koyuldular. Yolda Eşref'in dostu ve meslektaşı Rauf (Orbay)'la karşılaşacaklardı. Rauf Bey karargâh kurmak için Salihli'ye gidiyordu; gerekli hazırlıkların yapılması için öylesine bir acele içerisindeydi ki, yolculara daha kestirme bir yol önerdi. Eşref'in kardeşlerinin mümkün olan en kısa sürede geri dönmelerini istiyordu. Döndükleri zaman, Eşref'in sadece 16 yaşında olan küçük kardeşi Ahmed'den, Salihli'de saklı olan silah ve parayı Çerkes Ethem'e vermesini istedi.[60] Salihli'de bolca malzeme mevcuttu; Eşref'in arazisi tüfeklerle, (hem ağır hem de hafif) makineli tüfeklerle, mühimmatla, Alman ve İngiliz bombalarıyla, askerî kıyafetlerle, tabancalarla, mataralarla, kısacası iki tümeni tepeden tırnağa donatacak kadar ekipmanla dolu askerî bir depoya dönüştürülmüştü.[61] Bu teçhizat, azımsanamayacak miktarda altınla birlikte, Ethem'in, hem "milliyetçilerin" yanında hem de onlara karşı çarpıştığı dönemde kritik bir rol oynayan Kuva-yı Seyyâre'sini donatmakta tesirli olacaktı.[62]

Bir adam kaçırma hadisesi

Lakin savaş henüz bitmemişken ve Eşref henüz Malta'dayken, kendisinin Ethem ve kardeşi Reşid'le olan ilişkisi netameli bir hâl aldı. İzmir'de vuku bulan bir hadise Eşref'in haydutlarla olan bağlantılarına dikkat çeken bir vazife gördü ki bu ilişkiler, kendisinin istikbalini çetrefilleştirecekti. Dört silahlı Çerkes'i

60 Zürcher, *Unionist Factor*, 86.
61 Ünal, *Kurtuluş Savaşı'nda Çerkeslerin Rolü,* 27.
62 Gingeras, *Sorrowful Shores*, 79.

taşıyan bir at arabası 12 Şubat 1919'da, tam da çocuklar öğleden sonra dışarı çıkarlarken, İzmir'deki Miss Florence okulunun önünde durdu.[63] Adamlar, Vali Rahmi'nin oğlu olan çocuğa işaret ederek onu yanlarına çağırdılar. Genç Alparslan bindi ve araba hızla uzaklaştı. Çerkeslerin atları şehrin dışında kendilerini bekliyordu. Şehir dışına varınca at arabasından indiler ve binek atlarına zıplayıp dağlara, nihayetinde çocuğu götürecekleri Eşref'in Salihli'deki çiftliğine sürdüler.[64] Reşid'in başlarını çektiği, çocuğu kaçıran Çerkesler, 250.000 altın liralık devasa bir fidye talep ettiler.[65]

Eşref'in bu hadisedeki rolü, belki de tahmin edilebileceği üzere, biraz tuhaftır. Görmüş olduğumuz üzere, Eşref ve Rahmi İTC'yle kuvvetli bağları olan iki adam olsalar da, örneğin İzmir çevresindeki Rum Ortodoks nüfus hususunda olduğu gibi, (buna karşın en az bir İngiliz yetkili Rahmi'nin ikili oynadığını düşünmüştür) bazı meselelere yaklaşımları farklıydı. Ethem ve Reşid için Rahmi'nin çocuğunu kaçırmak, geçmişte çetenin bölgede yaşayan Hollandalı bir aileden büyük bir meblağ koparması teşebbüsünü engellemiş olan Rahmi'den bir intikam alma yoluydu.[66] Eşref başlangıçta fidye fikrinden yana olduğunu, fakat

---

63 Rahmi'nin çocuğu, Whittall ailesi üyelerinin de içlerinde olduğu önde gelen birkaç Levantenin önünde kaçırılmış ve İngiliz Başkonsolosu hadiseyi ertesi gün o vakit İzmir'i ziyaret etmekte olan Chios'a yazdığı bir mektupta anlatmıştı. TNA FO 371/4157, W. Lewis Bailey'den Granville'e, 13 Şubat 1919.

64 TT Eşref Kuşçubaşı'ndan Asaf Tugay'a, 22 Ağustos 1962, (DSC00311), Murat Bardakçı, *İttihadçı'nın Sandığı: İttihad ve Terakki liderlerinin özel arşivlerindeki yayınlanmamış belgeler ile Atatürk ve İnönü dönemlerinde Ermeni gayrimenkulleri konusunda alınmış bazı kararlar* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 362.

65 TT Eşref Kuşçubaşı'ndan Asaf Tugay'a, 22 Ağustos 1962 (DSC00311). Bir başka kaynak talep edilen fidyenin 53.000 altın lira olduğunu belirtir: http://www.levantineheritage.com/guiffray.htm, 15 Eylül 2014 tarihinde erişildi.

66 Bardakçı, 362.

mütareke döneminde fikrini değiştirdiğini ve planı ertelemeyi tercih ettiğini söylüyor. Dediğine göre, Mütareke ve İtilaf Devletleri işgalinden dolayı İstanbul'daki hükûmetin zayıf olması nedeniyle bütün vatansever Osmanlıların, bilhassa da Yunan planları nedeniyle, İzmir bölgesini korumak için birlikte hareket etmeleri gerektiğini söylemişti. Eşref, kaçırma hadisesinden dolayı Ethem'in abisi Reşid'i suçlamayı tercih etmiş, onu kendisinin yokluğu sırasında taşkınlık yapmakla itham etmiş ve Reşid'i Batı Trakya'dayken "kafayı sıyırdığında" betimlediği gibi, ipini koparmış ve kontrol dışına çıkmış dizginsiz bir eşeğe benzetmişti.[67]

Rahmi'nin çocuğunun kaçırıldığını şans eseri öğrenen Pervin, ipleri eline almaya çalıştı. Savaş sırasında kendisine Eşref hakkındaki haberleri ilettiği için Rahmi'ye karşı iyi niyetliydi. Rahmi'nin eşi Nimet Hanım'a da düştüğü durumdan ötürü, bir anne olarak merhamet duymuştu. Şükür ki çocuk zarar görmemişti. Çocuğa, ailesine verilmek üzere, sağlığının iyi olduğunu belirten bir not yazdırıldı. Not, belki de sahte olmadığını kanıtlamak için İngilizce yazılmıştı. Zayıf bir şekilde yazıya dökülen notta şöyle yazıyordu: "I am gut will but you imalet saend the mainey" (Ben iyiyim fakat derhal parayı yolla).[68] Pervin, çocuğu, gözü yaşlı annesine götürmek üzere kendisine teslim etmelerini istedi. Bu arada Rahmi'nin karısı Nimet, Reşid'in yanına geldi ve kendini onun ayaklarının altına atarak çocuğunun bırakılmasını istedi. Reşid kadını kibirle tersledi ve Nimet'in yerine Rahmi'nin gelmesi gerektiğini söyleyip kaçırma olayını kardeşi Ethem'in üstüne yıktı. Eşref ve Pervin'in anlatılarında hep daha olumlu bir şekilde tasvir edilmiş olan Ethem, çocuğu Pervin'e getirecekti. Fakat planın kokusunu alan Reşid çocuğu bir başka yere sakladı. Bunun üzerine Pervin fidyeyi ödeyeceğini bildirdi ve fidye bedelini 250.000 liradan 50.000 liraya düşürmeyi

67 TT Eşref Kuşçubaşı'ndan Asaf Tugay'a, 22 Ağustos 1962 (DSC00311).
68 Bardakçı, 365.

başardı. Pervin, bu korkunç ıstıraba son vermek için parayı kendi cebinden ödedi.[69]

Eşref, Malta'da olmasına rağmen, adının bu pis işe karıştığını biliyordu. Hiçbir işe yaramaz tavrı ve kendisinin ertelenmesini istediği bir hadiseyi provoke ederek ateşi harladığı için başlı başına Reşid'i suçladı. İlginçtir ki işe karıştığı için Pervin'i de eleştirdi. Gelecek dönemlerdeki kadınların aksine –bunları 1960'ların başlarında yazıyordu– o günlerdeki kadınların bu gibi bir durumla başa çıkacak tecrübeye sahip olmadıklarını söyledi. Pervin o vakit sadece yirmi üç yaşındaydı ve böyle açık bir şekilde konuşmamalıydı.[70] Ethem ise Reşid'in Rauf (Orbay)'la konuşması sayesinde, daha sonra bu kaçırma hadisesine ilişkin kovuşturmaya uğramaktan kurtuldu.

Aksiyona dönüş

Bozguna uğramış Osmanlı İmparatorluğu'nda olaylar hız kazanıyordu. Eşref vatanına dönmeye hevesliydi. Fakat Malta'daki Osmanlı savaş esirlerinin lideri olarak konumu, meslektaşları geri dönene kadar onun da beklemek zorunda kalacağı anlamına geliyordu. Bu yavaş giden bir süreçti. Eşref'in esaret altındaki bu son aylarında beklemekten usanan Pervin için vaziyet şüphesiz böyle görünüyordu. Pervin, Damat Ferit'in başını çektiği Osmanlı hükûmetinin, siyasi nedenlerden ötürü, Eşref'in iadesinin daha öne alınmasını talep ettiğini söyler. Fakat Eşref'in çarpışmada ele geçirilmiş aktif bir muharip olması nedeniyle İngilizler bu talebi reddetmiş ve mevzuattaki iade sürecinin izlenmesi gerektiğini belirtmişlerdi. Daha da kötüsü, Osmanlı yetkililerine teslim edilip gözaltında olarak geri getirilecekti. Mütarekenin ardından hükûmet değişmişti. İtilaf Devletleri'nin işgali altındaki yeni

69 Alparslan sonraki yıllarda Eşref'in ailesiyle dostça münasebetler içerisinde kaldı. Örneğin bayramlarda Pervin'i ziyaret etti.

70 TT Eşref Kuşçubaşı'ndan Asaf Tugay'a, 22 Ağustos 1962 (DSC00312).

hükûmet İTC üyelerini tutuklamakla meşguldü. Görünüşe göre Eşref, Osmanlı topraklarına döndüğünde de serbest kalamayacaktı. Kocasının iadesindeki belirsizlik süredursun, Pervin sonunda Eşref'in dönüyor olduğu haberini aldı. Bir hastane gemisi onu İstanbul'a getiriyordu. İngiliz kayıtları Eşref'in 2 Ocak 1920'de hapisten çıkarıldığını belirtmektedir. Bu kayıtlarda ayrıca kendisinin bir hata sonucunda serbest bırakıldığından ve onun "çok tehlikeli ve sabıkalı bir propagandacı"[71] olduğundan söz edilir.

71 TNA FO 371/5090, 25. "Eshreff Kushjibashi Zadé," hâline dönüştürülen Eşref'in adı, "yerli Hıristiyanlara yapılan zulüm ve başka nedenlerden ötürü teslimi tavsiye edilen Türklerin listesi"ne dâhildi.

8
DÖNÜŞ,“MİLLÎ MÜCADELE” VE SÜRGÜN

Rıhtımda firar

Eşref’in gemisi İstanbul limanına yanaşırken, Pervin de neşe içerisinde, nicedir bekledikleri kavuşmalarına hazırlanmıştı. Fakat Eşref kendisini Malta’dan getiren hastane gemisinin güvertesindeyken, Osmanlı yetkililerine teslim edilerek hapis kalmaya devam edeceği gerçeğine ilişkin duyum aldı. Gemiden indirilmelerine az kalmışken, mahkûmların tek tek sayılıp gözaltına alınacaklarını öğrendi. Bu, silahlı muhafızların idaresinde ve yoğun ölçüde kontrollü bir operasyon olacaktı. Malta’daki bıçaklama olayından dolayı birlikte askerî mahkemeye çıkarıldığı Sarı Mustafa, ona izlendiğini söyledi. Sarı Mustafa gözcülük eder ve sağanak yağmur güvertedeki görüş mesafesini kısaltıp karışıklık yaratırken, Eşref muhafızların görüş alanından çıkacağı anı bekledi. Ardından bir yan kapıdan içeri süzüldü ve geminin pruvasına doğru ilerledi. Güverteyi boş bulan Eşref yakaladığı fırsatı değerlendirdi. Gemiyi kıyıya bağlayan palamarlardan birinden kayarak kendini rıhtıma attı. Yağmur, rıhtımdaki herkesi çevredeki binaların tenteleri altına girmeye veya bir kahveye doluşmaya zorlamıştı. Eşref kalabalığa karışmaya çalışırken, birisi

ona palamardan inerek hayatını neden riske attığını sordu. Eşref "Kestirme yol," diye şaka yapıp, Karaköy sokaklarına doğru girdi.[1]

İliklerine kadar ıslanmış bir hâlde, nicedir dönüşünü bekleyen Pervin ve diğer akrabalarının yanına vardı. Geceyi uyumadan, hep birlikte neşe içerisinde kutlama yaparak geçirdiler. Fakat bundan önceki pek çok seferki olduğu gibi, bu kavuşma da kısa ömürlü olacaktı. Eşref sabahleyin orada fazla uzun kalamayacağını anladı. Pervin'in rıhtım "jimnastiği" olarak söz ettiği şeyin ardından, yetkililerin kendisini arayacaklarını biliyordu. Onu kolayca bulabilecekleri bu akraba evinden çıkmalı ve hızlı hareket etmeliydi. Yenibahçeli Şükrü'yü bulmak üzere yola koyuldu. Kısa zaman sonra onunla ve *Karakol* adı verilen cemiyetin önde gelen diğer üyeleriyle temasa geçti. Karakol, Teşkilat-ı Mahsusa'nın "fedaî zabitan"ıyla başlamış olan gizli operasyonlar çerçevesinde faaliyet gösteriyordu. Karakol, bu paramiliter soyağacının yalnızca son dalıydı. Pervin, Eşref'in Karakol isimli bu yeraltı örgütünün üyeleriyle şehrin çeşitli yerlerinde, hatta neredeyse hükûmet ve İtilaf Devletleri'nin burnunun dibinde bile gizli gece toplantıları yaptığını aktarmıştır.

Eşref'in 1920 senesinin başında döndüğü İstanbul, kendisinin talihsiz Arabistan görevine doğru yola çıkmak için ayrıldığı İstanbul'dan çok farklıydı. Şüphesiz, Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütününde önemli değişikliklere yol açmıştı. Arap topraklarındaki bütün vilayetlerini kaybeden imparatorluğun elinde sadece Anadolu, İstanbul ve Trakya'nın bir kısmı kalmıştı. Paris Barış Görüşmeleri devam ediyordu, fakat savaş sonrasında tesis edilecek düzenin genel hatları büyük ölçüde netleşmişti: İtilaf Devletleri, Anadolu'yu nüfuz alanlarına bölmüş, İstanbul'un itirazlarına rağmen Osmanlı Müslümanlarının kontrolüne pek az şey bırakmışlardı. Galip unsurlar, 1920 Mart'ındaki topyekûn işgalin öncesinde bile başkentte artan bir

1 "Pervin Sencer'in hâl tercümesi," 50–2.

şekilde görünür hâle geliyorlardı. Savaşın neden olduğu yıkım göz önüne alındığında, –Osmanlı İmparatorluğu; savaşa katılan Batılı ülkelerin bu husustaki tecrübelerini bir çocuk oyunu gibi gösterecek yoğunlukta sürgünler, çarpışmalar ve hastalıklar nedeniyle yüksek ölüm oranları yaşamıştı– yeni silahlı çarpışmalara girişmek için pek de istek yoktu. Müslüman nüfusun giderek artan bir kesimi gidişattan ümitsizdi.

1918 Ekim'indeki mütarekenin ardından gelen dönem, İstanbul'da fevkalade bir belirsizliğe yol açmıştı. İçlerinde Enver, Cemal, Talat, Dr. Nâzım ve Bahattin Şakir'in de bulunduğu önde gelen İttihatçı liderlerin Odessa üzerinden Berlin'e varmak için, Kırım'a giden bir Alman torbidobotuyla Kasım ayının başlarında İstanbul'dan ayrılmaları bir iktidar boşluğu yarattı.[2] Avusturya-Macaristan ve Almanya gibi diğer mağlup imparatorluklarda olduğu gibi, elde kalan Osmanlı topraklarında da yeni bir siyasi meşruiyet biçimi arayışı vardı.[3] Milliyetçiler Anadolu'da güç birliği yapmışlardı. İstanbul siyaseti ise Sarayı, Liberalleri, İtilaf Devletleri'ni ve her ne kadar savaş dönemindeki eylemleri nedeniyle lekelenmiş olsalar da, hâlâ ciddi bir güç teşkil eden İttihatçıları barındıran çeşitli gruplardan oluşuyordu. İtilaf Devletleri'ni memnun ederek sultanlığın yitik otoritesini yeniden tesis etmeye çabalayan Sultan VI. Mehmed (Vahdettin) ile, Damad Ferid Paşa idaresinde yeniden teşkilatlanmaya çalışan Liberaller ile ve Liberallerin teşvik ettiği tasfiyeler karşısında güç merkezlerine

2 Erik Jan Zürcher, *Turkey: A Modern History*, 3rd edn (London: I. B. Tauris, 2004), 139; Andrew Mango, *Atatürk* (London: John Murray, 1999), 190. Ateşkesin imzalanmasının ardından İngiliz ordusunun Musul ve petrol yataklarına doğru ilerlemeye devam etmesi Osmanlıların endişelerini körükledi. İngilizlerin Musul ve İskenderun limanını işgal etmeleri, Osmanlı subaylarını Anadolu'da İtilaf Devletleri'ne direnmek adına acil durum planları yapmaya itecekti. Mango, *Atatürk*, 191–2.

3 Hasan Kayalı, "The Struggle for Independence," in Reşat Kasaba, ed., *The Cambridge History of Turkey*, vol. 4: Turkey in the Modern World (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 113.

tutunmakta kararlı olan İttihatçılar ile çalkantılı bir dönemdi bu. Son Osmanlı Mebusan Meclisi 12 Ocak 1920'de toplandı. Meclise, Enver ve önde gelen İttihatçı liderlerin yokluğunda Mustafa Kemal'in kontrolünü hızla sağlamlaştırıyor olduğu milliyetçilerin gücü damgasını vurdu.[4] Milliyetçiler Misak-ı Millî isimli, Osmanlı Müslümanlarının çıkarlarını korumaya yönelik bir manifesto benimsedi. Müslüman egemenliğine ilişkin bu güçlü hak iddiası ile, sarayın yatıştırma politikasıyla birlikte ülkenin stratejik bölgelerinin de facto olarak İtilaf Devletleri'nin kontrolü altında olması arasındaki güçlü ihtilaf, Müslüman nüfus saflarında kayda değer bir huzursuzluğa yol açtı.

İtilaf Devletleri'nin onayıyla 1919 Mayıs'ında Batı Anadolu'da vuku bulan Yunan işgali durumda çarpıcı bir değişikliğe neden oldu. Böylelikle Müslüman nüfus saflarındaki huzursuzluk yerini hızla öfkeye bırakacaktı. İstanbul'da, işgale karşı neredeyse anında nümayişler düzenlendi.[5] Bundan sonra ne olacağına ilişkin planlar ise uzun zaman önce hazırlanmıştı. İttihatçılar, savaş sırasında hazırlayıp masaya koydukları en kötü durum senaryosunu perde arkasından uygulamaya başladılar. Henüz 1915 sonları ve 1916 başlarında, İtilaf Devletleri'nin Çanakkale Boğazı'nı zorladıkları harekât Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentini tehdit ettiğinde, Enver, ricat etmek ve Anadolu içlerinden bir "direniş" icra etmek üzere hazırlıklar yapmıştı.[6] Bu İttihatçı

---

4 İlginçtir ki, 1920 Ocak'ının başlarında Berlin'deki bir İngiliz askerî yetkilisiyle yaptığı bir görüşmede Enver hâlâ Mustafa Kemal'le temas halinde olduğunu söylemiştir. Trablusgarp günlerine kadar uzanan farklılıklarına rağmen bu anlaşmazlıkları "tatlıya bağladıklarını" ve ülkelerinin bekası için şimdi birlikte çalışmaya istekli olduklarını belirtmiştir. Enver'in söylediğine göre Mustafa Kemal, İngiltere'yle bir antlaşma tertiplenmesi için Enver'in emrinde "icap ederse bir çavuş" olarak bile hizmet etmeye gönüllü olacağını ifade etmiştir. TNA WO 32/5620, 161.

5 Zürcher, *Turkey: A Modern History*, 145.

6 Erik Jan Zürcher, *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement* (Leiden: Brill, 1984), 104–5. Bu dönemde çeşitli gruplara yakıştırılan isimler tartışmalıdır.

şebekeler şimdi Yunan işgali karşısında seferber olmuş, gerilla hücreleri oluşturulmuş (veya birçok örnekte olduğu gibi yeniden oluşturulmuş veya isimlendirilmiş) ve Anadolu'da depolanan silahlar birliklere dağıtılmıştı. Yunanlar Ege kıyısından Anadolu içlerine doğru ilerledikçe bu güçler direnişi artırmaya başladılar. Çerkes Ethem bu direnişte belirgin bir rol oynayacaktı. Eşref'in Salihli'deki mülkünde saklı olan silahları kullanan Ethem'in Kuva-yı Seyyare'si, "1919-1920 yılları arasında Batı Anadolu'da faaliyet gösteren yegâne etkin milliyetçi kuvvet"i teşkil etti.[7]

İstanbul'daki İttihatçı "Karakol" yeraltı şebekesi, artık feshedilmiş olan Teşkilat-ı Mahsusa'nın birçok işlevini üstlendi ve ülkenin iç kesimlerinde direnişi örgütleyen kuvvetlere adam, silah ve istihbarat raporları gönderen bir kanal görevi yaptı.[8] Eşref'in uzun zamandır tanıdığı meslektaşları ile Yenibahçeli Şükrü, Kel

---

Nihayetinde kendilerinden "milliyetçiler" olarak söz edilecek olan hareket Osmanlı hükümetinin bakış açısına göre bir isyan hareketi olarak görülüyordu. "Milliyetçiler" kendilerine Kuva-yı Milliye diyorlardı. Bu ifade, içinde Türkleri, Arnavutları, Çerkesleri, Lazları vb. gibi Müslüman grupları barındırmasından ötürü Komünal Kuvvetler, veya başka bir deyişle Müslüman Komüniter Kuvvetleri veya Millî Kuvvetler olarak tercüme edilebilir. Kuva-yı Milliye hareketi de, hareketin yolundan sapanları veya onu terk edenleri "isyancı" kabul ediyordu. Ankara, 1920 sonlarına doğru Kuva-yı Milliye'den kopan Çerkes Ethem ve Eşref için bu ifadeyi kullanacaktı.

7 Zürcher, *Unionist Factor*, 86.

8 Karakol Cemiyeti için bakınız: Zürcher, *Unionist Factor*, s.80 ve devamı. Karakol Cemiyeti'nin "millî hareket"e zemin hazırlanmasında oynadığı kritik ve büyük ölçüde başarılı rolün Kemalist kaynaklar tarafından hafife alındığını not düşmek önemlidir. Bunun nedeni, Karakol Cemiyeti'nin 1918 Ekim'inde Enver ve Talat Paşaların teşvikiyle Enver Paşa'nın Kuruçeşme'deki evinde kurulmuş olmasıdır. Ayrıca Mustafa Kemal'in Karakol Cemiyeti'nin daha gölgede kalan bazı üyeleriyle bağlantıları vardı ki, bu gerçek, doğal olarak Kemalist kaynaklarda ön plana çıkarılmamıştır. Detaylar için bakınız: Zürcher, *Unionist Factor*, 113–14; Ryan Gingeras, *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire, 1912–1923* (New York: Oxford University Press, 2009), 70.

Çerkes Ethem, Mustafa Kemal ve "Milli" kuvvetlerin öteki üyeleriyle birlikte – Kasım 1920. (Kaynak: TİTE)

Ali (Çetinkaya) ve Çerkes Reşid gibi Enverci *fedaîler* bu şebekenin önemli üyeleri arasındaydı. Yenibahçeli Şükrü, Maltepe'deki Topçu Okulu'nun müdürü olarak makamını, Karakol'un kaçış güzergâhlarının; yani bazı direniş hareketi üyelerinin İngiliz işgalindeki İstanbul'dan Anadolu'ya geçerken kullandıkları yolun sorumluluğunu üstlenmek için kullandı. Eşref'in 1920 senesinin ilk günlerinde dâhil olduğu istikrarsız durum buydu.

Eşref'in Malta'daki esareti, Türk Millî Hareketi veya Kurtuluş Savaşı'na katılmakta gecikmesi anlamına geliyordu. Karşılaştıracak olursak, ülkedeki yoldaşları, harekette hâlihazırda kendilerine bir pozisyon kazanmışlardı. Örneğin, gördüğümüz üzere, birçoğu başkentteki Karakol Cemiyeti'ne katılmıştı ve Ethem gibi diğerleri de kendi bölgelerindeki köklerini ve temaslarını, kırsal kesimde bir askerî varlık inşa etmek için kullanmaktalardı. Eşref, ülke dışında kalmış ve kendi başına bir mahallî temel edinememiş biri olarak, kendisine önerilen ne ise onu kabul etmek

durumunda idi. Yine de, irtibatları yerli yerindeydi ve şimdi direniş hareketinin ön saflarında olan, Teşkilat-ı Mahsusa'daki eski arkadaşlarıyla temasa geçmesi pek uzun sürmedi.

Yeniden eylemde

22 Ocak 1920 gecesiydi. Eşref, Balkan Savaşları sırasında bir bahriye kahramanı olarak nam salan dostu ve Çerkes soydaşı Rauf (Orbay)'la belirleyici bir toplantı yaptı. Artık milletvekili olan ve Mustafa Kemal'in, Harbiye Nezareti'ne hâlâ girip çıkabilen bir sırdaşı olarak Orbay, Ankara ile İstanbul'daki direnişçi gruplar arasında gizli bir iletişim kanalı görevi görüyordu. Orbay, Ankara'ya gönderdiği şifreli bir telgrafta Eşref'in Malta'dan döndüğünü ve "Kuva-yı Milliye"de bir komutanlık görevi üstlenmeyi memnuniyetle kabul ettiğini rapor etmiştir.[9] Ankara'nın himayesi altında çalışan, Teşkilat-ı Mahsusa kökenli Arnavut bir Karakol Cemiyeti üyesi olan Yahya Kaptan'ın ölümünden iki hafta sonra Eşref; Kartal, İzmit ve Adapazarı bölgeleri komutanlığına atandı.[10] Başkentin doğusundaki bu bölge Ankara yolunun üzerinde bulunuyor ve dolayısıyla serpilmekte olan Kuva-yı Milliye teşkilatı için büyük bir önem taşıyordu. Mustafa Kemal ertesi gün Eşref'e bir telgraf göndererek, kendisinin

9 ATASE ATAZB 27/42–1, 22 Ocak 1920.

10 Yahya Kaptan, Makedonya'da eşkıyalıkla meşgul olmuş bir Teşkilat-ı Mahsusa üyesiydi. Daha sonra, Yakup Cemil'in İttihatçıların savaş kabinesini devirmek maksadını taşıyan planlarına meyletmişti. Sonuçta Yakup Cemil asıldı, Yahya Kaptan ise Irak'a sürgüne gönderildi. İstanbul'a döndükten sonra Mustafa Kemal'in otoritesi altında bir çete/gerilla lideri olarak faaliyet gösterdi. Karakol Cemiyeti'nin onun Millî Mücadele'ye zarar verdiği kararını almasının ardından, Kocaeli civarındaki bölgenin kontrolü için verilen Milliyetçiler arasındaki mücadelede öldürüldü. Kendisini tutuklamak için gönderilen askerler tarafından ele geçirildi ve akabinde öldürüldü. Mango, *Atatürk*, 266; Gingeras, *Sorrowful Shores*, 181. Mustafa Kemal ünlü *Nutuk*'unda Yahya Kaptan'a birçok sayfa ayırmıştır.

Bolu, Adapazarı, İzmit ve Kartal bölgelerinin Kuva-yı Milliye komutanlığına atandığını ve Ankara'daki Heyet-i Temsiliye'ye, yani esasında bizzat Mustafa Kemal'e rapor vereceğini bildirdi.[11] Mustafa Kemal, Eşref'i, belirsizliğe hiç mahal bırakmayacak sözlerle, bölgedeki faaliyetlerini Birinci Tümen Komutanı Rüşdü Bey'inkiyle koordine etmesi ve meslektaşıyla aynı gayret ve işbirliğini göstermesinin icap ettiği konusunda bilgilendirdi. Bu belki de, kendi kafasına göre hareket etmemesi adına Eşref'e dolaylı yoldan yapılan bir uyarıydı.

Hikâyenin Pervin'in anlattığı şekli birazcık farklıdır. Pervin'in hatıratına göre Ankara ve İstanbul arasında açık bir güzergâh tesis edilmesi fikrini Mustafa Kemal'e teklif eden kocasıdır. Mustafa Kemal ona bunun *pek yerinde* olduğunu söyleyerek yanıt vermişti. Eşref müteakiben milliyetçi liderden kendisinin Kartal, Adapazarı ve Bolu'daki *millî teşkilat* komutanı olarak atandığını bildiren ve istişareler için Ankara'ya gelmesi gerektiğini bildiren bir telgraf almıştı.[12]

Söz konusu hikâyenin ilgi çekici, üçüncü bir versiyonu daha mevcuttur. Bu sürüm, eğer doğruysa, hikâyenin ikinci sürümünü açıklamaya yardımcı olabilir. Teşkilat-ı Mahsusa'nın önde gelen subaylarından biri olan Hüsameddin Ertürk'e göre Eşref'i Adapazarı'na gönderme kararını alan, Enver Paşa'dan başkası değildi.[13] İstanbul'dan ayrılmasının akabinde artık bölgede bulunmasa da Enver, hâlâ kilit destekçilerinin, özellikle de millî hareketin sol cenahındakilerinin bağlılığını muhafaza ediyordu.[14] Gördüğümüz gibi Eşref de Enver'e şahsen adanmıştı; ki bu etken, Eşref ve Ankara arasında daha sonra vuku bulacak

---

11 ATASE ATAZB 27/42–2, 23 Ocak 1920.

12 Pervin, 60.

13 Hüsameddin Ertürk and Samih Nafız Tansu, *İki Devrin Perde Arkası* (İstanbul: Ramadan Yasar, 1969), 197; Gingeras, *Sorrowful Shores*, 214, n 120.

14 Zürcher, *Unionist Factor*, 123.

gerilimleri en azından kısmen açıklamaktadır. Eşref'in kardeşi Sami, Enver 1922 Ağustos'un başlarında, şimdilerde Tacikistan'a bağlı olan topraklarda Bolşevikler tarafından öldürülene kadar onunla birlikte çarpıştı. Aslına bakılırsa, karısı Naciye Sultan'a gönderdiği –bilinen- son mektup, Enver'in Hacı Sami'den kendisinin bulunduğu Pamir Dağları'na gelmesini istediğine işaret etmektedir.[15] Göreceğimiz üzere Enverist ilişkiler, milliyetçi subayların hepsinin rütbece üstü olan Enver'i Anadolu'da tesis etmekte oldukları hareketten dışlamak için her çareye başvuran Ankara'daki milliyetçilere musallat olmaya devam edecekti.

Fikir ister Mustafa Kemal'den, ister Enver'den veya bizzat Eşref'ten çıkmış olsun ya da olmasın, bu önemli görevin Eşref'e Malta'dan döndükten kısa bir süre sonra verildiği açıktır. Esaret altında geçirdiği yıllara rağmen, hem bağlantıları hem de zorlu görevler üstlenmeye yönelik arzusu hâlâ yerindeydi. Lakin artık Enver'e değil, Mustafa Kemal'e rapor veriyor olduğu gerçeği önemli bir farktı ki bu fark çarpıcı sonuçlara yol açacaktı.

Her ne kadar bu tarz ilişkiler pratikte daima karmaşık olmuşsa ve bu karmaşa hâlen devam etse de Eşref'i Adapazarı'na gönderme stratejisinin ardında etnik bir boyut olduğu aşikârdır. Milliyetçi hareket, kendisine taraftar kazanmak ve sakinlerinin kendi etnisitesinden muhatapları tercih ettiği bölgeleri kazanmak için, çeşitli etnisitelerden subaylar kullanıyor gibi görünüyordu. Eşref'i, kalabalık ancak haklarında çok az şey bilinen Kuzey Kafkasyalı nüfusa sahip Adapazarı'na göndermek bu stratejinin bir parçasıydı. Eşref'in Çerkes toplumsal hiyerarşisinde *köle* olarak kabul edilen bazı kişilerle ve kendisinin İzmit'teki bazı eski köleleriyle bağlantıları olması işleri karmaşıklaştıran bir etken olabilirdi.[16] Yakında göreceğimiz üzere, bölgeye ulaşınca Eşref de şahsına münhasır bir etnik politika benimsedi.

15 Bardakçı, 478.
16 Gingeras, *Sorrowful Shores*, 79–80.

Eşref'in yeniden gizli bir askerî harekâta müdahil olmasının Pervin'e yansıyan sonuçları, kocasını bir başka mücadeleye yitirmek hususundaki eski kaygılarının yeniden alevlenmesinin ötesindeydi. Pervin, Eşref'in Malta'dan döndüğü dönemin ardından kocasının coşkun hazırlıklarının yol açtığı bazı toplumsal sorunlarla baş etmek durumunda kaldı. Sapancalı Hakkı ve Baki kardeşlerin annesi olan Şerife Hanım isimli bir arkadaşları vardı. Pervin'e göre Şerife, Eşref ve Sami'yi sanki kendi evlatlarıymış gibi seviyordu ve Eşref'in sürgünden döndükten sonra kendisini arayıp sormamasından veya ziyaret etmemesinden incinmişti.[17] Şerife Hanım, Pervin'e geldiği bir gün bundan şikâyet etti. Pervin'in Eşref'i durumdan haberdar etmesiyle, aileler arasındaki ilişkileri tamir etmek üzere Boğaz'ın yukarı kısmında, Tarabya'da ikamet eden Sapancalı ailesine bir ziyaret ayarladılar. Direniş hareketine katılmak için yapmakta olduğu hazırlıklar nedeniyle Eşref'in zamanı azdı. Vakit kazanmak adına, Kanal Harekâtı sırasındaki yoldaşlarından biri olan "Paşa" Kâzım'dan motorlu bir araç tedarik etti ve buna şoförlük etmesi için kendi kuzeni olan Ali'yi ayarladı.

Bu dost ziyaretini, Eşref'in Bulgar Sadık'ın Karakol çetesiyle yapacağı toplantıya uydurmak zorunda olduklarından dolayı kaybedecek zaman yoktu. Araba İstanbul'dan kuzeye giden, Boğaz'a yukarıdan bakan yamaç üzerinde hızlanırken, yolcular Kâzım Paşa'nın komik gevezeliklerine gülüyorlardı. Fakat mutlu gezinti birden bir trajediye dönüştü. Aracın hızı ve yolun durumu nedeniyle Pervin rahminde taşıdığı küçük bebeği düşürdü. Tarabya'ya varır varmaz bir doktor çağrıldı. Pervin'in ameliyat edilmesi gerekebileceği söylendi. Fakat Eşref yoldaşlarıyla buluşmakla mükellefti ve Pervin'i ameliyat masasında bırakmak zorunda kalacaktı. Küçük bir teselli teşkil eden şey ise, içlerinde Seza Hanım'ın (Polar) da bulunduğu bazı akrabalarının Pervin'le ilgilenmek için orada olmasıydı. Eşref gitmeden önce Pervin

---

17 Pervin, 61.

ona yanında bulundurduğu bütün parayı, yani 3.500 liralık bir meblağı almasını teklif etti. Eşref bunun 500 lirasını Pervin'de bıraktı, fakat gerisini aldı, zira Pervin'in söylediğine göre bu meblağ on dört kişilik bir çetenin masraflarını karşılayabilirdi. Aile ziyaretini, düşük yapmasını, "millî" mesele masraflarıyla karışan bireysel ekonomik durumlarını ve yeni bir kederli ayrılığı bir arada sunan Pervin'in aceleye getirilmiş anlatımı, şahsi ve paramiliter unsurların Eşref ve Pervin'in evliliklerinde nasıl iç içe geçtiğini bir kez daha gözler önüne sermektedir.

Pervin, ayrılmadan önce Eşref'e bir uyarıda bulunmuştur. Kendisi, ayrılık konuşmalarını şu şekilde anımsamaktadır:

> Pervin: Eşref, bence M. Kemal Paşa'nın yanına vardığında askerî kuvvetler başında müsellâh iş alma.
>
> Eşref: Neden?
>
> Pervin: Zira kardeşin Enver'le beraber şimdi hariçteler. Sen de dâhilde silahlı kuvvetler başında bulunursan haklı olarak M. Kemal'i kuşkulandırabilirsin.
>
> Eşref: Bunu sana kim fısıldadı?
>
> Pervin: Namusumla seni temin ederim. Ben kendim bunu böyle görüyorum. Ağır bir vazife üstleniyorsun ve mutlaka silahsız gitmelisin.
>
> Eşref: Böyle günde böyle bir düşünce mevzu bahis olamaz. Ben ne Enver'in karacısı, ne de M. Kemal'in meddahıyım. Ben milletin evladıyım. Hürmetkâr olurum fakat kimseye akidem dışı bağlanamam. Müsterih ol.[18]

Ve böylelikle Eşref kararlı fakat Pervin'in ricasına rağmen silahlı bir şekilde yola çıktı. Akrabalarının şefkatli ellerine bırakılmışsa da Pervin'in, ameliyatı ve kontrolünün ötesindeki millî hadiseler hususunda kaygılanacak çok şeyi vardı. Bunu o

18 Pervin, 64.

vakit henüz bilemeyecek olsa da, kocasına yapmış olduğu uyarı tekinsiz bir kehanet olarak gerçekleşecekti.

Bölge komutanı

Pervin'le pek de ideal olmayan bir şekilde ayrılmalarının ardından Eşref hızla kendini "Kuva-yı Milliye" dönemi olarak isimlendirilecek girdabın içinde buldu. Direniş ağı Anadolu'da gittikçe kuvvetleniyordu. Fakat hükûmet değişikliği ve İtilaf Devletleri işgali, direnişin İstanbul ve civarındaki faaliyetlerini daha çetrefilli bir hâle getirdi. Göze çarpan sorunlardan biri, İstanbul'un doğusunda yeterli bir etkin direniş düzeneğinin bulunmamasıydı ki, bu da hareketin ihtiyacı olan muhabere ile insan ve kaynak nakliyatını son derece zora sokan bir eksiklik teşkil ediyordu. Gördüğümüz üzere, Eşref'in atandığı bölgeler coğrafi durumlarından ötürü direniş hareketi için büyük önem taşımaktaydı. İzmit, Adapazarı ve Bolu, İstanbul'u Ankara'yla bağlayan "kara köprüsü"nün anahtar noktalarıydı.

İzmit'in doğusundaki bölge, stratejik önemine rağmen, direniş için doğal bir merkez teşkil etmiyordu. Evvela, karmaşık yerleşim kalıplarını yansıtan nüfus son derece çeşitliydi. Burası savaştan önce Arnavutların, Yunanların (Rum), Ermenilerin, Çerkeslerin ve kendi aralarında kayda değer farklılıklar gösteren Türklerin yuvası olmuştu. Antik dönemden beri birçok göçmen tabakası tarafından mesken edilmiş bir bölgeydi.[19] Hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler olmak üzere nüfusun büyük bir kısmı oldukça yeni göçmenlerden oluşmaktaydı. Yeni göçmenler arasında Çerkesler özellikle ağır basıyordu. İzmit, Adapazarı ve Bolu bölgeleri 1870'lerin sonlarından itibaren

19 Gingeras, *Sorrowful Shores*, 9. Batı sermayesi ve piyasa ilişkilerinin 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarındaki nüfuzu ile milliyetçilik fikrinin yayılması sonucu meydana gelen değişiklikler, manzarayı daha da karmaşıklaştırmaktaydı.

Kuzey Kafkasya'dan yaklaşık 75.000 kişilik bir göçmen akınına sahne olmuştu.[20] Bölgedeki Çerkes nüfusun mensubiyetleri karmaşıklığa bir başka boyut daha katmıştı. Kuzey Kafkasya'dan gelen göçmen halkların, akrabalığa, sosyal sınıfa, bölgeye ve kökene dayanan ve yabancılar tarafından kavranması fena hâlde zor ilişkileri vardı. Bu mensubiyetlerin mevcut Osmanlı sosyo-politik yaşantısında nereye konumlanacağı bir dereceye kadar Osmanlı sarayıyla olan ilişkilere bağlıydı. Çerkes kadınlarının imparatorluk haremine ve Çerkes erkeklerinin silahlı kuvvetlere girmeleri şeklinde tecelli eden uzun gelenek sadece devam etmemiş, Çerkeslerin anavatanlarından sürgün edildikleri dönemin akabinde aynı zamanda oldukça güçlenmişti.

Bu gelenek Adapazarı bölgesinde yirminci yüzyıla kadar canlılığını korudu. Adapazarı'nın Osmanlı sarayıyla bilhassa önemli bir bağlantısı vardı: Bu bölgenin çok sayıda kızı, Osmanlı padişahlarıyla evlenmişti. II. Abdülhamid döneminde, 93 Harbi'nden sonra imparatorluğa göç eden Maan boyunun kızları payitahta gelin gitmişlerdi. Ancak 1908 Devrimi'nin ardından, Adapazarlı gelin geleneği devam ettiyse de bunlardan hiçbiri Maanlardan olmadı. Adapazarı ve Osmanlı düzeni arasındaki ilişkilerde değişmiş olan bir şey vardı.[21] Bölgenin önde gelen Çerkes aileleri saraya yakınlardı ve eski rejimden şiddetli bir kopuşun temsilcisi olarak gördükleri İttihatçılara şüpheyle bakıyorlardı. Mustafa Kemal'in aktardığına göre daha, "Mustafa Kema1 Paşa'yı, padişah makamına kabul edemeyiz," dedikleri 1919 Ekim'inde bir isyan patlamıştı.[22] Yakında Eşref'in de bizzat

---

20 Gingeras, Sorrowful Shores, 25, Arsen Avagyan'dan alıntı, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler* (İstanbul: Belge, 2004), 71.

21 Alexandre Toumarkine, "Entre Empire Ottoman et État-Nation Turc: Les Immigrés Musulmans de Caucase et des Balkans du Milieu du XIXe Siècle à Nos Jours" (yayınlanmamış doktora tezi, Université de Paris — Sorbonne, 2000), 544–5.

22 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk* (İstanbul: Bordo, 2007), 259.

keşfedeceği üzere, Adapazarı ve onun geniş Çerkes nüfusu tarafından iyi karşılanmak çantada keklik değildi.

Bölgedeki istikrarsızlık savaş yılları sırasında çarpıcı bir şekilde artmıştı. İttihatçıların gözdağı verme çabaları kapsamında Ermeni ve Rumlar taciz edilmiş; çok sayıda Ermeni 1915-1916 yılları arasında tehcir edilmişti.[23] Bu sırada bölgenin Müslüman nüfusu, her ne kadar Jön Türk politikalarından doğrudan mağdur olmasa da, yine de savaştan olumsuz etkilenmişti. Ordu, askere alınacak er potansiyelinin sonlarına gelip, en yoksul kesime yöneldiğinde, firar önemli bir unsur hâlini aldı. Firar edenlerden birçoğu bölgedeki eşkıya çetelerine katılıp hâlihazırda istikrarsız olan karışık yapıya bir derece daha emniyetsizlik kattılar. Silahlı çeteler Adapazarı civarındaki bölgede açıkça kol geziyordu.[24] Arnavut ve Çerkes çeteler arasındaki sürtüşme bölgedeki manzaranın bir başka yüzüydü. Bölgede ayrıca Ermeniler ve Yunanların dâhil olduğu silahlı çeteler de mevcuttu. Savaşın ardından birçok Yunan ve Ermeni mülteci, parçalara ayrılmış hayatlarını yeniden toparlamak için geri döndü. Olayların beklenmedik yöndeki bu değişimi tehcirlere karışan veya onlardan fayda sağlayanlar üzerinde suçluluk duygusu uyandırdı ve Osmanlı'nın savaşı kaybettiğine dair kötü – ve kimileri için tahrik edici – bir anımsatıcı oldu. [25]

Kısacası, Eşref'in direniş güçlerinin kumandanı olarak gönderildiği bölge, etnik çeşitlilik, demografik değişiklik ve siyasi istikrarsızlığın son derece şiddetli bir kargaşaya elverişli zemin hazırladığı bir bölgeydi. Karakol Cemiyeti ajanları hâline gelen Yenibahçeli Şükrü ve "Bulgar" Sadık (Sadık Baba olarak da biliniyordu) gibi eski Teşkilat-ı Mahsusa subaylarının eylemleriyle Eşref'in bölgeye intikaline bir ölçüde zemin hazırlanmıştı. Örneğin İzmit'te vazifeli olan üç paramiliter subay daha önce

23 Gingeras, *Sorrowful Shores*, 42 ve devamı.

24 A.g.e., 65.

25 Gingeras, *Sorrowful Shores*, 52–4.

ya Eşref ya da Süleyman Askeri'yle birlikte hizmet görmüştü.[26] Ayrıca, gördüğümüz üzere, Eşref'in bölgedeki Çerkes toplumunun bazı unsurlarıyla bağlantıları olabilirdi. Öte yandan, Eşref bölgenin istikrarsızlığı ve bölgeyle kuvvetli bir kişisel bağının bulunmaması nedeniyle yerel Çerkes nüfus tarafından nasıl karşılaşacağına ilişkin kaygı duymuş da olabilirdi. Bu etkenler, kendisinin yeni komutanlık görevini devralmak üzere yola çıkma hususunda hissettiği tereddüdü muhtemelen açıklamaktadır.

Eşref'in Adapazarı'nda tecrübe edeceği müteakip problemler, Ethem ve Reşid'in doğrudan kişisel bağlarının bulunduğu ve ailelerinin toprak sahibi olduğu Bandırma bölgesindeki taraftar toplama başarılarıyla tezat teşkil etmektedir.[27] O dönemde yaşayan bir gözlemci, Adapazarı nüfusunun müşterek bir kökenden gelmelerine rağmen Eşref'e ettiği muhalefetin temel nedeninin Eşref'in sosyal statüsü olduğunu iddia etse de, bu iddia bir başka kaynakta yer almamaktadır.[28] Bu doğruysa bile, Eşref'in Adapazarı eşrafına karşı başlangıçta sergilediği tutuma içkin sorunlara kıyasla muhtemelen daha küçük bir etkisi olmuştur.[29]

Sebep ne olursa olsun, Eşref'in bölgeye gitmek için acele etmediği açıktır. Rauf (Orbay), toplantılarının ertesi sabahında Eşref'in Adapazarı bölgesine gideceğine dair Ankara'yı bilgilendirmişti. Bu tarih 23 Ocak'a tekabül ediyordu. Fakat on gün geçmiş ve Eşref hâlâ görevine başlamamıştı. Mustafa Kemal, özellikle Eşref'in bölgeye gitmesini talep etmek için Orbay'a yazdı.[30] Bundan sekiz gün sonra, yani 11 Şubat'ta, Orbay Eşref'in gün içinde yola çıkabileceğini düşündüğünü söyleyerek yanıt

26 A.g.e., 70.

27 Toumarkine, 518–19.

28 Hacîm Muhittin Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacîm Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yi Milliye Hatıraları (1919–1920)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2014), 108.

29 Toumarkine, 545.

30 ATASE ATAZB 27/42.10, 3 Şubat 1920.

verdi. 14 Şubat tarihinde, Batı cephesi istihbarat dairesi başkanı, Ankara kanalıyla Eşref'e yazarak, onu İstanbul ve Ankara arasında bulunan büyük bir kent olan Eskişehir'e gelmekten alıkoyan bir şey olup olmadığını açık bir şekilde sordu.[31] Gördüğümüz üzere, Mustafa Kemal, Eşref'i görevine atadığı vakit, Eşref'in Ankara'ya bağlı olmasının ve eylemlerini diğer komutanlarla koordine etmesinin gerekliliğini vurgulamıştı. Fakat şimdi, "Kuva-yı Milliye"yle iştigalinin erken döneminde dahi ufukta sorun alametleri görünmeye başlamıştı.[32]

Eşref 24 Şubat'ta nihayet yola çıktı. Fakat haberler diğer tarafa da ulaşmıştı. Kuva-yı Milliye'yi gayrimeşru gören Osmanlı Dâhiliye Nezareti, on ikisi at üzerinde ve dördü yayan olmak üzere on altı adamdan oluşan silahlı bir grubun geceyi İzmit'in kuzeyinde bulunan Kandıra'nın dışındaki bir köyde geçirdiğine dair İzmit kaymakamından bir rapor aldı. Eşref'in komutanlığındaki grup Adapazarı'na doğru gidiyordu. Görünüşe bakılırsa görevleri İzmit, Bolu ve Adapazarı bölgesinde herhangi bir hadise çıkmamasını garantiye almaktı. Ancak Kuva-yı Milliye namına zulüm yaptıkları ve bombalar ile Mauser tüfekleri taşıdıkları belirtilmişti.[33]

Eşref'in Adapazarı'na doğru gittiği rapor edilmişse de, oraya varışı açıklanamayacak bir şekilde gecikmişti. Ankara o dönemde bazı Kuva-yı Milliye yetkililerine Eşref'in hareketleri hakkında bilgi isteyen telgraflar göndermişti.[34] Sonunda Eşref, 27 Şubat'ta Mustafa Kemal'e Adapazarı dışında olduğunu yazdı. Telgrafa imzasını bir Kuva-yı Milliye komutanı sıfatıyla atan Eşref, komutası altında küçük bir savaşçı müfrezesi bulunduğunu ve

31 ATASE İSH 728/135.
32 ATASE ATAZB 27/42.10, 23 Ocak 1920.
33 BOA DH.EUM.AYS S 33/76, 2 Mart 1336 [2 Mart 1920].
34 Örneğin, ATASE ATAZB 27/62.3, 23 Şubat 1920.

Mustafa Kemal'in emirlerini beklediğini bildirdi.[35] İki gün sonra, 29 Şubat'ta (o sene bir artık yıldı) bu kez Adapazarı'na vardığını söylemek üzere yazdı.[36] Fakat ilginçtir ki, Mustafa Kemal'in muhbirlerinden biri olan Arnavut Abdurrahman Ankara'ya, Eşref'in şehre varması bekleniyorsa da bunun henüz gerçekleşmediğini belirten bir telgraf gönderdi.[37] Eşref'in Kuva-yı Milliye hareketine dâhil oluşu pek de ideal bir şekilde başlamıyordu.

Sonunda, 1 Mart gününde Eşref, Mustafa Kemal'e Adapazarı'na vardığını bildirdi. Fakat o vakitte bile kıtasını ilçenin dışında bıraktığını belirtiyordu.[38] Eşref'in alışılmışın dışındaki kararsızlığının sebebi, muhakkak ki Adapazarı'nda nasıl karşılanacağına dair belirsizlikti. Bölge, başını Osmanlı hükûmetine bağlı Çerkes bir jandarma subayı olan Ahmed Anzavur'un çektiği üç ayaklanmadan ikincisinin yankılarını henüz hissetmişti. 16 Şubat'ta başlamış olan ayaklanma Nisan ortalarına kadar bastırılamayacaktı. Marmara Denizi güneyindeki geniş bölge, buradaki Çerkes topluluklarının kendilerini İstanbul ve Ankara arasında parçalanmış bulmalarıyla iç savaşa benzer bir süreçten geçiyordu. Eşref Adapazarı'na temkinli ilerlemekte muhtemelen haklıydı.

Eşref'in Adazapazarı bölgesindeki en önemli irtibatı, Makedonya ve Bulgaristan'da kendi komutası altında görev yapmış, Birinci Dünya Savaşı'nda doğu cephesinde çarpışmış ve Ruslar tarafından esir alınarak Sibirya'ya gönderilmiş eski bir Teşkilat-ı Mahsusa subayı olan Maan Şirin'di. Maan Şirin esaretten kaçmış

35 ATASE ATAZB 27/54–1, 27 Şubat 1920. Telgrafın bizzat kendisi, aslında İzmit'ten gönderilmiş olduğunu göstermektedir. İçlerinde bir aracının telgrafının da yer aldığı müteakip yazışmalar, Eşref'in ertesi güne kadar Adapazarı'na varmadığını gösterir.

36 ATASE ATAZB 27/58–1, 1 Mart 1920.

37 ATASE ATAZB 27/57–1, 29 Şubat 1920.

38 ATASE ATAZB 27/58–1, 1 Mart 1920.

ve 1918 yılında Adapazarı'na dönmüştü.[39] Sarayla olan evlilik bağları bilinen[40] önde gelen Çerkes ailelerinden Maanların bir üyesi olan Maan Şirin, Eşref'in tam da Adapazarı'nda ihtiyaç duyduğu türden, itibar sahibi bir yerel temastı. Maan Şirin, Balkan tecrübesi nedeniyle İTC liderliğine genellikle şüpheci yaklaşan Çerkes eşrafı karşısında Eşref'e başlangıçta kefil oldu.[41] Bu kişiler Balkan topraklarını hiç şüphesiz İTC'nin kalesi olmasıyla özdeşleştirmişlerdi. Kafkaslardan göçen mülteciler olarak, tabiatıyla sarayla aynı eksendeydiler ve sultanı velinimetleri olarak görüyorlardı. Bu ilişki, Osmanlı hanedanlığıyla kurdukları evlilik bağlarıyla daha da pekişmişti. Milliyetçilerden yana taraf olmak doğal içgüdülerine ters düşüyordu.

Eşref, Adapazarı'na vardıktan sonra Ankara'yla bir planlama ve yazışma telaşına düştü. İyimser bir raporunda nüfustan adam toplamakta olduğunu, adamlarının cesur ve direnişe katılmaya hevesli olduklarını belirtiyordu. Gelişkin düzeyde asker ve piyadelerden müteşekkil kuvvetler toplamaya yönelik hazırlıklarını çok yakında tamamlayacağından umutlu olduğunu söyledi.[42] İlginçtir ki, görünüşe göre Eşref şahsına münhasır bir etnik politika izlemekteydi. Belki de iyimser bir şekilde, Çerkes liderliğiyle temaslarının işleri kolaylaştırdığından söz etti. Ayrıca Laz subaylar görevlendirmesinin bölgedeki Laz kuvvetleri teşkilatlandırmaya yardımcı olduğunu ve Sapanca'daki Gürcü nüfusla

39 Sefer Berzeg, *Türkiye Kurtuluş Savaşı'nda Çerkes Göçmenleri*, Cilt II (İstanbul: Nart Yayıncılık, 1990), 47–8. Ahmed Anzavur'un komutası altında hizmet vermesinin ve 1921 tarihli Yakın Doğu Çerkes Birliği kongresinde Kandıra'yı temsil etmesinin ardından Maan Şirin de Eşref gibi "150'likler" listesine alındı ve Türkiye'nin bağımsızlığını kazanmasının ardından Yunanistan'a yerleşti.

40 Gingeras, *Sorrowful Shores*, 62–3.

41 Toumarkine, 543.

42 ATASE ATAZB 27/58–2, tarihsiz, Mustafa Kemal'in Eşref'in telgrafına 3 Mart 1920 tarihinde yanıt verdiği göz önüne alınacak olursa muhtemelen 2 Mart 1920'de gönderilmiştir.

irtibat kurması için Gürcü kökenli bir subayı görevlendirdiğini bildirdi. Düzce ve civarı için ise muhtemelen kendi adamı olan Rüştü Bey'in kardeşini çağırmıştı. Bir diğer kaynağa göre ise, Eşref ayrıca Dr. Fahri Can'ı, Balkan Savaşları sırasında gerilla faaliyetleri icra eden eski Teşkilat-ı Mahsusa subayları tarafından idare edilen ve Kara Aslan Çetesi hâline gelecek yerel direnişi örgütlediği Gebze'ye göndermişti.[43] "Burada herhangi bir zorluk görmüyorum,"[44] şeklindeki iyimser değerlendirmesine rağmen, Eşref'in yeni görevine içkin sorunları daha net anlamakta olduğu muhtemeldi.

Ankara'ya sunduğu talep listesi Eşref'in silahlı "*çete*" yapılanmasına gideceğine işaret ediyordu. Mustafa Kemal'e Anzavur ayaklanmasının temelde bitirilmiş olduğuna dair iyi haberler verdiyse de ("Dün Anzavurcu olanların bugün boynu bükülmüştür. Diğerlerine de numune olmuştur," demişti)[45] istediği şeyler şüphesiz daha fazla çarpışmanın ufukta olduğunu gösteriyordu. Listesinde para (iki veya üç bin liranın zaman kaybetmeksizin gönderilmesini istiyordu – Pervin'in verdiği para muhtemelen tükenmekteydi), yiyecek, materyal ve bir bölük büyüklüğündeki bir kuvvet ile otuz baş binek atına (teftiş ve yazışmaları icra edecek subaylar için) yetecek kadar teçhizat talebi vardı. Ayrıca çeşitli türde silah ve mühimmatın hızlı bir şekilde nereden temin edilebileceğini bilmek istemiş ve telgraf şifreleri ile özel talimatların kendisine ivedilikle gönderilmesini talep etmişti. İstedikleri temin edildiğinde bölgeyi silah altına çağırabilecekti. Eğer bölgeye dışarıdan bir silahlı kuvvet getirilmesi icap ederse bunun maliyeti daha yüksek olacaktı.[46] Eşref'in meşgalelerinden biri de operasyonun finansmanıydı. Silahlar ve mühimmat

---

43 Stanford J. Shaw, From Empire to Republic: *The Turkish War of National Liberation*, 5 vol. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000), cilt no?, 645.

44 ATASE ATAZB 27/58–3.

45 ATASE ATAZB 27/58–3.

46 ATASE ATAZB 27/58–3.

dışında gereken erzakın 12.000 lira tutacağını hesaplamıştı. Bu miktarın ötesine geçen masrafları şahsen karşılayacaktı.

Mustafa Kemal'in yanıtı, Ankara'nın daha kapsamlı kaygılar taşıdığını yansıtır mahiyetteydi. Mustafa Kemal "yabancı" güçlerin, yani İngiliz kuvvetlerinin İzmit yarımadasından güneye inen demiryolunu tamir etmelerine engel olmak üzere Kuva-yı Milliye kuvvetlerinin teksif edilmesi gibi stratejik meseleler ve bölgedeki "gerici hareketler"[47] olarak adlandırdığı, İstanbul'a bağlı hareketlerin derhal yok edilmesiyle daha ilgiliydi. Eşref'in spesifik taleplerine cevaben, Mustafa Kemal, gereken istihkak ve teçhizatın Birinci Tümen tarafından temin edileceğini, silah ile mühimmatın ise 10. Kolordu'dan sağlanabileceğini söyledi. Eşref'in özel finansman talebine gelince, geleceğin Atatürk'ü, çeşitli bölgelerin harcamaları için Ankara'nın bütçesi bulunmadığını ve kendi bölgesindeki komiteyle görüşmesi gerektiğini bildirdi. İçinde büyük gayrimüslim nüfus barındıran bölgeler hususunda ise Müslüman nüfusa saldırıların önlenmesi için gereken önlemlerin alınmasını Eşref'e emretti.[48]

Can sıkıcı finansman sorunuyla ilgili, eğer tümen komutanı Eşref'in bütün masraflarını karşılayamazsa, Eşref'in bölgedeki "vatansever" (*eshab-i hamiyet*) insanlardan kaynak edinmesini ve bunu "bizzat" yapmasını belirtmişti.[49] Eşref bu tavsiyeyi yerine getirmekte bir nebze fazla gayretkeş davranmış olabilir. Yerel kaynaklara göre, Eşref'in bölgenin önde gelen ailelerinden yüksek "vergiler" alma uygulaması (görünüşe göre ailelerden biri 100.000 lira ödemeye ikna edilmişti) onları Kuva-yı Milliye aleyhine döndürmekteydi.[50] Eşref'in bölgedeki koşullar ve özellikle de para için sıkıştırılmaları nedeniyle Kuva-yı Milliye'den duydukları rahatsızlığı bilinir hâle getiren Çerkes nüfus hakkındaki bir rapor

47 ATASE ATAZB 27/58–6, 3 Mart 1920.
48 ATASE ATAZB 27/58–6, 3 Mart 1920.
49 ATASE ATAZB 27/58–6a, 3 Mart 1920.
50 Gingeras, *Sorrowful Shores*, 104; Toumarkine, 544.

almamış veya bunu göz ardı etmiş olması olası görünmektedir.[51] Maan Şirin'in başlangıçta ona verdiği desteğin Çerkes seçkinler arasında kendisine her ne faydası olmuşsa, bu, şimdi etkisini yitirmekteydi. Mustafa Kemal kısa bir zaman sonra Eşref'e yazarak, nazik fakat kararlı bir şekilde, ilk fırsatta Ankara'ya gelmesini ve kendisiyle bizzat görüşmesini istedi.[52] Mustafa Kemal telgrafta önce ona "Düzce Kuva-yı Milliye Komutanı Eşref Bey" diye hitap etmiş, fakat ardından "Kuva-yı Milliye"yi silmişti. Bu, Eşref için pek de uğurlu bir durum değildi.

Adapazarı fiyaskosu

Adapazarı'ndaki durumu yeniden özetlemek gerekirse, işler başından beri iyi gitmemişti. Eşref, Çerkes kökenine rağmen, bir Kuva-yı Milliye komutanı olarak en iyi ihtimalle soğuk bir şekilde karşılanacağının muhtemelen farkında olarak ilçeye gitmekte tereddüt etmişti. Sonunda ilçeye girmiş, fakat varlıklarının sebep olabileceği tepkiden korkarak adamlarını dışarıda bırakmıştı. Zaten hassas olan durumu yatıştırmak yerine, para için yerel eşrafa baskı yapması vaziyeti daha da beter hâle getirdi. Eşref'in Adapazarı'nda gördüğü olumsuz tepkiye bir başka ilave faktör ise silah altına aldığı adamların, yerel bir Osmanlı yetkilisinin tabiriyle, nüfusun "kaba unsurları"ndan oluşması ve kendisinin de yerel gerginlikleri kışkırtmasıydı.[53] Ateşe benzin döken bir başka şey ise (ya da belki bu sadece anlaşmazlıkları meşru kılmak için sunulan bir bahaneydi) yukarıda bahsedildiği

---

51 ATASE ATAZB 23/113.1 ve ATAZB 23/113.1a, 5 Mart 1920, Şevket'ten (Beşiktaş), Nuh Bey'e (Ankara?). Son satır bu raporun Eşref'in dikkatine sunulduğuna işaret etmektedir.

52 ATASE ATAZB 27/62–1, 13 Mart 1920 (Mustafa Kemal'in telgrafı, bunun Eşref'in Ankara'ya gelmesine yönelik kendisinin ilk talebi olmadığına işaret etmektedir.)

53 BOA DH.KMS 53–4/47, İzmit mutasarrıflığından Dâhiliye Nezareti'ne, 18 Nisan 1336 (18 Nisan 1920).

üzere, Eşref'in *köle* kökenlerinin Adapazarı Çerkeslerinin ona karşı ayaklanmasına neden olduğu iddiasıydı.[54]

Nihayetinde, şehrin önde gelenleri Kuva-yı Milliye'nin varlığını bir işgal gibi görmeye başladılar. Eşref Adapazarı'na ilk vardığında onu Maan Şirin'in tanıtması yerel kaygıları dindirmeye yardımcı olmuştu. Fakat kısa zaman sonra itirazlar yükseldi. Adapazarı'nın Çerkes eşrafından Karzeg Sait kendini bir alternatif olarak öne çıkardı. İlçede Kuva-yı Milliye'ye ihtiyaç olmadığını, zira şehir sakinlerinin kendi teşkilatlanmalarını yapmaya tamamıyla muktedir olduklarını savunuyordu. Eşref'in bu haraç kesen tavrını sürdürmesi durumunda bölgeyi yağmalayacağından endişeleniyordu. Dolayısıyla Karzeg Sait, Eşref'ten Ankara'ya gitmesinin istenmesi gerektiğini beyan etti.[55] Nisan ayının ortasında bölge halkının rahatsızlığı artık iyice artmıştı. Eşref'in bölgeden gitmesini sağlamaya çalışmak adına bir komite tesis edildi.[56] Bu sırada kendi milis kuvvetlerini oluşturmaya başlamışlardı. İngiliz istihbarat kaynakları, Adapazarı'nda ve bölgenin diğer yerlerinde Eşref'in şahsına ve Kuva-yı Milliye'ye karşı vuku bulan muhalefeti, Ahmed Aznavur'la özdeşleşen daha kapsamlı anti-milliyetçi hareketle ilişkilendirmiştir. İngilizler

54 Bu iddia, daha sonra önemli bir Kuva-yı Milliye idarecisi hâline gelen yüksek rütbeli İTC yetkilisi Hacim Muhittin Çarıklı tarafından ortaya atıldı. Çarıklı, hatıratında Adapazarı civarında bulunduğundan ve kendisine Eşref'e devredilmek üzere emaneten iki tüfek verildiğinden bahseder. Fakat Adapazarı Çerkeslerinin köle kökeni yüzünden Eşref'e karşı ayaklandıklarını, bu atmosferde kendisinin de ele geçirilip Adapazarı'na götürüldüğünü ve yolda aşağılandığını söyler. Çarıklı, 110. Böyle bir iddia, köklerinin 12. yüzyıldaki Selçuklu Sultanı Sencer'e uzandığını iddia eden Eşref tarafından şiddetle reddedilecektir. Tabii, iki iddia aynı ağırlığa sahip değildir. Kuzeybatı Anadolu'daki Çerkes elitin Eşref'i içlerinden biri olarak kabul etmediği açık görünmektedir. Çerkes toplumundaki seçkin ve köle ayrımları cidden katı görünmekle birlikte, yabancılar için bunları ayırt etmek fena hâlde zordur.

55 Toumarkine, 543.

56 Gingeras, *Sorrowful Shores*, 104.

Ankara güçlerini isyancı olarak görüyor ve anti-milliyetçilere olumlu yaklaşıyorlardı. Bu muhalefette bir "halk" hareketinin bulgularını gördüler ve milliyetçi yapıya karşı diğer yerel direniş örneklerine dikkat çektiler.[57]

Muhalefetle karşılaşan Eşref müzakere edebileceğini umdu ve bölgeden ayrılmayı reddetti. Fakat Sait için bu söz konusu bile değildi. Eşref'i önemsiz bir *komitacı* olarak görüyor ve onu toplumsal olarak dengi kabul etmiyordu. İşte bu noktada Eşref, olası bir çarpışmaya hazırlanmak adına adamlarının sayısını artırmak için hapishanenin kapılarını açtı. Fakat artık çok geçti; Çerkes süvarisi Adapazarı'nın etrafını sarmıştı. Vaziyetin gittikçe daha çok tehlike arz ettiği hakkında uyarılan Eşref'in ilçeden ayrılması ancak kaymakamın müdahalesiyle mümkün olacaktı.[58]

Adapazarı'ndaki durumun kötüleşme sürati Ankara'yı büyük bir sorunla karşı karşıya bırakmıştı. Eşref'in eylemleri, İstanbul'u Ankara'ya bağlamak suretiyle direniş hareketi için hayati önem taşıyan bu bölgeyi emniyete almak yerine, durumu iyice kızıştırmış gibi görünüyordu. Çok geçmeden Ankara'ya yerel Çerkes liderliğinin sadece Kuva-yı Milliye'nin varlığını reddetmekle kalmayıp, Anzavur kuvvetlerini de yardıma çağırdığına ilişkin haberler ulaştı. Böylece Ankara'yı hedef alan önemli bir ayaklanma, tam da sönüyor gibiyken, muhtemelen yeniden alevlenecekti.[59] Aynı zamanda, diğer Kuva-yı Milliye subayları da Eşref'in atandığı göreve uygunluğuna ilişkin kaygılarını dile getiriyorlardı. İzmit'te konuşlu bir subay Ankara'ya yazarak, Eşref'in İzmit'ten henüz geçmemiş olduğunu ve onun Adapazarı'nda kendi başına bir şey yapabileceğinden şüphe ettiğini belirtti. Bölgeye, vaziyeti kavrayabilecek zeki bir yetkilinin gönderilmesi gerekiyordu.[60] Bu adama göre, açıkça görülüyordu ki Eşref böyle birisi değildi.

57 TNA FO 371/5167, 106, 17 Nisan 1920.
58 Toumarkine, 544.
59 ATASE ATAZB 23/113.3, 5 Mart 1920.
60 ATASE ATAZB 27/61.1, 7 Mart 1920.

Mart ayının başlarında ve ortalarında Ankara'nın Eşref'e karşı artan güvensizliğinin başka işaretleri ortaya çıktı. Eşref kuvvetlerini Adapazarı'ndan çektiğinden beri doğuya yönelmişti. Üçü atlı ve onu yayan olmak üzere on üç muharipten oluşan bir kuvvetle Bolu'ya doğru ilerlerken 12 Mart'ta Düzce'ye vardı.[61] Düzce'den Ankara'ya batıdaki İngiliz hatlarına doğru ilerlemeyi düşündüğünü bildirdi.[62] Fakat Ankara'nın başka fikirleri vardı. Operasyonel meselelerle ilgili bazı anlaşmazlıklar Eşref ve Ankara arasında başkaca sorunların da çıkmasına neden oldu. Bu meselelerden hiçbiri başlı başına büyük bir önem arz etmiyordu; örneğin, İstanbul'dan nakledilen materyallerin dağıtılması görevinin Eşref'e verilip verilmeyeceği ve bazı jandarma subaylarına güvenilip güvenilemeyeceği gibi meselelerdi. Fakat bu meselelerin hepsi, Eşref'e karşı Ankara'nın iradesinin tecelli edeceği şekilde; yani hassas bir bölgenin komutanına yönelik giderek artan ihtiyatı yansıtır biçimde nihayetlendirildi. Albay İsmet İnönü bir anlaşmazlıkta Eşref'e karşı kesin surette ağırlığını koydu.[63] İsmet'in müdahalesi, Eşref'in bazı bilgileri güvenle saklayacağından şüphe duyduğunu gösteriyordu. İsmet, Eşref'e hâlihazırda birçok görev vermiş olduklarını ve şimdiki gibi öteki subaylarla işbirliğine ve sağduyuya dayanan bir görevin Birinci Tümen'in komutanına verilmesinin daha iyi olacağını düşünüyordu. Mustafa Kemal bu hususta İsmet'in tavsiyesine kulak verdi – kendisinin Eşref'e bakışı da gittikçe kuşkulu bir hâl almaktaydı.

Zaman geçtikçe, Mustafa Kemal, Eşref'e karşı daha sert bir üslup benimsemeye başladı. Eşref, jandarma komutanı Kemal Paşa'nın itimat edilebilirliğini, yani "içyüzünü" bir kez daha

61 ATASE ATAZB 27/64.3, 12 Mart 1920.

62 ATASE ATAZB 27/64.3, 12 Mart1920.

63 ATASE ATAZB 24/89.1, 5/6 Mart 1920. Mustafa Kemal nihayetinde bu görevi Eşref'e değil 1. Tümen komutanına vermek kararı almıştır. ATASE ATAZB 24/89.2, 8 Mart 1920.

sormak için 12 Mart'ta Düzce'den Ankara'ya yazmıştı. Ertesi gün Mustafa Kemal buna kısa ve ters bir yanıt verdi. Telgrafı yanıtlarken, "Komutan" unvanından önce gelen "Kuva-yı Milliye" kelimelerini bir kez daha kullanmayan Mustafa Kemal iki husus belirtti. Birincisi, Eşref'in güvenilmesini önerdiği, Ankara'nın ise güvenilmemesinde ısrar ettiği jandarma komutanı meselesinin son derece önemli olduğunu söyledi. İkincisi, ona doğrudan, Ankara'ya bizzat gelmesi yönündeki çağrıyı alıp almadığını sordu. Telgrafı sonlandırırken, mümkün olan ilk fırsatta Ankara'ya gelmesini beklediğini bildirdi.[64] Ankara, belalı subayı yüz yüze görüşmeler yapmaya çağırıyordu. Eşref 14 Mart'ta Bolu'dan ayrıldığını rapor ederek Ankara'ya gitmek üzere vakitlice yola çıktı.[65] Kuva-yı Milliye komutan vekili olarak görev yaptığı Adapazarı'ndan yazan Trabzonlu Rauf, Eşref'in yolda olduğunu teyit etti.[66]

Eşref'in Ankara'ya gidip gitmediği açık değildir. Pervin'e göre Eşref Ankara'ya gitmesi gereken günde Maltepe'deki depoya bir baskın düzenlemişti.[67] Bu, telgraf bürosunun basılması suretiyle, İstanbul'un İtilaf Devletleri'nce işgalinin fiilen başladığı gündü. İngiliz subaylar ertesi gün Ankara hareketini desteklediğinden şüphelendikleri kişileri tutuklamaya başladılar. Bunlardan birçoğu Malta'ya gönderilecekti. Fakat Eşref ikinci kez Majesteleri'nin misafiri olmaya hevesli değildi. Maltepe baskını silah ve teçhizatın Kuva-yı Milliye'ye "geri kazandırılması"nı sağladı. Pervin'e göre vurgun büyüktü: Anadolu direnişine götürülecek silah ve mühimmatı taşımak için 93 öküz arabası ve 150 yük hayvanı kullanılmıştı. Baskın tam zamanında gerçekleştirilmişti, zira sonraki günlerde İngiliz işgal kuvvetleri mevzilerini takviye edecek ve başkentin kilit noktalarına yerleşecekti.

64 ATASE ATAZB 27/64.1, 13 Mart 1920.
65 ATASE ATAZB 27/66.5, 14 Mart 1920.
66 ATASE ATAZB 27/66.6, 14 Mart 1920.
67 EK2, 102 No'lu fotoğraf.

İtilaf Devletleri'nin işgali pekiştirmesi ve kendisinin de baskına dâhil olması, Eşref'e göre, Pervin ve aile üyelerinin İstanbul'dan ayrılma vaktinin geldiğine işaret ediyordu. Eşref küçük kardeşi Ahmed ile Kaptan Hasan Adli isimli birine İstanbul'a gidip Pervin ve diğer aile üyelerini almaları için haber gönderdi. Ahmed, Eşref henüz Malta'dayken dâhil olduğu Kuva-yı Milliye'yle ilişiğini sürdürüyordu. Ahmed'in ise Salihli'ye önceden yerleştirilmiş olan silah ve parayı 1919 baharında Ethem'in kuvvetlerine tedarik ettiği hatırlanacaktır. Şimdi, aşağı yukarı bir yıl sonra, kendisi hâlâ olaylara müdahildi.

Pervin, Eşref'in ilk evliliğinden olan, üvey oğlu Feridun ile onunla aynı yaşta olan Yektal isimli bir Çerkes kızı da yanına almıştı. Yolculara Kaptan Adli'nin karısı ve ailesi de katıldı. Hep birlikte gizlice İstanbul'un doğusundaki Samandıra'ya gittiler. Ahmed ve Adli, yolculuklarının gerçek mahiyetini saklamak için tüccar kılığına bürünmüşlerdi. Tedbil-i kıyafet seyahat ediyorlardı. Fakat ifşa oldular ve yerleri öğrenildi. Samandıra'daki karakola, Eşref'in ailesi ve çocuklarının "Anadolu'ya kaçmakta olan hainler" arasında bulunduğuna dair haber gitti.[68] Karakoldaki askerler hızla yolcuların etrafını sardı. Kadın ve çocuklar on gün boyunca alıkonacakları muhtarın evine götürüldüler. Ahmed ve Adli ise tutuklanarak karakolda tutuldu. Daha sonra, İstanbul'daki askerî yetkililere teslim edilecekler ve ünlü Bekir Ağa Bölüğü'ne atılacaklardı.[69] Osmanlı hükûmetinin kaynakları Ahmed'den "meşhur *çete* komutanı Eşref'in" kardeşi olarak bahsetmektedir. Yetkililer bu gizli yolculuğun arkasındaki gerçek amacın Kuva-yı Milliye'ye para ve bilgi aktarmak olduğunu düşünüyorlardı.[70]

Pervin'in grubu ise silahlı muhafızlar eşliğinde Üsküdar'a götürüldü. Nihayetinde kaçmayı ve Anadolu'ya ulaşmak üzere

68 Pervin, 72.
69 EK2, 103 No'lu fotoğraf; "Pervin Sencer'in hâl tercümesi," 72.
70 BOA DH.EUM.AYS S 40/20, 6 Mayıs 1920.

bir başka teşebbüste bulunmayı başardılar. Mahmud Şevket Paşa suikastıyla ilişiği nedeniyle aranmakta olan Eşref'in akrabası Abdurrahman Bey'in yardımıyla bu kez başarılı oldular. Sıkı kontrolleri atlatmak için sahte isimler söyleyerek kendilerini Bursa'ya götüren bir vapura bindiler. Bursa'da güvendeydiler. O zamanki Bursa Valisi Hacim Muhittin Çarıklı ve Bursa'daki 56. Tümen Komutanı Bekir Sami hem Çerkes hem de Eşref'in müttefikiydiler. Yolcuları şehrin hemen dışındaki kaplıca bölgesi olan Çekirge'deki Selvinaz Otel'e yerleştirdiler. Yolcuların oraya vardığı hususunda bilgilendirilen Eşref de onları karşılamaya gideceği İnegöl'e ulaşmaları için gerekli ayarlamaları yaptı. Pervin'in söylediği gibi, "Artık Anadolu'da Millî Mücadele'de yer alanlar arasında güvendeydi[ler]. Mutlu bir çevredeydi[ler]."[71] Lakin Ahmed ve Ali bu kadar şanslı değildi; hapishanede sekiz ay geçirdiler. Sonunda, Osmanlı Askerî Mahkemesi Başkanı "Kürt" Nemrut Mustafa Paşa'nın komşusu olan, Eşref'in akrabası Hacı Nazmi Paşa'nın araya girmesiyle serbest bırakıldılar.[72]

Bu esnada Ankara, Eşref'le yan yana görev yapması için bölgeye bir başka subay gönderdi. Bu kararın nedeni, Eşref'in Adapazarı'nda yaşadığı sorunların üstesinden gelebilmekti. İlginçtir ki Mahmud Bey isimli bu adam da Çerkesti. Bu atama, operasyonlarını idare ederken serbest davranmaya alışkın bulunan Eşref'in içine dert oldu. Mahmud durumu iyileştirmek maksadıyla Nisan ayının başlarında gönderilmişti. Hoşnutsuz Çerkes eşrafıyla 4 Nisan'da görüşmeler yaptı. Eşref, Mahmud'un varlığından şikâyet etmek üzere derhal Ankara'ya bir yazı yazdı. Mahmud'un kendisinin rütbece üstü ve kurmay heyetine mensup iyi bir asker olduğunu kabul etmekle birlikte, onun varlığı sebebiyle operasyonlarına yansıyacak müdahaleye itiraz

71 Pervin Sencer, 75.

72 Pervin Sencer, 76. Nemrut Paşa, daha sonra Mustafa Kemal ve Anadolu'daki önde gelen yardımcılarını gıyaplarında ölüme mahkûm eden kararın altına imzasına atmıştır.

etti. Bireysel sorumluluk taşıyacağını bildiği müddetçe alacağı emirlere bütünüyle riayet etmeye söz verdi ve kimsenin kendisinin sorumluluk ve komuta bölgesine müdahale etmeyeceğine ilişkin derhal teyit istedi.[73] Fakat böyle bir teyit gelmeyecekti.

Aksine, Mahmud'un raporları, Ankara'nın Eşref'e olan güvensizliğini pekiştirecekti. Mahmud'un ilk stratejisi, Eşref'i bölgeden çıkarmayı denemekmiş gibi görünüyordu. 2 Nisan gününde Bursa'daki komutana Eşref'in kıtalarını Kandıra ve İzmit'e göndereceğini, teftişlerde bulunacağını ve İzmit ile Sapanca arasındaki köprüleri imha edeceğini yazdı.[74] 7 Nisan gecesinde ise Ankara'ya acil kodlu bir telgraf göndererek, fikrince Eşref'in Adapazarı'ndaki varlığından kaynaklanan sorunların büyüklüğünü anlattı. İşlerin daha da kötüye gitmesini güçlükle engelleyebildiğini iddia eden Mahmud, Eşref'in bölgede oluşunun meydana getirdiği galeyandan bahsetti.[75] Eşref, şahsına karşı sergilenen olumsuz tutum karşısında yerel hapishanedeki bütün tutukluları serbest bırakmıştı. İşler, Mahmud'un, Adapazarı sakinleri tarafından bir saldırı tertiplenmesini bekleyeceği bir noktaya varmıştı. Tek çözüm Eşref'in bölgeden uzaklaştırılmasıydı. Mahmud, Eşref'le konuşmuş olduğunu belirterek, kanunu çiğneyip tutukluları serbest bırakmasından ötürü soruşturulması için Eşref'i Ankara'ya göndermek üzere emir talep etti.[76] İngiliz istihbarat raporları Eşref ve otuz adamının 9 Nisan'da Adapazarı'ndan çıkarıldıklarını, kaçamayanların Adapazarlılar tarafından dövüldüğünü ve hapsedildiğini ve Çerkeslerin bu saldırılarda öne çıkan bir rol oynadıklarını belirtir.[77]

---

73 ATASE ATAZB 11/35–1, 4 Nisan 1920.

74 Mühittin Ünal, *Miralay Bekir Sami Günsav'ın Kurtuluş Savaşı Anıları* 2. baskı
(İstanbul: Cem, 2002), 330.

75 ATASE ATAZB 11/35–4, 7–8 Nisan 1920; ATASE İSH 274/18–5, 7–8 Nisan 1920.

76 ATASE ATAZB 11/35–4, 7–8 Nisan 1920.

77 TNA FO 371/5167, 106, 17 Nisan 1920.

Başının dertte olduğunu hisseden Eşref, eylemlerini izah etmek üzere Ankara'ya yazdı. İngiliz parasının tesiri altında kalan ve bölgeyi ateş ve cinayetle kavurmaya niyetli olan "alçaklar" tarafından kışkırtılan silahlı bir kalabalıkla karşı karşıya kalarak mahkûmları serbest bırakmaya zorlandığını söyledi.[78] Mahkûmlardan yirmisi hüküm giymiş, otuzu ise şüpheli olmakla birlikte henüz hüküm giymemişti. Eşref onları serbest bırakmaya mecbur edildiğini ve bunu Müslüman ve Hıristiyan din adamları eşliğinde yaptığını belirtti. Söylediğine göre düşmanları bir katliam planlamaktaydı. Eğer mahkûmları serbest bırakmamış olsaydı, bunu hiç şüphesiz başaracaklardı. Bu, aniden vermesi gereken bir karar olmuştu. Dahası, mahkûmlar tamamıyla serbest bırakılmamış, kışlada Kuva-yı Milliye'nin gözetimi altında tutulmuşlardı.

Mustafa Kemal'in yanıtı hızlı oldu. Ertesi gün, Eşref'e elden teslim edilmek üzere acil kodlu bir mesaj kaleme aldı. İlginçtir ki orijinal metinde Eşref'in bütün faaliyetlerinin artık Mahmud Bey'le koordineli olması gerektiği belirtilmiş, fakat ardından bu satırlar silinmişti. Elde kalan metin, sadece, Mustafa Kemal'in, durumu tartışmak üzere ondan varlığıyla Ankara'yı şereflendirmesini istediğini belirtiyordu.[79] Sonuçta Mustafa Kemal, Mahmud Bey'i Düzce'deki saltanatçı ayaklanmayı bastırmaya gönderdi. Fakat Mahmud Bey, 22 Nisan'da, birliğinin ilçeye yaklaşmasıyla çıkan çarpışmada öldürüldü.[80] Adapazarı hadisesi, Ankara'ya ve İstanbul'a bağlı kuvvetler arasında sıkışan, Marmara Denizi'nin doğu ve güneyinde kalan bölgedeki birçok parlama noktasından sadece biriydi.

78 ATASE ATAZB 11/37.1, 8 Nisan 1920.
79 ATASE ATAZB 11/37–2, 9 Nisan 1920.
80 Günay Çağlar, "XXIV. Tümen Komutanı Yarbay Mahmud Bey Olayı," *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi 3:12* (1993), 357–8.

Mustafa Kemal'in Eşref'i Ankara'ya çağırma kararında, fikrini umumiyetle dobra ifadelerle beyan eden İsmet'in etkisi olmuştu. İsmet, Eşref'in Adapazarı'ndaki şiddetli eylemlerinin 200 silahlı Çerkes ve Laz'dan oluşan bir ayaklanmaya neden olduğunu söyledi. Mahmud Bey sorunu barışçıl bir şekilde çözmek için gönderilmiş, fakat Eşref hapishanenin boşaltılmasını emretmişti. Dolayısıyla İsmet, Eşref'in Ankara'ya çağrılmasını tavsiye etti.[81] İlginç bir şekilde, Eşref'in yazıları arasında kendisinin Ankara'da Mustafa Kemal'le gecenin ilerleyen saatlerinde yaptığı, Adapazarı'na nasıl yaklaşması gerektiği hususundaki konuşmadan bir parça mevcuttur. Eşref çeşitli hadiseleri, kronolojileri ve kupürleri kayıt ettiği tarihsiz bir not defterine Mustafa Kemal'in, Adapazarı'ndaki Çerkeslere dikkatli davranması hususunda kendisini uyardığını yazmıştı. Onların, "biz" ve İstanbul arasındaki sınırda, güç bir durumda oldukları konusunda nasihat etmişti. "Onların dostluklarını kazanmak bizim vazifemizdi." Mustafa Kemal söylediklerini, "Fazla güç kullanma," diyerek bitirmiş, Eşref ise belki de durumu açığa vuran bir şekilde buna, "Şikâyet mi oldu?" diye sorarak yanıt vermişti.[82]

Eşref eğer Mustafa Kemal ve Ankara'daki destekçilerinin kararlılığını sınamak istemişse, bunun için kötü bir zaman seçmişti. Mustafa Kemal 1920 Mart'ının sonları ve Nisan'ının başlarında birkaç önemli mücadele kazanmış ve "milli" hareket üzerindeki liderliğini pekiştirmişti. Kasten değilse de bu hususta İstanbul'daki Osmanlı hükûmeti ve İtilaf Devletleri'nin de kısmen katkısı olmuştu. İstanbul'un, milliyetçilerin baş düşmanı olan Damad Ferid'i sadrazam seçmesi, tereddüt hâlindeki bazı önde gelen Osmanlı subaylarının Ankara'yla saf tutmasına neden

81 ATASE ATAZB 11/35–1, 4 Nisan 1920.

82 EK2, 23 No'lu fotoğraf. Eğer doğruysa, bu, Eşref'in Adapazarı'na doğru yola çıkmadan Ankara'ya gitmiş olduğu anlamına gelir, ancak bu detaydan başka bir yerde söz edilmemektedir. Bu, kendisinin Adapazarı'na varmakta neden geciktiğini açıklayabilir.

oldu.[83] Bir İngiliz yetkilinin "ağır barış koşulları" olarak andığı şeyi empoze etmeye çalışan İtilaf Devletleri ise birtakım "sözüm ona İngiliz hayranlarını milliyetçilerin yanına" itmişti.[84] Bu aynı zamanda Mustafa Kemal'in o vakte dek Ankara'dan büyük ölçüde bağımsız hareket etmiş olan Karakol Cemiyeti'ne karşı otoritesini ortaya koyduğu dönemdi.[85] Bu yeni kazanılmış güven ve Eşref'in tutumuna ilişkin bitmek bilmez şüpheler Ankara'yı ona karşı daha sert davranmaya teşvik etmiş gibi görünmektedir.Bu sırada Adapazarı'ndaki Çerkesler seferber olmaktaydı. Mahmud, Ankara'ya ilişkilerdeki kırılmanın ve bunun "milli" davada neden olduğu aksaklığın yegâne sorumlusunun Eşref olduğunu bildirmişti. Ona göre Eşref, hem eylemleri hem de ya durumu idrak etmek ya da sinirlerine mukayyet olmaktaki yetersizliği nedeniyle Adapazarı'nı alt üst etmişti. Mahmud bölgedeki Çerkes ve Abhazlardan olan genel komisyonun Eşref'e karşı harekete geçmek için toplanmış olduğunu 8 Nisan'da Ankara'ya bildirdi.[86] Bu toplantıların başını, bölgenin önde gelen Çerkes figürlerinden biri olan babasından devraldığı bağlantılara güvenen Karzeg Sait Bey çekmekteydi.[87] Mahmud, Eşref ve birkaç subayını 8 Nisan gecesi Adapazarı'nı terk etmeye zorladığını Ankara'ya bildirdi. (İngiliz kaynakları Çerkeslerin Eşref'i şehirden 9 Nisan'da çıkardığını belirtmektedir.)[88] Lakin Mahmud çok geçmeden Ankara'ya bu kez bu kadar endişe verici olmayan bir başka rapor yolladı. 10 Nisan'da, Adapazarı'ndaki durumun Eşref'in gidişiyle sakinleştiğini ve Çerkes liderliğinde, Hilafet'e yönelik bir tehdit algısı nedeniyle bir yanlış anlama olduğunu yazdı. Anlattığına göre, kendisi meseleleri Kuva-yı Milliye adına tatmin edici bir şekilde çözmüştü. Mahmud'un üslubundaki olumlu değişikliğe

83 Mango, *Atatürk*, 272.
84 TNA FO 371/5090, 6, 20 Mayıs 1920.
85 Zürcher, *Unionist Factor*, 122.
86 ATASE İSH 274/18–3, 8 Nisan 1920.
87 Toumarkine, 543.
88 TNA PRO 371/5167, 106, 17 Nisan 1920.

rağmen Ankara'daki bir yetkili, muhtemelen Mustafa Kemal, şu kenar notunu düştü: "Eşref'le ilgili bütün bu meseleleri bir kâğıda dökelim."[89] Gittikçe artan bir şekilde Eşref'i bir yük gibi gören Ankara şimdi de ona karşı soruşturma açmaya karar vermişti. Eşref Adapazarı'ndaki durumu sakinleştirmek yerine, Ankara'nın krizi çözmek için bir başkasını göndermeye mecbur kalacağı kadar alevlendirmiş görünüyordu.

Buna karşın, Eşref'in arkadaşı Ethem, Bandırma civarındaki bölgede kendine adam toplamakta dikkat çeken bir başarı sergilemekteydi. Ethem'in bölgeyle ilişkisi ve aile bağları, kendisinin karizması ve korkusuzluğuyla birleşince, Ankara hareketini 1920 senesi boyunca çeşitli zamanlarda kurtarmakta kritik rol oynayan bir askerî başarılar zinciri sonucunu verrmişti. Ethem daha sonra taraf değiştirince Kemalistler onu milletin çıkarlarına göre değil, şahsi çıkarlarına göre hareket etmekle suçlayacaklardı; fakat o dönemde Ethem'in bağlantılarına ve askerî hünerlerine cidden ihtiyaç duyuyorlardı.[90]

Eşref'in bundan sonraki hareketlerini takip etmek biraz güçtür. Mustafa Kemal'le görüşmek üzere muhtemelen Ankara'ya gitmiştir. Fakat elde buna dair doğrudan bir kanıt yoktur. Aslına bakılırsa, Mustafa Kemal onu 9 Nisan'da çağırdıysa da kendisi 11 Nisan'da hâlâ Adapazarı dolaylarındaydı. Mahmud, ondan bekleneni yerine getirmediği imasıyla Eşref'in Ankara'ya gitmediğini ve 9 Nisan gecesini bölgede geçirdiğini bildirmiştir.[91] Mahmud ayrıca Eşref'in Adapazarı yakınlarında kaldığına ve yaveri ile bazı önemli subaylarının şehirde görüldüğüne işaret eden haberler olduğunu not düşmüştür. Bu görüntüler yerel nüfusu bir kez daha öfkeden çılgına çevirmişti. Yerel bir yetkiliye göre, varılan anlaşma çerçevesinde Eşref ve adamlarının şehrin güneyindeki Karaçam civarlarına gönderilmeleri mecburiydi. 19

89 ATASE İSH 274/18–2, 10 Nisan 1920.
90 Toumarkine, 527.
91 ATASE 274/18–1, 11 Nisan 1920.

Nisan'da Ali Fuad Paşa (Cebesoy), İzmit'in kuzeyindeki Kandıra halkı tarafından, Eşref'in zorla "vergi ve diğer şeyler" aldığına ilişkin şikâyette bulunulduğunu Ankara'ya bildirdi. Ali Fuad, Eşref'in eylemlerinin telafi edilemez bir zarara neden olacağından korkmuş ve onun Bolu bölgesine nakledilmesini tavsiye etmişti.[92] Buna karşılık Mahmud'un mıntıkasına ise sükûnetin hâkim olduğu belirtiliyordu.

Pervin, Ankara'yla ilişkilerini ne şekilde yürütmesi gerektiği hususunda Eşref'i dört ay önce uyarmıştı. Muhtemelen bunlar, Pervin'in kaçınmak istediği sorunlardı. Eğer hâl böyleydiyse, umduğu gibi olmamıştı. Bu sırada Mustafa Kemal'in gücü artıyordu. Eşref daha sonra Pervin'in 23 Nisan 1920'den, yani Ankara'daki Büyük Millet Meclisi'nin açılışından birkaç gün sonra Anadolu'ya, muhtemelen Salihli'deki mülklerine geldiğini yazmıştı.[93] Mustafa Kemal bu toplantıda gücü kendi elinde toplamaya yönelik bir başka adım daha atmıştı. Geleceğin Atatürk'ü bu yeni Meclis'te Meclis ve Hükûmet Başkanlığına seçildi.[94] Eşref'in ahfadına göre Mustafa Kemal, Eşref'ten bu Meclis'in bir üyesi olmasını istemiş, fakat Eşref politikacı değil asker olduğunu söyleyerek bunu reddetmişti. Eğer doğruysa, bu, Mustafa Kemal'in Eşref'e daha çok kuşku beslemesine sebep olmuş olabilir. Şüphesiz, Mustafa Kemal bu dönemde buna benzer birçok davette bulunuyordu. Artık kesin olarak kendisinin siyasi nüfuz bölgesi olan Ankara'da bir meclis kurmak, gücünü pekiştirmesi için etkili bir araçtı.

Ankara'da her ne olmuş veya olmamış olursa olsun, Eşref'in Yunan ordusuna karşı yeniden askerî faaliyetlere girişmesi fazla zaman almayacaktı. 28 Nisan 1920'de Eşref'in 150 kişilik bir birliğin başında olduğu rapor edilmiştir. Bu birlik Mahmud

---

92 ATASE, *Harb Tarihi Vesikaları Dergisi* 10: 35, Vesika 871.

93 EK2, 012 No'lu fotoğraf. Salihli, 1920 Haziran'ının sonlarına kadar işgal edilmediğinden dolayı o vakit hâlâ gidilebilir durumdaydı.

94 Mango, *Atatürk*, 278.

tarafından dağıtılan, fakat önde gelen Kuva-yı Milliye generallerinden Ali Fuad Paşa'nın orada çıkan isyanı bastırmak üzere teşkilatlandığı Geyve'de yeniden bir araya getirilen birkaç savaşçı grubundan biriydi.[95] Eşref, Adapazarı'nın güneydoğusundaki Göynük kasabasını bir çarpışmanın ardından 2 Mayıs 1920'de ele geçirdi.[96] Eşref'in birliği ertesi gün ise Göynük'ün doğusundaki Mudurnu kasabasını işgal etti. [97] "İsyancılar" kaçmış ve Kuva-yı Milliye kuvvetleri onların peşine düşmüştü. Cephenin kendi sorumluluğunda bulunan mıntıkasına dair izahat vermekte olan Ali Fuad Paşa, Ankara'nın bu başkaldırıyı aşma ihtimallerine ilişkin iyimserdi.

Uşak

Sonrasında, Eşref'in izi bir müddet kayboldu. Haziran ortasında Salihli'deki bir süvari kıtasının komutanı olarak ortaya çıktı. Bu kendi bölgesi olsa da, Binbaşı Cevdet'in komutası altında faaliyet gösteriyordu.[98] Haziran ayının ilk günlerinde kullanılmış bir tütün kâğıdına yazdığı acil kodlu bir mesajı Ali Fuad Paşa'ya yollayarak, Mehmed Arnavud Pehlivan ve Rıza Bey'in on iki kişilik süvari müfrezesini mümkün olan en kısa zamanda bulunduğu yere, yani Burdur yakınlarındaki İlyas'a göndermesini istedi.[99] Eşref 1920 baharının bir vaktinde Uşak'ın dışında, Salihli'nin 100 kilometre kadar doğusunda konuşlanmışa benzemektedir. Dönemden oldukça sonra, Şükrü Nail (Soysal) isimli bir Kuva-yı Milliye gazisi tarafından yazılan hatırata

95 Ünal, *Miralay Bekir Sami*, 366.

96 Nilüfer Hatemi, *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, vol. 2 (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), 700; ATASE İSH 427/228.1, 3 Mayıs 1920.

97 ATASE İSH 874/5–2, 3 Mayıs 1920; TİTE 927/31/205, 3 Mayıs 1920.

98 ATASE, Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi, 2. cilt, 2. bölüm (Ankara: ATASE, 1999), 232. Pek çok diğer yardımcı hususla birlikte, bu kaynakçayı temin ettiği için Dr. Mesut Uyar'a teşekkür ederim.

99 ATASE İSH 738/25, 2 Temmuz 1920.

göre, Eşref ve aşağı yukarı 150 savaşçıdan oluşan kıtası Uşak'ın doğusundaki Kalfa Köyü'nde karargâh kurmuşlardı.[100] Seçmece binekleri, silahları ve adamları vardı. Şükrü Nail'e göre Eşref'in yoksun olduğu şey, yerel nüfusun itimadıydı. Yine Şükrü Nail'e göre bu güven, Eşref'in, iddiaya göre kasaba halkının gözleri önünde bayılana kadar adam dövme, civardaki varlıklı kişilerin mallarına el koyma ve yargısız infazlar gibi göz korkutucu tavırlarıyla kırılmıştı. Hatıratta bu nedenden ötürü yakınlara ikinci bir karargâh kurulması gerektiği belirtiliyordu ki,[101] bu Eşref'in Adapazarı faciasının yeniden tekerrür etmesi gibi bir durumdu.

Şükrü Nail'in anlatımına göre, Eşref'in Uşak'taki tavrı daha da kötüleşti. Şükrü Nail, Eşref'in Güllülü Ali Efe isimli bir adamının komutasındaki on adamlık bir müfrezeyi, Uşak'ın doğusundaki Ortaköy'ü yağmalamaya gönderdiğini anlatmaktadır. Bu kuvvet güpegündüz ve dizginsiz bir şekilde kasabayı yağmalamaya davranmıştı. Ali Efe'nin çetesiyle kasaba sakinleri arasında bir münakaşa çıkmış ve bu, Ali Efe'nin ölümüyle sonuçlanmıştı. Akabinde haberler Eşref'e ulaşmış ve Ortaköy'de kıyamet kopmuştu. Eşref elindeki bütün gücü seferber etmiş ve günbatımında kasabanın etrafını çevirmişti. Köylüler arasında kimse direnmeye teşebbüs etmemiş, Eşref'in adamları Ortaköy'e girip, kaçamayacak durumda olan bazı yaşlı ve gençleri bir araya toplamışlardı. Bu sırada adamlar köyün dikkat çeken evlerini yağmalamaya ve yakmaya koyulmuşlardı. Şükrü Nail'in iddiasına göre, adamlar tam da bu amaç için yan yana dizdikleri kasabalıları vuracakları vakit bir ses duyulmuştu. "Bir Arap asla Arabistan'ı yakmazdı; doğru olanları yanlış olanlardan ayıralım." Bu sözcükler, çıkan yangınları söndürmeye çalışmakta olan, Talip isimli yerel polis

100 Barış Metin, ed., Esaretten Zafere: *Uşaklı Bir Muharip Gazi Şükrü Nail'in (Soysal) Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele Dönemi Hatıraları* (Uşak: Uşak Akademi Kitap Dağıtım Pazarlama Yayınevi, 2012), 304–5. Dr. Yiğit Akın'a bana bu kaynağı sağladığından dolayı teşekkür ederim.

101 A.g.e., 305.

karakolu komutanının ağzından çıkmıştı. Otoritesini sorgulayan bir ses işiterek şaşkına dönen Eşref, adamlarını toplamış ve onları karakol komutanının geldiği köye doğru göndermişti. Eşref kendisi geç kalsa da sekiz on adamını Talip'i yakalamaları için göndermiş ve onu vurdurmuştu. Şükrü Naili bu dehşet verici hikâyeyi, Talip'in, kişisel fedakârlığı sayesinde, birçok kişiyi, halkın kendisine karşı olduğunu fark edip geri çekilen Eşref'in ellerinde ölmekten kurtaran bir Kemalist olduğu açıklayarak sona erdirir.[102] Bu son derece taraflı bir şekilde anlatılan hikâyede Eşref bir tür basmakalıp kötü adam olarak baş gösterir. Yine de Eşref'in Adapazarı'ndaki tutumlarından bildiğimiz kadarıyla, bu hikâyenin içinde en azından bir parça gerçeklik esintisi varmış gibi görünmektedir.

Eşref'in Uşak'a tam olarak ne zaman gittiği belirsiz olsa da görünüşe göre Haziran ayının sonlarına doğru oradaydı. Uşak ve Denizli arasındaki Güney köyde, 23. Tümen Komutanı İzzeddin Bey'den (Çalışlar) mesajlar alıyordu.[103] Yunanlar doğuya doğru iki paralel koldan ilerlemektelerdi. Kuzeydeki kolları, Salihli'nin güneydoğusunda bulunan Alaşehir'in batıdaki dış mahallelerine kadar ulaşmıştı. Güneydeki kolları ise Aydın yönünden Nazilli'ye doğru yaklaşıyordu. Fakat İzzeddin'in bildiği kadarıyla Yunanlar henüz ne Alaşehir'i ne de Nazilli'yi işgal etmişlerdi.[104] Aslına bakılırsa, Yunanların kesin konumları Kuva-yı Milliye tarafından o aşamada bilinmiyordu. Alaşehir'in doğusunda bulunan Eşref, Yunan mevzilerine ilişkin istihbarat toplayabileceği kritik bir konumdaydı. Dolayısıyla, Yunan karargâhlarının konumlarını tespit edebilmesi ve Salihli ile Alaşehir arasındaki trenlerin işleyip işlemediklerini saptayabilmesi için İzzeddin Bey biri kuzeye,

102 A.g.e., 308. Bir sonraki bölümde, Kuva-yı Milliye'ye muhalif olan bir başka *efenin* daha bölgede faaliyet gösterdiği ve bölgeden kaçmaya zorlanıp Yunan ordusuna sığındığından bahsedilmektedir.

103 ATASE İSH 970/72; ATASE İSH 970/73.

104 ATASE İSH 970/73.1, 28 Haziran 1920.

İnegöl'e doğru, diğeri ise batıya, Alaşehir'e doğru iki keşif takımı göndermesini istedi.

Fakat ortada bir sorun vardı: Kuva-yı Milliye birlikleri mühimmat yetersizliğinden mustaripti. Eşref muhtemelen mühimmat talebinde bulunmaktaydı, zira 28 Haziran'da İzzeddin Bey kurşunlar ile makineli tüfeklerin yolda olduğunu yazdı.[105] Eşref'ten, başka bir muharebede kurtarılan topu, müdafaasını planladığı Uşak şehrine göndermesini istedi. Bunun yanı sıra, ondan birliğindeki adamları ilerleyip düşmanı geri çekilmeye zorlayacakları ve bu suretle civardaki diğer birimlere bir emsal teşkil edecekleri şekilde olumlu sözlerle teşvik etmesini ve yüreklendirmesini istedi.[106] Nihayetinde, Yunan kuvvetleri Alaşehir'i kısa bir süreliğine işgal ettilerse de, Ankara güçleri Haziran ayının ilk günlerinde ilçeyi geri alarak Yunanları geri çekilmeye zorladı.

Yunanlar Ağustos'un sonunda doğuya, Uşak'a doğru ilerlediklerinde Eşref hâlâ bölgedeydi veya belki de yeniden bölgeye dönmüştü. Eşref'in gönüllü kuvvetleri ile Uşak taburu, muhtemelen kenti savunanları ferahlatmak adına, 21 ve 22 Ağustos tarihlerinde yer değiştirdi.[107] Yunan kuvvetleri 29 Ağustos 1920'de şehri ele geçirdi. Ertesi gün, Eşref ve süvarileri Ankara'ya vardı.[108] Aksiyona her ne kadar yoğun bir şekilde müdahildiyse de Eşref'in nispeten küçük bir rolde faaliyet gösteriyor olduğu açıktır. Artık bir Kuva-yı Milliye komutanı değil, sadece silahlı bir taburun lideriydi.

Yunanlar, Sevr Antlaşması'nın imzalanması için Ankara'ya baskı yapmak adına Ekim ayının sonlarında Anadolu içlerine

---

105 ATASE İSH 970/72.3, 28 Haziran 1920; ATASE İSH 970/72.4, 28 Haziran 1920.

106 ATASE İSH 970/72.2, 28 Haziran 1920.

107 Hatemi, *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, 723.

108 A.g.e., 726.

doğru yeniden harekete geçtiler.[109] Eşref Uşak yakınındaki bölgede yine faaliyet hâlindeydi. Batı cephesi komutanı olan Ali Fuad Paşa, 26 Ekim'de Eşref'in birliğinin eylem hâlinde olduğunu, önce Uşak'taki Yunan mevziine güneybatı istikametinden bir akın gerçekleştirdiğini ve ardından şehrin doğusunda, köylülerin kendisine meyilli davrandığı haberinin alındığı Çarık ve Karlık civarlarında bir cephe açtığını bildirdi.[110] Eşref bölge halkına yaklaşırken kullandığı taktikleri belki de değiştirmişti. Eğer hâl böyleyse de, bu değişim muhtemelen çok geç vuku bulmuştu. Zira Eşref'in Uşak civarındaki angajmanları kendisinin Kuva-yı Milliye için gerçekleştirdiği kayıtlı son faaliyetleridir.

Mustafa Kemal, direniş hareketini teşkil eden ve mazide daha bağımsız olan aktörler üzerindeki kontrolünü 1920 senesi boyunca genişletmeyi başarmıştı. Bazı siyasi manevralar haricinde, Mustafa Kemal'in ana hamlesi Çerkes Ethem'in etrafında birleşmiş olan Batı karşıtı, İslamcı ve korporatist unsurları ezmek teşebbüsü oldu. Ankara, Batı ve Orta Anadolu'daki isyanların bastırılması için yoğun bir şekilde, belki de bütünüyle Çerkes Ethem'e bel bağlamıştı. Fakat Ethem'in, Padişah'ın Hilafet kalkanı altında asker ve kuvvet toplamasını dengelemek niyetiyle kurulan siyasi bir teşkilat olan Yeşil Ordu'ya kuruluşundan kısa bir süre sonra, yani 1920 Mayıs'ında –Mustafa Kemal'in onayıyla– katılmasıyla, Yeşil Ordu "hesaba katılması gereken ve ciddi bir tehdit teşkil eden" bir kuvvet hâline gelmişti.[111] Yeşil Ordu zamanla, Aralık ayı sonunda Ethem'i hain ilan eden Mustafa Kemal'in nazarında fazla büyük bir kuvvete dönüştü. Yunan ilerleyişini durduran ve Ankara'nın Ethem'e olan ihtiyacını azaltan 11 Ocak 1921 tarihli Birinci İnönü Zaferi'nin

---

109 Mesut Uyar, "Greco-Turkish War, 1919–1922," in Richard C. Hall, ed., *War in the Balkans: An Encyclopedic History from the Fall of the Ottoman Empire to the Breakup of Yugoslavia* (Santa Barbara, CA: SBC-CLIO, 2014), 119.

110 ATASE İSH 841/54.1, 26 Ekim 1920.

111 Zürcher, *Turkey*, 164.

ardından Mustafa Kemal dikkatini Yeşil Ordu'ya çevirdi. 1921 Ocak'ında, önce, Ethem'e askerlerini dağıtmasını emretti. Ethem bunu reddetti. Bunun üzerine Ankara, birliklerini Ethem'in kuvvetleri üzerine göndererek içlerinden birçoğunu esir aldı. Ethem'in Ankara için teşkil ettiği tehdit hızla sona erdi. Kuva-yı Seyyare'nin varlığı Ocak ayının ortalarına gelindiğinde artık sona ermişti.[112] Ethem kaçarak Yunan bölgesine geçti. Eşref de çok geçmeden onu izleyerek yeni bir sürgün dönemine girecekti.

Kırılma

Eşref'in tam olarak ne zaman ve neden taraf değiştirdiği bütünüyle açık olmaktan uzaktır. Görüldüğü üzere, Mustafa Kemal'in "milli" hareket üzerindeki kontrolünü pekiştirdiği dönemde, sadakati şüpheli farz edilenlerin yerlerine başkaları getirilmekteydi. Ankara'nın ona gittikçe artan bir kuşkuyla bakmasıyla birlikte, Eşref'in Kuva-yı Milliye'deki rolü de sınırlanmıştı. Yetkisi bölge komutanlığından sadece bir birlik komutanlığına düşürülmüştü. Ankara, 1920 Eylül'ünden beri, Eşref'in Ethem ve kardeşleriyle birlikte "ihanete" iştirak ettiğine ilişkin istihbarat almaktaydı. Aynı kaynak oldukça ilginç bir şeye daha işaret etmişti. Eşref, İzmir Rum Ortodoks Kilisesi Metropoliti Hrisostomos tarafından Yunan işgal bölgesine davet edilmişti.[113] Önceden Batı Anadolu'nun Rum nüfusundan arındırılmasında aldığı role rağmen, Eşref, kendisini muhtemelen Ankara hareketine karşı kullanışlı bir Müslüman müttefik olarak gören Rumlar arasındaki temaslarını muhafaza etmeyi görünüşe göre başarmıştı.

Eşref'e göre Ankara kendisine beklediği hareket serbestisini –ve muhtemelen saygıyı– sunmuyordu. Bunun altında yatan öncelikli faktörlerden biri, Eşref'in Enver'e tartışmasız bağlılığıydı. Enver o vakit Orta Asya'da Bolşeviklere karşı çarpışıyor

112 Mango, *Atatürk*, 301.
113 ATASE İSH 865/98.1.

olsa da Mustafa Kemal'e karşı kuvvetli bir potansiyel alternatif teşkil etmeye devam etmekteydi. Eşref'in kardeşi Selim Sami'nin Enver'le birlikte olması – 1920 senesinin Kasım ayının ortalarında Taşkent'teydi[114] – gerçeği de muhtemelen Ankara'da Eşref hakkında daha fazla kuşku duyulmasına neden olmuştu.

Eşref ve Ankara arasındaki gerilim 1920 sonlarında doruğa ulaştı. Pervin'in anlattığına göre, Mustafa Kemal'in çevresindekilerin iki eski silah arkadaşı arasındaki münasebetleri zehir etmelerine imkân veren bir dizi talihsiz olay yaşandı. Bunlardan birincisi afyon mahsulüyle ilgili bir hadiseydi. Pervin'in söylediğine göre, Eskişehir'den Bursa'ya geçtikleri dönemde Eşref, Mustafa Kemal'den kaba bir telgraf almıştı. Telgrafta Eşref'e elindeki afyonu derhal Ankara'ya göndermesi emrediliyordu. Eşref'in birliği "isyancı" (İstanbul hükûmetine bağlı) bir tüccarın 1.500 kiloluk afyonuna birkaç ay önce el koymuştu. Eşref el koyduğu afyonu Eskişehir kaymakamı ve yerel milliyetçi komitenin başkanı Ulvi Bey'e (Aykurt) göndermişti. Şimdi ise Ankara birdenbire Eşref'in afyonu elinde tuttuğunda ısrarcı olmuş ve Ankara'ya gönderilmesini talep etmişti. Bu telgraf Eşref'i cidden incitti. Özellikle de malları sakladığı iması onu rahatsız etmişti. Mustafa Kemal'e yazarak elinde afyon olmadığını, ele geçirdiği afyonu üç ay önce yerel yetkililere teslim ettirdiğini belirtti. 100.000 liralık afyon karşısında sadece savaşçıları için 300 çift çizme almış olduğunu söylüyordu. Paşa'ya bu güncel olmayan bilgiyi verenlerin ikiyüzlüler veya *münafıklar* olduğunu ima etti. Görevlerini ifa etmesi ve Ankara'nın lideriyle olan bağlarını ve ona karşı saygısını muhafaza etmesi adına Mustafa Kemal'den kendisine güvenmesini istedi. Telgrafı arkadaşı ve Mustafa Kemal'in komutanlarından olan Atıf Bey'e (Kamçıl) gösterip ondan araya girmesini istedi. Atıf, Eşref'e kefil olmak suretiyle Mustafa Kemal'le aralarında bir kırılma yaşamasını

114 ATASE ATAZB 38/16.1.

engellemeyi denediyse de Pervin'e göre mürailerin iki adamın arasını açmaya çalıştıkları açıktı.

Görünüşe göre, ikinci ve belki de ölümcül hadise, Mustafa Kemal'in "Büyük Millet Meclisi"nde, yeni kurulmuş alternatif parlamentoda kendisinin mebus olması yönündeki teklifini Eşref'in reddetmesiyle meydana geldi. Ankara'daki yasama meclisinin kurulmasının ardından Mustafa Kemal bazı subaylara davetiye gönderdi. Bu işe yarar bir sadakat testi olduğu gibi, aynı zamanda bir kontrol aracıydı. Pervin'in hatıratı, Eşref'e Salihli'yi de sınırları içerisine alan, bölgenin önde gelen şehri Manisa milletvekilliğinin teklif edildiğini açıklığa kavuşturmaktadır. Pervin ve akrabalarının Eşref'in kardeşi Ahmed'in yardımıyla Anadolu'ya geçmelerinin, akabinde esir alınmalarının ve geçici olarak yerleşecekleri Eskişehir'e kaçmalarının ardından Eşref, Mustafa Kemal'in temsilcilerinden biri tarafından ziyaret edildi. Pervin'in sadece "H" olarak bildiği bu adam, Ankara'ya giderek Manisa'yı temsil etmesi yönündeki teklifi Eşref'e aktardı.[115] Pervin tekliften memnun olduysa da Eşref tereddüt gösterdi. "H"ye, "Bu iş benim işim değildir," dedi. Birliğin esas olduğu bu gibi zamanlarda kendisinin dalkavukluk yapacak türden biri olmadığını açıkladı. Politikada hünerli olmadığını ve onlara katılmazsa daha iyi olacağını söyledi. "H" ondan duruşunu netleştirmesini istedi. Eşref, az önce itiraf ettiği politik maharetsizliğini sergilercesine açıklamaya koyuldu. "Kararlar Meclis'in dışında alınacak," dedi. Uzun tartışmalar değil, yukarıdan gelen emirler doğrultusunda eylemler söz konusu olacaktı. Bu gibi bir durumda, diye sordu, Eşref veya onun gibi insanların Meclis'te ne işleri olurdu? "H" ona durumu mümkün olan en açık şekilde bir kez daha özetledi: "Paşa hazretleri (Mustafa Kemal) sizin Manisa mebusluğunuzu uygun gördü. Bunu kabul etmemeniz doğru bir şey olur mu?" Eşref bu soruya Mustafa Kemal'e olan saygısını sunmak suretiyle yanıt verdiyse de, kendisi için en iyi işin siyaset değil, hâlihazırda

---

115 EK2, 116 No'lu fotoğraf.

yapmakta olduğu askerlik işleri olduğunu belirtti.[116] Bir başka kaynakta ise Pervin, Büyük Millet Meclisi'nin kurulmasından ötürü Eşref'in Paşa'yı tebrik ettiğini, fakat –onun yerini almaya hazır birçok yeni kişinin varlığını göz önüne alarak– vazifeden affını ve huzur içerisinde emekliliğe çekilmek isteğini belirterek, bu teklifi saygı çerçevesinde reddettiğini belirtir.[117] Pervin kocasının bu kararından dolayı çok üzülmüş, Eşref'in bu açık konuşma huyuyla bir sürü "boş söylenti"ye ve Ankara'daki *eyyam adamlarına*, vekilliği reddetmesini manipüle etme fırsatını vermesine hayıflanmıştır. Söylediğine göre bu, Mustafa Kemal'i çevreleyen *tufeylilere*, kocası ve Mustafa Kemal arasındaki iyi ilişkileri mahvetmeleri için koz vermişti. "Ne olursa olsun," demişti Pervin, "bu iyi olmadı. Eşref'in karnesine kırık bir not oldu."

Pervin'in hayli dokunaklı bir üslupla yazdığı Eşref'in vatanı için çok şey feda etmiş olması hususunun ötesinde, meselenin iki noktası onun özellikle ağırına gitmiştir. İlki, isimleri verilmeyen, içlerinde bir meclis üyesinin de yer aldığı ve Mustafa Kemal'e karşı ortalığı karıştırmak isteyen bazı kişilerin Eşref'e yaklaşmış olması, fakat Eşref'in onları geri çevirmesidir. Burada ima edilen, eğer gerçekten Mustafa Kemal'e karşı harekete geçmek istemiş olsaydı, Eşref'in bunun için açık bir fırsata sahip olduğudur. Fakat o, bu teklifi kesinkes reddetmiştir. Pervin'in ağırına giden ikinci husus ise Mustafa Kemal'i kocasının aleyhine döndürdüğünden şüphelendiği kişilerin kendi evlerinde misafir olmuş kişiler olmasıdır. Profesyonel ile kişisel olan arasındaki ince çizgi Pervin'e göre şimdi onların aleyhine dönmüştü.

Pervin'in ümidi, olayların beklenmedik gidişatıyla öylesine kırılmıştı ki, Eşref'i sahneden bütünüyle çekilmeye ve Söke'ye gitmeye ikna etti. Burası Pervin'in doğup büyüdüğü yerdi. Söke'nin onlara Ankara'nın dedikodularından kaçma imkânı

116 EK2, 117 No'lu fotoğraf.
117 "Pervin Sencer'in hâl tercümesi," 79.

vereceğini düşünmüştü.[118] Fakat onun, Eşref'in sorunlarını çözeceğini zannettiği şey, aslında sorunları ciddi bir şekilde artırdı. Söke'ye gitmek sadece taşınmak anlamına gelmiyordu. Oraya gitmek, Anadolu'nun istikbali için verilen ve hâlâ sonuçlanmamış savaşta taraf değiştirmek anlamına gelmekteydi. Eşref, mücadelenin diğer tarafına geçen Ethem'i takip etmekle kendini ihanet iddialarına karşı açıkta bıraktı. Ankara ona hain ve asi gibi etiketleri yapıştırmakta vakit kaybetmeyecekti. Bu, karşı koymasına rağmen sürgün yılları boyunca kendisini takip edecek ve ailesi üzerinde ağır bir yük oluşturacak bir suçlamaydı. Her ne kadar siyasi meselelere aldırış etmediğini yazsa da ("Ben işin siyaset kısmına fikir ve mütalaa bürünecek değilim,") Pervin'in, karşı cepheye geçişin nasıl sonuçlar doğuracağı konusundaki bilinçsizliği dikkat çekicidir. Bu, neredeyse, Eşref'in Arabistan'daki faaliyetlerini anlattığı kitabında bulunan derin boşluk kadar katı bir ihmaldir. Fakat bu hikâye bir başka bölüme ait.

118 "Pervin Sencer'in hâl tercümesi," 85–6.

9
AKIBET:
PARÇA PARÇA BİR YAŞAM

Osmanlı sonrası dönemde, milliyetçi kalıba uymayan birçok yaşam, tarihçiler için hem bir meydan okuma hem de bir fırsat teşkil etmektedir. Osmanlı ülkesinin merkezinde yaşayan çok sayıda kişi muhtelif nedenlerden ötürü, kâh istemli kâh istemsiz biçimde, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmadı. Bazıları siyasi, dinî ve kültürel gelişmeler ışığında tepkilerini ülkeyi terk ederek gösterdiler. Özellikle gayrimüslimler olmak üzere diğerleri ise ya savaş döneminde izlenen siyaset sebebiyle azalmış ya da daha ziyade dinî-millî çerçevede gerçekleşen nüfus mübadeleleriyle topraklarını terk etmeye zorlanmışlardı. Müslüman Osmanlılar arasında da daha spesifik siyasi nedenlerden dolayı ayrılanlar vardı. Eşref de bu son kategorideki kişiler arasında bulunuyordu. Fakat kendisinin imparatorluk sonrası hayatının bazı yönleri, ulusların "karışmaması" temeli üzerine kurulmuş yeni ulus devletlerin beklentilerinden sapanların o yaygın kaderlerine benzemektedir. Daha kapsayıcı mahiyetteki Osmanlı aidiyet hissiyatından, daha sıkı mahiyetteki bir Türk kimliğine geçmek birçok Müslüman için rahatsız edici olmuştu. Bu yaşamlardan birçoğu anlaşılır biçimde tarihsel kayıtlara geçmedi. Eşref ise başta Ankara hükûmetini devirmek için yaptığı, nihayetinde başarısız olan bir teşebbüs; ardından da kendi konumunu tesis etmek girişimi suretiyle tarihsel rolünü muhafaza etmeye çalışmıştır.

Eşref'in hikâyesi, Ankara'yla yollarının ayrılmasının ardından takip edilmesi daha zor bir hâl alır. Hayatının bu dönemi, kısa zaman öncesine kadar saflarında çarpıştığı Ankara hareketine karşı bir direniş çabasıyla başlar. Ardından, önce Yunanistan'da, sonra ise yaşlı bir adam olarak Türkiye'ye "dönene" kadar Mısır'da kalacağı uzun bir sürgün safhasına girer. Bu dönem, hem eldeki kaynaklarda bulunan boşluklar, hem de bunları tarihsel "dönüş"le doldurmak yönündeki çabalar dolayısıyla karanlıkta kalmıştır. Sonuç itibarıyla, kaçınılmaz olarak daha spekülatif olan bu bölüm, kendisinin sürgününü ve tarihteki yerini değerlendirmeden önce, Eşref'in Ankara'yla olan bağını koparmasından ve Yunan işgal bölgesine girmesinden hemen sonra gerçekleşen bazı faaliyetlerine ışık tutmayı dener. Bu dönem açısından kritik önem taşıyan Yunan arşivlerinin yetersizliği göz önüne alındığında sonuç kaçınılmaz olarak boşlukludur. Yine de, en azından ilk zamanlar için, Eşref'in faaliyetlerinin genel çerçevesi bellidir. Sürgün hayatına başladığından itibaren, öncelikle Yunan anakarasında, ardından Girit'te ve son olarak Mısır'da olmak üzere, hareketleri takip edilmesi daha güç bir hâl alır. Eşref'in uzun sürgün dönemine dair teferruatlı bir anlatım, yaşantısının hem tarihsel olarak önem arz eden, hem de belgelerle destekli kısımlarına odaklanan bir biyografi olarak tasarlanmış bu kitabın kapsamının ötesindedir. Fikrimce, hayatının 1920'den 1964'teki ölümüne kadar olan dönemi önemsiz değildir. Eşref siyasi, kültürel, toplumsal ve ekonomik nedenlerden ötürü evlerini terk etmek durumunda kalmış, farklı geçmişlere sahip –büyük ölçüde etüt edilmemiş ve geniş kapsamlı –- post-Osmanlı diasporasının bir parçasıydı. Ayrıca Eşref'in bu dönemdeki hikâyesi dokunaklılık ve heyecandan da uzak değildir. Büyük kızı Cuyap1922'de, tam da Eşref'in son derece uzun bir zaman boyunca ailesinden ayrı kalacağı dönemin başlangıcında doğmuştu. Ahfadına göre Eşref, karısıyla görüşmek ve uyurlarken çocuklarını görebilmek için bazen geceleri gizlice Türkiye Cumhuriyeti topraklarına giriyordu. Babalarının geldiğini aile

dışındakilere karşı ağızlarından kaçırmasınlar diye çocuklarını uyanıklarken görmekten kaçınıyordu. Hikâyesinin bu dönemindeki gedikler, daha aktif geçen yıllarındakilerden bile daha geniştir. Ayrıca, bazıları sağır edici mahiyette pek çok sükût söz konusudur. Eşref sürgündeki dönemlerini, özellikle de Ankara hareketine karşı silaha davrandığı erken dönemleri tartışmaya hevesli değil gibidir. Bölüm, hem yaşamış bir fenomen olarak, hem de geçmişe bakıldığında algılandığı hâliyle Eşref'in tarihle olan ilişkisine dair bir müzakereyle sona ermektedir.

Önceki bölümde gördüğümüz üzere, Eşref ve Ankara arasında gittikçe sıkıntılı bir hâl alan ilişki nihayet 1920 senesinin sonlarında kopmuştu. Ethem'in 1921 Ocak'ının başlarında Yunan kuvvetleriyle bir protokol imzalamasının ardından, Eşref de onun izinden gidip cephenin karşı tarafına geçerek, o vakit Yunan işgal bölgesi olan topraklara girdi. Yunanların Anadolu'daki ilerleyişleri, bu noktada hem Pervin'in aile mülkünün bulunduğu Söke'yi, hem de Eşref'in arsasının bulunduğu Salihli'yi içine alacak şekilde genişlemişti. Dolayısıyla, Eşref'in çok geçmeden bu iki yerde de görülmüş olması muhtemelen doğaldır. Daha geniş kapsamda değerlendirilecek olursa, bu iki coğrafi üssün statülerinin değişmesi, kendisinin Ankara'yla olan sorunlarıyla ve Ethem'in taraf değiştirmesiyle birleşince, Eşref'in batıya doğru istikamet değiştirmesinde etkili olmuştur. Lakin taraf değiştirmek oldukça riskli bir hamleydi. Eşref ve Pervin belki bunu eve dönüş olarak görmüş olabilirler, fakat Ankara'nın konuya bakışı oldukça farklı olacaktı.

Ankara'nın Yunan tarafındaki muhbirleri, Şubat ayında Eşref'in İzmir'e vardığını rapor ettiler. Eşref, Manyas'tan bazı akrabalarıyla birlikte gece vakti Yunan işgali altındaki toprakları geçmiş ve İzmir'e gelmişti. Görünüşe bakılırsa, Ethem'in isyan ettiği günlerden bu yana Eşref mülklerini dikenli teller ve makineli tüfeklerle gizlice tahkim etmekteydi. Ayrıca kendisine Ethem'in adamları arasından muharip bir kuvvet topluyordu. Dikkat

çekici bir şekilde, aynı rapor Eşref'in ayrıca İzmir'deki Hıristiyan yetkililerle görüşmeler yapmakta olduğunu belirtmektedir.[1] Bir hafta sonra gönderilen bir başka rapor ise Eşref'in faaliyetlerinin genel çerçevesini teyit etmiş, fakat birkaç başka ilginç detay ilave etmiştir. Oldukça yanlı bir dil kullanan Refet Bele, "asi" Ethem ve kardeşi Reşid'in Yunanlara "teslim olduklarını" anlatmış ve ellerine geçen belgelerin Eşref'in de 1920 Eylül'ünden beri Ethem'le beraber "ihanet" içerisinde olduğunu gösterdiğini iddia etmişti.[2] Ayrıca üç adamın Yunan işgal bölgesine "kaçtıklarını" ve Eşref'in İzmir Metropoliti Hrisostomos'la ve yazılarının kimi bölümlerinde ilginç bir şekilde ortaya çıkan birisiyle (iddialara göre kimliği belirsiz bir İngiliz'le) yaptığı müzakereleri müteakip, gizlice aynı yönde hareket etmeye davet edildiğini iddia etmiştir. (İşgal altındaki İzmir'in Yüksek Komiseri Stergiadis'in baş muhalifi olan Hrisostomos, özellikle de destekçisi Venizelos'un 1920 seçimlerindeki yenilgisinin ardından Stergiadis karşısındaki konumunu güçlendirmek için anti-Kemalist kuvvetler arasında bir uzlaşma sağlamayı deniyor olabilirdi. Fakat bu konu hakkında Yunan kaynaklarına müracaat etmeksizin başka bir şey söylemek güçtür.[3] Hrisostomos, İzmir'in Ankara kuvvetleri tarafından ele geçirilmesinin ardından ürkütücü bir şekilde öldürülmüştür.) Son olarak, rapor Eşref'in kısa zaman önce Söke'ye vardığını iddia ediyordu.

Sonrasında Eşref, Söke ve Salihli arasında mekik dokumuş gibi görünmektedir. Haziran ayında Salihli'deki arazisinde görüldü ve akabinde İzmir'e on sekiz adam getirdiği söylendi.[4] Eşref'in küçük kardeşleri Ahmed ve Mekki Temmuz ayında Ethem'in kuvvetleri arasında bulunan bazı diğer Çerkeslerle

1 ATASE İSH 886/143, 2 Şubat 1921, Hurşit'ten (Söke) Ankara'ya.

2 ATASE İSH 865/98.1, 9 Şubat 1921, Refet'ten (Afyonkarahisar) Ankara'ya.

3 Bu noktadaki tavsiyesinden dolayı Dr. Dimitris Stamatapoulos'a teşekkür ederim.

4 ATASE İSH 1158/101, 22 Haziran 1921.

birlikte tutuklanarak Ethem "isyanı" için propaganda yapmakla suçlandılar. Bir süre Konya'da tutulmalarının ardından, Mustafa Kemal de dâhil olmak üzere, Ankara kabinesinin imzaladığı bir kararnameyle kefaletsiz olarak serbest bırakıldılar.[5]

Eşref, Ethem ve Reşid, en azından Yunan askeriyesinin örtülü onayıyla, Ankara'ya karşı mücadeleyi sürdürmek için çok geçmeden yeniden birlikte çalışmaya başladı. Bu yeni faaliyet döneminin ilk günlerinde Enver'in Anadolu'ya geri dönmesi hâlâ ihtimal dâhilindeydi. 1921 baharında "millî" hareket içerisinde kayda değer bir rahatsızlık vuku bulmuştu. Bu, kısmen Londra'daki barış görüşmelerinde verilebilecek tavizlerin korkusundan ileri geliyordu. Ayrıca Ankara'nın kendisine bağlılığından şüphe duyduğu doğudaki bazı önde gelen subayları görevden alması da bu rahatsızlığın sebeplerinden biri oldu. Enver'e bağlı olduklarından şüphelenilen subaylar Doğu Karadeniz kıyısındaki şehirlerde toplanmışlardı. Enver'in amcası Halil Paşa Şubat ayında Trabzon'a gelmiş, fakat kendisine ülkede kalamayacağı söylenmişti. Bu sırada Yunan taarruzu hız kazanmış, Yunan ordusu Temmuz ayında Eskişehir ve Kütahya'yı alarak Ankara'da kaygı uyandırmıştı.[6] Haziran ayında içlerinde Halil Paşa ve "Küçük" Talat Paşa'nın (Muşkara) da bulunduğu Enver destekçilerinin Mustafa Kemal liderliğine karşı bir darbeye teşebbüs ettiklerine ilişkin söylentiler çıktı. Temmuz'da, Yunan ordusu ilerlemeyi sürdürürken, pek çok kişi Enver'in geri dönmesini istiyordu.[7] Mustafa Kemal bu duruma Meclis üzerindeki kontrolünü sıkılaştırarak yanıt verdi. Bu gelişmeler, Meclis'te, Mustafa Kemal'in diktatoryal güçler almakta olduğundan endişelenen İkinci Grup

---

5 TCA 30.18.1.1/3.29.16. 5 Temmuz 1921. Özoğlu'nun verdiği bilginin aksine Eşref tutuklanan ve akabinde salıverilenler arasında değildi. Cf. Hakan Özoğlu, *From Caliphate to Secular State: Power Struggle in the Early Turkish Republic* (Santa Barbara: ABC-Clio/Prager, 2011), 64.

6 Zürcher, *Unionist Factor*, 128.

7 A.g.e.

isimli bir muhalefet grubunun oluşmasına sebebiyet verecekti. Muhalefet grubundakilerin bir kısmı Karadeniz bölgesindendi.

Enver, bir İslam devleti kurma planları için destek almak adına Berlin'den Moskova'ya gitmişti. Gündemindeki anti-emperyalist unsurun Moskova'nın desteğini sağlamak için yeterli olacağını umuyordu. Fakat ayrıca bir gözü de Anadolu'daydı. Temmuz ayının sonlarında, Anadolu'ya dönmek niyetiyle, Türk sınırındaki Batum'a gitmek üzere Moskova'dan ayrıldı. 1918 Nisan'ında ele geçirdiği şehre geri dönen Enver,[8] amcası Halil Paşa, "Küçük Talat" ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin *éminence grise*'i [*akıl hocası*]olan Dr. Nâzım'la bir araya geldi. Eşref'in kardeşi Selim Sami'nin de çok geçmeden onlara katılacak olması hikâyemiz açısından önem arz eder. Sami, Hindistan ve Uzakdoğu'daki maceralarının akabinde savaşın ardından Berlin'e gelmiş ve Enver'le birlikte Moskova'ya geçmişti. Batum'da bulundukları zaman zarfında Enver ve takipçileri Trabzon'daki müttefikleriyle sürekli irtibat hâlindelerdi. Ayrıca Anadolu'nun çeşitli kısımlarındaki saltanatçılardan ziyaretçiler kabul etmişlerdi.[9] Eylül ayının başlarında ülkeye girmek ve Yunanlarla çarpışmak üzere cepheye gitmek yönünde planlar istişare ettiler. Bu, Ankara nazarında, mevcut askerî noksanlıklarına ilişkin acı bir uyarı teşkil ediyordu. Ayrıca eski İttihat ve Terakki Cemiyeti adına bir konferans düzenlediler. Enverci bir uyanış teşebbüsü açıkça hesaptaydı.

Üzerindeki baskı zirvede ve Kemalist kuvvetler teyakkuzdayken, kaygılanmak için Ankara'ya bir neden daha çıktı. Ankara'nın ajanları, Eylül ayının başlarında Selim Sami ve "Küçük Talat"ı Trabzon'un batısındaki Giresun limanında görmüşlerdi. İtalyan pasaportlarıyla deniz yolunu kullanarak İstanbul'dan gelmişlerdi ve iş adamları olduklarını iddia ediyorlardı. Güzergâhlarının

---

8 Michael Reynolds, *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908–1918* (New York: Cambridge University Press, 2011), 204.

9 A.g.e., 129.

Enver'in kalmakta olduğu Batum olduğu söylense de nihayetinde Orta Asya'ya doğru yola koyuldular.[10] Haberler, "Mühim ve son derece acil" kodlu bir telgrafla hızla Ankara'ya iletildi. Üç gün sonra Trabzon'dan Ankara'ya bir istihbarat raporu ulaştı. Gemi önce Trabzon'a uğramış, ardından yolcular Batum'a varmıştı. Söylendiğine göre gemideyken önemli planlar yapıyorlardı ve Halil Paşa'yla irtibata geçmeye kararlıydılar. Gemi Trabzon limanına girdiğinde, milis lideri Yahya Kâhya'yla iki saatlik bir görüşme yaptılar. Trabzonlu Yahya son derece inatçı ve etkili bir kişilik olarak nitelendiriliyordu. Yahya Kâhya öncesinde Enver'in amcası Halil'le bir araya gelmiş, bu görüşme Halil'in Şubat ayının sonlarından itibaren üç ay boyunca Trabzon'da kaldığı süre zarfında gerçekleşmişti.[11] Rapora göre grubun Trabzon'u faaliyetlerinin merkezi hâline getirmeyi planladığı açıktı.[12]

Fakat yanlış zamanlama ile Ankara'nın hazırlıkları bir araya gelmesi, Envercilerin pozisyonlarından yararlanmalarına engel oldu. Pek çok önde gelen askerî kişiliğin hâlen Enver'e sadakat duymaya devam ettiğinin son derece farkında olan Ankara, onun hamlesini cevaplamak üzere karşı hamle yaptı. Enver ve adamlarının sınırdan girmelerine müsaade edilmedi. Mustafa Kemal ayrıca askerî cephede şanslarının yaver gitmesinden de istifade etti. Zorlu Sakarya Meydan Muharebesi 23 Ağustos'ta başlayıp 13 Eylül'de sona ermiş, çarpışmalar nihayet Ankara'nın lehine döndüğünde Mustafa Kemal rahat bir nefes almıştı.

İlginçtir ki Eşref bu dönemde, Osmanlı Çerkeslerinin imza attığı büyük siyasi gelişmede bir rol oynamamış gibi görünmektedir. Kuzey Kafkasya'yla tarihî bağları olan toplulukların önde gelen liderleri 24 Kasım 1921'de, o vakit Yunan işgali altında olan İzmir'de bir araya geldi. Kendilerini, "Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti" (Yakın Doğu Çerkeslerinin Haklarını

10 ATASE İSH 1167/127, 2 Eylül 1921.

11 Zürcher, *Unionist Factor*, 128.

12 ATASE İSH 1167/128, 5 Eylül 1921.

Sağlama Derneği) olarak adlandıran grup, Büyük Devletler'i kendi haklarını ve Yunan yönetimi altındaki otonomi isteklerini tanımaya çağıran bir bildiri yayınladı. Eşref'in Adapazarı'ndaki destekçisi olan Maan Şirin de Ethem ve Reşid gibi bu bildiride yer aldı.[13] Fakat bildiride Eşref'in adı bulunmamaktadır.[14] Eşref'in bu bildiride neden yer almadığını bilmek belki de imkânsızdır: Efe, kendisinin bildiriye katılmamasının Çerkes toplumsal sınıf sistemiyle alakalı olup olmadığını irdelese de Eşref genel olarak politik söylemlere angaje olan biri değildi. Kendisi doğrudan eylemi ve *fait accompli*'yi [*oldu bitti'leri*] siyasi görüşmelere ve platformlara tercih ediyordu. Belki de, daha sonradan yazdığı gibi, kendini etnik bir ayrılıkçı değil, bir Osmanlı olarak hissetmiştir. Fedaî zabitan dostlarının diğerleri gibi, Eşref de hayatını devleti bir arada tutmaya adamıştı. Kendisinin daha sonra belirttiği şekliyle: "Ben ne Dağıstan rüyaları gören bir Çerkes, ne Arap ne de Rumdum; ben Türkçe konuşan Müslüman bir Osmanlıydım!"[15]

Eşref Çerkes konferansına bulaşmazken, Enver ve Selim Sami de Kızıl Ordu'yla savaşan Basmacı hareketinin son safhalarında yer alacakları Orta Asya'ya doğru ilerliyorlardı. Enver 1922 yazında, günümüzde Tacikistan sınırları içerisinde kalan topraklarda gerçekleşen bir süvari hücumunda hayatını kaybetti. Bunun üzerine Sami, hareket topyekûn dağılmadan evvel bir süreliğine liderliği devraldı ve akabinde Afganistan'a kaçtı. Bu nedenle Tacik tarihinde kendisinden "Selim Paşa" olarak bahsedilir. Sami, Mustafa Kemal ve Ankara hükûmetine karşı nihayetinde kendisi için ölümcül olacak bir rol oynamak için yakında Anadolu'ya geri dönecekti.

1922 Şubat'ında, Eşref ve Pervin'in Cuyap isimli ilk kız çocukları doğdu. Eşref bu dönemde Ankara'ya karşı mücadelede Ethem

13 Gingeras, *Sorrowful Shores*, 124.
14 Toumarkine, 917; Efe, 183–4.
15 EK, *Turkish Battle*, 185.

ve Reşid'le birlikte çalışmaya devam etmiş gibi görünmektedir. Nisan 1922'de, bazı Osmanlı Müslümanlarının Ankara'ya karşı bir araya geldikleri Trakya'da Eşref'in bu grup adına örgütçülük yaptığı rapor edildi. Ethem de memleketi Bandırma ile İzmir'de aynı faaliyetlerde bulunuyordu. Ankara'nın istihbarat kaynakları, bu sırada Yunan hükûmetinin, Ankara'yla bağlarını kesmeleri durumunda muhalefeti birleştirmek planlarıyla meşgul olduğunu düşünüyordu.[16] Eşref, Temmuz ayının sonlarına doğru, Reşid'le birlikte bir Yunan gemisiyle İstanbul'a vardı. Polisin gözlerini sürekli üzerlerinde tuttuğu Kadıköy'de kalıyorlardı.[17]

Batı Anadolu'daki genel durum çarpıcı bir şekilde değişmenin eşiğindeydi. Türkiye'de Türk Kurtuluş Savaşı veya İstiklal Harbi olarak bilinen Türk-Yunan Savaşı son safhasına girmek üzereydi. Ankara kuvvetleri, baharın çoğunu müdafaa durumunda geçirdikten sonra artık bir araya toplanmıştı. Ankara'nın Ağustos ayı sonlarında başlattığı "Büyük Taarruz" ile Yunan ordusu çok geçmeden geri çekilmeye başlayacaktı. Yunan güçleri Dumlupınar'da kesin bir bozguna uğradı. Bu muharebe Yunan kuvvetlerinin yaklaşık yarısının esir alınması veya öldürülmesiyle sonuçlandı; generalleri de esir düştü. Bu, savaşın son büyük muharebesi olacak, Ankara ordusu kısa sürede Akdeniz'e doğru ilerleyecekti. İzmir ele geçirildi ve akabinde alevler içinde kaldı. Yunan ordusu Eylül ayının ortalarında Anadolu'dan kovulmuştu.

İzmir'in Ankara kuvvetlerince ele geçirilmesi Batı Anadolu'daki çarpışmaları sonlandırmadı.[18] Anadolu'daki savaşın seyrini gören Eşref, Ethem ve Reşid, İzmir'in kuzeyinde, Anadolu kıyılarına yakın ve 1912'e kadar Osmanlıların elinde bulunan büyük Yunan adası Midilli'yi faaliyetlerinin merkezi hâline getirdiler. Ada, başta Çerkesler olmak üzere Yunanların çöküşü sırasında anakaradan kaçanlar için bir mülteci kampı vazifesi

16 Türk İnkilâp Tarih Enstitüsü Arşivi (TİTE) 50/29.

17 TİTE 49/90.

18 Gingeras, *Sorrowful Shores*, 138.

gördü. Ethem, Reşid ve Eşref, muhtemelen bir işgal veya darbe maksadıyla, çoğunlukla Çerkeslerden oluşan bir gerilla kuvveti eğitmekle meşgıl oldular. Anadolu İhtilal Komitesi[19] denilen bu grup, Kemalist liderliği tasfiye etmek amacıyla Midilli ve Batı Trakya'da kuvvet eğitiyordu. Ankara tarafından ihtiyatla izlenen –ve kimi zaman havadan bombalanan– bu grup Anadolu anakarasına baskınlar düzenlediyse de Mustafa Kemal'in artan otoritesine karşı geldiğini düşündükleri kişileri dikkatle gözleyen Kemalist yönetime hiçbir zaman ciddi bir tehdit teşkil etmedi. Ankara zaman içerisinde sıkı yönetim yasaları, tasfiyeler ve yasaklama kararlarından oluşan bir kombinasyon kullanacak ve Türk tarihinde örtmeceli bir şekilde "tek parti dönemi" olarak bilinen merkezî kontrol dönemini kurmak üzere şüphelendiklerini amansızca sürgüne gönderecekti. Beş yıllık planlarda, önemli endüstri kollarındaki devlet kontrolünde ve hatta kamu sanatı ve sloganlarda görüldüğü üzere Sovyet etkisi güçlüydü. Görüş ayrılığında olanlarla genellikle sertçe ilgileniliyordu.

Eşref ve Ethem 1923 Haziran'ında Almanya'ya gitti. Bu seyahat görünürde Ethem'in ameliyat olması içindi, fakat başka gayeler taşıdıklarından da şüphe ediliyordu. Alman güvenlik yetkilileri ikilinin seyahati "ağlarını örmek için" kullandığını düşünmüş ve yolculuklarının Antant devletleri tarafından finanse edildiğinden şüphelenmişti. Alman yetkililer Eşref ve Ethem'in Almanya'dan ayrılmalarını arzu ediyorlardı. Eşref'in Ağustos ayında İtalya üzerinden Yunanistan'a geçtiği bilinmektedir. Ethem ise Leipzig'e gitmişti.[20] Efe, seyahatin Lozan müzakerelerinde yer alan İsmet İnönü ve diğer Ankara temsilcilerine suikast düzenlemek için yapıldığından şüphe eder. Fakat bu hususta kayda değer kanıt mevcut değildir. Gerçekte neler olduğu karanlıkta kalmaktadır.[21]

19 Kimi zaman Anadolu Osmanlı İhtilal Komitesi olarak geçmektedir.

20 Emrah Cilasun, *Bâki İlk Selam—Çerkes Ethem* (İstanbul: Agora, 2009), 235-8.

21 Efe, 219 ve devamı.

Eşref, Ethem ve Reşid tarafından kurulan Anadolu İhtilal Komitesi, doğal olarak Ankara'nın gözlediği gruplar listesinin üst sıralarındaydı. Cumhuriyet döneminin muhtemelen ilk yasa dışı siyasi örgütü olan bu grup, Mustafa Kemal'i devirmeyi arzuluyor gibi görünmekteydi. Grup, Anadolu'daki büyük insan kitlelerinin milliyetçi lidere karşı olduğu varsayımından yola çıkıyordu.[22] Detaylar yetersizdir, fakat grubun Türkiye Cumhuriyeti'nin 29 Ekim 1923'teki kuruluşundan önce faaliyette olduğu açıktır ve muhtemelen Yunan askeriyesinden destek almıştır. İngilizler, başarılı olmasını mümkün görmeseler ve ateşkesi ihlal ettiğini bilseler de yine de harekete rıza göstermişlerdir.[23] Hareketin komutanı Eşref'ti.[24] Hareket, Anadolu'daki subay ve askerlere daha ziyade muğlak ifadelerle çağrıda bulundu.[25] Milletin meşru haklarının yeniden tesis edilmesi adına Allah'ın muzaffer davası için çarpıştıklarını ilan ederek, hitap ettikleri kişilere, "alçakların" elinden gördükleri (büyük olasılıkla Ankara'daki) adaletsizliklerden, yoksunluklardan ve aşağılayıcı tutumdan bahsettiler. Şehitlerin dul kalan hanımlarına ve yetim kalan çocuklarına atıfta bulunarak, hitap ettikleri kitleyi mücadeleyi devam ettirmeye çağırıyorlardı. Çağrıda bulundukları, dış düşmana, yani büyük olasılıkla İngilizlere, Fransızlara ve İtalyanlara karşı savaşmaya devam ederken, Anadolu İhtilal Komitesi de (tanımlanmamış olan) "iç düşmana" karşı çarpışacaktı. Buna karşılık Ankara da Yunan ordusunun "oyuncağı" olarak adlandırdığı Komite'yi hedef alan propaganda broşürleri dağıttı. Broşürlerde Ethem, Eşref ve "Hacı" Sami söz konusu yapının önde gelen ajanları olarak tanımlanıyor ve "vatanseverlere" onları öldürme çağrısı yapılıyordu.[26]

22 Efe, 196.
23 Gingeras, *Sorrowful Shores*, 141.
24 A.g.e.
25 TİTE 328/3. tarih mevcut değil.
26 Cilasun, 215.

Pratik konuşmak gerekirse örgüt, Türk anakarasına sızdırmak maksadını güttüğü adamlarını Midilli'de eğitiyordu. İngiliz kaynaklarına göre örgütün saflarında Çerkeslerin yanı sıra Ermeniler ve Rumlar gibi diğer topluluklar da dâhil olmak üzere 1.400 kadar kişi bulunuyordu. Anadolu'ya akınları 1923 Nisan'ında başlamış gibi görünen örgütün 1.700 kadar adamı olduğu söylenmiştir.[27] İçlerinde hem Çerkeslerin hem de Yunanların bulunduğu 32 kişilik bir kuvvetin Söke ve Kuşadası arasında kıyıya çıkmasıyla, 23 Ağustos 1923'te daha küçük bir akının gerçekleştiği rapor edilmiştir. Bu grupları imha etmeye kararlı olan Ankara hükûmeti, söz konusu akınların ardında Atina'nın parmağını görmüştü. Bu, örgütün Yunan hükûmetinin koruması altında faaliyet gösterdiğine işaret etmektedir. Dolayısıyla, artık Ankara'nın Dışişleri Bakanı olan İsmet Paşa, vaziyeti "zor kullanarak" Yunan hükûmetinin dikkatine sunabilmeleri için meseleyi İstanbul'daki İtilaf Güçleri'ne yazdı.[28] Fakat Ankara, bu hareketin ardındaki kuvvetin Ethem ve Eşref olduğunu fark etmişti ve teyakkuzda kalmaları için kadrolarını uyardı.[29] Gingeras'ın da dikkat çektiği üzere, Eşref'in hatıralarının yayınlanmış olan tek cildinde okuyucuya sunulan biyografide bu dönemden söz edilmemektedir. Aynı şekilde, söz konusu dönem, Eşref'in kaleme aldığı diğer dağınık hatıratlarda da mevcut değildir. Eşref belki de Gingeras'ın bahsettiği şekliyle "bu kısa, fakat umutsuz harekâtı" geçiştirmeyi ummuştu.

Müteakip yıllarda Anadolu İhtilal Komitesi'nin adı pek az duyulacaktı. Fakat Eşref'in kardeşleri Sami ve Ahmed 1927 senesinde, aynı bölgede gerçekleşen bir başka baskında görev aldılar. Daha büyük bir grubun bir parçası olarak, Kuşadası yakınlarında kıyıya çıkıp Türkiye Cumhuriyeti kuvvetleriyle çarpışmaya girdiler. Karşılaşmada iki taraf da kayıplar verdi.

---

27 Gingeras, *Sorrowful Shores*, 141.

28 BOA HR.İM 81/57, 23 Ağustos 1923.

29 Gingeras, *Sorrowful Shores*, 141.

Hikâyenin Ankara tarafından anlatılan versiyonlarına göre, kardeşler çarpışma sırasında öldürülmüşlerdi. Aileye göre ise, yakalanacaklarını anladıkları vakit, Sami canlı ele geçirilmemeye karar vermişti. Önce küçük kardeşini vurmuş ve ardından silahını kendine doğrultmuştu. Ailenin söylediğine göre, bir görgü tanığı daha sonra kendileriyle temasa geçmiş ve gerçeği bilmelerini istemişti. Eşref'in hikâyesinin kahir ekseriyetinde olduğu gibi, bu hadisede de bir tartışma ve gizem unsuru, belki de kaçınılmaz olarak baki kalmıştır.

Sürgün yıllarından çıkarılmış bölümler

Eşref için yaşam sürgünde de devam etti. Dört yıl sonra, yani 1931 Mart'ında Ankara, onun Türkiye'deki Çerkesleri Cumhuriyet'e karşı kışkırtmak maksadıyla Rauf Orbay liderliğinde Fransa'da kurulmakta olan Çerkes sürgün derneği *Vahdet*'e mensup olduğunu dile getirdi.[30] Bu derneğin akıbeti bilinmemektedir. Fakat Rauf, Avrupa'daki on yıllık sürgününün ardından Ankara'yla barışmış ve İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye Cumhuriyeti'nin Londra Büyükelçiliğini yapmıştır. Bundan neredeyse bir yıl sonra, yani ilk kızlarının doğumundan on yıl sonra, Eşref ve Pervin'in bir çocukları daha oldu. Bu kız çocuğuna, neredeyse benzersiz bir isim olan Diktam adını verdiler. Onlara ilham veren, Yanan Çalı veya Girit Otu olarak anılan, bilimsel adı ise *dictamnus albus fraxinella* olan, yani sadece Girit'te yetişen ve iyileştirici özellikleriyle bilinen bir çiçekti. Böylelikle Eşref'in Girit sürgününün canlı bir delili olmuştu. Sadece uzun ayrılık dönemleri ve Pervin'in üç çocuğu tek başına yetiştirmek zorunda kalmasından dolayı değil, ayrıca Kemalist Türkiye'de Eşref'in adı üzerine vurulan damga dolayısıyla şüphesiz zor zamanlar geçirdiler. Bu yılların onları ödemeye mecbur ettiği bedeli idrak etmek güçtür. Söke'deki mülkten elde edilen gelir

30 TİTE 27/87.1.

sadece Pervin ve üç çocuğunu değil, aynı zamanda, sürgünde herhangi bir gelir elde ettiğine ilişkin pek az emare olan Eşref'i desteklemek için de kritik önem taşımış gibi görünmektedir.[31] Daha sonra Diktam İngiltere'ye gittiğinde, Büyükelçi Orbay onun koruyucusu olmuştur. Orbay bugün hâlâ ailenin saygı duyduğu bir isimdir.

Eşref 1935 Temmuz'unda bir fotoğrafçının karşısına geçti. Çektirdiği fotoğrafı imzalayarak büyük kızı Cuyap'a gönderdi. Kandiye'de çekilen bu fotoğrafta Eşref yaşlanmış gözükmektedir. Saçları neredeyse tamamıyla dökülmüştür. Bakışları doğrudandır. Kasvetli ve neredeyse haşin bakmaktadır. Sürgün yıpratıcı etkilerini göstermiş gibidir; fakat beyaz boyunbağındaki kravat iğnesi, geniş yakalı frak gömleği ve açık renkli geniş yaka ceketiyle modaya uygun giyinmiştir. Artık Latin alfabesini kullanarak attığı imzası büyüktür ve fiyakalı bir süslemeyle sona ermektedir. Koşulları kötüleşmiş ve ailesine geri dönemeyecek hâlde olsa da benlik duygusundan hiçbir şey kaybetmemiş gibi görünmektedir. Bu dönemde bir ara, muhtemelen Ethem'in "Kel" Kadri isimli adamının kendisini vurup elinden yaralamasının ardından, Eşref'le Ethem'in arası açılmıştı.[32] Eşref'in eski yaşamı azar azar parçalara ayrılmıştı. 1936'da affedilmek için Mustafa Kemal'e yazdı.[33] Fakat bu arzusu kendisine kabul görmedi.

Bu şekilde hor görülmüş olmasına rağmen, Mustafa Kemal'in ölümünü öğrenmesi üzerine, kızı Cuyap'a yazarak eski silah arkadaşını dokunaklı bir hürmetle övmesi takdire şayandır: "Mektep arkadaşım, Traplusgarp'ta harp yoldaşım ve en aziz sırdaşım, İstiklâl Harbi'nde kumandanım, milletin atası Atatürk'ün ebediyete çekilişi beni de elem ve kederle…" Yaşadıkları zorluklara

---

31 1930'lu yılların başlarında nakliyecilik işine yönelik kısa bir teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlanmış gibi görünmektedir. Sedat Bingöl, *150'likler Meselesi: Bir İhanetin Anatomisi* (İstanbul: Bengi, 2010), 174.

32 A.g.e.

33 A.g.e., 175.

Eşref'in Girit'teki sürgün günleri. (Kaynak: EK belgeleri)

rağmen Eşref'in Kemal'e olan sevgisi ona saygı duyacağı ölçüde baki kalmış ve Eşref yeniden bir araya gelmelerine engel olan koşullardan dolayı acı duymuştur. "Keşke," diye sonlandırmıştır kızına yazdığı mektubu, Mustafa Kemal hakkında son bir şey söyleyerek: "Ölmeden helallik için bir dakika görüşebilseydik. Millet namına seni taziye ederim yavrum."[34]

Eşref'in sürgündeki günlük yaşantısı daha şöhretli olan eski yoldaşı Çerkes Ethem'le tezat içinde geçmiştir. Eşref 1940'ların başlarına kadar Yunanistan'da kaldı. "150"likler 1938'de affedilmişler, fakat yanlış bir şey yapmadığını, dolayısıyla affedilmeyi kabul etmeyeceğini meydan okurcasına söyleyen Eşref dönmeyi reddetmişti. Eşref'in Mısır'a gidişini çevreleyen koşullar açık

34 Eşref Kuşçubaşı'ndan Cuyap'a, tarih mevcut değil.

değildir. Yunanistan'daki Osmanlı sürgünleri, onları Ankara'ya karşı işe yarar düşmanlar olarak gören Yunan hükûmetleri tarafından 1920'li yıllarda desteklenmişti. Bu tutum, Venizelos'un 1928'de iktidara dönmesiyle son buldu. Müteakiben, Yunanistan ve Türkiye arasında yeni bir uzlaşma politikasına olanak sağlamak için Osmanlı sürgünleri Yunanistan'ı terk etmeye teşvik edildi. 1936 yılından sonra Metaksas diktatörlüğü de az çok aynı politikayı sürdürdü.[35] Dolayısıyla Eşref'in Yunanistan'da neden ve nasıl bu kadar uzun kaldığı bir nebze muammalıdır. Bununla birlikte, Eşref çok geçmeden kendini bir kez daha Mısır'da bulmuştu. Bu kez sürgün olsa da, ülkeyi geçen sefer, yani savaş sırasında "ziyaret" ettiğindeki gibi tutsak değildi. Ekseriyetle İskenderiye ve Kahire'de akrabalarıyla kaldı. Ayrıca epey seyahat etti; Nil'in üçgen yelkenli teknesi *falucca*'yla güneydeki Yukarı Mısır ve Sudan'a yaptığı bir yolculuk da bunlara dâhildi. Yol boyunca kamp yaptıysa da, geceyi hep çadırında, gözlerden uzakta geçirdi. Herhangi bir saldırıya karşı tetikte olan eski milis, uyanıklığını hâlâ muhafaza ediyordu. Eşref sürgündeki vaktinin diğer kısımlarını ise resim yaparak, fotoğraf çekerek ve hatıralarını yazarak geçirmiş gibi görünmektedir. Aklındaki bu son gaye sebebiyle, eski meslektaşlarıyla ve hem Yunanistan hem de Mısır'daki popüler tarihçilerle uzun yazışmalara girişmiştir. Bunlar arasında bir Yunan general ve Eşref'in Birinci Dünya Savaşı Sırası'nda Necid çölünü birlikte aştığı İslamcı Türk düşünür Mehmet Âkif de bulunuyordu.[36]

---

35 Bu dönemde Yunanistan'ın Müslüman nüfusa yönelik politikası için bakınız: Stefanos Katsikas, "Hostage Minority: The Muslims of Greece (1923–1941)," Benjamin C. Fortna, Stefanos Katsikas, Dimitris Kamouzis, ve Paraskevas Konortas, eds., *State-Nationalisms in the Ottoman Empire, Greece and Turkey: Orthodox and Muslims, 1830–1945* içinde (London: Routledge, 2013), 153–75.

36 1930 tarihli bu yazışma için bakınız: Kutay, *Yazılmamış Tarihimiz-Seçmeleri 1* (İstanbul: Aksoy, 2000), 113 ve devamı.; ve Kutay, *Tarih Sohbetleri* (İstanbul: Halk Matbaası, 1966), 163 ve devamı. Eşref ve Âkif

Sonraki yıllarda, hatta 1950'lerin başında Türkiye'ye "dönüşünden" sonra bile, hacimli hatıralarını yazmaya devam edecekti. Zamanını İzmir ve Söke arasında geçiren Eşref, çeşitli dostları ve eski meslektaşlarıyla yazışmalarını artırdı. Yazıştığı isimlerden biri, Batı Trakya'da hem kendisiyle, hem de kardeşi Cihangiroğlu İbrahim'le yan yana çarpıştığı Karslı Cihangiroğlu Hasan'dı. İbrahim, 1919 yılında Kars'ta kurulan bir başka devlet olan Güneybatı Kafkas Geçici Millî Hükûmeti'ne başkanlık etmeye gitmişti.[37]

Görünüşe bakılırsa, Eşref geçmiş yıllarda omuz omuza çarpıştığı kişileri görmek için birçok seyahat gerçekleştirmiştir. Bir keresinde Kürt bir silah arkadaşını ziyaret etmek için Doğu Anadolu'ya zorlu bir yolculuk yapmış, ilerlemiş yaşına rağmen bir kamyonetin arkasında uzun saatler boyunca seyahat etmiştir. Tanıdığı kişilerin birçoğu ölmüşse de, Eşref müteveffa yoldaşlarının dul ve yetimlerini ziyaret etmiş ve ailesinin aktardığına göre onların eksiklerini gidermek için elinden geleni yapmıştır. Yıllar geçtikçe, kendisinin birçok yoldaşından daha uzun yaşadığını fark etmiştir. Salihli'deki, el konulan mülkünün iadesi için Türk hükûmetine açtığı dava haricinde herhangi bir siyasi faaliyetten kaçınmış görünmektedir.

Bir siyasi faaliyetle iştigal etmek isteyecek olsaydı dahi, birçok yakın dostu artık hayatta değildi. Çerkes Ethem ve Reşid'le münasebetlerini noktalamıştı ve bu iki kardeş 1950'lerin başlarında ölmüştü. "Cennetle müjdelenen on" kişinin hepsi yitmişti. Biraz önce gördüğümüz üzere, (2 numaralı) Selim Sami 1927'de hayatını kaybetmişti. Süleyman Askerî (3) Irak Cephesi'nde 1915 senesinde intihar etmişti. Yakup Cemil (4), başarısız darbe

yakınlıklarını sürdürmüş gibi görünmektedirler. Âkif Eşref'e, "Eşref'im, iki gözüm" şeklinde hitap etmiştir.

37 Eşref Kuşçubaşı'ndan Cihangiroğlu İbrahim'e, 15 Haziran 1952 ve 21 Aralık 1953. Bu vesikaları benimle paylaştığı için Dr. İbrahim Şirin'e teşekkür ederim.

girişiminin ertesi sene idam edilmiş; 1911'de Mustafa Kemal ve Yakup Cemil'le birlikte Mısır'a yolculuk eden ve Malta'dan döndüğünde Eşref'i Karakol Cemiyeti'ne sokan Sapancalı Hakkı (5) ise yasadışı ekonomik faaliyet gösterdiği suçlamasıyla İtilaf Devletleri işgali altındaki İstanbul'da mahkemeye çıkarılmış, fakat 1919'da aklanmıştı.[38] Kendisinden Ankara'nın da şüphe ettiği Hakkı, İzmir'deki suikast girişiminin ardından 1927 senesinde mahkemeye çıkarılmışsa da yeniden serbest bırakılmıştı. Müteakiben siyasetten uzak durdu ve 1937'de öldü.[39] Çanakkaleli Atıf (Kamçıl) (6) Cumhuriyet döneminde milletvekilliği yaptı ve 1947 senesinde öldü. Eski Ankara valisi Abdülkadir Antepli (7) 1926'da Yunanistan'a kaçmaya çalışırken yakalandı ve idam edildi. Eşref'in Kuleli'den arkadaşı olan Topçu İhsan (Eryavuz) (8) Bahriye Vekili olarak görev yaptı ve 1928 tarihli "Havuz-Yavuz" yolsuzluk skandalının merkezinde yer aldı; 1947 senesinde öldü. Filibeli Hilmi (9), Türkiye Cumhuriyeti'nde kısa bir süreliğine milletvekilliği yaptıysa da, İzmir Suikastı'nı soruşturan İstiklal Mahkemesi tarafından suçlu bulundu ve ölüme mahkûm edildi. Enver'in yaveri İzmitli Mümtaz ise diğerlerinin aksine savaştan sonra sakin bir hayat yaşamayı başardı ve 1936 yılında öldü. Dolayısıyla Eşref, Anadolu'ya döndüğü vakit, bu listenin hayatta kalmış tek üyesiydi. Aktivist subaylardan oluşan çekirdek grubun üyesi olmak, onlara uzun bir yaşam getirmemişti.

Eşref'in hayatı için kritik önem taşıyan, Enver'in komutası altında hizmet görmüş aktivist subayların kişisel matrisleri Birinci Dünya Savaşı'nda, "Kuva-yı Milliye" döneminde ve erken Türkiye Cumhuriyeti döneminde vuku bulan olaylar nedeniyle parçalanmıştı. Kişisel ağlar pek tabii kişilerin yörüngesinde dönmektedir. Normalde, bunlar tarihsel kayıtlardan epeyce saklı kalır. Fakat Eşref'in çeşitli kaynak materyalleri biriktirmek

38 Vahakn Dadrian ve Taner Akçam, *Judgment at Istanbul: The Armenian Genocide Trials* (New York: Bergbahn, 2011), 247.

39 Berzeg, *Çerkes—Vubıhlar*, 468.

hususundaki eğilimi, karısı Pervin'in ferasetli ve detaylı gözlemleri ile eldeki mevcut diğer hatıratlar sayesinde, bu çok önemli fakat kaygan boyuta zaman zaman anlık bakışlar atabilmeyi başardık. Bu görüntüler bize Eşref'in karakterinin belirgin şekilde enerjik, yerinde durmaz, inatçı, gururlu ve savaşçı olduğunu göstermiştir.

Eşref yaşlı bir adamken dahi fiziksel karşılaşmalardan imtina etmemiştir. Doktora tezi için 1960'ların başlarında Eşref'le röportaj yapmaya giden Philip Stoddard, çarpıcı bir hadise aktarmıştır. Eşref'le Söke'deki çiftlikte bir buluşma ayarlayan Stoddard, çiftliğe vardığında onu bulamamış, kendisine Eşref'in İzmir'de mahkemede olduğu söylenmişti. Stoddard, Eşref'in peşine düştü ve eski savaşçıyı darp suçundan sanık sandalyesinde yargılanırken bulacağı adliyeye gitti. Müşteki, Eşref'in kendisini ağır yaraladığını iddia eden bir fayton sürücüsüydü. "Küplere binen" Eşref heyecanlı bir savunma yapıyordu. Tıfıl ve harem dalkavuğu olarak tanımladığı şikâyetçinin, kendisinin olay esnasında giymekte olduğu tığ işi şapkayla dalga geçtiğini söylüyordu. Sataşma karşısında adamı aracından dışarı fırlatmıştı. Eşref yargıca şöyle sordu: "Düştüğünde bayılmışsa elimden ne gelir?" Yargıç Eşref hakkındaki davayı düşürecekti.[40] Bir başka seferde ise İzmir'deki yeni bulvarlardan birinin yapımında çalışan, kendisinden çok daha genç bir inşaat işçisinden gördüğü muameleye kızmıştı. Bir süre ağoz dalaşından sonra adamı aniden yolun boyunca uzanan hendeğe devirmişti. Yıldırım hızıyla adamın üstüne çıkmış, ona yumruklar yağdırmış ve talihsiz adamı sonunda yoldan geçenlerin araya girip ikna etmesiyle bırakmıştı. Damadına söylediği gibi, önleyici eylem hep tercihiydi.

Eşref, muhtemelen birçoğumuz gibi, çelişkili biriydi. Milletine ihanet eden bir hain olarak itibarsızlaştırılmıştı, ama aynı zamanda -özellikle de Enver'e karşı olmak üzere- çok da sadıktı. Mustafa Kemal tarafından Ankara'da inşa edilmekte olan yeni güç

40 Philip Stoddard, kişisel iletişim, 18 Kasım 2010.

merkezine kaderini ortak olmayı –böyle yapmak kendi çıkarına olacakken– inatla reddetmişti. Çerkes Ethem'in de içlerinde olduğu birkaç kişi gibi, Enver sonrası yeni idareyi reddedip elinin tersiyle itmişti. Belki de gençliğinde, II. Abdülhamid döneminde olduğu gibi kendisine hep yeni bir şans verileceğini düşünüyordu. Maalesef bu şans ancak yaşlı bir adam olduğunda geldi. Ta 1950'lerde, yani Mustafa Kemal'in kurduğu parti Türkiye'nin ilk seçimlerinde iktidardan düştüğünde ülkesine dönebildi. O vakit eski silah arkadaşlarının çoğu ölmüş ve Salihli'deki değerli mülküne el konulmuştu. Hatıralarını yazmaya, mektuplaşmaya ve bazı bakımlardan kendi aile üyeleri kadar kanından canından kabul ettiği eski silah arkadaşlarını ziyaret etmeye hatırı sayılır bir çaba sarf etti.

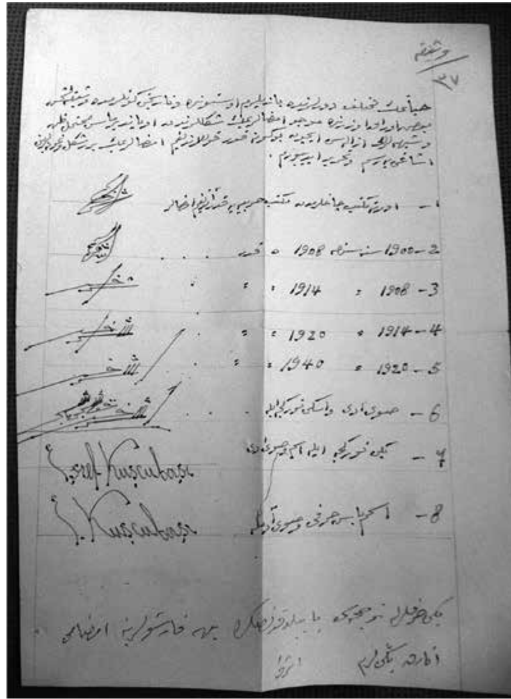
Eşref'in sandığına dönüş

Hikâyeyi belki de başladığı yerde, Eşref'in sandığında bitirmek münasip olacaktır. Sandık birçok hususta –aslına bakılırsa benim kendi başıma izini sürebileceğimden çok daha fazlasına– rehberlik etmiş, isimler, olgular, belgeler, görseller ve anılar sundu. Eşref'in Sina cephesinden çektiği telgraf tomarları, Malta'dan getirdiği hatıralıklar, Pervin'in hatıratı ve çeşitli fotoğraflar arasında arşivin maddi yönüne ve bazı kaynakların önemine işaret eden eşyalar da mevcuttu. Bunlar, metin mahiyetinde taşıdıkları bütün öneme rağmen evrakların bize hikâyenin sadece bir kısmını anlatabileceğini anımsatan şeylerdir. Eşref'in akrabalarından birini ilk ziyaret edişimde kendisi bana yeşil bir kese göstermiş ve kesenin içindekileri boşaltmıştı. Kesenin içinden Eşref'in bir yerden, muhtemelen Edirne veya Batı Trakya'dan topladığı hepsi Bulgarca olan lastik mühürler döküldü. Kuvvetle muhtemel, bunları Edirne'nin yeniden ele geçirilmesinin ardından o ve adamları düşman hatlarının gerisinde çalışırken sahte evrak hazırlamak için kullanmışlardı. Sandıkta ayrıca Eşref'in Mısır'da aldığı silah taşıma ruhsatını

da buldum. Ruhsata göre 1946 ve 1950 yılları arasında her sene, sekiz mermi kapasiteli ve seri numarası 34749 olan 0.37 kalibrelik otomatik revolverinin kaydını yaptırmıştı. Sürgünün son safhasında, Stoddard'ın "sert adamlar" dediği grubun bu en şöhretli (veya kötü şöhretli) üyesi, İngilizlerin "bednam eşkıya" olarak adlandırdığı ve kendisini kaybedecek hiçbir şeyi olmayan biri olarak tanımlayan bu adam, kanunlara uyan bir vatandaş olarak yıldan yıla tabancasının kaydını yaptırmıştı.

Pek çok ironi barındıran bu hikâyede, son bir ironi daha mevcuttur. Eşref'in sandığından çıkan son bir listede, imzasının zaman içinde nasıl değiştiği görülüyor. Bu, Eşref'in kendisini tarihin ışığında nasıl gördüğünü bir nebze aydınlatmaktadır. Talihsiz hatıratının adı olan *Tarihe Benden Haberler* ve "Aşere-i Mübeşşere" gibi işaretler aracılığıyla gördüğümüz üzere, Eşref kendisini tarihte net bir şekilde konumlandırmıştır. Şimdi, yıllar içerisinde değişen imzalarını takip etmek için derlediği şu tabloyu dikkate alalım. Bu belge Eşref'in güçlü tarih bilincini ortaya koymaktadır. Bu tablo, kendisinin hayatını araştırmak için gelebileceğini veya muhakkak geleceğini düşündüğü, (belli ki doğru düşünmüş), istikbaldeki bir tarihçiye yardım etmek amacıyla hazırlanmış gibi görünmektedir. İmzalarına eşlik eden bilgi notunda bu belgeyi, hayatının "tarihî günlerinde" kaleme aldığı vesikalara attığı imzalara ilişkin herhangi bir varsayım ya da şüpheye mahal vermemek için kaleme aldığını belirtir. Fakat bu ayrıca tuhaf bir ironiye sebebiyet vermektedir: Kendisinin tarihteki yeriyle, bu imza rehberini oluşturacak kadar bilinçli bir şekilde ilgilenen bir kişinin yazdığı çok ciltli bir hatırat nasıl olur da ortaya çıkmaya muvaffak olamaz?

Bu, Eşref Bey ve sandığı vakasının önümüze çıkardığı çözülmemiş pek çok bulmacadan sadece biri, hem tarihin aynı anda sürekli ve geçici tabiatını hem de kendisinin cıva gibi kaygan ve ele geçmez karakterini anlatan bir göstergedir.

Eşref'in kullandığı değişik imzalar. (Kaynak: EK belgeleri)

BİBLİYOGRAFYA

ARŞİVLER

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab–ı Ali Evrak Odası (BEO)

Dahiliye Nezareti

Emniyet-i Umumiye (DH.EUM)

Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemi (DH.EUM.AYS S)

Emniyet-i Umumiye Levazım Kalemi (DH.EUM.LVZ)

Emniyet-i Umumiye Muhasebe Kalemi (DH.EUM.MH)

Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (DH.KMS)

Şifre Kalemi (DH.S SFR)

Hariciye Nezareti

İstanbul Murahhaslığı (HR.I IM)

Siyasî Kısmı (HR.SYS)

İradeler

İrade Askerî (I I.AS)

İrade Hususî (I I.HUS)

İrade Dosya Usulü (I I.DUIT)

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)

Rumeli Müfettişliği

Müteferrika Evrakı (TFR.I I.M)

Cihangiroğlu vesikaları

Eşref Kuşçubaşı'nın şahsi vesikaları (EK)

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Arşivi (ATASE)

Atatürk Arşivi Ziraat Bankasından Gelen Evrak (ATAZB)

İstiklal Harbi Katalogu (İSH)

Imperial War Museum Collections (IWM), London

Middle East Archive, St Antony's College, Oxford

Deedes Collection (MEC)

The National Archives (TNA), Kew

Foreign Office (FO)

War Office (WO)

Parliamentary Archives, Houses of Parliament, London

Lloyd George Papers (LG)

SOAS Special Collections, SOAS Library, London

Taha Toros Vesikaları Şehir Üniversitesi Kütüphanesi, Taha Toros Arşivi (TT)

Türk İnkilâp Tarih Ensitüsü Arşivi (TİTE)

ARŞİV DIŞI KAYNAKLAR

Aarbakke, Vemund, "The Muslim Minority of Greek Thrace" (yayınlanmamış doktora tezi, University of Bergen, 2000).

———, “The Independent Republic of Gumuldjina (1913)–What do the sources tell us?” Bulgar Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü tarafından düzenlenen uluslararası konferansta sunulan makale, 10–12, Kasım 2013.

———, “The Report of Petâr Chaulev to Prime Minister Vasil Radoslavov about the Situation in Western Thrace in February 1914”, *Balkan Studies* 49 (2014), 47–68.

———, “Uneven nation formation and the disruptive effect of the Balkan Wars”, Dimitris Stamatapoulos, ed., *Balkan* Nationalism(s) and Ottoman Empire, vol. 2 içinde (İstanbul: Isis Press: 2015).

———, Georgios Niarchos, and Vassilis Koutsoukos, “The Independent Republic of Gumuldjina (1913)–A New Test for Young Turk Policy Makers”, Dimitris Stamatapoulos, ed., *Balkan Nationalism(s) and Ottoman Empire*, vol. 3 içinde (İstanbul: Isis Press: 2015).

Adil Hikmet Bey, *Asya'da Beş Türk*, Yusuf Gedikli, ed. (İstanbul: Ötüken, 1998).

Ajay, Nicholas, “Political Intrigue and Suppression in Lebanon during World War I”, *IJMES* 5:2 (April 1974), 140–60.

Akçam, Taner, *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility* (New York: Macmillan, 2006).

Aksakal, Mustafa, *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008).

Akyol, Taha, *Rumeli'ye Elveda: 100. Yılında Balkan Bozgunu* (İstanbul: Doğan Kitap, 2013).

Anderson, Scott, *Lawrence in Arabia: War, Deceit, Imperial Folly and the Making of the Modern Middle East* (New York: Doubleday, 2013).

The Arab Bulletin: Bulletin of the Arab Bureau in Cairo, 1916–1919 (Kahire).

Asher, Michael, *Lawrence: The Uncrowned King of Arabia* (London: Penguin Books, 1999).

ATASE, Askeri Tarih Belgeler Dergisi (Ankara).

———, *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi* (Ankara: ATASE, 1999).

Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk* (İstanbul: Bordo, 2007).

Bardakçı, Murat, *İttihadçı'nın Sandığı: İttihad ve Terakki liderlerinin özel arşivlerindeki yayınlanmamış belgeler ile Atatürk ve İnönü dönemlerinde Ermeni gayrimenkulleri konusunda alınmış bazı kararlar* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013).

Bayar, Celâl, *Ben de Yazdım: Millî Mücadele'ye Gidiş*, 4 cilt. (İstanbul: Baha, 1967).

Baykal, Erol, "İstanbul During the Balkan Wars (1912–1913): Cholera, Medicine and the Press", *Turkish Historical Review* 5:2 (2014), 141–64.

Berzeg, Sefer E., *Çerkes–Vubıhlar: Soçi'nin İnsanları (Portreler)* (Ankara: Kuban, 2013).

———, *Türkiye Kurtuluş Savaşı'nda Çerkes Göçmenleri, Cilt II* (İstanbul: Nart Yayıncılık, 1990).

Beşikçi, Mehmet, "Mobilizing Military Labor in the Age of Total War: Ottoman Conscription during the Great War", Erik-Jan Zürcher, ed., *Fighting for a Living: A Comparative*

History of Military Labor 1500–2000 içinde (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2013), 547–80.

———, *Ottoman Mobilization in the First World War: Between Voluntarism and Resistance* (Leiden: Brill, 2012).

Besleney, Zeynel Abidin, *The Circassian Diaspora in Turkey: A Political History* (London: Routledge, 2014).

Bilmez, Bülent, "A Nationalist Discourse of Heroism and Treason: The Construction of an 'Official' Image of Çerkes Ethem (1886–1948) Turkish Historiography, and Recent Challenges", Amy Singer, Christoph K. Neumann, and Selçuk Akşin Somel, eds., *Untold Histories of the Middle*

East: Recovering Voices from the 19th and 20th Centuries (London: Routledge, 2011).

Bingöl, Sedat, *150'likler Meselesi: Bir İhanetin Anatomisi* (İstanbul: Bengi, 2010).

Birbudak, Togay Seçkin, "Osmanlı Basınında Mahmud Şevket Paşa Suikastı", *Bilig* 65 (Bahar, 2013).

Bıyıklıoğlu, Tevfik, *Trakya'da Millî Mücadele*, 2 cilt. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1955).

Çağlar, Günay, "XXIV. Tümen Komutanı Yarbay Mahmud Bey Olayı", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 3:12 (1993), 355–62.

Çarıklı, Hacim Muhittin, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuvâ-yı Milliye Hatıraları (1919–1920)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2014).

Carnegie Endowment for International Peace, *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct*

of the Balkan Wars (Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace, 1914).

Cemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman, 1913–1919* (New York: Arno, 1973).

———, *Hatırat* (İstanbul: Arma, 1996).

Çetinsaya, Y Doğan, "Atrocity Propaganda and the Nationalization of the Masses in the Ottoman Empire during the Balkan Wars (1912–13)", *IJMES* 46:4 (2014), 759–78.

Çiçek, M. Talha, *War and State Formation in Syria: Cemal Pasha's Governorate During World War I, 1914–17* (London: Routledge, 2014).

Çiçek, Nazan, "More History Than They Can Consume?" M. H. Yavuz ve I. Blumi, eds., *War and Nationalism: The Balkan Wars, 1912–1913, and Their Sociopolitical Implications* (Salt Lake City: University of Utah Press, 2013) içinde, 777–804.

———, "'Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti': İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864–Mayıs 1865)", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi* 64:1 (2009), 57–88.

Cilasun, Emrah, *Bâki İlk Selam–Çerkes Ethem* (İstanbul: Agora, 2009).

Clark, Christopher, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914* (London: Penguin Books, 2013).

Dadrian, Vahakn, "Ottoman Archives and Denial of the Armenian Genocide", in Richard G. Hovannisian, ed., *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics* (New York: Macmillan, 1992).

——— and Taner Akçam, *Judgment at Istanbul: The Armenian Genocide Trials* (New York: Bergbahn, 2011).

Deringil, Selim, "Intellectual encounters with the West: The Cases of Turkey and Japan", *New Perspectives on Turkey* 35 (2006), 65–83.

Düzdağ, M. Ertuğrul, ed., *Mehmed Âkif Ersoy* (İzmir, Sütün, 2007).

Efe, Ahmet, *Efsaneden Gerçeğe Kuşçubaşı Eşref* (İstanbul: Bengi, 2007).

Englund, Peter, *The Beauty and the Sorrow: An Intimate History of the First World War*, çev. Peter Graves (London: Profile, 2011).

Enver Pascha, *Um Tripolis: Feld-Ausgabe* (München: Hugo Bruckmann Verlag, 1918).

Erdem, Nilüfer, "1913 Yılının Temmuz–Ekim Ayları Batı Trakya Türkleri ile İlgili Gelişmelerin Yunan Basınındaki Yansımaları", *History Studies* 6:2 (Şubat 2014), 67–89.

Erickson, Edward J., *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War* (Westport, CT: Greenwood Press, 2001).

———, *Defeat in Detail: The Ottoman Army in the Balkans, 1912–1913* (Westport, CT: Praeger, 2003).

———, *Ottomans and Armenians: A Study in Counterinsurgency* (New York: Palgrave Macmillan, 2013).

Erkan, Aydın Osman, *Turn My Head to the Caucasus: The Biography of Osman Ferid Pasha* (Istanbul: Çitlembik, 2009).

Erol, Emre, "Organised Chaos as Diplomatic Ruse and Demographic Weapon: The Expulsion of the Ottoman Greeks (*Rum*)

from Foça, 1914", *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 10:4 (2013), 66–96.

———, "Preparing for the First World War: Forced Migration as a Tool of 'Demographic Warfare' in the Pre-War Western Anatolia", "Osmanlı Cephesinde Yeni Bir Şey Var: Küresel Bir Savaş Hakkında İhmal Edilmiş Bakış Açıları, 1914-1918" uluslararası sempozyumuna sunulmuş makale, İstanbul, Nisan 2014.

Ertürk, Hüsameddin and Samih Nafız Tansu, *İki Devrin Perde Arkası* (İstanbul: Ramazan Yaşar, 1969).

Evans-Pritchard, E. E., *The Sanusi of Cyrenaica* (Oxford: Oxford University Press, 1949).

Farge, Arlette,*The Allure of the Archives* (New Haven: Yale University Press, 2013).

Featherstone, Kevin ve diğerleri., *The Last Ottomans: The Muslim Minority of Greece,*

1940–1949 (London: Palgrave Macmillan, 2011).

Fortna, Benjamin C., *Learning to Read in the Late Ottoman Empire and the Early Turkish Republic* (London: Palgrave Macmillan, 2010).

Franz Joseph, Prince of Hohenzollern, *Emden: My Experiences in S.M.S. Emden* (London: Herbert Jenkins, 1928).

Freitag, Ulrike, "Modern-Day Saudi Arabia During the First World War: Insights into a Contingent Era", in *Fikrun wa Fann*, www.goethe.de/ges/phi/prj/ffs/the/a100/en12235572.htm, 26 Temmuz 2014 tarihinde erişildi.

Gawrych, George, *The Young Atatürk: From Ottoman Soldier to Statesman of Turkey* (London: I. B. Tauris, 2013).

Georgelin, Hervé, *La fin de Smyrne* (Paris: CNRS, 2006).

Gilmour, David, “He Dared the Undarable”, *New York Review of Books* LXI: 4 (6–19 March 2014), 22.

Gingeras, Ryan, *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire, 1912–1923* (New York: Oxford University Press, 2009).

Ginio, Eyal, “Paving the Way for Ethnic Cleansing: Eastern Thrace during the Balkan Wars (1912–1913) and their Aftermath”, Omer Bartov ve Eric D. Weitz, eds., *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Hapsburg, Russian and Ottoman Borderlands* içinde (Bloomington: Indiana University Press, 2013), 283–97.

Giustozzi, Antonio, *The Art of Coercion: The Primitive Accumulation and Management of Coercive Power* (London: Hurst & Co., 2011).

Göçek, Fatma Müge, “What is the Meaning of the 1908 Young Turk Revolution? A Critical Historical Assessment in 2008”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 38 (2008), 179–214.

Guillaume, A., *The Life of Muhammad: A Translation of [Ibn] Ishaq's Sirat Rasul Allah* (Oxford: Oxford University Press, 1955).

Gündağ, Nevzat, *1913 Garbî Trakya Hükûmet-i Müstakîlesi* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987).

Hall, Richard C., *The Balkan Wars, 1912–1913: Prelude to the First World War* (London: Routledge, 2000).

Hanioğlu, M. Şükrü, Kendi Mektuplarında Enver Paşa (İstanbul: Der, 1989).

———, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902–1908* (New York: Oxford University Press, 2001).

———, *A Brief History of the Late Ottoman Empire* (Princeton: Princeton University Press, 2008).

———, "The Second Constitutional Period, 1908–1918", Reşat Kasaba, ed., *The Cambridge History of Turkey*, vol. 4: *Turkey in the Modern World* içinde(Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 62–111.

———, *Atatürk: An Intellectual Biography* (Princeton: Princeton University Press, 2011).

Hatemi, Nilüfer, *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, 2 cilt. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002).

Huber, Valeska, *Channelling Mobilities: Migration and Globalisation in the Suez Canal Region and Beyond, 1869–1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013).

Ihrig, Stefan, *Atatürk in the Nazi Imagination* (Cambridge, MA: Belknap Press, 2014).

Kağan, Hakan, *İmparatorluğun Son Akşamı* (İstanbul: Timaş, 2008).

Kaiser, Hilmar, *The Extermination of Armenians in the Diarbekir Region* (İstanbul: İstanbul Bilgi Unversity Press, 2014).

Kasaba, Reşat, *A Moveable Empire: Ottoman Nomads, Migrants and Refugees* (Seattle: University of Washington Press, 2009).

Katsikas, Stefanos, "Hostage Minority: The Muslims of Greece (1923–1941)", Benjamin C. Fortna, Stefanos Katsikas, Dimitris Kamouzis, ve Paraskevas Konortas, eds., *State-Nationalisms in the Ottoman Empire, Greece and Turkey: Orthodox*

and Muslims, 1830–1945 içinde (London: Routledge, 2013), 153–75.

Kayalı, Hasan, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908–1918* (Berkeley: University of California Press, 1997).

———, "The Struggle for Independence", in Reşat Kasaba, ed., *The Cambridge History of Turkey*, vol. 4: *Turkey in the Modern World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008),112–46.

Keleşyılmaz, Vahdet, *Teşkilât-ı Mahsusa'nın Hindistan Misyonu (1914–1918)*(Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999).

Kevorkian, Raymond, *The Armenian Genocide: A Complete History* (London: I. B. Tauris, 2011).

Kramer, Alan R., "Prisoners in the First World War", Sibylle Scheipers, ed., *Prisoners in War* içinde (London: Oxford University Press, 2010).

Kress von Kressenstein, Friedrich Freiherr, *Mit den Türken zum Suezkanal* (Berlin: Vorhut-Verlag Otto Schlegel, 1938).

Kusçubaşı, Eşref, *Kanuna, aklıselime ve hukuk devleti devri iddialarına rağmen devam halindeki bir zülmün acı hikayesi* (İstanbul: Tan, 1953).

———, *The Turkish Battle at Khaybar*, eds. Philip Stoddard and H. Basri Danışman (İstanbul: Arba, 1997).

———, *Hayber'de Türk Cengi* (Istanbul: Arba, 1997).

Kutay, Cemal, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, cilt. X (İstanbul: Nurgök Tarih Matbaası, 1957).

———, *1913 de Garbî Trakya'da İlk Türk Cumhuriyeti* (Istanbul: Tarih Yayınları, 1962).

———, *Ana-Vatan'da Son Beş Osmanlı Türk'ü* (İstanbul: Bahadır Matbaası, 1962).

———, *Birinci Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusa ve Hayber'de Türk Cengi* (İstanbul: Tarih Yayınları, 1962).

———, *Necid Çöllerinde Mehmed Âkif* (İstanbul: Ercan, 1963).

———, *Tarih Sohbetleri* (İstanbul: Halk Matbaası, 1966).

———, *Yazılmamış Tarihimiz–Seçmeler 1* (İstanbul: Aksoy, 2000).

Lawrence, T. E., *Seven Pillars of Wisdom: A Triumph* (New York: Penguin Books, 1962).

Lüdke, Tilman, *Jihad Made in Germany: Ottoman and German Propaganda and Intelligence Operations in the First World War* (Münster: Lit Verlag, 2005).

Macar, Oya Dağlar, "Epidemic Diseases on the Thracian Front of the Ottoman Empire during the Balkan Wars", H. Yavuz ve I. Blumi, eds., *War and Nationalism: The Balkan Wars, 1912–1913, and their Sociopolitical Implications* içinde (Salt Lake City: Utah University Press, 2013), 272–97.

McCarthy, Justin, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821–1922* (Princeton, NJ: Darwin Press, 1995).

Mahmut Şevket Paşa, *Sadrazâm ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü* (İstanbul: Arba, 1988).

Maiolo, Joseph ve Tony Insall, "Sir Basil Zaharoff and Sir Vincent Caillard as Instruments of British Policy towards Greece and the Ottoman Empire during the Asquith and Lloyd George Administrations, 1915–8", *International History Review* 34:4 (December 2012), 819–39.

Makdisi, Ussama, "Ottoman Orientalism", *American Historical Review* 107:3 (2002), 768–96.

Mango, Andrew, *Atatürk* (London: John Murray, 1999).

Mardin, Şerif, *Religion and Social Change in Modern Turkey: The Case of Bediüzzaman Said Nursi* (Albany, NY: State University of New York Press, 1989).

———, "The Ottoman Empire", K. Barkey ve M. von Hagen, eds., *After Empire: Multiethnic Societies and Nation-building in the Soviet Union and the Russian, Ottoman and Habsburg Empires* içinde (Boulder, CO: Westview, 1997).

Metin, Barış, ed., *Esaretten Zafere: Uşaklı Bir Muharip Gazi Şükrü Nail'in (Soysal) Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Dönemi Hatıraları* (Uşak: Uşak Akademi Kitap Dağıtım Pazarlama Yayınevi, 2012).

Miletich, Lyubomir, *Istoriyata na Giumiurdjinskata avtonomiya* (Gümülcine Cumhuriyeti'nin Tarihi) (Sofya, 1914).

———, *Razorenieto na trakiiiskite Balgari prez 1913 godina* (Trakyalı Bulgarların 1913'teki imhası) (Sofya, 1918).

Miller, Stephen M., *Lord Methuen and the British Army: Failure and Redemption in South Africa* (London: Frank Cass, 1999).

Mohs, Polly A., *Military Intelligence and the Arab Revolt: The First Modern Intelligence War* (London: Routledge, 2008).

Norton-Taylor, Richard, "First world war abridged", *Guardian*, 13 August 2013, 28.

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: Timaş, 2008).

Özbek, Nadir, "Policing the Countryside: Gendarmes of the Late 19th-Century Ottoman Empire (1876–1908)", *IJMES* 40:1 (2008), 47–67.

Özkan, Behlül, *From the Abode of Islam to the Turkish Vatan: The Making of a National Homeland in Turkey* (New Haven, CT: Yale University Press, 2012).

Özoğlu, Hakan, *From Caliphate to Secular State: Power Struggle in the Early Turkish Republic* (Santa Barbara: ABC-Clio/Prager, 2011).

Philliou, Christine M., *Biography of an Empire: Governing Ottomans in an Age of Revolution* Berkeley: University of California Press, 2011).

Pope, Nicole ve Hugh Pope, *Turkey Unveiled: Atatürk and After* (London: John Murray, 1997).

Presland, John (Bayan Gladys Skelton'ın mahlası), *Deedes Bey: A Study of Sir Wyndham Deedes, 1883–1923* (London: Macmillan, 1942).

Reynolds, Michael, *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908–1918* (New York: Cambridge University Press, 2011).

Rodas, Mihail, *Almanya Türkiye'deki Rumları Nasıl Mahvetti* (İstanbul: Belge Yayınları, 2011).

Rodenwaldt, Ernst, *Ein Tropenarzt erzählt sein Leben* (Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag, 1957).

Safi, Polat, "The Ottoman Special Organization—*Teşkilat-ı Mahsusa*: A Historical Assessment with Particular Reference to its Operations against British Occupied Egypt (1914–1915)"

(yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2006).

———, "The Ottoman Special Organization—*Teşkilat-ı Mahsusa*: An Inquiry into its Operational and Administrative Characteristics" (yayınlanmamış doktora tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2012).

———, "History in the Trench: The Ottoman Special Organization–Teşkilat-ı Mahsusa Literature", *Middle Eastern Studies* 48:1 (2012), 89–106.

Schull, Kent F, "Interned on the Isle of Man: Ottoman Citizens in British Concentration Camps during World War One", Middle East Studies Association'ın yıllık toplantılarında sunulan makale, Denver, CO, November 2012.

Shaw, Stanford J., *From Empire to Republic: The Turkish War of National Liberation*, 5 vols. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000).

Sheffy, Yigal, *British Military Intelligence in the Palestine Campaign, 1914–1918* (London: Frank Cass, 1998).

Simon, Rachel, *Libya between Ottomanism and Nationalism: The Ottoman Involvement in Libya During the War with Italy (1911–1919)* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1987).

Şimşek, Nurettin, *Teşkilât-ı Mahsusa'nın Reisi Süleyman Askerî Bey: Hayatı, Siyasi ve Askeri Faaliyetleri* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008).

Şirin, İbrahim, "İki Hükümet Bir Teşkilat: Garbî Trakya Hükümet-i Muvakkatesi'nden Cenub-i Garbî Kafkas Hükümeti Muvakkate-i Milliyesi'ne", *History Studies* 6:2 (2014), 125–42.

Slavkov, Iliya and Boryana Dimitrova, *Sachanli—Historical and Ethnographic Study* (Sofia, 1989).

Sohrabi, Nader, "Global Waves, Local Actors: What the Young Turks Knew About Other Revolutions and Why It Mattered", *Comparative Studies in Society and History* 44/1 (2002), 45–79.

———, *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran*

(Cambridge: Cambridge University Press, 2011).

Stoddard, Philip Hendrick, "The Ottoman Government and the Arabs, 1911

to 1918: A Preliminary Study of the Teşkilât-ı Mahsusa" (yayınlanmamış doktora tezi, Princeton University, 1963).

———, ve H. Basri Danışman, "The Life of Eşref Sencer Kusçubaşızade", Eşref Kuşçubası, *The Turkish Battle at Khaybar*, eds. Philip Stoddard ve H. Basri Danışman içinde (İstanbul: Arba, 1997).

Stoler, Ann Laura, *Along the Archival Grain: Epistemic Anxieties and Colonial Commonsense* (Princeton: Princeton University Press, 2009).

Strachan, Hew, *The First World War*, vol. I: *To Arms* (Oxford: Oxford University Press, 2001).

Strohmeier, Martin, "Fakhri (Fahrettin) Pasha and the end of Ottoman rule in Medina", *Turkish Historical Review* 4 (2013), 192–223.

Taçalan, Nurdoğan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken* (İstanbul: Hür Yayınları, 1981).

Tauber, Eliezer, *The Arab Movements in World War I* (London: Frank Cass, 1993).

Tetik, Ahmet, *Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi Cilt I: 1914–1916* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014).

Toumarkine, Alexandre, "Entre Empire Ottoman et État-Nation Turc: Les Immigrés Musulmans de Caucase et des Balkans du Milieu du XIXe Siècle à Nos Jours" (unpublished PhD thesis, University of Paris IV–Sorbonne, 2000).

Tuchman, Barbara W., *The Guns of August* (New York: Macmillan, 1962) (yeni baskı, Ballantine).

Turfan, M. Naim, *Rise of the Young Turks: Politics, the Military and Ottoman Collapse* (London: I. B. Tauris, 2000).

Turgut, Hulusi, "Nur cemaatinin Türkiye'de 20 bin medresesi var", *Sabah*, 19 Ocak 1997.

Ünal, Muhittin, *Kurtuluş Savaşında Çerkeslerin Rolü* (Ankara: Kafkas Derneği Yayınları, 2000).

———, *Miralay Bekir Sami Günsav'ın Kurtuluş Savaşı Anıları* 2. baskı (İstanbul: Cem, 2002).

Üngör, Uğur Ümit, "'Turkey for the Turks': Demographic Engineering in Eastern Anatolia, 1914–1945", in R. G. Suny, F. M. Göçek, and N. M. Naimark, eds., *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire* (New York: Oxford University Press, 2011), 287–305.

Uyar, Mesut, "Arab Officers between Nationalism and Loyalty during the First World War", *War in History* 20:4 (2013), 526–44.

———, “Greco-Turkish War, 1919–1922”, Richard C. Hall, ed., *War in the Balkans: An Encyclopedic History from the Fall of the Ottoman Empire to the Breakup of Yugoslavia* içinde (Santa Barbara, CA: SBC-CLIO, 2014), 119–20.

Wasti, Syed Tanvir, “The 1912–13 Balkan Wars and the Siege of Edirne”, *Middle Eastern Studies* 40:4 (2004), 59–78.

Woodfin, Edward C., *Camp and Combat on the Sinai and Palestine Front: The Experience of the British Empire Soldier, 1916–18* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012).

Yetkin, Sabri, *Ege'de Eşkıyalar* (İstanbul: Tarih Vakfı, 2003).

Yılmazer, Bülent, “Ottoman Aviation, Prelude to Military Use of Aircraft”, Appendix A, Edward J. Erickson, *Defeat in Detail: The Ottoman Army in the Balkans, 1912–1913* içinde (Westport, CT: Praeger, 2003).

Zürcher, Erik Jan, *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement* (Leiden: Brill, 1984).

———, *Turkey: A Modern History*, 3rd edn (London: I. B. Tauris, 2004).

———, *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey* (London: I. B. Tauris, 2010).

———, “The Balkan Wars and the Refugee Leadership of the Early Turkish Republic”, in H. Yavuz and I. Blumi, eds., *War and Nationalism: The Balkan Wars, 1912–1913, and Their Sociopolitical Implications* (Salt Lake City: University of Utah Press, 2013), 665–78.

———, "Macedonians in Anatolia: The Importance of the Macedonian Roots of the Unionists for their Policies in Anatolia after 1914", *Middle Eastern Studies* 50:6 (2014), 960–75.

İNTERNET SİTELERİ

www.naval-history.net/WW1Battle1502SuezCanal.htm, 4 Eylül 2014 tarihinde erişildi.

2014.

www.naval-history.net/OWShips-WW1–09-HMS_Lama.htm, 4 Eylül 2014 tarihinde erişildi.

www.levantineheritage.com/guiffray.htm, accessed 15 Eylül 2014 tarihinde erişildi.

https://plus.google.com/100372985217770342562/about?gl=uk&hl=en&pid=5685567732449581762&oid=109071717030654322604.

www.timesofmalta.com/articles/view/20140817/life-features/The-Salteralbum-from-World-War-I.532336, 5 Eylül 2014 tarihinde erişildi.

İNDEKS

B

C- Ç

D

E

F

I-İ

J

K

L

M

N

O -Ö

P

R

S- Ş

T

U- Ü

V

W

Y